

*Sicke Benninge
Croniken der
Vrescher Landen
mijttē Zoeven
Seelanden
ende der stadt
Groningen*

Geschiedenis van Groningen
en Ommelanden tot 1530

BAND 2

F.A.H. VAN DEN HOMBERGH † EN E.O. VAN DER WERFF

Sicke Benninge

Croniken der Vrescher Landen

mijttē Zoeven Seelanden

ende der stadt Groningen

Band 2

Sicke Benninge

*Croniken der Vrescher Landen
mijten Zoeven Seelanden
ende der stadt Groningen*

Band 2

Bezorgd door Dr. F.A.H. van den Hombergh †
en drs. E.O. van der Werff

Met medewerking van Drs. A.J. Rinzema †

Huygens ING (KNAW)

Den Haag 2012

© 2012, 2019 Huygens ING (KNAW), Amsterdam
Postbus 10855 · 1001 EW · e-mail info@huygens.knaw.nl
www.huygens.knaw.nl

2^e druk 2019

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Gezet door Frans Aussems grafisch ontwerp, Haren

978-90-8890-888-0 (Softcover)
978-90-8890-889-7 (Hardcover)
978-90-8890-890-3 (PDF e-book)

ISBN 1ste druk: 978-905216-180-8

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) maakt deel uit van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without prior written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE BAND 2

Uitgebreide inhoudsopgave	VII
Deel III K t/m Z	343
Bijlage I: Concepten van de Delen I en II	599
Bijlage II: Herhalingen uit Deel II-A	604
Bijlage III: Uittreksel uit Deel III-Y	606
Glossarium	611
Index nominum	623
Geraadpleegde bronnen en literatuur	727

Uitgebreide inhoudsopgave

Band 1

Deel I	<i>Herkomst der Friezen en hun vrijheid, de Zeven Zeelanden</i>	1
Deel I-A	Dat prologus des commentatores van dessen boecke der kroeniecken der Vreescher landen ende soeven Zeelanden	3
§ 1	Voorgangers en hun bedoelingen	3
§ 2	Plan indeling kroniek; inhoud eerste boek	3
§ 3	Plan beschrijving herkomst der Friezen	4
§ 4	Plan beschrijving Zeven Zeelanden	5
§ 5	Inhoud tweede boek	5
§ 6	Inhoud derde boek en verantwoording	5
Deel I-B	Herkomst der Friezen	7
§ 1a	Vlucht der Trojanen naar Europa	7
§ 1b	Priamus stamvader der Franssen, Engelschen en Friezen	7
§ 1c	Saxo, Bruno en Friso trekken naar Brittannië	8
§ 2	Saxo sticht Saksen, Bruno Westfalen, Friso Friesland	8
§ 3	De Noormannen maken de Friezen tot slaven	9
§ 4	Willibrord en Bonifatius kerstenen de Friezen	9
§ 5a	De Saksen maken de Friezen weer tot heidenen	10
§ 5b	Willehad en Liudger kerstenen de Friezen opnieuw	10
Deel I-C	Oorsprong van de Friese Vrijheid	11
§ 1	Koning Karel verjaagt Radboud uit Friesland	11
§ 2	Koning Karel bevestigt de Friezen hun wetten	12
§ 3	Koning Godfried door de Friezen verjaagd	13
§ 4	De Friezen verslaan de Saksen voor koning Karel	14
§ 5	De Friezen veroveren Rome voor koning Karel	15
§ 6	Koning Karel schenkt de Friezen voor eeuwig de vrijheid	15
§ 7a	De Friezen veroveren Lissabon onder leiding van Poptatus	15
§ 7b	Latere verering voor Poptatus te Lissabon	16
§ 8a	Kruisvaarders lijden nederlaag voor Damiate	16
§ 8b	Hayo van Fivelingo en anderen veroveren de haventoren	18
§ 8c	Verovering van Damiate door de Friezen	19
§ 9	De Friezen veroveren Aken voor Rooms-koning Willem	20
§ 10	De oude vrijheden bevestigd door Karel de Grote	21
§ 11	Hiernaë begint die copie uut de privilegien van keiser Wilhelmus, die he den Vresen oeck confirmeert ende geven hefft	23
Deel I-D	Tractaat van de Zeven Zeelanden	24
§ 1a	Het eerste Zeeland: Westfriesland	24
§ 1b	Het tweede Zeeland: Westergo	24

§ 1c	Het derde Zeeland: Oostergo en Zevenwouden	24
§ 1d	Het vierde Zeeland: Stellingwerf en Drenthe	24
§ 1e	Het vijfde Zeeland: stad en provincie Groningen	25
§ 1f	Het zesde Zeeland: Emden en Oostfriesland	25
§ 1g	Het zevende Zeeland: tussen Jade en Weser enzovoort	25
§ 1h	Ditmarschen tot dusverre vrij gebleven	26
§ 2	Woe dat dit Vrieslandt daer nae in dren parten gedeelt is ende allicke wal eijn landt heetet	26
Deel II	<i>Hier begundt dat anderde part offte deel des boecks ende kroenieckels</i>	29
Deel II-A	Johan Lemego, Kroniek van Groningerland	31
§ 1a	Proloog over allerlei geweld	31
§ 1b	Proloog over partijstrijd en vrede; de auteur	31
§ 2	Eerste ommuring van Groningen	31
§ 3a	Item van Sancta Wolburgen kercke	32
§ 3b	Strijd om de Walburgskerk	32
§ 3c	Bouwgegevens Walburgskerk	32
§ 4	Ommelanders ontmantelen verdedigingswerken van Groningen	32
§ 5	Twee veldslagen in de Ommelanden	33
§ 6	Veldtochten en dood van graaf Willem IV van Holland	33
§ 7	Albrecht van Beieren vestigt Hollandse macht in Friesland	34
§ 8	Ommelander hoofdelingen erkennen Albrecht	34
§ 9	Pro-Hollandse hoofdeling gedood	35
§ 10	Anti-Hollandse hoofdelingen sluiten verbond met Groningen	35
§ 11	Aftocht van de Hollanders uit Friesland	36
§ 12	Jan van Beieren bevestigt vriendschap met Groningen	36
§ 13a	Item van Onsten manne hues toe Saewert	37
§ 13b	Verovering Onstaborg door Groningers	37
§ 14	Bisschop van Utrecht belegert Groningen	38
§ 15	Item voert van dat gerichte van Selwart, hoe dat is ghekoemen an bisschop Vrederick van Blancken heem voerscreven ende dat Stichte van Utrecht	38
§ 16a	Verwoesting van drie Ommelander borgen door Groningen	38
§ 16b	Nog twee borgen door Groningen verwoest	39
§ 17	Item ummeden doedtslach an den Raedt toe Gronnigen gedaen int Rechthues, geschien is int iaer ons Heren MCCCC ende XIII op sunte Severinus dach, ende dat quaedt dat daer van gereesen is	40
§ 18	Coppen Jarges verjaagt tegenstanders uit Groningen	40

§ 19a	Coppen twee jaar heer en meester in stad en lande	41
§ 19b	Inbeslagneming van gouden schrijnen in de Ommelanden	41
§ 19c	Pastoor van Farmsum vermoord om deze kerkenroof	42
§ 19d	Gouden schrijnen omgesmolten tot munten	42
§ 20a	Coppen Jarges verdreven	42
§ 20b	Keno ten Broeke steekt de Eems over en verjaagt Coppen	43
§ 20c	Coppen Jarges in Friesland opgejaagd en gedood	43
§ 20d	Versus	43
§ 21a	Groningen heroverd door de Vetkopers met Drentse hulp	43
§ 21b	Partijgangers Coppen Jarges verdreven uit Ommelanden	44
§ 21c	Bijzonderheden over herovering Groningen	44
§ 22	Wraakgericht en verjaging Schieringers uit Ommelanden	44
§ 23	Groninger Vetkopers verslaan Friezen bij Noordhorn	45
§ 24a	Groningers branden en roven in Achtkarspelen	45
§ 24b	Groningers veroveren Dokkum en verwoesten steenhuisen	45
§ 24c	Groningen en Keno leggen Friesland zware schatting op	46
§ 24d	Groninger overwinning bij Hindeloopen	46
§ 25	Hollanders helpen de Friezen de Groningers te verslaan	46
§ 26	Verwoesting Cortinghuis	47
§ 27	Item voert van Zelwarder hues dat gelegen was bij den klooster toe Selwart, ende van den gerichte van Zelwart voerscreven	47
§ 28	Item noch van den gerichte ende heerlickheit van Zelwart voerscreven	47
§ 29	Groningen verwerft het gezag in het Gericht van Selwerd	48
§ 30a	Het Groninger wapen	49
§ 30b	Aansluiting bij Sticht Utrecht brengt Groningen welvaart	49
§ 31	Item hier volgt nae een oerloeghe tusschen der stadt Gronnigen mit den Ommelanden bij Gronnigen gelegen, ende Focko Uecken toe IJler mit sienen vrienden	50
§ 32	Slotopmerking Lemego over band Groningen met Utrecht	50
§ 33	Groningens band met Utrecht eeuwenlang dode letter	50
Deel II-B	Zeven teksten: verdragen, privileges en een verslag	51
§ 1a	Hier nae volgt die coepie uut die principael brieven vanden eijgendoem, die hartoch Albart, palsgraeve op den Rien ende van Hollandt greve etcetera, ende die huldin-ghe ende die eden die see malkanderen gedaen hebben	51
§ 1b	Tekst overeenkomst	51
§ 2a	Dit is eene coepie uut den principael breeff van sunderlinge punten ende artikelen de de hartoch dessen voer-genoemden Vreesen gegunt ende geven hefft	53
§ 2b	Tekst privilege	53
§ 3a	Van den punten ende articulen de de hovelingen den hartogen van Beyeren weder in over gegeven hebben	57
§ 3b	Tekst huldiging	57

§ 4a	Hartoch Albert palsgrave up den Rijn etcetera huldebreeff van Oestergoe ende Westergoe	59
§ 4b	Tekst huldebrief	59
§ 5a	Dit is de hulde breeff van een deel van den Soeven wolden	59
§ 5b	Tekst huldebrief	59
§ 6a	Dit is van ene generale zoene doer alle Vreeslandt, doe de heren uutten lande weren verslaegen	60
§ 6b	Copia	60
§ 7a	Van wo dat hartoch Philippus van Borgonnien in Vreeslandt schreeff om daer overheijt over toe hebben	67
§ 7b	Copia	67
§ 8a	Friezen reageren negatief op de Bourgondische eisen	70
§ 8b	Wraakgericht over Uffo van Dokkum	70
§ 8c	Herstel Friese vrijheid en heilwens Benninge	71
Deel II-C	Anoniem kroniekje "Groninger Annalen" (1425-1478)	72
§ 1	Bouw nieuw koor Akerk	72
§ 2	Groningen gewonnen vanden Drenten	72
§ 3	Van dat Focke Ukens sande volck in Groningen om de stadt to wijnnen	72
§ 4	Focko Ukena's overval in volle vredeestijd mislukt	72
§ 5	Van enen slach to Deteren in Oestvreslant	73
§ 6	Bisscop Frerick van Blancken heem biscop to Utricht is gestorven	73
§ 7	Focko Ukens slach to Otterdum tegen de van Groningen	74
§ 8	De munter toe Haren is gesoeden	74
§ 9	Van Eylken hues ter Munte	74
§ 10	Van Larelde in Oest vreslant	74
§ 11	De quade Palme	75
§ 12	De Vischmarcket is gemaket vander noet klokke ter Aekercke	75
§ 13	Dat Grotemarckt	75
§ 14	Van biscop Roleff van Depholt hevet Utrich gewonnen	75
§ 15a	Van biscop Roleff gestorven is	75
§ 15b	Gijsbrecht van Brederode elect van Utrecht	76
§ 16a	Wo biscop Davit is biscop geworden	76
§ 16b	Filips de Goede belegert Deventer	76
§ 17	De Groningers quemen to hulpe de van Deventer	76
§ 18	Wo hartoch Philips weder aff toich van Deventer	77
§ 19	Wo biscop David is gehuldet to Deventer ende Groningen	77
§ 20	Biscop David is gehuldet to Groningen	77
§ 21	Dat bolwarck voer Her poerte	77
§ 22	Groningen laat grote kanonnen gieten	78
§ 23a	Van de nie stadmure achter den Iacopinen	78
§ 23b	Verwijzing naar eerdere sloop	78

§ 24	Van dat nie warck omme Sunte Mertens toern gemuert	78
§ 25a	Sunte Mertens toren brande	79
§ 25b	Ook de toren te Haren door bliksem uitgebrand	79
§ 26a	Van wo iuncker Ulrick is greve gemaket to Emden	79
§ 26b	Bijzonderheden over deze belening	79
§ 27	Verwijzing naar latere afzetting van graaf Edzard	80
§ 28	Juncker Sibe heft Groningen ontsecht	80
§ 29	Item de Eemse sal vrij wesen	80
§ 30	Gilden dwingen de raad tot opheffing vrijhandel via Eems	81
§ 31	Nieuwe brug bij De Punt	81
§ 32	Vander Ae kercken	81
§ 33	Greve Ulrick is gestorven	81
§ 34a	Her Sijbe vorgenoemt hevet gehilket	82
§ 34b	Dood van jonker Sibe	82
§ 35	De nije wech over tspeen naeder Haule	82
§ 36	Colmer landt is angenomen	82
§ 37	Hertoch Karel van Burgonien hevet gehilket ende een echte vrouwe genomen	83
§ 38	Item hertoich Karol wan Lueeck	83
§ 39	Van dat hertoich Karol van Burgonien de van Groningen bij em verscreff	83
§ 40a	Van dat bolwarck buten Heer poerte	84
§ 40b	Nieuw bolwerk zonder loon aangelegd	84
§ 40c	Bolwerk deels door burgers betaald	84
§ 40d	Westerkwartier bij graafwerk ingeschakeld	84
§ 40e	Zeven stenen torens in de stadswal gebouwd	84
§ 40f	Nieuwe Herepoort tot aan dak opgemetseld	85
§ 40g	Nieuwe Oosterpoort voltooid	85
§ 41	De biscop van Munster belede Oldenborch	85
§ 42	Van brouwen inden Ommelanden	85
§ 43a	Benners hues up de Gast is gewonnen vanden Groningers	86
§ 43b	Verwijzing naar nadere berichten over verbonden	86
§ 44	Wo Sunte Mertens toerne vel	86
§ 45	De nije toeren is weder angelecht	87
§ 46	Refformasie der Mijnrebroderen	87
§ 47a	Van her Onnen van Ewsma hues	88
§ 47b	Wisselvallige besluiten over toren bij Ewsumborg	88
§ 48	Een cometa scheen	88
§ 49	Hartoich Karol van Burgonien hevet ingenomen dat lant van Gelre	89
§ 50	Provest Uneke, Iohan Rengers vanden Poste ende mester Hinrick Stoeter	89
§ 51	Provest Uneke ijs gestorven	89
§ 52	Tenoer vanden vorscreven breff	90
§ 53	De stadt Nues belecht vanden hartoch Karol van Burgonien	90
§ 54	De keizer eist geld voor oorlog tegen Karel de Stoute	90

§ 55a	De keyser ontsette Nues	91
§ 55b	Vergelijk tussen keizer Frederik en hertog Karel	91
§ 56	Johan Rengers compenere de miltter stadt Groningen et-cetera	91
§ 57	De Zwijtzers tegen hartoch Karel	92
§ 58	Karel de Stoute sneuvelt voor Nancy	92
§ 59	Maximiliaan van Habsburg huwt Maria van Bourgondië	92
Deel III	<i>Het derde boek van de kroniek</i>	93
Deel III-A	Voorgeschiedenis: Groningen wint in de 15de eeuw grote macht over de Ommelanden, Westerwolde en andere gebieden (ca. 1420-1478)	95
§ 1	Incipit prologus	95
§ 2a	Optreden van Focko Ukena: inleiding en verantwoording	97
§ 2b	Focko Ukena verslaat de Groningers bij Oterdum	97
§ 2c	Focko onderwerpt de Ommelanden	98
§ 2d	Focko herstelt zijn Groninger vrienden in hun bezit	98
§ 2e	Focko en Groningers bij ter Kolsen verslagen	98
§ 3a	Verzoening tussen alle Friese landen en Groningen	99
§ 3b	Het eerste verbond van Groningen met de Ommelanden	99
§ 3c	Hijr begynnen de verbunden tusschen der stadt Groningen ende den Ommelanden	100
§ 3d	Hijr begint wo ment recht setten sal in Hummersche, Langwolt etcetera, ende andere articulen mede als hijr bescreven steet	103
§ 3e	Tekst overeenkomst Groningen met de Westerwarf	105
§ 3f	Hijr begunt de verbunden van de van Vredwolt ende Upsterlandt ende der stadt van Groningen	106
§ 3g	Van de verbuntnisse van Collum ende Oestbrockerster landt et cetera	106
§ 3h	Tekst verbond Groningen met Kollumerland	107
§ 3i	Van den nijen landrechten de stad ende lande makeden nae desse verbuntnisse	110
§ 3j	Hier nae beginnen de lantrechten van wondinghe ende doetslagen in Vrieslandt	111
§ 3k	Nadere strafbepalingen	117
§ 4	Van den summijgen de de verbunde in Oestbroeckster lant niet an nemen wolden, anno MCCCCCLXVII	121
§ 5	Groningen vestigt gezag in Oldambt; veroverwt Westerwolde en krijgt het van de bisschop van Osnabrück in leen	122

Deel III-B	Groningen sluit verbonden met Oostergo en breidt zijn macht in Westergo met geweld uit (1491-1496)	124
§ 1	Proloog: Heerszucht verleidt Groningen tot steeds verdere machtsuitbreiding	124
§ 2	Van dat die van Gronnegen namen an int verbunt Dokkum ende Dongerdeel	127
§ 3a	Uitbreiding verbond tot Leeuwarden, Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel	127
§ 3b	Tegenstand Sneek en Schieringers tevergeefs	128
§ 4	Belening Groningen met Friesland en de Ommelanden	128
§ 5	Vete in Bolsward brengt strijd in Friesland	129
§ 6a	Groningen weet jonker Fox uit Friesland te krijgen	130
§ 6b	Groningen onderwerpt heel Friesland behalve Franeker en enkele Schieringers	130
§ 6c	Groningen verovert de stinsen Hemmema en Martena	131
§ 6d	Groningen verovert Harlingen en terroriseert Westergo	132
Deel III-C	Friesland en de Ommelanden gaan voor Groningen verloren met hulp van buiten: Saksen en Oost-Friesland (1496-1500)	133
§ 1a	Schieringers heroveren Harlingen en bijna heel Westergo	133
§ 1b	Bloedige herovering van Bolsward door Schieringers	134
§ 1c	Bolsward beurtelings Schierings en Vetkopers	134
§ 2a	De troepen van Fox bedrijven terreur in de Ommelanden	134
§ 2b	Groningen bewerkt vertrek Fox uit Ommelanden en Friesland	135
§ 3a	Schieringers in Westergo roepen Albrecht van Saksen te hulp en huldigen hem als landsheer	136
§ 3b	Vergeefse pogingen Friese Vetkopers om Fox te verslaan	137
§ 3c	Saksen belegeren Leeuwarden, Groningen helpt de stad	138
§ 3d	Leeuwarden geeft zich zonder overleg met Groningen over	139
§ 4	Prelaten en edelen in de Ommelanden roepen graaf Edzard van Oost-Friesland te hulp	139
§ 5a	Bisschop van Utrecht bewerkt bestanden tot mei 1499	140
§ 5b	Na vergeefse verzoeningspoging bestand tot juni 1499	141
§ 6a	Groninger gilden organiseren terreur in de Ommelanden	142
§ 6b	Edzard helpt Ommelanden en nestelt zich te Appingedam	142
§ 6c	Wederzijdse terreur in de Ommelanden	143
§ 6d	Jonker Fox gesneuveld bij Kolham en begraven te Groningen	144
§ 6e	Verdere terreur over en weer in de Ommelanden	144
§ 6f	Ook terreur in het Gorecht en in Drenthe	145
§ 7a	Huldiging Albrecht van Saksen in Friesland: inleiding	145
§ 7b	Hier nae volgen de copien van den overkomsten ende hulde brieven tusschen den hartoch van Sassen ende de lande van Westergoe	146

§ 8	Versterking Appingedam en nieuwe terreur in de Ommelanden	150
§ 9	Radicalisering te Groningen, benoeming van een oorlogsraad	150
§ 10a	Bemiddeling bisschop Frederik te Leeuwarden mislukt	150
§ 10b	Bemiddeling te Gerkesklooster mislukt door onwil gilden	151
§ 11a	Afspraken met Ulrich van Dornum ter verjaging van Edzard	152
§ 11b	Ulrich veroverd Appingedam niet en ontbindt zijn troepen	153
§ 12a	Groningen versterkt vier borgen in de Ommelanden	154
§ 12b	Groningers voor Appingedam door Edzard verjaagd	155
§ 13	Opstand in Friesland tegen de Saksen; Groningen levert de opstandelingen geschut	156
§ 14a	De Saksen en graaf Edzard terroriseren de Ommelanden	156
§ 14b	Tammingeborg uiteindelijk in Saksische handen	157
§ 15a	De Saksen bouwen brug over Reitdiep; tegenmaatregelen	158
§ 15b	Hertog Albrecht verslaat de Friezen bij Bomsterzijl	158
§ 15c	Albrecht ontzet zijn zoon Hendrik te Franeker en vestigt zijn macht stevig in heel Friesland	159
Deel III-D Samengaan van Saksen en Edzard brengt Groningen zelf in het nauw; wel tijdelijke bestanden maar geen vrede (1500-1504)		160
§ 1	Saksen belegeren Groningen vruchteloos drie weken lang	160
§ 2a	Bisschop Frederik bewerkt te Aduard een bestand	160
§ 2b	Bepalingen van de bestandsovereenkomst	161
§ 2c	Hertog Albrecht trekt weg en sterft te Emden	164
§ 3a	Groningen werft troepen voor verovering Appingedam, maar deze mislukt	164
§ 3b	Graaf Edzard komt Appingedam te hulp	166
§ 4a	De Saksen en Edzard vallen samen Groningen aan	168
§ 4b	Groningen veroverd de toren van Haren	169
§ 5a	Edzard moet terug naar Oost-Friesland	170
§ 5b	Groningen kan nu in Reiderland terreur bedrijven	170
§ 6a	Bisschop Frederik bewerkt te Assen een nieuw bestand	170
§ 6b	Elke partij behoudt haar posities en voorrechten	171
§ 6c	Ulfert van Kollum bevordert verdere toenadering	172
§ 6d	Overleg te Leipzig mislukt door harde Saksische eisen	172
§ 6e	Nieuw overleg te Aduarderzijl verlengt het bestand	173
§ 6f	Ulfert bereikt in Saksen slechts verlenging van bestand	173
§ 6g	Philips de Schone bemiddelt; bestand kortstondig verlengd	174
§ 7	Bestandschendingen per abuis	176
§ 8a	De Saksen en Edzard zetten Groningen weer onder druk	176
§ 8b	Groningse strooptochten en Saksische tegenterreur	177
§ 9	Hertog Georg van Saksen overlegt in Friesland met Edzard	178

§ 10	Bisschop Frederik bemiddelt te Vollenhove; bestand verlengd	178
§ 11	Geheim vredesoverleg bij Filips de Schone	179
Deel III-E	Tijdens het bestand versterkt Georg van Saksen ook bestuurlijk zijn greep op Friesland en de Ommelanden (1504)	180
§ 1	Van dat hartoch Georgius van Sassen quam in Vrieslandt, ende leet sick daer hulden ende nije statueten ende rechten in setten	180
§ 2a	Tekst nieuwe statuten voor Friesland	180
§ 2b	Tekst nieuw landrecht voor Friesland	187
§ 3a	Georg reist ter inhuldiging door de Ommelanden eerst naar Aduard; Sicke Benninge komt naar zijn stoet kijken	198
§ 3b	Georg wordt te Appingedam door de hoofdelingen gehuldigd	199
Deel III-F	Groningen slaat telkens de Saksische eisen af, maar komt door samenwerking van Georg van Saksen en graaf Edzard steeds meer in het nauw (1504-1505)	200
§ 1	Graaf Everwijn van Bentheim bewerkt bestandsverlenging	200
§ 2a	Vredesbesprekingen te Rolde mislukt	201
§ 2b	In Gerkesklooster nieuwe bestandsverlenging	202
§ 2c	Nog eenmaal bestandsverlenging, maar geen voortgang meer	203
§ 3	Hervatting strijd; Benninge kritiseert krijgsplassen	205
§ 4a	Saksen bezetten Aduard, graaf Edzard voegt zich bij hen	207
§ 4b	Saksische aanvallen en brandstichtingen vlakbij Groningen	208
§ 4c	Groninger tegenterreur in het Oldambt blijkt zeer riskant	208
§ 4d	Georg en Edzard bouwen een brug over het Reitdiep	209
§ 4e	Meer Saksische druk op Groningen, intimidatie in Drenthe	209
§ 4f	Groninger uitval naar Midwolde slechts ten dele geslaagd	210
§ 4g	Slecht weer verhindert versterking van Rodeschool	210
§ 4h	Groninger overval op blokhuis te Oterdum mislukt	210
§ 5	Missie van Hugo van Leisnig voor Georg naar Keulen over de Rijksban tegen Groningen	211
§ 6	Groningers pogen tevergeefs Aduard te veroveren	211
§ 7a	Wederzijdse terreur in de Ommelanden put dit gebied uit	213
§ 7b	Edzards blokhuis bij De Punt versterkt blokkade stad	214
§ 8a	Groningen kan schepen in het Reitdiep niet bemachtigen	214
§ 8b	Edzards blokhuis te Slochteren tenslotte voltooid	214
§ 9a	Grote toren bij Boteringepoort gebouwd met sloopmateriaal	215
§ 9b	Mislukte Groninger uitval naar Westeremden	215
§ 10	Bisschop Frederik poogt tevergeefs te bemiddelen	216

§ 11a	Edzard brutaliseert de bisschop, de terreur gaat door	217
§ 11b	Ook Groningen verwoest de omgeving, stad en lande- lijden	218
§ 12	Filips de Schone wil bemiddelen, maar Groningen weigert	221
§ 13	Groningen trotseert de dreiging met de Rijksban	222
Deel III-G	Het net sluit zich over Groningen, nu Maximiliaan ondub- belzinnig de Saksen steunt (1505)	223
§ 1a	Excurs over Bourgondië en Gelre vanaf Karel de Stoute: inleiding en verklaring	223
§ 1b	Karel de Stoute en Adolf van Gelre	223
§ 1c	Dood van Karel de Stoute en Adolf van Gelre	225
§ 1d	Karel van Gelre en zijn Habsburgse vijanden	225
§ 1e	Dynastieke band Habsburg-Saksen belangrijk voor Fries- land en Groningen	228
§ 2a	Vorbereiding onderhandelingen Groningen-Utrecht met Maximiliaan-Filips	230
§ 2b	Vergeefse reis Groningers naar Deventer	231
§ 3	Vervolg excurs: einde oorlog Habsburg-Gelre en bespre- kingen te Xanten	233
§ 4	Gewelddaden van graaf Edzard rondom Groningen	234
§ 5a	Groningers halen rogge uit Drenthe en bezetten kerk te Haren	235
§ 5b	Saksen komen naar Haren, gevecht en aftocht partijen	236
§ 6a	Maximiliaan verbiedt hulp van bisschop aan Groningen	236
§ 6b	De bisschop probeert toch bespreking Saksen en Gro- ningen	238
§ 7	De Saksen vergroten intussen hun druk op Groningen	239
§ 8	Groningers door tijdgebrek niet naar dag te Doesburg	239
§ 9a	Dagvaart te Hattem bezocht door alle partijen	240
§ 9b	Oude argumenten over en weer, geen winst voor Gro- ningen	241
§ 9c	Hachelijke terugreis van de Groninger delegatie	245
§ 10	Groningen vraagt bisschop om hulp, antwoord onbevred- igend	247
§ 11	Benninge's mening over de kansen op Utrechtse hulp	247
§ 12	Aduarder abt en zijn zuster bemiddelen tevergeefs	248
Deel III-H	Door groot gebrek aan voedsel en brandstof wordt het de Groningers snel te machtig (1505-1506)	250
§ 1a	Groningers op hongertocht in Gorecht en Drenthe	250
§ 1b	De Saksen verheugen nog de blokkade rondom Gronin- gen	251
§ 2a	Graaf Edzard laat weten dat hij Groningen wil helpen	251
§ 2b	Groningen reageert, en bereikt intussen te Aduard niets	252
§ 2c	Voorwaarden van Edzard stellen Groningen teleur	253

§ 3	Van woe de Groningers deputijerden sekere parsonen om dit orloch vort in to raeden	254
§ 4a	Van den handel ende anslach van mester Johan Vredewolt, om ene soene to maken	254
§ 4b	Zijn vredesinspanningen; ontwerpverdrag goedgekeurd	255
§ 4c	Van de artikulen de mester Johan in scrijfften genomen hadde, om de in Aedwert weder over to brengen an den regenten der Sasseger	258
§ 5	Van sommige dingen de de Sassegen deden in den anbegjinne van den nien iaere, als men screff XV ^c ende VI	259
§ 6	Van enen monick uut Aedwert om de gevangen to quijten an beijden sijden gevangen weren, de voele moeijterije ende kallijnghe mijtten borgeren hadde	260
§ 7	Van enen breff de heer Frederick van Egmont an de van Groningen screff als een commissarius des Romsconinges	261
§ 8	Van de kercksprake de gescede in Groningen, van borger ende bueren uut der stad weren	262
§ 9	Van de vangene in Aedwert noch weren, de enen conversbroder mijt enen breff sanden an den bowmeijsteren ende gijlden ende borgeren	263
§ 10	Van de husen de to Helpmen gebrant worden ende to Godlinse ende daer umtrent	264
§ 11	Van dat cloester ten Buer ende de kercke toe Gelmerwolde to besetten ende andere quaede daeden de de Sassege den Groningers deden	265
§ 12	Benninge's klacht over Groningens verblindheid	265
Deel III-I	Groningen beseft de onmacht van de bisschop en geeft zich gewonnen aan graaf Edzard als landsheer (1506)	266
§ 1a	Van den dach de to Hattum gehouden is van des Roemsschen koninges commissarien ende den biscop van Utricht tusschen den fursten van Saxen ende den Groningers	266
§ 1b	Vertogen van de eerste twee dagen, compromisvoorstel verworpen	267
§ 1c	Na vier dagen nieuw compromisvoorstel	270
§ 2a	Heel de stad Groningen bijeengeroepen voor stemming	272
§ 2b	Irritatie leidt tot instelling noodcomité van 12 man	273
§ 3a	Van dat afflaets gelt ende den anslach to Dorckwart uut der afflaets kijste nomen; anno MV ^c VI	274
§ 3b	Uitval naar Dorkwerd door de Saksen teruggeslagen	275
§ 4	Van dat de Sassege regenten in Aedwerth breven sanden in Groningen an den gijlden om soene to macken	276
§ 5a	Van den handel de de greve van Oestvrieslant de versoken an de van Groningen	276
§ 5b	Groningen biedt Edzard te Tjamsweer soevereiniteit aan	277
§ 5c	Gunstige berichten uit Utrecht niet langer geloofd	279

§ 5d	Noch van den greven van Oestvrieslant, de weder screff breven op den olden voet to handelen	279
§ 6a	Groninger dilemma: de Saksen of Edzard? Men kiest Edzard	280
§ 6b	Afrondende bespreking met Edzard te Termunten	280
§ 7a	Groningen accepteert de overgave aan graaf Edzard	281
§ 7b	Tekst van het verdrag	282
§ 7c	Commentaar van Benninge op deze dramatische wending	284
§ 8a	Overkomst Edzard naar Groningen	284
§ 8b	Woe de greve quam in Groningen, ende daer gehuldet wort ende plicht ende ede nam	285
§ 8c	Van de veste ende slot an to leggen ende maken buten Oester poerte, ende meer anderen stucken	287
§ 9a	Van den marscalck des hartogen van Sassen ende den greven van Stalsborch greve Hinrick	287
§ 9b	Van den dach to Aedwert, to Wijnsom ende ten Damme, daer elck lant bij ene verscreven weren	288
§ 9c	Van dat de geschickeden van Sassen togen na Wijnsom ende ten Damme	290
§ 10	Dit sijnt de artijkulen de tuschen den fursten van Sassen ende den greven van Oestvrieslant stadtholder gedinget ende gemaeket worden, doe he dat stadtholderscup an nam, anno M V ^c ende VI wonsdages voer Sunte Laurencij	291
Deel III-J	Graaf Edzards soevereiniteit over Groningen neemt de problemen niet weg: de Rooms-Koning wordt ongeduldig en de terreur in Drente te hevig (1507, 1511-1513)	294
§ 1a	Van dat de van Groningen gedaget worden van den Romschen konijnck tegen den hartogen van Sassen int Kamergerichte to Constans	294
§ 1b	Te traag en ongunstig verloop van de zaak volgens de Saksen	295
§ 2	Van de sitacie ende daginge vanden biscop to Utricht to Loeven	296
§ 3	Van de citatie vanden keijser den greven to Oestvrieslant ende de van Groningen to Nues inden Gestichte van Coelne tegen de hartogen vann Saxen hartoch Jurijen inden iare M vijff hondert ende elven	298
§ 4	Van noch een dach gehouden wort to Kollen voer den keijser anno etcetera M V ^c ende XI	300
§ 5	Van Sijart Muckema ende Garbet Muckema gebroders ende Jemme her IJwesma, ende wo daer twe gerichtet wort	300
§ 6	Van dat huus to Koverde wort ingenomen ende gewonnen, ende wo de biscop van Utricht mijtten Stichte dat weder krech	303

§ 7	Incidentele terreur van Roelof van Munster in Zuidoost Drenthe	306
§ 8	Verzoeningspoging Saksen en Edzard te Münster mislukt	307
§ 9	Nieuwe terreur van Roelof bij Ommen en in Drenthe	308
§ 10	Regelingen over jurisdictie te Groningen en Haren	308
Deel III-K	Graaf Edzard kan noch Groningen noch Oost-Friesland afdoende beschermen (1512-1514)	310
§ 1	Ultimatum door Maximiliaan aan graaf Edzard	310
§ 2	Overleg te Aduard over financiële aspecten van overdracht mislukt	312
§ 3a	Tocht hertog Georg naar Oost-Friesland weinig succesvol	313
§ 3b	Platteland gebrandschat door Saksen en door Edzard	315
§ 4	Van des keijzers breven ende breven de vanden Sassigen van de Weerdenbras gescreven weren aen den Groningers	316
§ 5	Van dat de greve ende die van Groningen besetten Slochteren, Hoge kercke ende ten Buer dat clooster int jaer M V ^c und XIII	318
§ 6	Van de brieven die de furste van Sassen sande in Groningen Asschelwoonsdach int jaer M V ^c ende XIII	318
§ 7	Van den dach die to Meppen op der Eemse gehouden wordt des frydages voer Invocavit inder Vasten int jaer M V ^c ende XIII	319
§ 8	Van Selwert weerloos to maken ende de ontseggelbreven ende den brant buten der Ae poorte ende meer ander dingen int jaer M V ^c und XIII	321
§ 9a	Eerste ongenoegen te Groningen over falen van Edzard	322
§ 9b	Van een andtwoordt den greven van Konijngsteijn, ende den brant buten Botteringe poort und Heer poorte, ende dat schutgeveerde opten esch	323
§ 9c	Van de Sassigen de Vreborch ende Eemse inkregen, ende de ander vesten inden Ommelanden bij Groningen Anno 1414 (1514)	325
§ 9d	Van al de vesten ende legeren de die Sassigen hadden ghemaket, ende woese weder veriaget werden van den greven	326
§ 10	Van den dach die de greve van Konijngsteijn hielt mitten greven ende den Groningers ten Horen int clooster, anno 1514	327
§ 11	Van woe de greve van Oostfrieslandt unde Groningers Adewert beleden mijt groot volck anno 1514	333
§ 12	Van dat hertoch Henrick van Bruijnswijck quam mit veel heeren weder bijden Sassighen in Vrieslandt, ende ijtlieke ghewin dat se do hadden	336
§ 13	Van sommige anslagen und gewin de die Sassigen hadden tusschen Ons Heren Hemelvaerden dach ende Pinxter avent int jaer M V ^c und XIII	339

§ 14	Van dat hartoch Henrick van Bruijnswijck den Oort belede, und daer voer doot bleeff, und wo se weder af togen, und quamen bijden fursten van Sassen in Aedewerdt	341
------	--	-----

Band 2

Deel III-L	Hertog Karel van Gelre eerst door graaf Edzard te hulp geroepen, dan door de Groningers en door hen als nieuwe landsheer aanvaard (1514)	343
§ 1a	Edzard verwerft hulp van hertog Karel tegen de Saksen	343
§ 1b	Saksen in geldnood roven in Oost-Groningen, terwijl Edzard met troepen naar Groningen komt	344
§ 2a	Hertog Georg schrijft tevergeefs brieven naar Groningen	345
§ 2b	Gevecht om Selwerd met veel slachtoffers en schade	346
§ 2c	Hertogin van Brunswijk-Calenberg bezoekt Aduard	347
§ 3a	Van den aenslach dat de hertouch van Sassen toech voor den Dam, ende den stormender handt in nam	347
§ 3b	Saksische beloning voor helpers en genade voor Damsters	350
§ 3c	Poging Edzard en Groningers tot inneming Selwerd mislukt	351
§ 4a	Van dat verbunt tusschen de fursten van Sassen unde den bisschop van Utrecht, ende meer andere	352
§ 4b	Groningen terroriseert Drentse havezaten en dorpen	352
§ 5a	Saksische benden plunderen Reiderland en Oost-Friesland	354
§ 5b	Groningers verwoesten Benkemahuis te Midwolde	354
§ 6a	Alle vredesinitiatieven van derden lopen op niets uit	356
§ 6b	Edzard en Groningen veroveren en versterken kerk Slochteren	356
§ 7a	Van woe hertoch Karel van Geller van wegen des koninges van Vranckrijck den greve ontsette ende te hulpe quam	357
§ 7b	Eindelijk Gelderse troepensteun voor Edzard te Groningen	358
§ 8a	Plunderende Geldersen door Saksen uit Bentheim verjaagd	359
§ 8b	Edzards troepen lopen uit geldgebrek naar Saksen over	360
§ 8c	Groninger roof- en hongertochten naar Gorecht en Drenthe	360
§ 9	Van dat die furste van Sassen mitten greven ende den Groningers vruntschaps dagen holde	361
§ 10a	Van dat de hertoge van Geller sande zijne marscalick mit volck om Groeningen tho ontsetten	362
§ 10b	Groningen accepteert hertog Karel als nieuwe landsheer	364
§ 10c	Schamper commentaar Benninge hierop	365

Deel III-M	Hertog Karel en de Groningers hinderen de Saksen in Friesland; dezen dragen hun rechten aldaar over aan Karel van Habsburg (1514-1515)	366
§ 1a	De Geldersen trekken weg naar Gelderland	366
§ 1b	Edzard vertrekt, zijn dwangburcht wordt gesloopt	366
§ 1c	Nabeschouwing over Edzard	367
§ 1d	Gelderse maarschalk licht vertrek Gelderse troepen toe	368
§ 2	Van dat de hertouch van Bruijnswijck mit Her Omken, joncker Johan van Oldenborch ende joncker Cristoffer Stickhusen ontsette	368
§ 3a	Van doe de hertouch van Sassen hoorde dat de greve Groningen verlaten hadde, ende se den hertouch van Geller weder gehult hadden	369
§ 3b	Reactie van de Groningers op de brieven	370
§ 4a	Van dat de hertoch van Geller quam in Westfriesland om den hertouch van Sassen daer uut tho verdrijven	370
§ 4b	Aanval van hertog Karel op Friesland	371
§ 4c	Hertog Georg beklaagt zich bij de Rooms-Koning	372
§ 4d	Gevechten rond Groningen en inmenging graaf Edzard	372
§ 4e	Int jaer M V ^c ende XIII	373
§ 5a	Van dat de Sassigen uut Aedewert togen ende Lange-woldt etcetera	373
§ 5b	De Saksische Zwarte Hoop trekt weg naar Overijssel	374
§ 6a	Van dat de Groningers Dockum in kregen ende dat blockhuijs tho Adewerder zijl ende den Delff zijl	375
§ 6b	De Groningers veroveren Aduarderzijl	376
§ 6c	Inname Delfzijl en Appingedam met hulp van Edzard	377
§ 6d	Edzard verbreekt de afspraak omtrent Appingedam	379
§ 7a	Van den Sassighen Swarten hoop de uut Vrieslandt weren getogen ende weder in Vrieslandt quam	380
§ 7b	De Habsburgers komen in Friesland, slag op de Zuider-zee	381
§ 7c	Edzard en Groningen weer oneens over de Ommelanden	382
§ 8a	Van een bestant tusschen den Bourgoinschen ende Gellerschen ende vanden belech voor den Weerdenbrass	382
§ 8b	Groningen belegert Weerdenbras door misverstand	383
§ 9	Van enen dach den de Sassigen ende Groningers toe Essen helden int jaer M V ^c ende XV	385
§ 10	Van den pleijt den de bisschop opt nije hadde tegen den greven ende Groningers tho Romen	386
§ 11a	Van dat de Borgonschen Westerlandt an nemen van den Sassigen, ende de Swarte hoop ende Sassigen uut Vrieslandt toegen	386
§ 11b	Nabeschouwing over de Saksische periode	388

Deel III-N	De Habsburgers veroveren grote delen van Friesland maar ondervinden veel last van de Geldersen en Groningers (1515-1517)	392
§ 1a	Van doe de greve van Oostfrieslandt weder tho huijs quam van Dockum, wat daer na geschach in Oostfrieslant etcetera	392
§ 1b	Duidelijke steunverklaring hertog Karel voor Groningen	394
§ 2	Van dat blockhuijs tho Weerdenbras bij de Punte gelegen, ende wo de Groningers dat tho niete makeden etcetera	395
§ 3a	Van de nederlage de de grave hadde voer Stickhusen ende den Dam, ende Delffsijel blockhuijs to slijten, anno M V ^c und XVI	396
§ 3b	Vergeefse Franse poging tot verzoening van beide Karels	397
§ 4	Van dat de fursten van Bruijnswijck mit oren hulperen begonden dagen to holden mit den greve van Emden	397
§ 5	Van den grooten stenen toren buijten Ooster poorte, die de Groningers deden neder breken etcetera	398
§ 6	Van Her IJwesma huijs dat de Borgoenschen beset hadden, ende de Gellerschen in namen ende Leeuwerden beleden, ende meer andere dingen etcetera int jaer M V ^c ende XVI	398
§ 7a	Mislukte Gelders-Groningse aanval op Dokkum	400
§ 7b	Gewelddadige reactie van de Habsburgers in Friesland	401
§ 7c	Gelderse troepen terroriseren Westerkwartier en Drenthe	402
§ 8	Van wo dat de Borgonschen Bolsweert in kregen ende Sneeck beleden, anno M V ^c XVII	405
§ 9a	Van noch enen dach de de coninck van Franckrijk hadde beramet tusschen den tween fursten van Bourgoingnien ende Geller, ende meer ander anslagen	406
§ 9b	Grote Pier verschijnt op de Zuiderzee en verovert Hindeloopen	406
§ 10	Als dit bestant uut was, soe sande de hartouch van Geller in Vrieslant enen grooten hoop van knechten	407
§ 11	Van dat de hartoech van Geller dessen hoop van knechten schickede ende sande in Hollant	410
§ 12a	Anno M V ^c ende XVII	411
§ 12b	Krijgshandelingen op de Veluwe	411
§ 12c	De bisschop van Utrecht bewerkt een Habsburgs-Gelders bestand	412
§ 13	Van dat de grave van Emde wordt gedaget voor den keijser tegen den hartoech van Sassen	413
§ 14	Edzard herovert de Vredeborg	414
§ 15a	Van de nije Ae poorte de de Groningers leten maken, ende wo de knechten to Loppersum slagen worden	414
§ 15b	Groningen verwijdert afgedankte Gelderse troepen	415

§ 16	Van dat greve Willhem wordt stadtholder ghemaket in Westerlandt vanden Borgoenschen heeren	416
Deel III-O Strijd en overlast in Groningerland en elders, zonder veel blijvend resultaat (1518-1522)		417
§ 1a	Van dat de greve van Oostfrieslant ende Oosterschen heren werden verlijket und gesoent anno M XIX/XVIII feel	417
§ 1b	Afgedankte soldaten veroorzaken overlast in het Oosten	417
§ 1c	Tegenacties landsheren en vernietiging benden voor Venlo	418
§ 2	Van enen oproer vanden borgeren ende gijlden tegen Raedt, omme datse gene bezegelde brieven vanden hertoge van Geller kregen	419
§ 3a	Van dat de hartoech van Geller Karolus hijlickte, und sijn warschop dat was	419
§ 3b	Kostenberekening van overdreven duur geschenk en kleding	420
§ 4a	Van Henrick Gajkinge ende Frederick gebroederen doot slagen worden in Aedewert	421
§ 4b	Moeizaam tot stand komen van een verzoeningsovereenkomst	423
§ 5	Vanden nijen gecoren Roomsche koninck Carolus, eertzhartoch van Oostenrijck, hertoch van Bourgoingnien ende coninck van Spaengien	424
§ 6	Van dat de hartoch van Geller sijn reden sande to Groningen umme huldinge, plicht ende eede to nemen van dessen Ummelanden anno M V ^c und XXI	427
§ 7a	Van enen grooten onwillen ende orloech dat op stonde tusschen de twe steden Campen ende Zwol	429
§ 7b	Zwolle's keuze voor Gelre is een bron van veel ellende	430
§ 7c	De strijd concentreert zich om het bezit van Hasselt	431
§ 7d	Groningen zendt mondjesmaat de door Karel gevraagde hulp	431
§ 7e	Stichtse troepen teisteren Veluwe, maar worden verslagen	432
§ 7f	Terreur Gelderse troepen in Drenthe met moeite afgekocht	432
§ 8	Van dat de Gellerschen dat blockhuijs vor Deventer wonnen ende de brugghe aff branden	434
§ 9a	Woe de stadtholder, een heer van Moers to Sneek, mitten Soeven wolden voor Steenwijck brande	434
§ 9b	Stichtse benden plunderen op het Friese platteland	434
§ 9c	De drost van Coevorden terroriseert Groningerland	435

Deel III-P	Wederzijdse overlast van troepen in Noordoost-Nederland; Karel V biedt Friezen amnestie aan; huldiging Karel van Gelre in Groningen en Drenthe (1522)	437
§ 1	Geldersen en Groningen verjagen Stichtse troepen	437
§ 2	Van dat de Gellersche Steenwijck mit dessen knechten und hooftluden ende Vresen beleden etcetera	438
§ 3	Van enen nien anslach ende belecht vor Steenwijck vann hertouch van Geller mitten Vresen	439
§ 4	Van sommige Westfriessche hoefflingen de uut Groningen gelecht worden vuyt bevel der Gellerschen	440
§ 5	Van dat blockhuijs geheeten Korffhusen dat de Stichschen wonnen voor Hasselde, anno M V ^c ende XXII	442
§ 6	Gelmuen hadden belecht de Stichssen, dat ontsetten de Gellerschen ende Zwolschen	442
§ 7a	Van dat de keijser sande in Vrieslant hofflinge ende ballinge mith vole volckes	444
§ 7b	Gelders-Groningse tegenmaatregelen in Noord-Friesland	444
§ 7c	De meeste Groningers deserteren onderweg	445
§ 7d	Plundertocht in Friesland en kaping van Duitse Hanzeschepen	445
§ 7e	Verschansing bij Lemmer; overleg leiders in Gelre	446
§ 8a	Hollandse schippers gevangen en tegen losgeld vrijgelaten	447
§ 8b	Groninger handelaren ondervinden hiervan de weerslag	448
§ 9a	Karel V biedt amnestie aan op landdag te Harlingen	448
§ 9b	Tekst van het verdrag	449
§ 9c	De Friezen wensen nader overleg over verdere voorstellen	450
§ 10a	Gelderse piraat door Habsburgers gespaard en vrijgelaten	451
§ 10b	Mislukte Gelderse overval vanuit Lemmer op Sneek	451
§ 11a	Samentrekking Stichts-Habsburgse troepen in Friesland	452
§ 11b	Geldersen en Groningers veroveren kasteel te Coevorden	452
§ 11c	Habsburgers plunderen in Westerkwartier; tegenmaatregelen	453
§ 11d	Geldersen eisen eigenmachtig schatting uit de Ommelanden	455
§ 11e	Habsburgs ultimatum door de Ommelanden afgewezen	457
§ 11f	Samentrekking Habsburgse troepen in Friese kloosters	457
§ 11g	Habsburgers ontruimen en Geldersen bezetten Gerkesklooster	458
§ 12a	Bestand tussen Geldersen en de Overijsselse steden	458
§ 12b	Overlast afgedankte Geldersen in Aduard en Drenthe	459
§ 13a	Karel van Gelre wordt persoonlijk gehuldigd te Groningen	459
§ 13b	Karel van Gelre ontvangt leenhulde van de Drenthen	461
§ 13c	Jasper van Marwijk stadhouder te Groningen, trouwt aldaar	461

Deel III-Q	Na aanvankelijke successen moeten de Geldersen Friesland definitief aan de Habsburgers prijsgeven (1523)	462
§ 1a	Gelderse terroristen uit Workum verjaagd	462
§ 1b	Jancko Douwama gearresteerd na klacht over stadhouder	463
§ 2a	Aanleg stadsgracht en torens aan Noordwestkant Groningen	463
§ 2b	Zeven Hollandse schepen op de Waddenzee gekaapt	463
§ 3	De Turken veroveren Rhodos op de Johanniters	464
§ 4a	Na vergeefs beleg van Bolsward gaan Habsburgers naar Dokkum	464
§ 4b	Kasteel Lage wel, Oldenzaal niet door de Geldersen veroverd	465
§ 4c	Geldersen zenden versterkingen naar Dokkum	465
§ 5a	Johan van Wassenaar verovert Zevenwouden voor Karel V	466
§ 5b	Geldersen en Groningers legeren zich in het Westerkwartier	466
§ 5c	Gelders-Gronings leger bijna de terugweg afgesneden	467
§ 5d	Habsburgers ontvangen onderwerping Ommelanden	467
§ 5e	Gelderse aftocht van Aduard via Selwerd naar Essen	468
§ 6a	Internationaal optreden tegen het piratennest Dokkum	468
§ 6b	Groningen ondervindt allerlei overlast te land en ter zee	469
§ 6c	De Habsburgers onderwerpen Kollumerland en Achtkarspelen	469
§ 6d	Gelders-Groningse versterkingen bereiken Dokkum niet	470
§ 6e	Tweede poging verhinderd door bevolking Achtkarspelen	470
§ 7a	Acht schepen vol goed opgebracht naar Groningen	470
§ 7b	Gelderse troepen ontruimen Gorecht en Drenthe	471
§ 8a	Habsburgse wurggreep om Dokkum	471
§ 8b	Derde en vierde hulpexpeditie voor Dokkum mislukt	471
§ 8c	Vijfde en zesde poging ondanks wat buit mislukt	472
§ 8d	Dokkum capituleert voor de Habsburgers	472
§ 8e	Smadelijke intocht Gelderse troepen in Groningen	473
§ 9a	Habsburgse veldtocht vanuit Dokkum tot voor Sloten	474
§ 9b	Gilden verijdelen Gelderse uitval naar Friesland	474
§ 10a	Geldersen veroveren Steenwijk bij verrassing	474
§ 10b	Gelderse rooftocht tot vlak voor Leiden	476
§ 10c	Dezelfde bende plundert Stellingwerf en Achtkarspelen	477
§ 11a	Sloten wordt door de Habsburgers uitgehongerd	477
§ 11b	Het laatste Gelderse bolwerk Lemmer ontruimd	478
§ 11c	Nabeschouwing van Benninge	478
§ 11d	Habsburgers nemen zonder geweld Steenwijk in	479
§ 12a	Vruchteloze Habsburgs-Groningse onderhandelingen	479
§ 12b	Dood van Johan van Wassenaar, de veroveraar van Friesland	480
§ 12c	De priester Hubert ter berechting naar Brabant gebracht	480

Deel III-R	Allerlei gebeurtenissen in en om Groningen, bestand met de Habsburgers en vrede met Utrecht (1524-1525)	481
§ 1	Adviesraad van acht aanzienlijken benoemd te Groningen	481
§ 2	Vruchteloos Habsburgs-Gronings gesprek te Gerkesklooster	481
§ 3	Deense koning Christiaan II verdreven	482
§ 4	Gelderse overvallen in Drenthe lopen verkeerd af	483
§ 5a	Habsburgs-Groningse schermutseling op de Ruigewaard	483
§ 5b	Groningse poging doorbreking blokkade op Reitdiep mislukt	484
§ 6	Graaf Edzard poogt land bij Esens te veroveren	484
§ 7	Meester Ulffert gearresteerd en beschuldigd van verraad	485
§ 8	Aanhouding en vrijlating van Jasper van Marwijks vrouw	485
§ 9a	Zwolle wil weer deel uitmaken van het Sticht	485
§ 9b	Hertog Karel belegert tevergeefs Zwolle	486
§ 10	Afgedankte soldaten van Edzard trekken weg naar Deventer	486
§ 11	Roelof ten Water bewerkt bestand voor een jaar	487
§ 12	Bisschop van Bremen verwoest uit wraak het land Wursten	488
§ 13	Habsburgse hulp bij herbouw van Steenwijk	488
§ 14	Kostbaar Catharinabeeld voor Akerk te Groningen met bijdrage van Sicke Benninge	489
§ 15	Vrede gesloten tussen Utrecht/Zwolle en Gelre	489
§ 16	Ontslagen soldaten plunderen van Groningen tot Woerden	490
Deel III-S	Groeiende irritatie tussen Stad en stadhouder; internationale onrust slaat over naar Groningen: gilden grijpen de macht en eisen sanering der financiën (1525)	491
§ 1a	Conflict Groningen met stadhouder voorgelegd aan hertog	491
§ 1b	Vergeefse pleidooien der Groningers voor de hertog	492
§ 1c	Conflict schijnbaar bezworen; Van Marwijk blijft aan	494
§ 2	Jaar 1525 onrustig door oorlogen: de slag bij Pavia	494
§ 3	Bestand tussen Karel V en Gelre/Groningen verlengd	497
§ 4a	Luther's leerstellingen mede oorzaak van algemene onrust	497
§ 4b	Boerenopstanden in Duitsland en tot in Zwitserland toe	498
§ 5a	Groninger gilden formuleren ingrijpende eisen	500
§ 5b	De gilden bedreigen burgemeesters en raad	501
§ 5c	Vier borgen, onder wie Benninge, aangewezen voor stadsschuld	502
§ 5d	De gilden eisen nieuwe ambtseed van alle ambtsdragers	503
§ 5e	Ex-rentmeester Johan Jarges verlaat Groningen na hetze	504
§ 5f	Na gilde-eisen wijkt burgemeester Peter Sickinge uit	504
§ 5g	Ontzetting Jarges uit raad afgedwongen, geen verbanning	505
§ 5h	Stadhouder bewerkt uitstel van betaling door de borgen	506

§ 5i	De drie overgebleven borgen gedwongen tot geldleningen	506
§ 5j	Gilden gedagvaard naar Arnhem; Gelderse commissie naar Groningen	508
§ 5k	Commissie hoort partijen en legt borgen aanbetaling op	508
Deel III-T	De gilden zetten te Groningen het bestuur naar hun hand; tenslotte toch nog verzoening; plundering door afgedankte huurlingen uit Duitsland overal rondom Groningen (1525)	510
§ 1a	Staatsgreep van de Groninger gilden	510
§ 1b	Gilden en bevolking kiezen zelf het gildrecht	511
§ 2a	Karel van Gelre erkent het nieuwe stadsbestuur	511
§ 2b	Burgemeesters en raad laten zich niet uitschakelen	511
§ 2c	Gilden draaien bij en verzoenen zich met burgemeesters en raad	512
§ 3	Overlast in Drenthe en Ommelanden door afgedankte huursoldaten	513
Deel III-U	Excurs over de Sacco di Roma en zijn gevolgen voor het prestige van Karel V (mei-juni 1527)	514
§ 1a	Karel van Bourbon sneuvelt bij eerste aanval op Rome	514
§ 1b	Stormloop slaagt door hulp van Colonna's	514
§ 1c	Veel slachtoffers, gevangenen en verwoestingen	515
§ 1d	Losse berichten	516
§ 2	Geboorte van Karel V's zoon, geruchten over reisplannen van de keizer	516
§ 3	Nabeschouwing van Benninge over de Sacco di Roma	516
Deel III-V	Vertaling van het eerste deel van het 'Pilgerbüchlein': de geschiedenis van Rome tot en met Constantijn de Grote	517
§ 1	Proloogje van Benninge	517
§ 2	De stichting van Rome en de tijd der zeven koningen	517
§ 3	Lotgevallen van de Republiek tot het optreden van Caesar	519
§ 4	Julius Caesar wordt de eerste alleenheerser in Rome	520
§ 5a	Keizer Augustus en de Julisch-Claudische dynastie	521
§ 5b	De darde keyser to Rome	521
§ 6	Het vierkeizerjaar en de Flavische keizers	523
§ 7	De adoptiefkeizers van de Tweede Eeuw	524
§ 8	De soldatenkeizers van de Derde Eeuw	525
§ 9	Diocletianus en de Tetrarchie	527
§ 10a	De regering van Constantijn de Grote	528
§ 10b	De Donatio Constantini alias Constitutum Constantini	529
Deel III-W	Vertaling van het tweede deel van het 'Pilgerbüchlein': beschrijving der zeven Romeinse hoofdkerken en van 91 andere kerken, gevolgd door een overzicht van staties en aflaten	532
§ 1	Proloogje over de kerken te Rome en de genaden aldaar	532
§ 2a	Eerste hoofdkerk: Sint Jan van Lateranen	532

§ 2b	Tweede hoofdkerk: Sint Pieter in het Vaticaan	537
§ 2c	Derde hoofdkerk: Sint Paulus buiten de Muren	540
§ 2d	Vierde hoofdkerk: Sinte Maria de Meerdere	542
§ 2e	Vijfde hoofdkerk: Sint Laurentius buiten de Muren	543
§ 2f	Zesde hoofdkerk: Heilig Kruis in Jeruzalem	543
§ 2g	Zevende hoofdkerk: Sint Sebastiaan	544
§ 3a	Eerste rondreis: langs 49 andere kerken	546
§ 3b	Tweede rondreis: langs nog 42 andere kerken	556
§ 3c	Afsluitende opmerkingen over reliquieën en genaden	564
§ 4a	Proloogje over de staties en aflaten te Rome	564
§ 4b	Staciones inder fasten	565
§ 4c	Staties tijdens de Paasweek	566
§ 4d	Bijzondere staties in diverse kerken	567
§ 4e	Staciones na Paeschen	567
§ 4f	Staciones inder Advent	568
§ 4g	Staties in de Kersttijd	569
§ 4h	Staties in de voorvasten	569
§ 4i	Afsluitende opmerkingen	569
Deel III-X	Beschrijving van de pelgrimstocht naar Rome door Benninge met vrienden (1500), met enkele alternatieve routes; gevolgd door een excerpt uit Bernhard van Breydenbach "Peregrinatio in Terram Sanctam", waarin ook een pelgrimage naar het Sinai klooster (1483/1484)	570
§ 1	Eerste route, gevolgd door Benninge c.s. (aug.-sep. 1500)	570
§ 2	Tweede route, gevolgd door Benninge c.s. op hun terugreis (nov.-dec. 1500)	573
§ 3	Derde route	574
§ 4	Uittreksel uit Breydenbachs Peregrinatio	575
§ 5	Epiloog van Benninge	582
Deel III-Y	Te groningen neemt de rechteloosheid snel toe, ook hertog Karel heeft geen greep meer op de massa, die de borgen zware lasten oplegt en zelf een raad kiest (mei 1527 – feb. 1528)	583
§ 1	Proloogje van Benninge	583
§ 2	Bevolking valt uit naar een burgemeester en een bouwmeester	583
§ 3	Gilden en bevolking dwingen nieuwe monetaire verordening af	584
§ 4	Comité van 24 gedeputeerden vormt samen met de raad het stadsbestuur	584
§ 5a	Hertog Karel probeert schriftelijk de gemoederen te kalmeren	585
§ 5b	Gevolgen voor de raad na weigering tot nietszeggend antwoord	585

§ 6	Volktribunaal dwingt de raad tot veroordeling van Johan Jarges	586
§ 7a	Gedeputeerden beantwoorden de brief mondeling te Arnhem	586
§ 7b	De vier borgen en Johan Jarges naar Arnhem gedagvaard	586
§ 8	Wederzijdse vertogen voor de raad; deze houdt de zaak aan	587
§ 9	Hertog Karels afgezant doet te Groningen gunstig bemiddelingsvoorstel	588
§ 10	Niettemin veroordeelt het gerecht de borgen tot betaling	588
§ 11	Peter Sickinge bij vlucht gemolesteerd zonder vervolging daders	589
§ 12	Borgen gearresteerd en tot onmiddellijke betaling gedwongen	589
§ 13	Onrust op de Grote Markt verhindert verkiezing van de nieuwe raad	590
§ 14a	Onregelmatigheden bij verkiezing van de raad	590
§ 14b	Klacht Benninge over incompetente raad en Jasper van Marwijk	591
Deel III-Z	Bisschop verliest alle gezag in Utrecht en Sticht; overstap naar Gelre; Karel V wordt landsheer en begint met verovering van het Sticht (1525-juni 1528)	593
§ 1	Gildenoproer te Utrecht na jaar neergeslagen; Karel van Gelre erkend	593
§ 2	Gelre wint diverse Overstichtse steden en Rhenen	594
§ 3	Bisschop staat zijn wereldlijke macht af aan Karel V	595
§ 4a	Habsburgers veroveren Kampen en omgeving	595
§ 4b	Hasselt na beleg veroverd; Gelderse tegenaanval afgeslagen	596
§ 4c	Habsburgers veroveren de Gelderse stad Hattem na een week	597
Bijlage I:	Concept van de Delen I-A en I-B	599
§ 1	Voorgangers en hun bedoelingen	599
§ 2	Plan indeling kroniek; inhoud eerste boek	599
§ 3	Plan beschrijving herkomst der Friezen	599
§ 4	Plan beschrijving Zeven Zeelanden	600
§ 5	Inhoud tweede boek	601
§ 6	Inhoud derde boek en verantwoording	601
§ 7	Apostel Thomas in Indië, vanwaar Saxo, Bruno en Friso worden verdreven	601
§ 8	Saxo sticht Saksen, Bruno Westfalen, Friso Friesland	601
§ 9	De Noormannen maken de Friezen tot slaven	602
§ 10	Willibrord en Bonifatius kerstenen de Friezen	602
§ 11	De Saksen maken de Friezen weer tot heidenen	603

Bijlage II: Herhalingen uit Deel II-A		
§ 1	Wo Groningen weder quam ant Stichte van Utricht na beleninge keyser Henrickes	604
§ 2	Van Groninger wapen, wo se daer an gekomen sint ende voren	604
§ 3	Slotopmerking Lemego over band van Groningen met Utrecht	604
§ 4	Van summige dingen de in Vreslant gescheen anno M CCCC° XXI hent to XXIII	604
§ 5	Hollanders helpen de Friezen de Groningers te verslaan	605
Bijlage III: Uittreksel uit Deel III-Y		606
§ 1	Proloogje van Benninge	606
§ 2	Bevolking valt uit naar een burgemeester en een bouwmeester	606
§ 3	Gilden en bevolking dwingen nieuwe monetaire verordening af	607
§ 4	Comité van 24 gedeputeerden vormt samen met de raad het stadsbestuur	607
§ 5a	Van eenen scerpen brief vanden fursten van Geller	607
§ 5b	Gevolgen voor de raad na weigering tot nietszeggend antwoord	607
§ 6	Volkstribunaal dwingt de raad tot veroordeling van Johan Jarges	608
§ 7a	Gedeputeerden beantwoorden de brief mondeling te Arnhem	608
§ 7b	De vier borgen en Johan Jarges naar Arnhem gedagvaard	609
§ 8	Wederzijdse vertogen voor de raad; deze houdt de zaak aan	609
§ 9	Hertog Karels afgezant doet te Groningen gunstig bemiddelingsvoorstel	610
§ 10	Niettemin veroordeelt het gerecht de borgen tot betaling	610

HERTOG KAREL van Gelre eerst door graaf Edzard te hulp geroepen, dan door de Groningers en door hen als nieuwe landsheer aamvaard (1514)

§ 1a *Edzard verwerft hulp van hertog Karel tegen de Saksen*

ms.V p.266

Ende als se dus in dessen handel weren, soe was de greve uut den lande bijden hartoch van Gelre om hulp^a ende bijstant. Ende de grave makede em to vrunde mijtten^b fursten van Geller mijt gelt ende goet; want dat was hem van nooden, dat he hulpe^c ende troost sochte, want hij dus vele^d heeren ende fursten contrarie hadde, so ghij voeren gehoort hebben;¹ ende hadden niemant de em / reddden noch helpen konden noch wolden, dan he selven mijt sijn lant ende de stadt van Groningen ende God boven al^e. Soe was daer tusschen den coninck van Franckrijck^f ende den coninck van Engelant een groet^g orloech,² sodat de coninck van Vranckrijck^h hadde een groot getal van krijges volck bij em. Soe was de hartochⁱ van Gelre groot bijden coninck van Vranckrijck^j, want zijn moeder was uut Franckrijck^k geboren, ende was een dochter van Bourbon^l; ³ men sede oick, dat de hartoech sick onder de croone van Vranckrijck^m gegeven hadde, ende des gelijcken de greve van Vrieslant oick.⁴ Wes des van beijden is, is Godt bekant; men ditⁿ weet ick ummers^o wal: hadde de hartoch^p van Gelre geen troost noch hulpe gehadt uut Franckrijck^q, hij weer al een verdreven heer uut zijn lant gewest. Sus^r onder allen so hevet de greve so lange bijden hartogen van Geller bearbeijdet, dat he hevet gescreven aen den coninck van Vranckrijck^s om een getal van krijges knechten; ende daer was een hooftman geheeten Michiel^t van Pomeran, de reet tusschen beijden, dat he opbrachte een groot getal van knechten. Ende de hartoch van Geller brachte em op omtrent dardehalff hondert reijsige peerden ende ruteran, ende daer quam he voer mede aff, ende de voetknechten quemen^u em nae.

^a hulpe AC. | ^b by den A. | ^c hulp V. | ^d vole AC. | ^e alle A. | ^f Vranrike A. | ^g groote V. | ^h Vrancrike A. | ⁱ hertouch V. | ^j Vrancrike A. | ^k Vrancrike A. | ^l Borboen A, Borbon CD. | ^m Vrancrike A. | ⁿ dat V. | ^o ommers V. | ^p hertouch V. | ^q Francrike A. | ^r dus V. | ^s Francrike A. | ^t Micheel AD. | ^u quamen V.

- 1 Zie Deel III-K § 9c en § 12.
- 2 Vanaf juni 1512 tot 10 augustus 1514.
- 3 Catharina van Bourbon, dochter van hertog Karel I van Bourbon, was in 1463 getrouwd met hertog Adolf van Gelre en in 1469 overleden. Zij was dus de moeder van hertog Karel van Gelre, en was nog in de verte verwant aan de Franse koning Lodewijk XII van Valois-Montpensier; zie Isenburg, *Stammtafeln* II, p. 3, 30.
- 4 Bedoeld is Oost-Friesland.

§ 1b *Saksen in geldhooft roven in Oost-Groningen, terwijl Edzard met troepen naar Groningen komt*

Als dit dije Sassige vernamen, ende de borgen sus^a beset hadden, soe ghij voer^b gehooft hebben,¹ so braken se op mijt al oer volck toe voete^c ende to peerde ende oer gescut, ende quemen over de Eemse om te reijzen naden fursten van Sassen. So bleven sij liggen in Reijder lant ende inden Olden ampte ende daer
 B p.237 omtrent, ende sanden^d tho voren vuyt eenen rijdende^e boden. Ende so weren de Groninger knechten uut op enen bute, ende vengen den boden, de breken zijn^f breven op. Den^g sin vanden breven^h ² was van dat getal van peerden ende knechten de den fursten quemen, ende begeerden van zijne genadeⁱ te weten, waer se sick legeren^j solden; oeck screven se em, wo^k datter een groot gescreij ende groep onder den knechten was om eren^l solt ende gelt to hebben, ende wo dat bijden heren, die bij den hoop van knechten weren, was weijnich geldes; ende screven mede zijne genaden, dat he mochte dencken om gelt te krijgen, want als se bij sijne genade quemen, ende dan geen gelt kregen, solde dat gescreij ende roep vole^m grooter mochteⁿ worden; ende oijck dat^o zijne genaden mochte^p dencken omme hoij ende haver totten peerden. Dessen bode^q holden de Groningers^r twe dagen lanck omme de knechten te letten inden Olden ampte, so datse vanden fursten van Sassen onbeantwoort bleven; doch se hebben sulcke
 ms.V p.267 tijdinge gecregen vanden fursten, datsse / sijnt voort doer getogen door den Olden ampte, ende namen mede enen grooten rooff, al datse dragen ende drijven konden; ende quemen to^s Slochteren, do nae Kroppes wolde, hen nae den Weerdenbras ende Borcker brugge, hen nae Aedewerth, daer de furste do^t selves was. Der wijlen^u dat de Sassige knechten dus vuyt des greven lant reijsseden ende op de tucht weren, weren^v de Sassige scepen van oerloech noch op der Eemse, ende behinderden datmen tusschen Emden ende den Dam niet mochten^w vaeren. So makeden de Emders toe voele schepen mit bussen van oorloech; ende de Damsters knechten quemen uut te lande mit oer bussen, ende de^x Emders quemen^y to water, ende meenden de Sassige scepen to veriaigen vander Eemse; men de Sassige weren em overlegen^{*} mit groote scepen ende gescut, soe dat die Emders sagen daer geen gewin op, ende sijnt soe weder om geweken in Emden. Doch daer quemen over omtrent dre hondert knechten, de quemen in Groningen des vrijdages voer Sunte Margarete.³ Ende hadden enen leijtsman mede, de se leijde voer bij Witte werum, doer Wolterssum ende nae Scharmer, so datse des morgens vroe quemen to Groningen; want se moesten desse^z wech bij nachte dus reijzen, want de Sassigen hadden do noch in Garmerwolde, ende de Sassige

^a dus V. | ^b voeren V. | ^c voet V. | ^d senden V. | ^e rijdenden V. | ^f syne A. | ^g den] ende den V. | ^h breve V. | ⁱ genaden A. | ^j logeren V. | ^k – wo V. | ^l oren A. | ^m veele V. | ⁿ – mochte Vc. | ^o – dat V. | ^p mochte V. | ^q boden A. | ^r + hen V. | ^s te V. | ^t doen V. | ^u wyle A. | ^v weren] so weren V. | ^w mochten V. | ^x – de V. | ^y + uut A. | ^z dessen A.

1 Zie Deel III-K § 9c, § 12 en § 13.
 2 Deze brieven zijn niet bekend.
 3 7 juli 1514.

B p.238 knechten de uut des greven lant sus^a reijseden – als ghij voer gehoort hebben¹ – lagen doe noch to Slochteren ende daer omtrent. Ende des selven dages als de Sassigen^b daer hen getogen weren, quam de greve na binnen Groningen des avendes late mijt seven^c hondert reijsige peerden ende ruterer; ende omtrent derdehalff hondert knechten to voete de quemen^d em nae des selvigen^e nachtes door dat Olde ampt, to Slochteren ende to^f Scarmer toe, ende soe voert nae Groningen; ende den selven wech hadden se oijck gereden.

§ 2a Hertog Georg schrijft tevergeefs brieven naar Groningen

ms.V p.268 Item op desen^g selven dach als de greve to Groningen quam,² des morgens vroe sande de hartoch^h van Sassen zijnen bodenⁱ to Groningen myt^j sess breven, als ande^k dre kerck heeren binnen Groningen elck enen breeff, enen breeff aenden prior vanden Jacoppijnen, enen aenden gardiaen vanden Minrebroederen, ende enen aenden gilden ende gemenen borgeren. De vijff breven aen de geestelicken prelaten³ weren van een^l zin inholdende, mit ene ingelechte copie van den brief^m de aenden gilden gescreven was; oick sende hij mede een copie uut des keijzers mandaet, dat tho winter vorleden vanden keijser quam to Groningen, doe de rekenschap tho Aedewert schach, so ghij voren gehoort hebben.⁴ Die sin ende inholt vanden gildeⁿ brief^p was: dat de furste beclagede de schamele ende onnoosele borgeren ende inwooners der stadt Groningen, de so jammerliken / verleijdet worden van oeren oppersten ende de sommige van oeren Raedt, omme dat se weerstonden ende rebel weren des keijzers mandaet, so he em daer mede sande^p in ener copie^q; waer se sick noch veerder wolden laeten vinden^{*} in desse rebellicheijt der keijserlicker maiesteijt ende des Hilligen Rijx^r, muste^s he georsaket worden dat aen se to versoecken mitten zwaersten he konde, van oerloech, dootslach, rooff ende brant; waer se sick noch wolden geven tot gehoorsaemheijt ende compositie, wolde he sick noch genedichliken^t laten vinden. Den^u sin ende dat inholt vanden vijff breven aenden prelaten was: aengeseen dat se weren besorgers der zelen, ende werenn^v daer schuldich voor te wesenn^w ende te raden sus grooten jammer ende last, dat hier van muchte komen^x van bloetstortinge, moort, dootslach, rooff, brant ende alle ander quaet dattet oirloech mede brenget^y, datse der gemeenten solden onderwijsen, se sick ten vreden^z solden geven. Ende aenden Raedt wordt nijet gescreven; doch^{aa} desse breven quemen^{ab} opt Raedthuijs. Ende daer quam bij ene opt huijs borgemeste-

B p.239

^a dus V. | ^b Sassige V. | ^c soven AD. | ^d quamen V. | ^e selven A. | ^f te V. | ^g dessen A. | ^h hertoch V. | ⁱ bode V. | ^j met V. | ^k aen den V. | ^l enen V. | ^m breff AD. | ⁿ gilden A. | ^o breff AD. | ^p sende V. | ^q copien AD. | ^r Rikes AD. | ^s moeste V. | ^t genedlick V. | ^u de A. | ^v waren V. | ^w waken V. | ^x muchte komen] comen mochte V. | ^y brought V. | ^z vrede V. | ^{aa} + alle A. | ^{ab} quamen V.

1 7 juli 1514.

2 7 juli 1514.

3 Zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 1333 en 1334 (d.d. 6 juli 1514).

4 Zie Deel III-K § 2.

ren^a, Raedt, sworn gemeente^b, bouwmesteren vanden gilden mitten oldermans ende vole^c andere borgeren; ende de geestelicheijt quemen oijck opt huijs, elck met oer breeff; ende daer worden alle^d desse breven gelesen. Als^e se gelesen wren, doe hadden se oer spot daer mede ende hieldent voer gukelrije^f ende moijterije. De droste was mede opt huijs, de sede^g: “Ja nu moghij^h seen, waert em toecomen is. Het loopt andatⁱ eijnde. Te voren wolde he den greven ende denⁱ Raed van ene moijten; nu wolde hij geerne den Raed ende den borgeren ende gemeente van eene ende contrarie brengen. Men weest^k wal gemoet: het sal wal geringe een goet cort eijnde hebben”. Dus seijde elcke dat^l zijne, ende hadden daer gene zwaricheijt^m an. Doch daer wren al welckeⁿ opt huijs de al bewegen^{*} ende zwaricheijt^o daer in hadden, men de dorsten daer niet spreken. God gunne ons, dat wij nummer veerder^p last daer van krijgen.

ms.V p.269

Hijer weer oick noch^q voole^r te scrijven van voelen dingen, de geschegen^s tuschen dat Selwert wort^t beset ende tot nu toe,¹ int gemeen^u gesecht; want dat was selden dach daer was all een^v alarm, so dat die Sassige quemen voer de stadt, uut Aedewert ofte Selwert^w ofte vanden Weerden bras, naeden koeen ende beesten. So lepen de Groningers tegen em^x uut upt scutgeveert^y; ende so quam daer onder tijden een ofte^z twee doot weder in ende een deel gewondet, desgelijcken^{aa} de Sassigen oijck. Ende de Groninger knechten ende inwoners togen vake vuijt des nachtes op ene buete in Drenthe / ende Vrieslant, ende kregen vake gevangen ende peerden ende ander koijen ende beesten, hoij ende^{ab} holt ende torff, dat in de stadt bedarvede^{ac} ende van noden was.

§ 2b *Gevecht om Sehwerd met veel slachtoffers en schade*

B p.240

Item als de greve dus^{ad} inde stadt was gecomen mit desse ruteren ende knechten, so ghij voer gehoort hebt^{ae},² soe reet hij selven^{af} vuijt, ende de greve vander Hoij, die doe mit em tho Groningen komen was; ende leet dat groote geschut utbrengen bujten Botteringe poorte bij de uterste molen, ende daer reden uut omtrent veerhundert peerden ende ruijteren met em, ende daer quemen uut oick so voele knechten toe voete; ende de weldige hoop^{*} van^{ag} ruijteren ende knechten hilden sick inder orden^{ah} bij dat geschut achter den molen berch, ende de ander hoop bleeff staende inder oerden in Ebbinge strate. Soe lepen^{ai}

^a borgemester V. | ^b sworn gemeente] swoerne meente A. | ^c vele V. | ^d al V. | ^e ende als V. | ^f gukelerye A. | ^g seijde V. | ^h moge gy A. | ⁱ aent V. | ^j – den V. | ^k weset A. | ^l het V. | ^m swaerheyt A. | ⁿ welck V. | ^o zwaerheyt A. | ^p vorder A, meerder Vo. ^q oick noch] noch oock V; + wal VcCD. | ^r + van A. | ^s + do A. | ^t Selwert wort] Zelwert wert V. | ^u gemene V. | ^v all een] wal eens A. | ^w Zelwert V. | ^x hem A. ^y scuttegeveert V. | ^z off A. | ^{aa} des gelikes A. | ^{ab} – ende V. | ^{ac} bedarfde V. | ^{ad} sus A. | ^{ae} hebben A. | ^{af} selve V. | ^{ag} ende V. | ^{ah} eerden V. | ^{ai} liepen V.

1 Het navolgende slaat op de periode 7-21 juli 1514, voordat Georg van Saksen uit Sehwerd wegtrok; zie Deel III-L § 3a.
2 Zie Deel III-L § 1b.

vuijt op dat^a schutgeveert een^b verloren hoop, een grooten hoop knechten aenden Geestlijcken Mageden kamp, ende daer reet oijck vuijt een deel der ruteren. So quemen de Sassigen de in Selwert^c lagen, de daer doe veel^d was; want daer^e was so vele^f, datse sick int clooster nijet al behelpen konden, so hadden se gemaket uut ande wester zijt van dat clooster vole^g tenten ende paulioenen, daer se onder lagen. Ende quemen vuijt mijt enen grooten hoop toe voete ende to^h peerde, ende brochten oer groot gescut achter den uutersten camp bijden wech vandenⁱ Paddepoel^j, ende schoten scarpelick^k an malcanderen ende deden malcanderen vole^l schaden, mijt dooden ende gewonden an beijden zijden, de geschoten ende geslagen worden; ende dese scharmutssen ende schutgeveert schach des dinxdages voer Sunt Margareten anno M V^c ende XIII^l.¹

§ 2c Hertogin van Brunswijk-Calenberg bezoekt Aduard

Hartoch^m Erick van Bruijnswijck de hadde tot ener echter vrouwen hartochⁿ Georgius suster van Sassen.² So lach hartoch Erick mit den fursten van Sassen, zijnen zwager, in Aedewert, ende hartoch^o Henrick van Bruijnswijck – de olde hartoch^p Henrick van Bruijnswijck zone, de voor de Oert^q doot bleef, so ghij voer^r gehoort hebben.³ Oick lach to Aedewert bijden fursten van Sassen de hartoch van Grubbenhagen^s mit meer junckeren ende heeren. Soe quam de furstinne van Bruijnswijck, omme oeren^t heren ende man hartoch^u Erick ende oeren leven broeder hartoch Jurien van Sassen to visiteren^v ende toe te spreken, ende Vrieslant eens tho beseen; ende quam int clooster to Aedewert, costelijcken^w mit bespeerden^x wagenen ende vole^y ruteren toe peerde bij rijders, ende quam doer Roden to Enematijl toe int clooster. Ende^z bleeff so^{aa} omtrent veerthien dagen triumpheren^{ab} ende hoverende^{ac}, ende reijse^{ad} na huijss.

B p.241
ms.V p.270

§ 3a Van^{ae} den aenslach dat de hertouch van Sassen toech voor den Dam, ende den stormender handt in nam

De Dam de^{af} was all wall bevestet mijt graften ende poorten ende een schoon bolwerck mit ener borstweer ende een stacket daerom^{ag} heer. Ende de^{ah} greve van Oostfrieslant hadde daer in wal een achthundert^{ai} goeder krijges knechten,

^a dije V. | ^b ende V. | ^c Zelwaert V. | ^d vole AC, veele D. | ^e dat V. | ^f vole AC.
^g vele V. | ^h te V. | ⁱ van A, van die CD. | ^j Paddenpoel V. | ^k scarpelikenn AD. | ^l vele V. | ^m hertoch V. | ⁿ hertoch V. | ^o hertoch V. | ^p hertoch V. | ^q Vredeborch V.
^r voren V. | ^s Grubbenhage V. | ^t horen V. | ^u hertoch V. | ^v visiteren V.
^w kostlikenn A. | ^x bespieren V. | ^y vele V. | ^z + daer Vc. | ^{aa} se V. | ^{ab} triumpherende V. | ^{ac} hoven A, hoveren CD. | ^{ad} wederumme A. | ^{ae} Dam van V. | ^{af} – de A.
^{ag} stacket daerom] straket daerumme A. | ^{ah} den V. | ^{ai} achte hundred A.

1 11 juli 1514.
2 Dit was Catharina (1468-1524); zie Isenburg, *Stammtafeln* I, p. 54.
3 Zie Deel III-K § 14.

ende daer weren oick in^a vole^b borgeren ende^c inwoners ende vele^d boeren omtrent den Dam. De hartoch van Sassen doe^e lach in Selwert, ende starckede^f sick seer mijt volck; ende em quam oick vole^g grotes gescuttes to^h water ende to lande van kartouwen, slangen ende hoofstuckenⁱ, van bussen ende ander velt gescut^k, ende wonderlijcke^l vole^m bussen cruijts bij voeleⁿ lasten. Oick quam to scepe bij Aedewerder zijl voele^o scharmen, korven mede to scansen; ende ledderen, bruggen mede to stormen. Als he alle dese reescepe van oirloech bij ene hadde, so brack he up uut Selwert op Sunte Marien Magdalenen avent,¹ mijt alle^p zijnen fursten ende heeren, mijt alle zijner macht ende al zijn gescut, ende belede den Dam. Ende in Aedewert leet hij een veenken knechten omtrent^q drij hondert, ende daer toe welcke bueren ende huijsluijden. Ende als de Groningers vernamen, dat he uut Selwert^r was mijt zijn volck, so togen de Groningers uuth, ende haelden^s al datse in dat leger hadden laeten, ende branden de hutten ende tenten de daer noch stonden.

B p.242

Als sij dus den Dam belecht hadden, so makeden se bruggen over de depen, so datse den Dam omme ende om mochten beleggen ende rijden tho peerde ende tho voete; ende gingen liggen in drijen^t legeren ende hoopen, ende leden oer gescut voer elcke poorte; ende hadden daer vole^u bueren ende huijsluijden mit schovele^{v*} ende spaden to^w graven; so dat se schanseden vast voer de stadt. Ende schoten daer verveerlijcken: inden^x ersten doer de openen diepen de doer den Dam loopen, daer was geen bolwarck voer; daer nae so schoten se al nae die poorten, ende schoten dije all in stucken ende uuter weer; ende schoten daer in voele vuerclooten, daer se grooten last van hadden omme te lesschen. Ten laesten des vrijdages voer Sunte Sixtus dach,² de do^y quam op enen sondach^z, tuschen den vrijdach ende^{aa} saterdach des nachtes, soe hilden sij geen schietens op, mit all dat grote^{ab} gescut ende mit tumeleers ende vuercloten, so dat men alle de^{ac} nacht ende saterdach³ omtrent drij uren nije hooren noch seen^{ad} konden dan vuer ende clooten. Ende in dit scetenn^{ae} omtrent vier uren so vellen se to^{af} gelijcke an tot elcke poorte – want de al in gheschoten weren – ende treden daer vromelijcken in stormender handt, mijt / inder orden mijt opgerechten vaenkens, mijt een groot gescreij van claretten, trumpetten ende heer trommen, dat elck muchte grouwen^{ag} de inden Dam weren. Wat jammer ende moort dat daer geschach mach ijderman dencken, want daer bleeff weijnich levendich van mans parsonen de se inden Dam vonden; men daer vieler^{ah} over dat staket^{ai} welcke^{aj} omtrent anderhalf hondert, ende die over dije graff swommen, de ontque-

ms.V p.271

^a ynne A. | ^b vele V. | ^c – ende A. | ^d – vele A. | ^e de V. | ^f sterckte V. | ^g vele V.
^h gescuttes to] gescuts te V. | ⁱ te V. | ^j hoeftstucke A. | ^k velt gescut] vele gescuts V.
^l wonderliken A. | ^m vele V. | ⁿ vele V. | ^o – voele A. | ^p allen V. | ^q + een V.
^r Zelwert V. | ^s + in A, daerin Vo. | ^t dren A, drie CD. | ^u veele V. | ^v scovelens A. | ^w te V. | ^x in V. | ^y doen V. | ^z sonnendach V. | ^{aa} + den V. | ^{ab} groot V. | ^{ac} alle de] allen den V. | ^{ad} sien V. | ^{ae} schieten V. | ^{af} de stadt A. | ^{ag} muchte grouwen] mocht gruwen V. | ^{ah} vellen A. | ^{ai} straket A. | ^{aj} + weren V.

1 21 juli 1514.
 2 4 augustus 1514.
 3 5 augustus 1514.

men. Ende de vrouwen de se vonden bij die veste ende bijden ketelen daer de wellinge in was^a, waer vier oft vijff^b doot geslagen ende een kint oft twe. Ende spaerden kercken noch cluse^c noch kramen noch geenerleij steden. Oick worden daer gevangen omtrent twe hondert krijges knechten, die geransoent worden nae krijges recht; oeck worden daer gevangen vanden^d Dampsters^e inwoners welcke, men seer weijnich, de al geransoent ende gescattet worden^f nae oer guedt, de anderen^g worden al dootgeslagen in de kercke^h, ende in dat clooster leep daer voele, men se worden al door steken ende dootgeslagen in de kercke: intⁱ koer, opt hoege oltaer, op den evangelij boom^k, ^{*1} op^l dat gewulffte, wonderlijcke voele, so dat daer geenderleij^m steden wordenⁿ gespaert. O wach! Wat jammer ende geroep ende gescreij sonder barmherticheijt dat daer was, is nijet wal uuth tho spreken noch tho scrijven. Ende alle dat vrouwen volck, wijff ende kint worden gevangen ende gepijniget, omme to wijsen of se jenich gelt ofte^o sulverwerck hadden begraven, ende als se em dat verholen scat elck gewijset hadden, hebben se^p ter poorten uut elendich^q gedreven mit oeren kinderen, vuytgenomen suverlijke borgers ende inwoners dochters ende denst mageden ende andere^r jonge vrouwen hebben se daer bijnnen bij em gehalten; woe se dat mijt em hebben gehalten van bij slapen, mach elck goet mensche dencken. Ende alle dat goet dat inden Damme was, hebben se gepartet ende gebutet, so dat alle de knechten rijk worden. Ende^s de husen de inden Dam weren hielt^t die furste^u voer zijne; ende wat borger ofte inwoner dat^v de van em konde weder in kopen, mochte^w dat doen, ende dat geschach om enen redelicken penninck. Ende daer quemen vole^x to Groningen vanden Damster^y vrouwen mijt oeren^z kinderkens, als elendige^{aa} arme luden in enen snooden rock, de eertijdes genoegh gehadt hebben. Och wat jammer ende elende dat daer was, mochte em God versetten, want se weren des eenen dages rijk^{ab}, des anderen dages arm ende elendich. Daer worden^{ac} wal in dootgeslagen inwoners^{ad} ende oick landtsaten de omtrent den Dam woonden ende daer in gevlogen weren; de wolden voer oer lijff gegeven hebben orer sommich dusent Rinsgulden, een deel twe dusent Rinsgulden, mochten^{ae} se vangenschup gegregen hebben; men se worden allijke wal dootgeslagen. / Soe dat daer bereeckendes volckes doot bleeff al over elven hondert mans, van inwoners ende knechten; in desse summe weren de Sassige dooden mede gerekent. De priesteren lieten se leven, daer worden geen van dootgeslagen, men se worden^{af} geransoent ende moesten em geven vijer hondert Rinsgulden bij der sonnen schijn, bij verlus erer^{ag} proven^{*} ende oeren hals. De hooftluden vanden knechten de worden gevangen ende geransoent nae krijges^{ah} recht.

B p.243

ms.V p.272

^a + worden VcCD. | ^b vyve A. | ^c clusen A. | ^d vande V. | ^e Dampster Vc. | ^f worden A, weeren CD. | ^g ander V. | ^h karcke V. | ⁱ ende in dat A. | ^j evangelien A. | ^k boenn A, boon CD, boen Z. | ^l ende op V. | ^m generleye AD. | ⁿ werden V. | ^o off A. | ^p + hoer Vc. | ^q uut elendich] elendich uuth Vc. | ^r ander V. | ^s + alle A. | ^t hilt AD. | ^u forste V. | ^v – dat Vc. | ^w mochte V. | ^x veele V. | ^y Damsters V. | ^z oer A, oere CD. | ^{aa} ellendige V. | ^{ab} + ende V. | ^{ac} werden V. | ^{ad} in ... inwoners] inwoners dootgeslagen V. | ^{ae} mochten V. | ^{af} werden V. | ^{ag} ore A, oerer CD. | ^{ah} krijgers V.

1 Vgl. Beninga, *Cronica* I, p. 507: "Gerdt van den Cloester ersteken se up dem evangelien bone".

Ende daer lach in ene^a geheeten juncker Otto van Deeffholt^b, ende was een bastart van den Deeffelschen^c heren, de was de opperste velt hooftman daer in van des greven wegen; de wort oick gevangen ende swaerlikenn^d int ijsjer gelecht, oft een deeff ofte verrader were gewest.

§ 3b *Saksische beloning voor helpers en genade voor Damsters*

B p.244 Als se desse^f victorie hadden gehadt, so sijnt daer vele^g to ridder geslagen^h omtrent tusschen dertich ende veertich. Als int ersten de furste hartochⁱ Jurien van Sassen leet^j sick selven^k to ridder slaen; daer nae jonge hartoch^l Henrick van Bruijnswijck; daer nae vole^m andere jonckeren ende heerenⁿ, de mitten fursten^o daer weren^p ende dat ghewin mede hadden gedaen; onder welcke^q daer weren dre in Vrieslant in dessen Ummelanden, als bijnamen zalige her Onno van Ewsum ridder ende hoeflinck to Middelstum hadde twe soenen nagelaten, de ene was geheeten joncker Roeloff^r van Ewsum^r, de^s ander Wigbolt van Ewsum^t gebroeders, worden^u daer beijde to ridder geslagen^v; ende noch een Vres hovelinck^w geheeten Mencko Heemster inden Ham, oijck^x ridder geslagen. De furste wolde wal meer^y vande^z Vresen to ridder geslagen hebben, men^{aa} se ontsedent den fursten, ende^{ab} woldent nijet wesen. Als desse triumph aldus gedaen was ende de knechten al^{ac} de tijlber guederen^{ad} gepart ende gebutet^{ae} hadden, soe leet de furste uutroepen dat alle degene de noch to lijve weren, solden vrij ende velich weder in comen; se solden oere husen ende woninghe^{af} ende oer tilber^{ag} goet om^{ah} enen redelicken penninck weder koopen; men watter^{ai} wech was ende vercoft was, moste wech blijven; welcks^{aj} wonderlijcke^{ak} vole^{al} was, want daer lagen vole^{am} scepen ten Delffzyl, dije al mit tilbaer guet geladen worden; daer wordt oijck wonderlijcke vele^{an} mijt wagenen gevoert na Westerlant^{ao}, ende nae Aedewerder zyl tho schepe. Als dyt^{ap} all vullentogen ende gedaen was, soe toech hartoch^{aq} Erick van Bruijnswijck ende zijn neve hartoch^{ar} Henrick van Bruijnswijck mijt een vijff vaenkens knechten omtrent anderhalff dusent weder / omme na des greven lant doer Slochteren ende doer dat Olde ampt; ende de furste van Sassen^{as} besette den Dam mit een anderhalff dusent krijges knechten, ende leet oeck een blockhuijs ende veste opden Delffzyl maeken. Als dit alsus gedaen was, so toech de furste mit al^{at} dat ander heer wederomme na Aedewert,

ms.V p.273

^a in ene] een inne V. | ^b Deffelt V. | ^c van ... Deeffelschen] vanden grave van Deffoltgesce V. ^d swaerlick V. | ^e ofte V. | ^f dese V. | ^g vole AC. | ^h geslagen V. | ⁱ hertouch V. | ^j liet V. | ^k selves V. | ^l hertoch V. | ^m vele V. | ⁿ jonckeren ... heeren] heren ende junckeren A. | ^o vorsten V. | ^p waren V. | ^q welckenn A. | ^r Ewsumma A, Ewsma (C)D. | ^s ende V. | ^t Ewsumma A, Ewsma (C)D. | ^u worden V. | ^v gslagen V. | ^w Vres hovelinck] Vreeshovelinck V. | ^x + to A. | ^y + ridders V. | ^z - vande A. | ^{aa} mer V. | ^{ab} + en V. ^{ac} - al V. | ^{ad} tijlber guederen] tilberguederen V. | ^{ae} gepart ... gebutet] gebuetet ende gepart A. | ^{af} woninghen V. | ^{ag} tilberen V. | ^{ah} omme A. | ^{ai} wat een A, wat en CD. ^{aj} welcke V. | ^{ak} wonderliken A. | ^{al} vele V. | ^{am} vele V. | ^{an} vole AD. | ^{ao} na Westerlant] westwart V. | ^{ap} dat V. | ^{aq} hertoch V. | ^{ar} hertoech V. | ^{as} + de V. | ^{at} alle V.

men he leet blijven to Wijnsum sess vaenkens knechten omtrent twe dusent starck, ende reet selven^a mitten anderen^b hoop in Aedewert, de sick daer weder legerden; men^c de furste nam omtrent twe hondert peerden, ende reet daer mede na Leeuwerden, omme saken de he daer toe scaffen hadde. Ende den hoep de in Wijnssum gebleven weren mijt die sess vaenkens, quemen op Onser Lever Vrouwen avent Assumptionis,¹ ende namen Selwerder clooster weder in.

§ 3c *Poging Edzard en Groningers tot inneming Selwerd mislukt*

Des dages voert nae Onser Lever Vrouwendach² was op eenen woensdach^d. Des morgens tho vijff uren soe toech de greve, de noch thoe Groningen lach, mijt alle zijne ruterer ende knechten ende^e schutten, borgeren ende inwoners in Groningen voer Selwerder clooster, ende meende dat clooster in tho nemen^f. Men den anslach omme dat clooster^g to winnen was nijet recht angevangen, want de ruterer mijt dat reijsige tuijch ende de knechten ende schutten togen Damster wech langes nae de Hooge brugge, oer sommige togen den Iacopijner wech langes, een deel Kurren wech langes, een deel^h den Cleijwech na Katers kruse op, een deel naeden Paddenpoel, ende voele de over dat velt hen lepen als men den wulff in Drenteⁱ plach to jagen. Ende den hoop ende orde vanden ruterer ende knechten bleven liggen bij Caters cruce na Nordyke^j op, ende dat groote^k gescut lach achter Katers cruce ende achter den Woldijck. Ende de Sasse knechten quemen stoltelijken^l uut den clooster tegen em vuijt; men se worden mijt dat groote gescut dat de greve mede hadde, weder in dat clooster gedrongen. Soe leden se oer groote gescut ter were vuijt dat clooster, ende makeden dat clooster vast mit een wagen borch, ende sloegen den stenen tijl^m aen de ooster zijt dat clooster dael, ende makeden als se dat nemen ende geven wolden, ende schoten verveerlijcken daer vuijt; dat joⁿ wonder was, dat soe vele knechten dorsten sodanen hoep volckes in soe openen vleckende clooster dorsten^o verwachten, want hadden se verveert oft beanxt geweest, se muchten^p joe wal sonder schaden^q mijt oer geschut affgetogen hebben nae / Wijnsum, soe vroe als de Groningers ersten vuijt begonden te comen; men se verwachteden al dat em comen wolde^r. De Groningers schoten daer vervaerlijcken in mijt oer gescut, des gelijkende de Sassen weder uut; men daer wordt nijet voele scade^s gedaen: de Groningers kregen waer vier oft vijff dooden ende gewonden. Als de greve ende^t Groningers suss geen gewin saegen omme dat clooster toe stormen ende to winnen, so braken se op, ende namen elck oer groot^u gescut mede, ende quemen weder inde stadt omtrent drije uren nae middach mijt beholden gued. De Sassi-

ms.V p.274

^a selve V. | ^b ander V. | ^c man V. | ^d wonesdach V. | ^e – ende A. | ^f + oft te winnen V.
^g + in V. | ^h een deel] ende eendeel V. | ⁱ Drenthen V. | ^j neerdijke V. | ^k groet A.
^l stoltliken A. | ^m stenen tijl] steentyl A. | ⁿ jae V. | ^o – dorsten VcCD. | ^p mochten V.
^q – sonder schaden A. | ^r muchte A, muchte ende wolde CD. | ^s scaden V. | ^t + de AD.
^u grote A.

1 14 augustus 1514.

2 16 augustus 1514.

gen bleven int clooster liggen, ende starckeden sick daer in^a, ende maeckeden dat clooster vast.

B p.246

§ 4a Van dat verbunt tusschen de fursten van Sassen unde den bisschop van Utrecht, ende meer andere

Bisschop Frederick van Baden, bisschop van Utricht inder tijt, ende de van Deventer ende Swolle mit die rijdderscup^b an desse zijt der IJselen an de ene, ende hartoch^c Georgius van Sassen hebben een verbunt¹ gemaect^d mijt malcanderen inder tijt, doe de greve van Oostfrieslant ende de Groningers sus in veyde^e ende orloch mitten vursten van Sassen stonden, also datsse malcanderen solden bij staen mijt lijff ende guet. Also waer die hartoge^f begerde^g ende op sijne vianden toe doende hadde, solde de bisschop van Utricht ende dije twe voer genoemde steden ende ridderschup verplicht wesen em to hulpe^h ende bijstant toe comen mijt sess hondert kriges' knechten. Desgelijckes ofte de bisscop endeⁱ steden ende ridderschup eenige veede an stunde op dat Gestichte, so solde de furste van Sassen em^k in gelijcker manieren em mijt soe voele volckes to^l hulpe comen op zijn cost ende solt. Men queme den fursten enige vejde oft oirloech toe in Sassen, Doeringe ende^m Mijssen, daer solde de bisscop ende Gestichte niet toe verplegen noch verbunden wesen em daer yenigeⁿ hulpe ofte^o bijstant toe doende^p.

§ 4b Groningen terroriseert Drentse havezaten en dorpen

ms.V p.275

Als de greve ende Groningers to weten wort dit verbunt, ende kregen ene copie daer uut, so helden se dat lant van Drenthe ende Gestichte voer vijant ende ontseden se van stonden an vijantlijcker wijze toe versoeken; ende datsse sick solden verbrantschatten, of men solde se all verbarnen. Soe hadde juncker Roeleff van Ewsum^q een suverlijcke hooftmans woningte to Roden inden landen^r van Drenthe, dat dije Sassigen hadden bevestiget / ende ingenomen ende met knechten beset, soe ghij voer^s gehoort hebben.² Als de furste nu^t op Sunte Marien Magdalenen avent³ toech voer den Dam – als voer van gescreven

^a inne A. | ^b ridderschap V. | ^c hertoch V. | ^d gemaket A. | ^e vejden V. | ^f hertoge V. | ^g regieerde V. | ^h to hulpe] te hulpe V. | ⁱ krijgers V. | ^j – ende A. | ^k – em VcC. | ^l te V. | ^m Doeringe ende] doer enige V. | ⁿ enige V. | ^o off V. | ^p doene A, doen CD. | ^q Ewsumma A. | ^r lande A. | ^s voren V. | ^t de furste nu] nu de furste V.

- 1 De tekst van dit verdrag is niet bekend. Wel is er in onderhandelingen van de Saksische raadsheren met de Utrechtsen te Steenwijk (29 maart 1514) sprake van 600 man, die de Utrechtsen "laut des vertrags" op 10 april naar Weerdenbras zullen sturen, waarna de bisschop van Utrecht "sich des dan freuntlich mit seinen f.g. (= Georg) vereynigen" zal. Zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1411.
- 2 Zie Deel III-K § 9d.
- 3 21 juli 1514.

B p.247 is¹ – soe dede he em toe weten: weert sake datse dat huys niet vermoeden to holden voer alle gewalt, so solden se afnemen al dat daer op was, ende comen tot^a hem in Aedewert; want hij wolde voer den Dam, ende wolde daer niet af, eer hij zijnen wille^b daer af hadde.² Soe kondese^c van em geen ontset krijgen; soe togen se van dat huys, ende letent ledich staen. Als de Groningers dit^d vernemen, datse dat huys soe verloepen hadden, so sanden^e se oer volck uut^f op Sunte^g Jacobs dach des nachtes,³ ende leten^h dat destrueren ende heelⁱ uutbarren ende to^j niete maken; ende de plunder waer de daer noch op was, brochten se mede to Groningen. Daer nae quemen dese^k dinxspillen ende karspelen van Noorden velde hent to^l Anloe ende Rolde toe, ende hebben sick verbrantschattet, ende elck ploech gaff den greven^m vier golden Rinsgulden. Ende de ander dinxspillen ende karspelen de veerder gelegen weren, alse Deveren, Dwingel, Runen ende Meppel, de wolden nijet gehorich wesen. Soe hadde de greve doe wal bij em to Groningen een sess hondert ruters mit reijsige peerden, ende daer was wal dusent krigesⁿ knechten. Ende de rogge ende broot koren begunde seer to^o krimpen binnen Groningen, omme voelheijt des volckes dat daer bijnnen was, ende dat orloech sus lange an stundt, ende nijet in quam, omdatse dus^p omme belecht weren mit blockhusen. Soe sickede de greve ende Groningers uut omtrent veerhondert ruters te peerde ende^q vijff oft sess hondert knechten ende inwoners te^r voete,⁴ ende deden^s em mede uut^t wal tsestich wagenen mijt sacken, omme rogge mede in tho halen; ende sijnt gereijset hen to Beijlen, toe Ruijnen ende tho Meppel, ende hebben daer gecregen tho koope omtrent vier hondert mudde roggen; men de rogge is opgescreven, ende de Raed van Groningen solde em de roggen hier naemaels betalen. Desgelijckes^u voer ende nae so hebben se wal twee oft drie reijsen rogge uut Drenthe ingehaelt, de oick alsoe is op gescreven. Daer nae so hebben se desse buerscappen gebrantschattet, elck na grootheijt des karspels, als Beylen^v nae dat zijne, Ruijnen oick na dat zijne; Meppel moeste em loven toe geven seventhien^w hondert Rinsgulden, ende moesten em daer gijsseleers voer setten. Daer nae togen se tho Deveren ende tho Dwingelen^x, de setten em ter^y were; ende de van Stellingwerff quemen em to hulpe omtrent anderhalff hondert starck; men des greven reijzers^z ende ruijteren^{aa} / weren em overlegen, want se weren wal gerust, ende quemen over onverwarent, ende veriageden al den hoop, ende sloegen daer wal drij ofte^{ab} vier doot vanden Vresen ende Drenthen. Ende daer toe moesten de van Deveren em loven to geven tho brantscat anderhalff dusent Rinsgulden, bijnnen veerthien dagen tho betalen. Ende de van Dwingel ende de ander^{ac} karspelen moes-

ms.V p.276
B p.248

^a bij V. | ^b willen A. | ^c kunde he, konden sij CD. | ^d dat A. | ^e senden V. | ^f – uut V.
^g sunt V. | ^h lieten V. | ⁱ – heel V. | ^j te V. | ^k desse AD. | ^l tot V. | ^m greve V.
ⁿ krijgers V. | ^o te V. | ^p + lange V. | ^q + omtrent V. | ^r to AD. | ^s dede V. | ^t – uut V.
^u des geliken A. | ^v Bijlen V. | ^w soventyn AD. | ^x Dwingele V. | ^y tho V.
^z reyseners A. | ^{aa} – ende ruijteren A. | ^{ab} oft V. | ^{ac} andere AC.

- 1 Zie Deel III-L § 3a.
- 2 Deze brief is niet bekend.
- 3 25 juli 1514.
- 4 Dit gebeurde op 27 juli 1514; zie 'Kroniekje van Groningen', p. 156.

ten elck geven nae grootheijt oers karspels. Daer was een karspel geheeten Wapse, daer worden^a gebrant welcke costele husen, wantse geen brantschat geven^b wolden.

§ 5a *Saksische benden plunderen Reiderland en Oost-Friesland*

Den hoop vanden knechten daer hartoch^c Erick ende hartoch^d Henrick van Bruijnswijck mede togen nae des greven lant doe den Dam gewonnen was – so voer van gescreven is¹ – do^e se quemen in Reijder landt, soe was daer vole gudes^f gevluchtet^g int Stichte van Munster, to Asschendorp ende Ree^h op der Eemse ende daer omtrent; dat namen de Sassigen ende Bruijnswijckschen hoop all, ende kregen daer al toⁱ grooten goet van golt, silver ende huisreeschup ende ander gued, ossen, kojien ende peerden. Daer na togen se in des greven lant, ende branden daer, ende rooveden daer voer voet^j op al dat daer was: van Stickhusen ende den Oordt an hent voer Emden^k alle de groote costele^l dorpen, alse Olderssum, Petkum, Borsum^m, Larreltⁿ, Hinte, Ophusen, de Greet ende alle de dorpen ende loegen daer omtrent; uutgenomen daer woonden^o twee oft drij hovelingen, alse Focke van Pewsum^p, juncker Roeloff^q ende Victor Vreese, de verbrantscatteden oer gemeente ende oer selves woninghe. Daer nae so letense enen hoop vanden knechten in Heer Oemken^r lant, den anderen hoop in juncker Christoffers lant, den^r derden in joncker Johans lant van Oldenborch, daer se elck oer landt mede mochten^s bescarmen. Den anderen hoep de daer over bleven, quemen wederomme bijden fursten van Sassen.

§ 5b *Groningers verwoesten Benkemahuis te Midwolde*

Benkema huijs to Midwolde hadde de furst^t van Sassen lange eer nu laten bevesten myt^u bolwercken ende graften, soe hier voer int cronikel al van gescreven is;³ dat huijs hoorde eenen toe, de heete Harmen Benckema. De furste hadde Hermen geven^v to^w jaergelt dusent Rinsgulden voer zijn^x scaden, de em gedaen was aen zijn husen ende schuren, doe dat bevestet wort. Ende dat huijs hielt die furste^y voer zijn open huus, men Harmen mochte dat vor syn^z egen bewonen. Ende he was greetman^{*} over Vredewoldt. Als de furst van Sassen dit oerloech / nu weder hadde tegen den greven ende den Groningers, soe besette

B p.249
ms.V p.277

^a werde V. | ^b + en V. | ^c hertoch V. | ^d hertoch V. | ^e doen V. | ^f vole gudes] veel goets V. | ^g gevlogent A. | ^h Rene A, Reen CD. | ⁱ te V. | ^j voert V. | ^k Eemdden V. | ^l costelijcke V. | ^m Bursum V. | ⁿ Laerelde V. | ^o woonde V. | ^p Peeuwsom V.
^q Omkens A. | ^r ende den A. | ^s mochten V. | ^t furste A. | ^u met V. | ^v gegeven V.
^w tot V. | ^x sinen A. | ^y forste V. | ^z – open huus ... vor syn V.

1 Zie Deel III-L § 3b.
2 Lees: Foeloff.
3 Zie III-F § 4e.

he dat huijs weder mijt kriges^a volck. So vernamen die Groningers dat dat^b huijs nijet wal bewaert was mit volck; want Herman^c Benckema, dat heerscup vanden huse, was daer selven hooftman op mijt en vyfteyn^d knechten. Soe toegen de Groningers uut op den sondach^e voer Sunte Johannes Onthoefdinge^f des nachtes, omtrent^g hondert ende thien starck van borgers ende inwoners ende welcke knechten. Ende daer was man^h een wachter, de daer wakede boven op dat steenhuijs; ende daer was weijnich waters inde graft, wantet eenⁱ verveerlicken droge^j somer was. So quemen de Groningers aen de ooster zijt uut dat appellhof over de graft, ende braken dat staket in de graft ende opt bolwerck en twee, ende^k quemen soe opt bollwerck, ende^l quemen soe voort beneden int huijs daer Hermen Benckema noch selven lach op zijn bedde. Als he hoorde dat geruchte, soe vloech he van dat bedde, ende leep nae de doere van dat steenhuijs, men he wort^m gevangen metⁿ dre knechten. De ander knechten de opt steenhuijs weren, de helden^o dat steenhuijs^p werender handt. Dat huijs beneden^q, camer, koken ende zael wordt heel uitgeplundert van gelt, sulver, klenodien, clederen ende huijsreeschup, al datse dragen ende^r driyven konden. Daer na^s staken se dat aen, ende brandent gansch heel uut mijt alle^t dat guet datse daer in gelaten^u hadden. Ende brachten Harmen^v Benckema gevangen mede in to Groningen op eenen wagen, want he was gewondet in zijn been, dat he nijet wal gaen konde. Daer na wort^w hij heel cranck, soe dat hij geolijt ende bericht wordt; ofte dat quam vander wonde ofte^x andere^y kranckheyt^z, mach God weten. De Sassigen besetten dat huijs weder, ende senden daer meer volckes^{aa} op tot den knechten de daer op bleven weren, ende makeden dat weder vast. Harmen^{ab} de hadde eenen zwager to Groningen geheeten^{ac} Evert van Asschendorp, de hadde sijn steeffdochter; de kreech Hermen in zijn huijs, omme dat he kranck was, ende wordt borge voer em, dat he em solde^{ad} wederover leveren levendich of doot den genen de em gevangen hadden. Doch Harman^{ae} wort^{af} weder to passe, soe wordt he gerasoent, ende gaff em acht^{ag} hondert Rinsgulden den genen die em^{ah} gevangen hadden, summa in alle, dat he wal to schade hadde mijt roof, brant ende rasoen boven anderhalff dusent Rinsgulden.

B p.250

^a krijgers V. | ^b dat dat] dattet V. | ^c Herman A, Harmen CD. | ^d vijftich V.
^e sonnendach V. | ^f onthoefdinge A. | ^g ontrent V. | ^h maer V. | ⁱ eenen V. | ^j droogen V. | ^k daer was geen wake upt bolwarck ende A. | ^l want daer was geen waecke opt bolwerck ende CD. | ^m wart V. | ⁿ myt AC. | ^o hielden V. | ^p + met V. | ^q + de V. | ^r en V.
^s + so A. | ^t al V. | ^u in gelaten] ynne laten A. | ^v Harman V. | ^w werdt V. | ^x oft V.
^y anders A. | ^z cranckheden V. | ^{aa} volcks AC. | ^{ab} Hermen V. | ^{ac} de hete A. | ^{ad} em solde] solde em A. | ^{ae} Hermen de A, Harmen CD. | ^{af} werdt V. | ^{ag} achte A. | ^{ah} en V.

§ 6a *Alle vredesinitiatieven van derden lopen op niets uit*

ms.V p.278

De hartoech van Sassen^a, de greve ende de^b Groningers hielden daghen van vruntschap^c to maken mijt malcanderen; de dagen worden gehouden¹ toe / Dorckewaert^d ende in de capelle to^e Brunne voer Groningen. De scheijdes heeren de tusschen beijden partijen over de sake gengen, weren de rede des bischops van Munster ende van Osenbrugge ende des greven vander Lippe ende des greven van Schauwenborch; men daer wort^f verloren arbeit gedaen, so datse daer nijet van maken konden.

§ 6b *Edzard en Groningen veroveren en versterken kerk Slochteren*

B p.251

Hier na soe hadden de Sassigen vuyt den Dam gesant enen dije geheeten was Roeleff Kasse, ende dese^g Roeleff was to^h Groningen geboren vanden besten; ende der broederen weren drije weeligeⁱ vrissche koene mannen alse Clauwes, Gert ende Roleff^j, ende weren gehijlickt int Olt ampt. Ende weren gevaeren uut Groningen halff van armoede, ende weren nu bij dije^k Sassige^l groot, ende meenden noch grooter tho worden. Dese Roleff^m was comen vuyt den Dam mijt een vijftich knechten op de kercke to Slochteren, ende wolden de vast maken. Dit vernamen de greve ende deⁿ Groningers, ende sanden vuyt oer ruijteren ende knechten, ende^o borgeren ende bueren die lustich weren, inder nacht; ende vellen de kercke an, ende kregen se in.² De Sassige^p weken upt wulfft^q, men se worden daer mit vuer ende roock aff gesmoked, so datse aff quemen, ende worden gevangen ende to^r Groningen gebracht; de krijges knechten worden geransoent^r na krijges recht. Ende Rolef Kasse most^s geven hundert Rinsgulden. Daer nae van stonden an hevet de greve ende^t Groningers daer krijges volck op desse selve kercke gesant, ende hebben se vast gemaket, so datse meenden de voer alle gewalt to holden. Des gelikenn^u besetten se oijck de kercke to Midwolde mitten vier toornen int Oldt^v ampt; ende dit wordt gedaen, om dat men muchte^w vaeren onbevaert van Groningen toe Emden voer bij Slochteren ende over den Dulert^x nae Mijdwolde hent to^y Emden, oick om rogge ende torff in Groningen tho haelen uut Dijuerswolt ende uut den Olden ampte, ende oick ander privande de to Groningen zeer begunde te^z krijmpen, want dat oirloech lange duerde.

^a Sassen ende V. | ^b – de V. | ^c vrentscapen A. | ^d Dorckwartken A. | ^e ter A. | ^f wert V. | ^g desse AD. | ^h te V. | ⁱ Roeloff V. | ^j den A. | ^k Sassigen AD. | ^l Roeloff V. | ^m – de V. | ⁿ – ende A. | ^o Sassigen A. | ^p wellefte AD. | ^q te V. | ^r gerasoent A. | ^s moste A. | ^t + de A. | ^u gelijkjes V. | ^v olde A. | ^w mochte V. | ^x Dullaert V. | ^y tot V. | ^z to AC.

1 De bespreking te Dorkwerd vond plaats op een donderdag, vermoedelijk 19 oktober 1514; zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 1423 en 1778. Zie ook Deel III-L § 9.
2 Dit gebeurde op 6 oktober 1514; zie Beninga, *Chronica* I, p. 514; ook 'Kroniekje van Groningen', p. 166.

§ 7a Van woe hertoch Karel van Geller van wegen des koninges van Vranckrijck den greve ontsette ende te hulpe quam

ms.V p.279

Ghij hebben voer gehoort,¹ woe^a de greve^b van Oostfrieslant selve^c was getogen heijmelijcke^d onbekant* bijden fursten hertoch Kaerel van Geller, ende sochte daer hulpe, troost ende bijstant an. Oick hebbe ghij voer^e gehoort, woe de vorste^f van Geller sick onder die croone van Vrancrike^g geven^h hadde;² des gelijcken de greve van Vrieslant oeck, ende quam over, ende makede een verbundt mitten fursten van Ghelder van wegen des koninckx / van Vranckrijck int eeuwige to holden. Soe dat die greve van Vrieslandt mijt Groningen ende alle sineⁱ landen de he onder hem hadde, solden staen onder de croone van Franckrijck, ende niet onder den keijser ende den Hilligen Roomschen Rijcke, daer dat doch van rechte onder behoorde.³ Want Vrieslant behoert^l ummers joe den Hilligen Rijcke, ende Groningen^k is een keijzers^l stadt, ende de greve hevet zijn landt vanden Rijcke tho leene. Ende^m dytⁿ Roomsche Rijck sus to verlaten, ende onder den coninck van Vranckrijck toe gaende, hebben de hartoch^o van Geller ende de greve van Vrieslandt nijet angemarcket dat woerdt dat de vermaledijde Joden seden tot Pijlatum, doe he em toeseijde^p: “Ecce rex vester” etcetera;⁴ seet^q aen juwen coninck. Daer se em^r weder op geantwoordt hebben: “Non habemus regem nisi cesarem,”⁵ dat is: wij en hebben genen coninck^s dan den keijser. Doch niet te min dit hebben niet angemerckt^t noch aengesien de hartoch^u van Geller ende^v de greve, men quemen al^w oer saken overeen^x onder zegel ende breve.⁶ Ende de grave solde den hartoch^y eens op bringen ende senden vijffendedertich

^a + dat V. | ^b greefve V. | ^c – selve A. | ^d hemeliken A. | ^e voren V. | ^f furste A. | ^g – van Vrancrike V. | ^h gegeven AC. | ⁱ zijn V. | ^j hoort V. | ^k Groninghe V. | ^l Ryke A, Rijcks C(D). | ^m + omme A. | ⁿ dat V. | ^o hertoch V. | ^p sede A, toe sede CD. | ^q siet V. | ^r – em V. | ^s + nijet V. | ^t angemarcket A, gemarcket CD. | ^u hertouch V. | ^v noch A. | ^w alle AD. | ^x over ene A. | ^y hertoch V.

- 1 Zie Deel III-L § 1a.
- 2 Even eerder (zie hierboven n. 1) zegt Benninge slechts dat het gerucht ging dat Karel van Gelre en Edzard zich onder de Franse kroon gesteld hadden; zie ook Deel III-L § 10b.
- 3 Er is een ontwerp-verdrag tussen Karel van Gelre en Edzard van 22 juni 1514, waarin onder andere de bepaling voorkomt dat, als Karel de koning van Frankrijk kon bewegen Edzard in bescherming te nemen en met een manleen te begunstigen, Edzard zich zou verplichten “bij der kronen van Franckrijck ewelick to blijuen”; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 735 en p. XII. Het verdrag is echter slechts ondertekend door Karel en niet door Edzard, en ook niet bezegeld, zodat het naar alle waarschijnlijkheid niet is geëffectueerd. Even daarvoor, “umtrent Sacramenti” (= 15 juni) 1514, is te Zutphen tussen Karel en Edzard een geheim verdrag gesloten: laatstgenoemde moest in twee termijnen 40.000 gulden betalen, in ruil waarvoor Karel hem met ruiters en knechten zou helpen. Van dit verdrag bestaat geen ondertekende of bezegelde oorkonde; zie echter voor enkele bepalingen Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, VI.2, nr. 790, p. 514.
- 4 Joh. 19:14.
- 5 Joh. 19:15.
- 6 Zie hierboven n. 3.

B p.252 dusent Rinsgulden;¹ daer voer wolde he em ontsetten, ende reddem em van zinnen vianden, ende de Sassigen uut Vrieslant verdrijven; ende brengen Groningen ende alle de Vriessche landen onder de croone van Franckrijck; ende de greve solde daer een heer^a over blijven van des coninges wegen; ende de greve solde veerder^b niet beswaert wesen mit geenen gelde meer uuth to geven dan de vijffendedartich dusent Rinsgulden; ende alle ander lasten, van ruijteren ende knechten de de furste van Geller op brengende worde van des koninges wegen, solde al^c comen op den coninck van Vranckrijck.

§ 7b *Eindelijk Gelderse troepensteun voor Edzard te Groningen*

ms.V p.280 Als nu alle desse overkomsten ende verbuntenisse dus verhandelt weren tusschen dessen beijden heeren; ende^d so hevet de greve sijnen^e afscheijt genomen vanden hartoch^f van Geller, ende is weder gecomen toe Groningen, soe ghij voer^g gehoort hebben.² Soe vertoech dat lange, al eer de greve den hartogen^h dat gelt sande, dat was omtrent Sunte Laurenciusⁱ.³ Als dit gelt nu daer was gecomen, so reden de boden ende hoeftluiden over ende weder over tusschen den coninck van Vranckrijck ende den hertoge^j van Geller, omme dat volck op to brengen; ende dat duerde hent omtrent Sunte Michiel,⁴ eer daer yenich^k ontset ofte volck quam. Ende desse tijt lanck als de hartoch^l van Geller in dessen / handel ende bedrieff was, van Sunte Jacops dach an^m hent omtrent Sunte Michielⁿ,⁵ soe lach de greve altijd bijnnen Groningen, ende hadde bij em toe Groeningen ende over Eemse in allen omtrent twe dusent knechten ende vijff hondert ruten te^o peerde; sus^p hadde hij toe voele volcks Groningen mede to holden, ende toe luttick die Sassige^q mede te verslaen ende vuijt den lande te veriagen. Onder des so hadden dije Sassigen alle desse gewinne^r, alse den Dam in to nemen ende die borgen ende sloten over^s Eemse, ende alle de landen to beroven ende to barren ende to brantscatten, so ghij voer clærlicken gehoort hebben.⁶

^a heere V. | ^b vorder A. | ^c alle V. | ^d – ende Vc. | ^e syn AC. | ^f hertouch V.
^g voeren V. | ^h hertogen V. | ⁱ Laurens A, Lauwerens CD. | ^j hertogen A. | ^k enich V.
^l hertoech V. | ^m all A. | ⁿ Micheel AD. | ^o to AD. | ^p so V. | ^q Sassigen A.
^r gewinnen A. | ^s + die V.

1 In de Gelderse stukken is sprake van 40.000 gulden.
 2 Zie Deel III-L § 1b.
 3 10 augustus 1514; vgl. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, p. 515 n. 1: op 14 augustus ontvangt Karel van Edzard 14.200 gulden van gewicht.
 4 29 september 1514.
 5 Van 25 juli tot 29 september 1514.
 6 Zie Deel III-L § 3a en § 5a.

§ 8a *Plunderende Geldersen door Saksen uit Bentheim verjaagd*

Als nu alle^a desse moert, rooff, brant ende jammer^b suss gescheen was, ende de landen so jammerlicken^c verdorven weren, soe musten^d oick noch ander landen oick gepurgeert^e worden. Soe was de greve van Bentum stadtholder in Westfrieslant van des fursten van Sassens wegen; soe wordt hij mede voer vijant geholden. Als nu inden lande^f van Gelre een deel ruteren ende knechten bij een^g versamelde, so hadde de greve van Vreeslandt bij em to Groningen den^h greveⁱ vander Hoij, den hartoch^j Henrick van Bruijnswijck uut zijn lant hadde verdreven, ende hadde em genomen landt ende luiden, steden ende sloten. Desse greve sochte troost aenden greven van Vrieslant, wo wal he sick selven niet helpen konde, oeck anden fursten van Geller, bijsunicheijt em onder de croone van Vranckrijck tho geven, inden se victorie mijtten Sassigen hadden in Frieslant, omme hem dan weder in zijn landt to helpen. Desse greve wordt gesandt vanden greven van Vrieslant vuyt Groningen aenden hartoch^k van Geller, omme den hoop tho weggen.^{*} Soe hevet he daer^l bij ene gekregen omtrent vier dusent knechten ende vijffhundert ruteren to peerde, ende toech daer mede int greeffschap^m van Benthum, ende dede daer grooten schaden in vermits rooff ende brant ende brantscatinge – meer gebrantscattetⁿ dan gebrant – men de hove ende arven de den Munstergen^o to quemen, bleven onbeschadiget. Als dat^p de greve van Benthum vernam, ende dije Sassigen oijck die in Vrieslant lagen, so hebben se dat den bisschop van Utrecht ende dat Oversticht^q van stonden^r aen verwittiget. Soe sijnt de in^s Aedewert ende in Selwert^t laegen, opgebroken, ende leten in elck leger blijven soe voele als des van nooden was den leger mede in tho holden; ende zijnt opgetogen^u na Coevorden, dat de Sassigen doch in hadden, want se Coevorden ende tlant van Drenthe vanden bisschop hadden beleet / ende daer gelt op hadden gedaen. Oock lagen daer een hoop knechten vanden Sassigen over Eemse, demen noemde^v den Swarten Hoop; de sijnt daer opgebroken, ende sijnt gecomen int graeffschap van Bentum, ende gedeelt: een part to Scuttorp, de ander in Coevorden. Ende de Stichse^w sijnt daer bij gecomen, so datse in allen^{*} enen grooten hoop bij ene hadden. Ende sijnt daer mede getogen nae den Gellerschen hoop, de noch lagen in dat graeffschap van Bentum. Als de Gellersche hoop vernam, dat de Sassige hoop^x overlegen weren, ende den hoop to groot was, so sijnt se hem voer hen geweken vuyt den velde nae Twente, ende weken in Oetmersum ende Delden hen, een deel weder na tlant van Geller. De Stichse^y de togen in Oldenzeel^z, ende namen dat in^{aa}. De Sassigen^{ab} togen weder in Covorden ende daer omtrent.

^a al A. | ^b ende jammer] iamerliken A. | ^c + mede V. | ^d moesten V. | ^e gepurgieert V. | ^f landen V. | ^g ene A. | ^h de V. | ⁱ greven A. | ^j hertoech V. | ^k hertoech V. | ^l – daer V. | ^m int greeffschap] indat grevesscup A. | ⁿ gebrantschatt V. | ^o Monstergen V. | ^p dit A. | ^q Overstichte A. | ^r stunden A. | ^s – in V. | ^t Zelwert V. | ^u + hen A. | ^v noemden A. | ^w Stichgen A, Stichschen CD. | ^x + hem Vc, + em C. | ^y Stichgen A, Stichschen CD. | ^z Oldenzijl V. | ^{aa} ende A. | ^{ab} Sassige V.

§ 8b *Edzards troepen lopen uit geldgebrek naar Saksen over*

Der wijle dat dije Sassigen daer so weren in dessen handel, so starckede de greve van Vrieslant oeren hoop zeer starck; dat quam dus toe. He^a hadde to Groningen wal dusent knechten ende over Emse^b omtrent acht^c hondert, den he groot gelt schuldich was, de oer sommige inden Dam, doe dije gewonnen wort, gevangen worden; oer sommige^d de hij doch in zijnen denst hadde, den he een part dre ofte^e viermaent solts^f schuldich was, ende niemant nijet wolde noch^g konde^h geven, want he geen geltⁱ hadde. Soe sijnt die knechten ongeloont verlopen; de over Eemse weren, lepen bijden Sassigen hoop, datmen den Swarten Hoop heete; de andere, de to Groningen lagen, togen na Covorden bij den Sassigen hoop. Sus starckede de greve zijne^j vianden. Wat recht he den knechten dede, die hoer^k lijff ende guet bij em opgeset^l hebben, ende inden Dam gelegen hadden, ende oer sommige doot gebleven, oer sommigen gevangen, oer sommigen de hem doch over Eemse ende bijnnen Groningen gedeent hebben, ende al ongeloont bleven, ende wat gescreij ende geroep op den greve^m was, omdatsse geen gelt krijgen kondenⁿ, mach ijderman dencken.

§ 8c *Groninger roof- en hongertochten naar Gorecht en Drenthe*

Doe de Sassigen dus in desen bedrijff weren, ende omtrent Couverden laegen, so begunde de privande, als nemptelick^o botter, kese, rogge ende torff zeer tho krimpen bijnnen Groningen; so togen de ruterer ende borgers ende bueren starck uut in Drenthe, om^p rogge ende torff in tho haelen. Als dat dije Sassige^q vernamen, so quemen se to Rolde ende tho Anloe ende daer omtrent. De Groningers worden dat wijs, datse quemen ende em^r overlegen ende to starck weren, sijnt voer hen geweken ende getogen^s inder nacht na Groningen; ende het was duuster ende byster^t regenich weder,¹ so dat de wagenen onder wegen staende bleven, ende de luyden^u / myt^v grooten arbeit in den slijck ende dreck tho Groningen quemen.² Des anderen dages daer nae so reedt de greve selven vuyt mijt den^w ruijteren de bijnnen Groningen lagen, naden Sassigen hoop in Drenthe, ende wolden^x beseen^y woe groot die hoop was; men als se quemen tho Nortlaren ende Suijtlaren, so letense vuyttrijden een veertich oft vijftich ruijteren nae den Sassigen hoop, om^z dat heer over te sien^{aa}; men^{ab} se danckeden God, datse over stuer weder tho rugges sijnt gecomen bijden greven mijt zijnen ruijteren, ende

ms.V p.282

B p.255

^a de greve A. | ^b + wel V. | ^c achte A. | ^d + doch V. | ^e oft V. | ^f soltes A. | ^g – wolde noch V. | ^h + wel V. | ⁱ + en V. | ^j syn A. | ^k oer V. | ^l up settede A. | ^m greven A.
ⁿ konde V. | ^o neemptlike A. | ^p omme A. | ^q Sassigenn A, Sassischen D. | ^r hem V.
^s togen A. | ^t duuster ... byster] bijster ende diijster V. | ^u luijde V. | ^v met V. | ^w sine A, een deel CD. | ^x wolde A. | ^y besien V. | ^z omme A. | ^{aa} te sien] to seen A. | ^{ab} maer V.

1 Zie Buisman, *Duizend Jaar* III, p. 315.

2 De zomer was juist zeer droog geweest. Zie ook Deel III-L § 5b p. 355.

sijnt getogen weder nae Groningen. Ende in dessen afftoech so hebben se voer voets^a op al nae Groningen, als Onna, Haeren, Helpen^b al heel verbrant, so dater^c neets weert van husen staende^d bleeff^e, ende makeden daer enen elendigen hoop tegen den colden winter, want dit geschach omtrent Elf^f Dusent Mageden.¹ De^g greve dede hier sijn dinck niet recht^h in, want se alleⁱ verdinget ende verbrantschattet weren; ende daeren^j boven wordt hem oer hoij ende koren genomen, ende jamerlijcken verbrant. Oock wordt do^k dat clooster to Essen uutgebrant, uutgenomen de kercke ende het viercant bleeff staende ongebrant. Ende dat geschach al, omme datsse meenden, de Sassigen ende Swarte Hoop solde^l daer in gelegert^m hebben; men se quemen so nae nijet, want se bleven liggen tho Noortlaren ende Zuytclaren ende daer omtrentⁿ, ende makeden to Blancker weer ene groote lant weer; daer bleven zij een tijt lanck liggen. Der wijle datse hier lagen, so hadden dije Sassigen gesant een veertich knechten op Oostwoltmer kercke in Vredewolt; ende daer weren vole buren^o ende huijsluijden bij gedaget, omme de kercke^p vast toe maken ende to besetten, om dat de Groningers daer voer by^q geene prijvande ende hoij ende koren solden halen. Soe toegen de Groningers uut mijt oeren knechten te schepe up Sunte^r Sijmon ende Juden avent,² ende namen ende wonnen de kercke in, want se noch nijet bevestiget was, ende vengen al de knechten de in de kercke weren; ende daer stont een nye fyn^s wedemhuijs bij die kercke, dat branden de Sassigen selven, ende onder den brant vellen de Groningers de kercke^t an, ende wonnen se^u.

B p.262
lees 256

§ 9 Van dat die furste van Sassen mitten greven ende den Groningers vruntschaps dagen holde

ms.V p.283

Daer was een borger in Groningen geheeten Jacop Hillebrandes^v, de hadde vole^w handeling mitten hooftman ende knechten op Stuer Groningen^x bij Aedewerder^y zijl, want sijn namen hoer beer van em, datsse opt blockhuijss bedarvenden, ende de hooftman^z lach tot / sijnen huijs ter herberge^{aa}; so dat he groote kunde mijt die^{ab} Sassigen^{ac} hadde. Desse Jacop^{ad} creech scriften vanden Sassigen^{ae}, daer in stonden gescreven alle de articulen daerse op handelen wolden mijt de van Groningen; welck Jacop int hemelick to kennen gaff^{af} mester Willem den pastoor to^{ag} Sunte Merten^{ah} – de doch al doen ende laten was in Groningen – ende Peter Sickinge, de^{ai} borgemester^{aj} inder tijt, de dat den greven ende

^a voer voets] voervotes A. | ^b Helpnen V. | ^c dat daer A. | ^d staenden V. | ^e bleven A. | ^f elven A. | ^g ende de V. | ^h rechte A. | ⁱ al A. | ^j daer A. | ^k doen V. | ^l solden A. | ^m gelogiert V. | ⁿ omtrint V. | ^o vole buren] vele boeren V. | ^p kerck V. | ^q – by V. | ^r Sunt V. | ^s nye fyn] fijn nije V. | ^t kerck V. | ^u see V. | ^v Hilbrandes A. | ^w veel V. | ^x Stuer Groningen] Staergroninge Vc. | ^y Aedewerder V. | ^z + die V. | ^{aa} harbarge A. | ^{ab} mijt die] mytten A. | ^{ac} Sassige V. | ^{ad} + de V. | ^{ae} Sasschen Vc. | ^{af} int ... gaf] to kennen gaf int hemelick V. | ^{ag} van V. | ^{ah} Marten V. | ^{ai} den V. | ^{aj} + was A.

1 21 oktober 1514.
2 27 oktober 1514.

Raedt vort^a androeghen; welck also belevet wort, ende voert dagen op beramet sijnt ter vruntscup^b. De ersten^c dach¹ is gehouden inde kapelle by Katerscruce^d ter Hoogerbrugge; ende daer worden^e geschickt^f ter dachvaert de pastoor meester Willem, Peter Sickinge, Luleff Koenerdes bejide borgemesteren, ende mester Gelmer Canter secretarius. Op den dach wort^g nijt vol^h gehandelt, men daer wortⁱ enen anderen dach weder beramet tho Dorckwert in dat voerwarck; daer reijseden dese^j zelve personen weder to daege, daer em de Sassige^k reden^l to moete quemen. Soe wolden de Groningers nijet entlicken mijt em handelen, off^m se wolden des greven raeden daer bij hebben; welckeⁿ de Sasseggen^o wredliken mytten erstenn hebben^p aff geslagen, ende gesecht: de greve hadde den fursten soe leve neet gedaen, se^q em sulckes^r solden to wyll^s doen; mijt andere voele reden. Doch sijnt daer ten laesten to gecomen, ende hebben belevet des greven reden toe gelijden, ende to Groningen to comen; daerse enen nijen dach op hebben beramet to Essen int clooster to holden des sondages voer Alle^t Godes Hilligen.² Als se daer hen reijsen solden, so was de pastoor mester Willem sieck^u, soe wort^v daer een bode hen gesant aen den Sassigen opden Weerdenbras, soe dat de Groningers den dach daer toe^w nijet holden kunden; daer de gheschickeden reden des fursten seer quaet om^x weren, ende hebben em weder omme gescreven, datse gene dagen^y van vruntscap^z meer mit em wolden holden; so verbleeff alle den handel vander vruntscap^{aa}.

B p.257

ms.V p.284

§ 10a Van dat de hertoge van Geller sande zijne marscalck mit volck om Groeningen tho ontsetten

Op den selven sondach^{ab} voer Alle Godes Hilligen, als desse voergenoemde vrienscup dach^{ac} gewest solde^{ad} hebben, des nachtes daer nae³ quam des hartogen van Geller hartoch Karel van Geller ende^{ae} Gulick / ende greve van Sutphen marscalck, geheeten Willem van Oey^{af}, met een hoop knechten uut den lande van Geller, ende oijck mede den hoop de vanden Gellerschen west hadden int

^a – vort V. | ^b fruntscap V. | ^c de erste] den iersten V. | ^d inde ... Katerscruce] bij Katerscruce inde capelle V. | ^e worde V. | ^f gescicket AD. | ^g wert V. | ^h veel V. | ⁱ wert V. | ^j desse A. | ^k Sassigen A. | ^l ridende V. | ^m oft V. | ⁿ welck A. | ^o Sassige V.

^p wredliken ... hebben] hebben wredelicken mitten ersten V. | ^q dat se Vc. | ^r sulks A.

^s willen V. | ^t Allen V. | ^u seeck A. | ^v wert V. | ^w doe A, – CD. | ^x omme A. | ^y dage V. | ^z fruntscap V. | ^{aa} fruntscap V. | ^{ab} sonnendach V. | ^{ac} vrienscup dach] vruntscapdach V. | ^{ad} solden V. | ^{ae} + van A. | ^{af} Oije V.

1 Vermoedelijk op 19 oktober 1514; zie Tresoar, MSFG, inv. nrs. 1423 en 1778. Zie ook Deel III-L § 6a.

2 29 oktober 1514.

3 30 oktober 1514.

greffschup van Benthum, ende nu gelegen in^a Twente – daer voer van gescreven is¹ – ende quam daer mede in Drenthe to Rolde ende daeromtrent, nae den Sassen demen heet den Swarten Hoop, ende lagen tho Suijtlaren ende tho Nortlaren. Als de Sassighe^b vernamen dat den Gellerschen hoop quam, so braken se van stonden up^c, ende togen onder dat blockhuijs ter Weerdenbras bij de Punte, ende legerden sick tusschen^d dat blockhuijs ende der brugge ter Punte. Ende den Gellerschen^e hoop ginck weder liggen in oeren leger to Noertlaren ende Middellaeren^f, ende daer^g worden se geprevandet ende gespijsiget voer oer gelt uuth Groningen. De marscalck quam van stonden an bijnnen Groningen, ende hevet daer den greve^h ende den Raet getoont credencieⁱ ende scriften vanden fursten van Geller;² daer he bij hevet gesecht: woe he daer was gecomen mit en antal van krijges lujde^j omme se to redder ende to ontsetten, men dat weer den fursten van Geller nijet wal doenlicker, want he muste^k daer vole^l omme^m aventuren an mannigen fursten undeⁿ heeren de mitten fursten van Sassen aenhengen, ende moeste groot gelt ende zijn lant ende luider wagen. Ende soe were dit des fursten van Gelre^o meijninge: dat he daer voer wolde hebben vanden greven, dat he em^p solde ontslaen der stadt Groningen ende alle de Ummelanden tusschen der Eemse ende Lauwersche, ende em quijtschelden oere huldinge, plicht ende eijde. Ende als dan solde em de stadt van Groningen annemen, hulden, plicht ende eet^q doen voer oeren rechten lants^r heeren, eeuwelickende arffelicken^s, em ende sijnen erffgenamen. Ende dat solde geschien in namen ende van weggen der conincklijcker maiesteijt van Vranckrijck, van wijens wegen he dat dede; wolden se des soe nijet achtervolgen ende doen, so hadde hij bevel van zijnen heeren, dat hij wederomme solde reijsen na den lande van Geller, ende trecken zijn handt daer vann^t. Ende wolde de greve ende dije van Groningen dit so achtervolgen, so wijste^u de furste van Geller raet om gelt ende volck ende bijstant vanden coninck van Franckrijck^v; ende wolde se ontsetten ende vrijen mijtter hulpe Godes van den fursten van Sassen mijt alle sine hulperen^w; ende brengen den greven / weder bij alle sijne landen ende borghen ende sloten, de em affgenomen weren, ende solde daer een heer over blijven, men he solde sijn greffschup to lene nemen vanden fursten van Geller van wegen des konincks van Vranckrijck arfflijcken ende eeuwelijcken; ende wat de furste iaerlix daer toe hebben solde, salmen noch mijtten fursten van Geller verhandelen. Ende de van Groningen solden blijven bij alle oeren olden privilegien ende olden rechten

B p.258

ms.V p.285

^a int V. | ^b Sassigenn A. | ^c van ... up] up van stunden an A. | ^d onder A. | ^e den Gellerschen] de Gellersche A. | ^f Zutlaren A, Midlaeren CD. | ^g – daer V. | ^h greven A. | ⁱ credencien V. | ^j knechten A. | ^k moeste V. | ^l veel V. | ^m daer ... omme] daeromme vole A. | ⁿ ende V. | ^o Gellers V. | ^p hem V. | ^q eeden V. | ^r lander AD. | ^s erffliken A. | ^t daer vann] van hem V. | ^u wuste A. | ^v Vranckrycke A. | ^w sine hulperen] sijn hulpen V.

1 Zie Deel III-L § 8a.

2 Deze brief van 21 oktober 1514 is alleen in enkele afschriften bewaard: GrA, RvR, inv. nrs. 420.1 (afschrift) en 420.2 (vidimus uit 1559); GrA, OA, inv. nr. 133, reg. 191.

ende heercomen van oeren stapelrechten, marckeden^a ende brouwerije, so dat men geen vrend beer inden Ommelanden bij tapmaten^b verkopen solde^c anders dan Groninger bier, ende geen coren uutten lande sal voeren. Ende dat de van Groningen sullen alle oere renten ende schulde nae older gewoonte ende heercomen nae manieren der hoeftmans^d bodbrevens vuyt vorderen und^e in manen, met^f dat de van Groningen uut oers selves macht jenige overheijt inden Ommelanden sullen beholden noch hebben, men de furste van Geller nae sijn goetduncken sal setten vuyt der eerberheijt van Groningen, de desse rechticheijt sal doen mijt den stadtholder des fursten. Ende wat dat de furste jaerlijcks sal hebben stad
 B p.259 ende lande mede tho onderhouden, salmen luedenn^g uut den Ummelanden ende vuyt der eerberheijt der stad toe verordenen, de dat mijtten fursten overcomen. Ende de veste de de greve heeft^h opgericht ende gemaket, salmen slijten ende to nijeteⁱ doen; ende men sal den fursten bijnnen der stad to wijsen ene gelegelijcke* plaetsse, daer men eens^j fursten hoff eerlijcken bouwen ende tijmmeren mach sonder veste, nijet te min dan so vaste^k dat de furste voer een hondert boeven in bewaert mach blijven.

§ 10b *Groningen accepteert hertog Karel als nieuwe landsheer*

Als se alle desse condicien ende articulen mijt malcanderen overcomen^l sijnt, ende dije greve dit mijt grooter zwaricheijt hevet belevet, soe zijnt borgemesteren^m, Raed, gezworen gemeenteⁿ, bouwmeesteren vanden gilden ende de gemene borgeren gecomen des vrijdages na Alle Gods^o Hilligen¹ to Sunte Wolborch inde kercke; ende hebben den maerscalck van wegen des conincks^p maiesteijt ende des fursten van Geller huldinge, plicht ende eedt^q gedaen, op soedane condicien ende articulen alse voer geroert zijnt.²

^a maeckede V. | ^b tappe maten V. | ^c solden A. | ^d hoeffmans V. | ^e unde A. | ^f niet A.
^g – luedenn V. | ^h hevet A. | ⁱ niet A. | ^j een V. | ^k vast V. | ^l overgekomen A.
^m borgemester V. | ⁿ gezworen gemeente] swoerne meente A. | ^o Godes A. | ^p des conincks] der coninges Vo. | ^q ede A.

1 3 november 1514. Van het huldigingsverdrag is geen oorkonde bewaard gebleven. De tekst is geïnsereerd in een nieuw huldigingsverdrag van 18 februari 1518; zie GrA, RvR, inv. nr. 426. Editie: *Werken Rengers*, I, p. 218-223. De tekst is waarschijnlijk pas in 1515 opgesteld, omdat dat jaartal in de aanhef van het verdrag van 1518 genoemd wordt.
 2 De tekst van de eed: UB Groningen, ms. 138, fol. 50r.

§ 10c *Schamper commentaar Benninge hierop*

ms.V p.286

Dit^a is nu de darde huldinge ende eedt, de de Groningers gedaen hebben,¹ elcken enen sonderlingen heeren. / Wal lichte se mogen noch wal cortlijcken enen heeren hulden, plicht ende eede doen. Nu ist vollentogen dat de greve mitten fursten^b van Geller verhandelde, doe he inden voerleden zomer was bijden fursten int lant van Geller, daer he vanden Roomschen Rijcke sich^c gaff, ende ginck onder de croone van Vranckrijck^d. Dat welcke^e de van Groningen nu hier oick so hebben achtervolget^f ende gedaen. Nu mogen se mit rechte den dubbelden arent, den se boven oere wapene vueren vanden keijser ende Rijcke, afleggen, ende setten daer voer de drije lielen van wegen des koninges^g van Vranckrijck^h. Hier is voer int cronikel oijck van gescreven,² daeromme laete ick dat hijerⁱ bij blijven. Men wo sick dessen handel ende dat eijnde tusschen dessen heeren int eijnde noch begeben sal, wil ick – off God wil – wal voert verclaren ende scrijven.

^a dat V. | ^b vorsten V. | ^c sick A. | ^d Vrancrike A. | ^e welck A. | ^f achterfolget V.
^g conincks V. | ^h Vrankryke A. | ⁱ + oick A.

- 1 Hoewel hertog Karel van Gelre in zijn strijd met de Habsburgers altijd veel steun heeft gehad van Frankrijk, heeft hij pas op 14 oktober 1534 zijn hertogdom en overige bezittingen aan de Franse koning opgedragen, wat deze op 28 december 1534 bekrachtigde. Ook in de verschillende huldigingsovereenkomsten tussen Groningen en Karel van Gelre wordt nergens van een leenheerschap van de koning van Frankrijk gesproken. De opvatting dat Groningen door de huldiging van hertog Karel zich onder de Franse kroon zou begeben, is een gerucht. Zo'n gerucht komt echter niet geheel en al uit de lucht vallen: een van de punten uit het ontwerp-verdrag tussen Karel en graaf Edzard was een mogelijk beschermheerschap van de Franse koning voor de graaf van Oost-Friesland. Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.3, nrs. 1772, 1783, 1784. Ook Emmius maakt hier gewag van: *Historia*, p. 724. Georg van Saksen geloofde zelf ook dat Groningen de Franse koning trouw had gezworen: in december 1514 schreef hij aan Lodewijk XII, dat hij dit uit een betrouwbaar verslag ("certa quadam relatione") had vernomen; zie *Lettres Louis XII* IV, p. 382.
- 2 Zie Deel III-L § 1a en § 7a.

DEEL III-M

HERTOG KAREL en de Groningers hinderen de Saksen in Friesland; dezen dragen hun rechten aldaar over aan Karel van Habsburg (1514-1515)

§ 1a *De Geldersen trekken weg naar Gelderland*

B p.260

Als de maerscalck dus sijne saken to Groningen handelde, so bleeff zijn volck stille liggen in oeren legeren, de se ersten ingenomen hadden. Ende den Swarten hoop ende^a Sassigen bleven oick in oeren leger bijden Weerdenbras, ende starckeden sick seer uut den Dam; uut Selwert^b, uut Aedewert; ende de furste van Sassen sande daer vole^c bueren uut Westfrieslandt ende vuyjt den Soevenwolden, so dat die Swarte hoop to male groot wart^d. Doe dat de Gellerschen^e vernamen, so weren se beduchtet datse verslagen solden worden. So hebben se verboedet^f dre rittmesteren mit oeren ruteren, de to^g Groningen lagen, omme bij se to comen; de vierde ritmester^h, geheeten Lempⁱ,¹ den hielt^j den maerscalck bij em to Groningen. De andere ruijteren reden bijden Gelderschen^k hoop int leger, ende sijnt voert van stonden an des nachtes op gebroken heijmelicken, ende enwech gereijset na den lande van Geller. Des smorgens^l alst de Sassige dat^m vernamen, sijnt em naegetogen omme to slaenⁿ; men se weren em to veer voer hen getogen. Den Swarten hoop tooch voort doer Coevorden nae de heerschup van Benthum, omme voort nae des graven lant to trecken, want de Overeemsche bueren laegen voer Stickhusen, dat wolde hertoch Erick van Bruijnswijck ontsetten; daer wolde de Zwarte^o hoop sick bij geven, ofte em des van nooden ware^p.

§ 1b *Edzard vertrekt, zijn dwangburcht wordt gesloopt*

Als de greve sus^q uut Groningen gemonstert^r was, ende he daer geene meer heerlicheijt noch blijvende stede hadde – oock wast em doch van nooden dat he opbreken ende rumen muste^s, want he en hadde geen gelt^t noch privande meer op dije borch dat de pijne weert was, dat he den knechten nijet geven

^a + de A. | ^b Zelwert V. | ^c veele V. | ^d worde A, wort CD. | ^e Geldersche V.
^f verboet A. | ^g te V. | ^h ritmestere A. | ⁱ Lemp A. | ^j helt AD. | ^k Gelresscen A; Gellerschen CD. | ^l morgens A. | ^m alst ... dat] als dat de Sassigen A. | ⁿ slane myt se A.
^o zwarten V. | ^p were V. | ^q dus V. | ^r gemustert A. | ^s moeste V. | ^t + so A.

1 Deze heette Jurgen Lennep; de andere drie ritmeesters waren Johan van Selbach, Dirck van Bergen en (Lulof?) Tacke; zie Beninga, *Chronica* I, p. 515.

ms.V p.287 konde noch wolde, als he doch alle de andere knechten / ende ruterer gedaen hadde; ende hadde de^a borgeren ende de stadt op groot gueth geset, * daer de stadt den ruijteren voer hadde gelonet^b, ende dat den weerden was opgescreven van teringe, ende de laken snijders van laken, dat ene marckelijcke^c summe droech tot vele dusenden. So dat hij Groningen in enen^d grooten last hevet gesat, daerse late uut sullen^e comen, want dat was geckelijcken begunt, ende so wordet oick geendiget. Doch^f hij is selven ende sijn lant sonder marckelijcken scaden nijet vergeten, ende weet oick selves niet wo dat eindigen^g sal. Soe hevet he den borgemesteren bode gesant, op de borch bij em tho comen, ende em to kennen geven: woe hij bij nachte heijmelicken wolde^h en wech reijsen nae Emden; ende beval em de borch, datse de in nemen solden ende bewaren, so dat B p.261 emⁱ daer geene scaden van muchte^j comen. Sunte Wilboert was op enen dijnxdach,¹ des nachtes toech he stilleken wech mit sijn guede mans ende den drossten, ende daer bleven omtrent thijn ofte^k twalff knechten op de borch. Des anderen dages^{l2} so nam de stadt de borch in, ende bewaerden de mijt oeren borgeren sess ofte^m soeven dagen lanck. Daer na so hebben se dat guet dat daer op was, in bewaerdenⁿ handen tot des graven behoeff gestalt ende affgedragen; ende dat bolwerck inde graft weder gesmeten, ende gans heel ontweert^o ende to niete^o gemaket.³

§ 1c Nabeschouwing over Edzard

De greve mach hem hier in selves mijt recht wal gansselijcken^p bedroeven, dat he sus uut deser^q stadt ende lande wort verdreven, ende dus ellendigen bij nachte heijmelicken moet rumen; ende wort bij dage op Meij dach mijt soe grooter^r triumph ende eeren hijer in gevoert, gehuldet ende geedet.⁴ Men he hevet nijet bedacht, datmen secht: men sal gheen dinck beginnen, men sal dat eijnde wal versinnen.⁵ Wat recht ofte reden he daer toe hadde, mach he weten; doch als he gedaen heeft^s, soe eest^t hem wedervaren.⁶ Men secht doch: wat gerijng gescut^u, * dat vergaet^v gerijng. De greve is in em^w selven^x een wijs heere, woe wal hij in all^y dessen handel onwijslick^z hevet gedaen; men^{aa} het is sijner

^a hadde de] hadden den V. | ^b gelovet V. | ^c marlike A. | ^d een AD. | ^e uut sullen] sullen uut V. | ^f dan V. | ^g endigen AD. | ^h wolden V. | ⁱ hem V. | ^j mochten V. | ^k oft V. | ^l anderen dages] anderdages A. | ^m oft V. | ⁿ bewaerder V. | ^o niet A. | ^p gansliken A. | ^q desser A. | ^r groet A. | ^s hevet A. | ^t yst A; isset CD. | ^u scuet A. | ^v vorgeyt A; vergeet CD. | ^w hem V. | ^x + wal V. | ^y in all] al in V. | ^z onwyssliken A. | ^{aa} mer V.

1 7 november 1514.

2 8 november 1514.

3 Dit gebeurd op 13 november 1514.

4 1 mei 1506; zie Deel III-I § 8a.

5 Deze zegswijze gebruikt Benninge driemaal in de kroniek; zie Deel III-M § 11b (zie p. 388 n. 1). en Deel III-S § 5h (zie p. 507 n. 5).

6 Richteren 1:7; vgl. Deel III-H § 10c.

wijsheijt allene nijet to^a wijten noch toe verkeeren, men quaeden raet hevet hem daer ingevoert^b ende gebracht, omme oer eijgen baet ende groot bijnnen Groningen to worden, want jungen^c * raet^d, eijgen baet ende^e heijmelicken^f haet hevet Romen verdorven, ende Groningen oijck. Ende de greve mijt alle zijne landen sal nijet voerbij gaen. Als van desser materie^g is noich^h gesecht; ick begae daer geenen grooten danck in, den dat toe nae muchteⁱ gaen.

§ 1d *Gelderse maarschalk licht vertrek Gelderse troepen toe*

ms.V p.288 Als nu dije Gellersche hoop sus was vertogen, als ghij vor^j gehoort hebben,¹ so quam / de maerscalck opt Raethuijss to Groningen, ende leet bij ene^k comen borgemesteren, Raedt, swoerene gemeente^l, bouwmasteren, gemene hofftlingen der gilden, omme de to vertroosten; ende sede em daer: dat nijemant solde em^m verslaen ofte moijelicken^{*} wesen, omdatⁿ de Gellersche hoop knechten ende de ruten soe weren opgebroken ende en wech togen; dat were ghescheen buijten B p.262 zijnen weten ende willen^o, daer was geen quaet in gelegen; de furst^p van Geller solde doch corts hijer bij em comen, ende tho^q vullen trecken al tgene dat he der stadt hadde gelovet.

§ 2 *Van dat de hertouch van Bruijnswijck mit Her Omken, joncker Johan van Oldenborch ende joncker Cristoffer Stickhusen ontsette*

Des greven van Emdens volck hadden de borch to Stickhusen, de de Sassigen ende^r Brunswickschen^s in hadden, belecht mit oeren bueren ende een deel knechten. Want daer was gebreck van privande op, soe quam de hertoch^t van Bruijnswijck^u, joncker Johan van Oldenborch^v, Heer Omkens, juncker Cristoffer^w van Jewerden mit een veer dusent knechten ofte daer omtrent; ende make den ene speckinge mijt holt ende vlaken over dat moer na Oplenge, so dat men dat moer mochte over te^x vote^y ende to peerde. Als^z de greve weder over Eemse gereijset was ende Groningen verlaten hadde, so vergaderde he omtrent en dusent burende knechten, ende tooch daer mede naden Bruijnswijckschen hoop. Want se lagen in tween hoopen, so quam de greve mijt sijn volck^{aa} an op Sunte Mertens^{ab} nacht inden winter² omtrent vier uren des morgens, ende vel den cleijsten hoop an, ende sloech den heel op, ende quam em onverwarents sus inder nacht over, so dat de Bruijnswijckschen mit oeren heren leten

^a te V. | ^b inne gevoert V. | ^c junge V. | ^d + und V. | ^e eyn A. | ^f hemelick A.
^g materien V. | ^h genoech V. | ⁱ mochte V. | ^j voren V. | ^k em V. | ^l swoerne gemeente
 sworengmeente V. | ^m solde em] em solde V. | ⁿ omme dat A. | ^o wille A. | ^p ffurste A.
^q ende tho] om ende Vc. | ^r + de V. | ^s Bruijnswijcksche V. | ^t hertouch V. | ^u + ende V.
^v + h V. | ^w Christoffers V. | ^x to AD. | ^y voet V. | ^z ende als A. | ^{aa} – mijt sijn volck A.
^{ab} Martens V.

1 Zie Deel III-M § 1a.

2 11 november 1514.

van oeren hoop wal omtrent elven hondert doden. Ende van des greven volck bleff omtrent hondert^a. Ende doe dat ander heer vanden Bruijnswijckschen entwaer^b wort, ende^c dattet licht dach was, so setten se tot des greven volck in; soe dat he moeste vlien uten velde, so dat he nauwe ontwijken kunde, ende doe^d leet he den meesten schaden an sijn volck. Ende zijne vijanden helden dat velt, ende spijsgeden beijde de borgen alse Stickhusen ende Oplenge mijt alle privande, kruet, gelt ende volck van alle^e dat em van nooden was. De speckinge ende^f wech over dat moer bleeff liggen, soe dat men daer over ende weder over mijt wagen ende peerden mochten^g rijden ende varen.

B p.263

§ 3a Van doe de hertouch van Sassen hoorde dat de greve Groningen verlaten /hadde, ende se den hertouch van Geller weder gehult hadden

ms.V p.289

Als de hartoch^h van Sassen hoorde dat de greve van Embdenⁱ Groningen hadde verlaten ende quijt gescholden, ende dat de Groningers den fursten van Geller weder gehuldet^j hadden, so ghij voer^k gehoort hebben,^l so begunde^l em to twyvelen^m, dat emⁿ grooter vejide an stonde. Soe hevet he gescreven des dinxdages na Sunte Elijsabeth² enen breeff aen borgermesteren^o ende Raedt, ende enen aenden gezworene gemeente^p, ende eenen aenden gilden. Ende de sin ende inholt der drie breven³ was al een inholt. De tenoer ende syn was^q: wo dat hartoch^r Albert van Sassen hoochloviger gedachten^s hartoch^t Georgius hoer^u vaeder ende syn^v arven weren gubernatores gemaect^w van^x des keiserlijcke maiesteijts ende des Hilligen Rijckes^y over alle^z de Vriessche landen, daer de van Groningen nae mannigen vruntliken^{aa} versoeck vanden fursten van Sassen tegenstandich in geweest sijnt, ende den greven van Emden, de des fursten man ende dener was, voer enen heer^{ab} genomen hadden; daer se mede weren gecomen in des keijzers ende Hilligen Rijckes achte ende over acht, omdatsse^{ac} de mandaten nijet hadden geachtet; ende dat de keijserlijcker maiesteijt hadde huer^{ad} gheschicket den greve^{ae} van Konijncksteijn als een gedeputeert des Hilligen Rijckes, omme dat gesilde^{af} tusschen beijden partijen toe verhooren ende hen to leggen, daer he geen arbeit aen hadde gespaert op mannigen^{ag} dachstonde de daer op geholden

^a – doden ende van des greven volck bleff omtrent hondert V. | ^b enn waer A. | ^c en V.

^d – doe V. | ^e van alle] ende al V. | ^f + de A. | ^g muchte A, muchten CD. | ^h hertoech V.

ⁱ Emden A. | ^j huldet V. | ^k vore V. | ^l begonde V. | ^m twijfelen V. | ⁿ hem V.

^o borgemester V. | ^p aenden ... gemeente] ande zwoerne meente A. | ^q – al en inholt de tenoer ende syn was V. | ^r hertoech V. | ^s gedechte A. | ^t hertoech V. | ^u heer VcCD.

^v zijne V. | ^w gemaket A. | ^x ende A. | ^y + wegen Vc. | ^z al A. | ^{aa} mannigen vruntliken] mannige fruntlijcke V. | ^{ab} heren A. | ^{ac} omme dat se A. | ^{ad} huer V. | ^{ae} greven AC.

^{af} de scelinge A, die gescheele CD. | ^{ag} manyge A.

1 Zie Deel III-L § 1b en § 1ob.

2 21 november 1514; zie Tresoar, MSFG, inv. nr. 1139; ook Von Welck, *Georg der Bär-tige*, p. 46-47.

3 Deze drie brieven zijn niet bekend.

B p.264 weren; ende dat ghene dat de^a Groningers daer voergegeven wordt, hadden de geschickede Raedes vrunden^b van Groningen soe niet weder ingebracht, alst em daer voer gehouden wordt, ende meer hadden gesocht oer^c egen proffijt ende walvaert^d dan der stadt ende lande orber; ende hier al en boven, oerer sommigen^e hadden den hertogen van Geller genomen voer hoeren^f landes heeren; welck se wal konden betrachten ende vermarcken, dat dat em tot wijder verdriet^g ende oerloech aenstaende solde worden^h, heⁱ lever verhuet sage. Ende omme dat al^j in rusten to stellen, so begeerde hij, men solde noch beramen enen dach van vruntschap op gelegelijcke steden mijt vulcomenre^k geleijde, daer de van Groningen solden senden ter dachvaert een part vanden Rade ende vande gezwoorne gemeente ende borgeren^l, een part vanden gilden, daermen dan allen^m dinck claerlijcken mochte ondeckenⁿ ende voergeven ende in fruntlickheden mit malcanderen slijten.

§ 3b *Reactie van de Groningers op de brieven*

ms.V p.290

Welcke scriften de van Groningen / helden voer gecks meer^o, ende hadden opt Raethuijs hoer jock ende boert^p mede, ende seden onder malcanderen de quaet hartochs^q weren: “Het is nu al tho laet^r, he wort^s nu en waer dat de furste van Geller hem comende wordt, de sal em soe wal benauwen, dat he rumen moet”. Doch se screven em een antwoordt op sijne breven int corte:¹ dat de gene de vander stadt wegen op jenige dagen gewest weren, hadden altijd weder in gebracht dat ghene dat em daer voer gehouden wordt; ende so hadden se den fursten van Geller angenomen voer oeren landes heeren, ende hem^t huldinge, plicht ende eede gedaen, daer wolden se sick anholden; so wast em nijet doenlijcken ijenigen dagen mit em to holden buten zijn^u weten ende wille^v.

§ 4a *Van dat de hertoch van Geller quam in Westfriesland om den hertouch van Sassen daer uut tho verdrijven*

B p.165
lees 265

Hier steet den hartoch van Sassen ende Vriesland an ein^w nije plage ende orloch, want nu de hartoch van Sassen meent aldijnck in cort tot gueden eijnde solde comen, ende he aller naest dat eijnde sal wesen, soe is hee aller veerste; want he nu soe na is als he mitten iersten was, als he dat toe jaer naest verleden want^x als he dat eersten begunde, ende hadde hen tot nu toe^y ene groote marckelijcke^z summe geldes tot vole^{aa} hondert dusent Rinsgulden^{ab} omme verorlo-

^a den A. | ^b vrenden V. | ^c hoer V. | ^d welvaren V. | ^e summige A. | ^f oerenn A.
^g arbeyt A. | ^h werden V. | ⁱ des he Vc. | ^j dat al] dit alle A. | ^k vulkomener A. | ^l + ende A. | ^m all A. | ⁿ ontdecken AD. | ^o gecks meer] geckessmer A. | ^p + daer Vc.
^q hertochts V. | ^r late A. | ^s wert A. | ^t em V. | ^u + fursteliken genaden Vc. | ^v willen V.
^w ene A. | ^x was CD. | ^y + daer Vc. | ^z marclike A. | ^{aa} voel V. | ^{ab} Rinsce gulden A.

get, ende mannigen man lijffloes omme ghemaket, dat al verloren is geweest. Ende hadde em desse nije plage niet overcomen vanden hartoch^a van Geller, als ghij na hooren zullen,¹ soe solde die furste van Sassen wal haeste aen dat eijnde hebben gecomen; want de greve van Oostfrieslant hadde geen gelt, des gelijcken die van Groningen, ende hadden oick alle^b gebreck van privande; so datse de kock^c wel gesceijden solden hebben, als ghij voer^d gehoort hebben,² woe dat die van Groningen den hartoch van Geller gehuldet, plicht ende eede gedaen hebben voer oren^e arff landes heeren. So bleeff de hartoch^f van Sassen liggen op den Weerdenbras ter Punte mijt zijnen ruteren; ende den meesten hoop vanden knechten gengen liggen int clooster toe Essen, ende makeden^g dat vast.

§ 4b *Aanval van hertog Karel op Friesland*

Item onder des so hevet de hartoch^h van Geller sick bereijt mijt krijges volck tot enen grooten getal ende hoop, ende hevet de gesant in Westfrieslant uut den lande van Geller tho schepe; ende hebben de stadt van Sneeck in genomen ende oick die stadt van Bolsswart ende Sloten.³ Als dit die hartochⁱ van Sassen vernam, so brack he op mijtten knechten de in Essen lagen op Sunt Andries^j dach.⁴ Ende stack de hutten an daerse in gelegen hadden, ende branden / de; ende al^k de husen branden mede op de daer weren, uutgenomen de kercke ende dat veerkante^{*} ende des kelnens huijs. Ende de knechten schickeden hen nae Westfrieslant, na Smalenee ende voert na Barge clooster. Als se to^l Leuwerden quemen, so wolden se daer geen meer in hebben, dan daer se oere^m stadt mede mochtenⁿ bewaren, ende den anderen hoop hebben se gespijsiget voer die poorte. Ende so sijnt se voort aengereijsset nae Franiker; daer is hem^o gelijckes geschien als to^p Leeuwerden. Soe sijnt se voort angethoghen na Harlijnge ende inden clooster tho Lijddlum ende to Lunekercke ende in den grooten dorpen; ende gengen liggen op de garde ende leverijnge, ende makeden mitten huijsluijden na oeren wille^q. Als dat de Gellerscen^r vernamen de in Bolswert lagen, de braken op ende togen in Sneeck, want Bolswert was een^s opene^t stadt ende Sneeck was wat bevestet.

ms.V p.291

B p.266

^a hertouch V. | ^b al A. | ^c koick A. | ^d voren V. | ^e hoeren V. | ^f hartouch V.

^g maken V. | ^h hertouch V. | ⁱ hertouch V. | ^j Sunt Andries] Sunte Andreas A. | ^k alle A.

^l tot V. | ^m oer V. | ⁿ mede mochten] muchten mede A. | ^o em des A. | ^p te V.

^q willen A. | ^r Gellersche V. | ^s ene A. | ^t openen V.

1 Zie Deel III-M passim t/m § 11b.

2 Zie Deel III-L § 10b.

3 Sloten op 22 november, Sneek 24 november, Bolsward 26 november 1514; zie Worp, *Kronijken V*, p. 127-129.

4 30 november 1514.

§ 4c *Hertog Georg beklagt zich bij de Rooms-Koning*

De furste van Sassen de^a was gebleven mytten^b ruteren op de^c Weerdenbras, ende hadde bij em omtrent dre hondert peerden; ende is daer mede opgeseten ende gereden uut Vrieslant van Groningen an allen synen^d heeren ende vrunden^e, ende besunderen aen den keijser ende koerfursten ende allen den heeren des Hilligen Rijckes, omme te beclagen sijnen noot, geweld ende onrecht, dat em de hartoch^f van Geller dede. Aengesien dat Groningen ende alle de Vreesche landen quemen den Hilligen Rijcke toe, daer^g zijn heer vader hartoch Albert hoochloviger gedechte ende zijn arffgenamen weren eeuwige gubernatores gemaket vanden Hilligen Rijcke, na inholt der commissien over alle de Vriessche landen, ende hadde de landen mijt grooter onkosten becrachtet ende ingewonnen ende bevestet; ende de hartoch^h van Geller sunder jenige rechte oersake hem nu indracht ende wederstant in dede, dat em tot grooten achterdeel ende hinder was, ende nijet lijdlijken enⁱ was. Alsus soe versochte^j he der keijserlijcker maies-teijt ende den Hilligen Rijcke mith allen heeren ende stenderen^k des Rijckes, ende allen zijnen anderen heeren de em^l van bloedes wegen bewant ende toe gedaen weren, omme hulp^m, troost ende bijstant toe doende, omme den hartochⁿ van Geller ende den greven van Oostfrieslant mijt den Groningers weder toe staende^o, dat geweld helpen toe keeren ende weder toe staen.

§ 4d *Gevechten rond Groningen en inmenging graaf Edzard*

ms.V p.292
B p.267
Item dat clooster to Selwert was vast gemaket, ende daer legen^p in omtrent^q acht^r hondert^s. Ende Garmerwolde was oijck beset mijt den Sassigen. So branden de knechten in Selwert de twe lange husen int clooster ende alle de ander husen omtrent / de poorte^t de mijt reijt gedeckt^u weren. Als dat de van Garmarwoldt^v den brant sagen, so verleten se de kercke, ende namen al mede van^w gescut ende anders^x privande datse aff voeren kunden mit schepen, ende voeren daer mede nae Selwert bijden anderen hoop. De Groningers hadden^y schepen gewest to Slochteren, dat se do^z bevestet hadden; als se weder umme quemen, ende saegen, datse de kercke sus verlepen, so naemen se de kercke weder in. Dit gescach des saterdages na Onser Lever Vrouwen dach Conceptionis.¹ Des maendages daer nae² soe toech de heele hoop uut Selwerdt, ende verleten dat oick, ende toegen nae Aedewert; ende daer bleeff een deel in, ende de anderen^{aa} gengen liggen to Suijthorum ende to Noorthorum. Daer na soe besetten se Aedewerth mit-

^a – de V. | ^b metten V. | ^c den V. | ^d zijn V. | ^e frunden V. | ^f hertoech V. | ^g daarvan Vc. | ^h hertouch V. | ⁱ – en A. | ^j versocht V. | ^k stenden Vc. | ^l hem V. | ^m hulpe A. | ⁿ hertoch V. | ^o + ende AD. | ^p lagen V. | ^q – omtrent V. | ^r achte A. | ^s + oft daer omtrent V, + knechten A. | ^t poorten A. | ^u gedecket AC. | ^v dat ... Garmarwoldt] – dat Vc, dat Gelmer wolde A, die van Garmerwolde CD. | ^w – van A. | ^x – anders A. | ^y + mit VcCD. | ^z doen V. | ^{aa} ander A.

1 9 december 1514.

2 11 december 1514.

ten^a bueren ende een deel knechten, omme dat clooster in to holden. Ende den anderen^b hoop sijnt getogen na Westvrieslant bijden grooten hoop.

§ 4e Int jaer M V^c ende XIII

Hier na quam de greve van Oostfrieslandt over de Eemse mijt zijnen bueren ende knechten, ende wolden^c den Dam ende dat blockhuijs op den Delff zijl weder in nemen, dat die Sassegend^d noch in hadden; men daer wordt niet aff, want he^e quam daer nijet^f voer, ende bleeff liggen mijt zijn volck in Fermesum; ende de Sassigen togen allijke wal op ende aff dat blockhuijs, ende brochten daer op wes em van nooden was. Ten laesten, doe de greve geen gewin op se sach, so^g toech he weder tho huijs.

Item de Sassigen inden Dam hadden de cloosteren daer omtrent doe op schattinge gesat^h, ende de wordt niet betaelt. So toegen se uut den Dam des saterdages voer Sunte Thomasⁱ tot Wittewerum int clooster, ende branden em daer aff voleⁱ husen int clooster ende de husen oeck Ten Poste.

§ 5a Van dat de Sassigen uut Aedewert togen ende Langewoldt etcetera^j

Daer na so sijnt alle die knechten de to Aedewert lagen, op gebroken mijt al oer gescut ende alle oer getros ende ander goedt, ende sijnt^k wech uut Aedewert getogen^l,³ want de furste van Sassen was uuth den lande getogen, ende de knechten kregen geen gelt, soe musten^m se van nodes wegenⁿ rumen. Soe weren se vander meij-/nonge: se^o wolden de van Langewoldt al vangen ende barnen voer oeren solt. Soe woonde een man to Noorthoornum geheten Menne Hemkens, den hadden de Sassigen tot enen greetman van Langewolt gemaket. Het was daeromme men^p een buer ende een huijsman van gener kunst, dan hij was wat dulpotich^{*} ende lichtsinnich. ^{*} Desse greetman de vel de^q Sassijgen regenten ende hoeftluden an, dat se den landen^r geenen schaden doen solden. Hij wolde dat clooster van Aedewert weder in nemen met de van Langewoldt, ende wolde de ander landen alse Vredewolt, Hummerse ende Mijddaech bij em^s laeten comen, ende holden dat clooster in tot des fursten behoefv bujten des fursten schaden, ende em dat weder overleveren. Ende so is he mijt de Langewoltmer

ms.V p.293

B p.268

^a myt A. | ^b den anderen] de ander Vc. | ^c wolde A. | ^d Sassige V. | ^e + en A. | ^f ne A.

^g – so V. | ^h schattinge gesat] schattonges geset V. | ⁱ vele V. | ^j etcetera] dat mer beset hadden ende daeruit gehaelt worden CD; van dat ... etcetera] anno M V^c ende XIII A.

^k + en A. | ^l wech ... getogen] uut Aedewert getogen wech V. | ^m moesten V. | ⁿ halven A. | ^o so wolden se V. | ^p man A. | ^q den A. | ^r lande A. | ^s en V.

1 16 december 1514.

2 Enige 17e-eeuwse handschriften en de editie-Brouërius hebben hierna: “mer dat beset hadden ende daer uitgehaelt worden”.

3 Op 21 december 1514; zie Beninga, *Cronica* I, p. 526.

daer in gaen liggen, ende de Sassigen^a hadden daer in gelaten soeven ofte^b acht^c haeckbussen^d mijt weijnich krudes. Des dages na Sunte Thomas op enen vrijdach¹ soe toegen de Groningers uut mijt oeren schutten, borgeren ende inwoners de lustich weren, ende mijt oeren ruteren ende knechten voer dat clooster, ende eijsscheden dat in. Soe wordt daer eens ofte^e twewarff uut geschoten, want de gretman^f Menne Hemkens wolde dat so lichtelicken^g niet opgeven, want he den Sassigen anders gelovet hadde. Ten laesten so kregen de huisluijden int clooster hamers ende bijlen, ende sloegen die sloten aff van de poorte, ende deden de poorte op, ende leten die Groningers in; soe dat daer nijemant gequetsett wordt, dan een wort^h door sijn been geschoten uut dat clooster, als se eerstⁱ an quemen. Ende als se dat clooster sus in hadden sonder stoot oft slach^j, ende mijt willen ingelaten worden, so worden se all gevangen, soe dat daer weijnich en wech quemen, dan de buten der poorte^k opt schutegeveert^l uut weren tegen de^m Groningers, de ontliepen; de anderen worden te Groningen gevencklijcken in gebracht, ende daer wordt elck gerasoentⁿ na sijn gued, ende nae gelegenheijt der gener de se gevangen hadden: alse de de ruteren ende^o knechten hadden, musten^p voele geven, ende de de schutten ende borgeren^q ende ander^r inwoners hadden, quemen genedichlickens^s vrij. Men ick geloove^t nae mijner meninge, het coste de lande^u van Langewoldt summa in allen^v wal twee ofte^w dardehalff dusent Rinsgulden.

§ 5b *De Saksische Zwarte Hoop trekt weg naar Overijssel*

B p.269
ms.V p.294

Item de Sassigen^x knechten de uut Aedewert getogen weren, gingen liggen in Langewolt op de leveringe op den huijsman, up den Ruigewaert, to^y Vischvliet, toe Burum ende tho Collum; ende eten al op dat de buren hadden. Ten laesten sijnt se wederumme gekeert^z, ende togen^{aa} doer Acht-/karspel ende Upende nae Vredewolt, ende hebben van Marum aff hen tho Midwolde toe den huesman all aff geeten ende droncken, al dat sij krijghen kunden; ende sijnt so voert vuijt Vrieslant getogen nae Drenthe, ende hebben daer oijck een wijle gelojst. Ten laesten sijnt se gereijst na Twenthe ende Sallant ende omtrent Deventer ende Swolle; ende sijnt so verstreken^{ab} ten laesten, datsse elck enen heren hebben gesocht daert em belevet. Ende desse hoop, doe^{ac} se sus bij een^{ad} weren^{ae}, wort genoemet de Swarte hoop, derwijle datse in Aedwerth weren ende westwert ende bij den Weerdenbras ende in Vrieslant. Als Aedwerth sus ledich was, soe sanden de Groningers volck vuijt, ende leten dat clooster wat ontweren, ende smeten de muren ende tornen umme aen de oosterzijt van dat clooster.

^a Sassige V. | ^b oft V. | ^c achte A. | ^d bussen V. | ^e off A. | ^f grietman V. | ^g lichtliken A. | ^h weert V. | ⁱ ersten A. | ^j oft slach] off slage A. | ^k poorten V. | ^l scutgewert A. | ^m den V. | ⁿ geransoent Vc. | ^o + de V. | ^p moesten V. | ^q borgers A. | ^r – ander AC. | ^s genedeliken A. | ^t geloves A. | ^u landen V. | ^v all V. | ^w oft V. | ^x Sassige A. | ^y te V. | ^z wederumme gekeert] weder ommegekeert V. | ^{aa} getogen V. | ^{ab} verstecken V. | ^{ac} doen V. | ^{ad} ene A. | ^{ae} waren V.

§ 6a Van dat de Groningers Dockum in kregen ende dat blockhuijs tho Adewerder zijl ende den Delff zijl

Als de Sassige Swarte^a hoop sus uut Vrieslandt weren getogen, soe was daer noch gebleven vanden hoep een hooftman met^b een veenken^c knechten omtrent vierhondert starck in Dockum. Soe was daer een hoeftlinck^d in Westfrieslant, geheten Janeke Douwema^e, geboren tho Oldenborne, ende was gehijliket tho Ferwert bij Aedewert an Rempt Lijersma dochter, ende^f hadde daer een^g goede hoofmans^h wooninge daer he op woonde. So was he quaet Sassichⁱ, soe voer hij weder metter^j woone tho Oldenborne, ende beiagede voele daer^k mede toe, dat die hartoch^l van Geller sijn volck in Westfrieslant sande. Soe was oijck noch Tijart Muckema to Groningen^m, die ballinck was uut Westⁿ Vrieslant, de ontleep, do^o sijn broeder Garbet Muckema ende Jemma Her IJnsma¹ to Leeuwerden gerichtet worden^p, soe ghij voer int^q langhe gehoort hebben.² Janneke^r Douwema de quam tho Groningen aenden marschalck des fursten van Geller ende an borgemesteren^s ende Raedt ende an Tijart Mockema^t; ende hevet daer aen beaerbeijt, dat Tijart Muckema toech mijt en drijhondert knechten nae Westfrieslant, ende ginck ersten liggen in Collum; ende leet daer bij em koemen de van Acht karspelen^u ende Oostbroecksterlant, ende toech daer mede in Dongerdeel, ende kreech de oijck bij em, soe dat daer een groet^v hoop bij een^w was; ende toech daer mede nae Dockum. Als dat de Sassigen^x sagen, so vermarkeden se, dat se em to starck over quemen; oock / waren se niet bewaert mijt gheschut ende privande als em van nooden was; ende Dockum was ene opene stadt. So hebben oerer een part, als de Overlantsche knechten, gerumet uut Dockum, ende sijnt getogen nae Lewerden^y; ende een deel vanden Nederlantschen knechten omtrent anderhalff hondert quemen bij Tijart Muckema ende den Gellerschen hoop. Ende alle de landen daer omtrent vellen mijt Tijart^z toe, ende worden al Gellersch, ende vergeten oeren eede de se den fursten van Sassen gedaen hadden.³ Tijart die bleeff daer mijtten knechten liggen in Dockum, ende deden den Ommelanden^{aa} daer omtrent grooten last, mijt schaten^{ab} ende scheren^{ac} ende^{ad} eten ende drijncken.

B p.270

ms.V p.295

^a zwarten V. | ^b myt A. | ^c veentken V. | ^d hoeftlinck V. | ^e Janeke Douwema] Jancken Douwen V. | ^f he A. | ^g ene A. | ^h hoeftmans AC. | ⁱ Sassichs V. | ^j weder metter] myt-ter A. | ^k voele daer] daer vole A. | ^l hertouch V. | ^m Groninge V. | ⁿ – West V. | ^o ontleep do] ontliep doen V. | ^p worde V. | ^q voert int] voere in V. | ^r Janeke AD. | ^s borgemester V. | ^t Munckema V. | ^u karspel A. | ^v een groet] enen grooten V. | ^w ene A. | ^x Sassige V. | ^y Leeuwarden V. | ^z hem A. | ^{aa} Omlanden V. | ^{ab} scattinge V. | ^{ac} – ende scheren A. | ^{ad} + mit A.

1 Lees: Yusma.

2 Zie Deel III-J § 5.

3 Vergelijk de glosse van Benninge in Deel I-D § 2.

§ 6b *De Groningers veroveren Aduarderzijl*

Hier nae soe beleden de Groningers dat blockhuijs bij Aedewerder^a zijl, geheeten Weert Groningen. Ende sanden eerst^b tho Wijnsum enen hooftman geheeten Albert^c Coninck mijt een ander halff hundert knechten. Daer nae so sanden se de helleft^d van oeren scutten mijt een deel Groen^e tenten ende lantsaten ende schamele inwoners, omtrent twe hundert starck; de gingen liggen tho Ferwert ende in Duijrt Allersma huijs voert blockhuijs. Als dat de blockhuijsers vernamen, so lepen se aff ende branden Schelge ham ende de husen op Aedewerder zijl, om datmen daer geen leger in maken solde^f. Soe quemen de scutten weder to huijs Asscelwoensdach^g.¹ Ende de landen alse Langewoldt, Hummerse ende Mijdach quemen daer voer, ende bleven daer liggen. Ende de Groningers sanden daer bij enen hooftman mijt een hondert knechten. Ende daer ene geheeten Wijert Tyarsema^h ende Henrick Gaykemaⁱ weren degene de de opperste weren vander lande wegen, de al dijnc bejageden ende bestelleden^j; ende de maerscalck ende de Groningers hadden daer enen juncker geheten Willem van Frijmersem, de de anslach regeerde mijt Wijert ende Henrick. Soe hebben se oer gescut an gebracht voert blockhuijs, ende daer vrij opgeschoten, men dat schieten en hinderde em nijet. Soe hebben de Groningers laten maken vorverlike^k instrumenten: van katten, van vueren masten to maele hooch als men op een cleijn rynschyp^l voeret, dat men op raden muchte^m anbrengen; ende ander scharmen mijt vueren sparren in grooten kupe hopen gevult mijt hoij ende mes, daermen an welteren mochten; ende voele ledderen; ende dre bruggen de se over / de graft wolden brengen. Soe is de halve stadt uutgetogen myttenⁿ scutten, ende hebben desse instrumenten begint op te richten, ende hebben na gescanset ende gegraven an dat blockhuijs. Als dat de blockhuijsers sagen, so weren se beducht, dat zij dat niet holden konden, wantse daer niet stercker op weren dan omtrent veertich werachtiger^o mans; ende se hadden daer wal op behoebet ander halff hundert knechten, solden sijt voer allen geweld hebben holden^p. Ende daer hadde wal op geweest privande ende kost^q genoech, ende al des hem^r van nooden wer^s geweest van gescut ende cruijt ende salpeter, tot anderhalff hondert knechten een halff iaer lanck. Soe weren se beanxtet, worde em dat blockhuijs mijt stormender hant aff gewonnen, men solde se al hebben dootgeslagen. Soe sijnt se ter sprake gecomen myt den^t Groningers, ende sijnt mijt malcanderen over gecomen ende verdragen, dat se dat blockhuijs hebben opgegeven; ende sijnt aff gegaen beholden lijves ende goedes, ende mochten affgaen mit al dat genee datsse affdragen mochten^u van clederen, clenodien^v, golt ende sulver gemuntet ende ongemuntet. Ende dit geschach op Sunte Geertruden dach, de do^w quam des saterdages

B p.271

ms.V p.296

^a Aedewert V. | ^b ersten A. | ^c Allert A. | ^d helfte A. | ^e grone AC. | ^f solden V.

^g Aschelwonesdach V. | ^h Tijerssma V. | ⁱ Gaijkumma V. | ^j bestelden A. | ^k verveerlijcken V. | ^l rijnschup V. | ^m mochte V. | ⁿ mijt de V. | ^o warftige A. | ^p gehalten V.

^q coste V. | ^r em A. | ^s – wer V. | ^t myt den] metten V. | ^u konden A. | ^v clenoderen V. | ^w doen V.

toe Letare^a inder Vasten.¹ Ende de hooftluden ende knechten van dat blockhuijs quemen mede tho Groningen, ende bleven daer vier ofte^b vijff dagen lanck, ende togen daer nae^c wech uutten lande, wantse musten^d up gene vesten der Sassigen trecken^e ende in dre maenden niet^f tegen den Gellerschen noch Groningers den-
 nen. Ende de Groningers leten alle dat guet dat^g op dat blockhuijs was^h tho Groningen brengen; dat wonderliken voleⁱ was van alle^j datmen bedencken mach: van privande^k, botter, vleisch, rogge, visch, wijn; vele^l gescuts^m ende cruijdes endeⁿ salpeter; voert alle huusreesscup^o van bedden, potten, ketelen, kisten, brouwreeschap, kupen, drij brouwketelen mijt alle des em van nooden was. Alle desse guederen worden^p to Groningen vercoft ende gepartet^q ende gebutet^r. Als de Groningers tho huijs togen^s, so hadden se de husen int blockhuijs inden brant laeten steken, doch de landen de noch daer^t bij weren, hebben den brant weder gelesschet. Ende daer was gemaket ene costelijcke^u brugge over dat Reijdeep, daermen voerbij dat blockhuijs mit wagen ende peerden mocht^v over varen. Soe weren^w de landen bij ene gedaget; ende dat holt ende steen^x dat int blockhuijs stont, wordt em to voren gegeven, ende se solden dat bolwerck inde graft effenen, ende dat holt vander brugge / over dat deep wordt den Scellghamsters^y de verbrant weren weder gegeven.

B p.272

ms.V p.297

§ 6c *Inname Delfzijl en Appingedam met hulp van Edzard*

Den Dam daer laegen de Sassigen noch in, ende hadden noch in een sterck^z blockhuijs op den Delff zijl; de dwongen de landen dat nemant mochte^{aa} trecken to Groningen, ende weren den Omme landen^{ab} seer lastich van scatten ende scheren. So sanden de Groningers uuth enen borger^{ac} geheeten Rotger van Bickberge mit een anderhalff hondert knechten; de ghinck liggen tho Wijrdum, ende de Ommelanden quemen daer bij^{ad}, om de Dam^{ae} in tho holden^{af}. Ende de greve van Oostfrieslant quam oick over^{ag} mith groot volck, ende genck liggen ersten voer dat blockhuijs op den Delffzijl; ende heeft dat gewonnen ende ingecregen, want de knechten de daer op weren, gavent op, want se daer neet op hadden te eten ofte^{ah} drincken, ende gingen aff beholden lijff ende goet. Ende des greven volck ende Groningers quemen doe bij ene, ende hadden oeren leger onder tijden ten Nijen clooster, dan ten Oldenclooster, ondertijden tho Fermssum; ende de landen weren starck bij se^{ai}, so dat se de Damster bijnnen muchten^{aj} holden.

^a + Hierusalem A. | ^b oft V. | ^c + en A. | ^d moesten V. | ^e up ... trecken] opgeven de vesten V. | ^f in ... niet] niet in drije maenden V. | ^g – dat V. | ^h – was V.

ⁱ wonderliken vole] wonderlijcke vele V. | ^j allen V. | ^k + te weten V. | ^l vole AC.

^m gescuttet A. | ⁿ + oick A. | ^o huijsraet V. | ^p werden V. | ^q gepart V. | ^r gepartet ... gebutet] gebutet ende gepartet A. | ^s quamen V. | ^t noch daer] daer noch A. | ^u kostlike A. | ^v muchten A, muchte CD. | ^w werden V. | ^x steenen V. | ^y Schelgehamster V.

^z starck A. | ^{aa} muchte AD. | ^{ab} Omlanden V. | ^{ac} uuth ... borger] enen borger uut A.

^{ad} + em A. | ^{ae} Damster V. | ^{af} nemen A. | ^{ag} oick over] over oick V. | ^{ah} noch to A.

^{ai} see V. | ^{aj} mochten V.

Ende de privande binnen den Dam de was op, so dat daer niet meer in to eten was, so dat em van nooden was datse den Dam op geven moesten; ende dat^a wiste de greve ende de^b Groningers niet, datse soe grooten kummer hadden. So quemen se mit malcanderen ter sprake, datse begonden dagen mith malcanderen to holden. Ende de greve van Oostfrieslant was daer selven mijt een groot getal van volcke, ende de Groningers weren daer oick starck mitten Ommelanden. Ende inden Dam was de hartogen^c van Sassens veltmarschalck geheeten Karel Wijsch,¹ ende hadden^d bij em boven sess hondert uitgelesene krijges knechten; ende daer weren in een deel hoefflingen vanden Vreeschen Ommelanden, alsoe joncker Wigbolt van Euwssum, Mencke Heemster, Johan Rengers vanden Poste, mijt een deel bueren ende borgeren ende inwooners vanden Dam; soe dat sijt noch^e wal een tijt lanck hadden holden konnen, hadden se privande ende cost gehad. Nijet to min daer wort^f so lange over gehandelt tusschen beijden partijen, so dat se den Dam solden op geven, ende gaen daer uuth behouden lijff ende guet, ende solden oick nemen al dat geschut van bussen, dat de / furste^g van Sassen daer in gebracht^h hadde; ende daer toe soe solden se medeⁱ mogen vuytnemen veertich haeckbussen ende twintich scarpentijnen.^{*} Ende solden mit dit vorgenoemde gescut^j ende al oer goet, clederen^k, clenodijen, gelt, golt ende sulver^l vrij ende velich mogen mit em uuth nemen, ende hen voeren door des greven lant ende door Vrieslant nae Groningen, doer Drenthe ende dat landt van Geller, waer em best belevet, twalff dagen lanck durende, bij alsoe datse binnen desse^m twaleff dagen contrarie den fursten van Geller ende den Groningers ende den greven nijet solden doen mijt orloech. Ende dit wort mijt zegel ende brevenⁿ bevestet ende overgegeven, besegelt mit des maerscalcks zegel van wegen des fursten van Geller ende des greven zegel van Embden ende der stadt segel van Groningen.² Als se alle^o dinck dus weren overgekomen^p, soe deden se em den Dam op, ende leten den greven ende den Groningers in, elck mijt een getal van volck^q, op Witten Donderdach.³ Ende hebben de bussen van een^r gedeelt^s ende gescheijden, als se mit malcanderen weren overgekomen^t, want de greve solde hebben al zijn geschut dat he eertijdes verloren hadde^u, ende des gelijkjes^v de Groningers dat em toegehoort hadde. Ende wat denn fursten^w toequam mijt dat getal van haeckbussen ende serpentijnen^x, soe voer bededinget was, solden de knechten mede uut nemen. Ende de hooflingen ende lantsaten solden vrij ende velich^y mogen uuttaen, ende blijen elck op oer eijgen

B p.273

ms.V p.298

B p.274

^a + en V. | ^b – de AC. | ^c hertogen V. | ^d hadde A. | ^e – noch V. | ^f wart V.
^g fursten V. | ^h in gebracht] ingebrocht AD. | ⁱ – mede V. | ^j dit ... gescut] dat voergenoemen gschut V. | ^k + ende A. | ^l zulver V. | ^m dessen V. | ⁿ breve AD. | ^o al A.
^p overcomen V. | ^q volcke A. | ^r ene A. | ^s gedeijlt V. | ^t overcomen V. | ^u had A.
^v geliken A. | ^w denn fursten] de furste V. | ^x scarpentiners A. | ^y + wesen ende V.

1 Deze hoofdman heette Karolowitz en kwam uit Bohemen; zie Beninga, *Cronica* I, p. 529; Emmius, *Historia*, p. 736.
 2 GrA, OA, inv. nr. 27, reg. 194; het betreft een gelijktijdig afschrift.
 3 5 april 1515.

husen ende guet^a, inden dat se den fursten van Geller nijet contrarie wolden wesen.

§ 6d *Edzard verbreekt de afspraak omtrent Appingedam*

ms.V p.299

Als nu al dit gheschut van eene gedeelt was, soe voer geroert is,¹ soe begunnen dije knechten toe reppen, ende sijnt uuth den Dam gerumet tho voete ende tho schepe, ende hebben bestelt schepen die em dat gescut ende tros van vrouwen ende oer goet solden nae voeren ennde brengen^b nae Groningen. Soe hevet de greve mijt sijn volck nijet geacht^c sijn segel ende breeff^d, de he em hadde gegeven, soe voer geroert is,² de de maerschalck ende de Groningers mede hadden^e bezegelt. Ende hevet em hier boven onthouden ende genomen al dat gescut dat em toe gededinget was, ende hevet em^f genomen al oer^g clenodijen ende clederen, golt ende sulver ende gelt^h, dat de vrouwe luydenⁱ bij em hadden ende gescpeet was; ende sijn buren hebben mitten vrouwen oneerlijcken ende onredelicken ommegegaen, vermits de cleederen uut tho trecken, ende gelt tho soeken in oer vrouwelicheden, daer sommighe vrouwen mede^j weren mijt kijnde, de se niet gespaert^k hebben. Men de Groningers / hebben em gelove^l gehalten^m, ende hebben se vrij ende velich voerbij de stadt hen laeten passeren ende trecken op Witten Donderdach³ des avendes omtrent vijff uren, ende hadden em maken laten over dat Schuten deep ene brugge op scepen bij den oldenⁿ galgen berch, daer se over gengen; ende hebben der stadt van Groningen der trouwicheijt^o ende geloven^p hoochlijcken bedancket, ende des greven ongelove seer beclaget. Ende den Dam solden de greve ende Groningers to gelijcke in hebben ende weerloes maken, de bolwercken ende poorten ende de vesten ende graften to niete maken; men de greve de achtede^q des neet. Soe vroe als de Damster knechten begunnen tho rumen, so leet he sijn volck van Fermssum, de daer laegen, in comen, ende nam de slotelen van de poorte^r, ende wolde dat noch niet destrueret^s hebben. Ende hevet al^t dat gheschut van bussen dat den^u Groningers toe quam, ende dan^v oijck den Sassigen, ende sijn egen bussen, al gheschepet, ende nae Emden gesant. Daer nae hebben de Groningers noch veste^w daegen mijt em gehalten, omme den Dam weerloos to maken; men se konden daer nijet mijt em noch toe comen. Soe bleeff den Dam noch ome^w mijt sijn^x vesten, graften, bolwarcken ende poorten staende, ende de greve helt den in.

B p.175
lees 275

^a husen ... guet] husinge ende woeninge A. | ^b – ennde brengen V. | ^c geacht AC. | ^d breve A. | ^e hadde V. | ^f hem V. | ^g al oer] alle hoer V. | ^h – gelt V. | ⁱ luyden V. | ^j – mede V. | ^k + en V. | ^l love A. | ^m holden V. | ⁿ – olden V. | ^o trowheyt A. | ^p love A. | ^q achte V. | ^r poorten V. | ^s destrueret A. | ^t alle A. | ^u dije V. | ^v – dan AVc. | ^w omme CD, – ome V. | ^x sine AD.

1 Zie Deel III-M § 6c.
2 Zie vorige noot.
3 5 april 1515.

§ 7a Van den Sassighen Swarten hoop de uut Vrieslandt weren getogen ende weder in Vrieslandt quam

Als dije Sassige Swarte hoop sus uut Vrieslant weren togen, soe ghij voren^a gehoort hebben,¹ soe reijdsense^b op de leveringhe, daer se best privande krijgen konden: eersten voer Utricht, ende nae in Hollandt, ende voort in Brabant; ende daer lepen veel^c knechten noch bij, so dat de hoop groot wordt. Soe hebben die Boergoensche^d heeren int hemelick mijt se gehandelt, ende doer de vingeren gesien; ende mijt em also bestelt van wegen des fursten van Sassen, dat se sick solden wederkeeren nae Vrieslant, omme den fursten van Sassen weder te^e sprake toe komen. Soe hebben sick de knechten daer nae gestelt, ende sijnt mijt proffors^{*} ende geweld getogen door dat landt van Geller ende Cleve nae Emrick, ende sijnt daer over den Rijn gescepet, ende sijnt voert getogen door dat Sticht^f van Utricht, ende quemen weder omme in Vrieslant in de weke voer Meij, Philippi et Jacobi.² Ende togen door Stellinghe werff, daer se weijnich schaden deden; des ghelijckes^g in Upsterlandt, daer worden waer^h twe husen gebrant, / men daer wordt veleⁱ guedes gerovet, dat see mede namen; men in Smalijnger landt deden se grooten schaden mijt rooff ende brant, want dat heele landt wordt by nae^j heel uitgebrant; ende dat quam toe daer omme, datse des winters te voren hadden luiden dootgeslagen vanden Sassigen, de uut Leeuwarden daer weren. Ende soe sijnt se voert getogen nae Leeuwarden, Franiker ende Harlingen, daer se best loijs^{*} ende privande kunden krijgen, want de hoop groot was toe voet ende to peerde: daer weren^k wal boven veerhondert ruijteren mijt reijdsige peerden bij den hoop, daer de opperste ritmeester vanden ruteren was geheten Tengnagel. Als se dus daer lagen int lant, so hadden de Gellerschen Bolsweert, Staveren, Sneeck ende Worckum noch in. So quemen de Sassigen voer Bolsweert, ende wolden dat in nemen; daer se grooten schaden an leden van volck dat em affgeslagen wordt, soe datsse musten^l weder aff rumen.^{*} Men^m de Gellerschen en dorsten in dessen vlecken ende steden se niet bet verwachten, ende sijnt getogen in Sneeck ende Sloten, datse beijde hadden vastgemaket. Ende de Soeven wolden, Achtkarspel, Colmer lant, Dongerdeel, de vellen al mitten Gellerschen toe.³ Hijer was ene geheeten Jannekenⁿ Douwema, een hoefflinck tho Borne⁴ inden Soeven wolden, een principael de dit werck so vast mijtten Gellerschen beijagede. Als dit de greve van Oostfrieslant vernam ende betrachtede^o: weert sake dat se daer^p victorie hadden in Westfrieslant, soe mochte dat op em ende den Groningers gelden; so quam he over de Eemse mit vole sijner bueren ende oijck desser luiden in Groningerlande, ende hadden^q een veenken knechten bij em, ende

ms.V p.300

B p.276

^a vor A. | ^b reyseden A, reiseden sij CD. | ^c vole AC. | ^d Borgonschen A. | ^e ter A.
^f Gestichte A. | ^g gelijkenn A. | ^h men C, maer D. | ⁱ vole AC. | ^j by nae] benae V.
^k waeren V. | ^l mosten V. | ^m van V. | ⁿ Janeke AD. | ^o betrachede V. | ^p de A.
^q hadde A.

1 Zie Deel III-M § 5b.
 2 1 mei 1515. De "weke voer Meij" was van zondag 22 tot zondag 29 april.
 3 Vgl. p. 375 n. 3.
 4 Bedoeld is: Oldeboorn.

quam daer mede in Wijnssum op Meij avent,¹ ende toech mit sijnen hoop na Collum ende voort na Dockum. De Groningers togen oijck uuth nae den greven myt^a de halve stadt – der Ae karspel – ende de schutten ende omtrent een hondert krijges knechten. Ende daer wert^b bij gedaget Acht karspel, Colmer landt, Langewoldt ende Hummerse; ende gingen liggen in Dockum, ende makeden dat vast mit graften ende bolwarcken^c. Ende de Groningers namen vole^d gescuttes mede, groot ende cleijn van bussen. Ende so bleven se daer liggen in Dockum; ende de Swarte hoop der Sassigen bleven liggen in Westerlandt omtrent Leeuwerden, Franicker, Harlijngen, Barlickum ende Marien gaerde, daert em bequemst^e was om^f logijs te krijgen.

§ 7b De Habsburgers komen in Friesland, slag op de Zuiderzee

ms.V p.301

B p.277

Soe hadden de Boergoenschen^g uutgemaket omtrent veertich schepen van oorloech mijt volck, prijvande, bussen cruijt, ennde^h reesschap van oirloech alse spissen^{*} endeⁱ deggenⁱ ende oijck laken ende gelt omme^k den Sassigen hoop / to reddende ende to ontsetten. Dit vernamen de Gellerschen, ende starckeden se^l daer op mijt schepen ende volck ten orloge ter zee, want de steden gelegen bijder zee in Westfrieslandt sijnt al zee varende luiden, ende hebben vele^m schepen, ende hebben also sick gestarcket tegens den Borggoenschen. Als se an quemen inder zee mit erenⁿ schepen, ende quemen em toe moete, ende helden een groot schutgeveert ersten mijt malcanderen, dat duerde bijnae enen heelen dach lanck verveerlicker;² so dat de Gellerschen ten laesten helden de victorie, ende namen den Burgoenschen XXVIII schepen mijt al dat daer in was, ende kregen ene groote buete ende roof, dat groot guedt weert was; ende leden oick an beijden zijden schaede an volck, de gewondet ende oick^o doot bleven. Ende derthijn scepen de ontseijlden^p em ende lepen ter zee, de em ontquemen. Daer nae doe deden de Sassigen Swarten hoop al toe ellendigen schaden in Westerlandt op den steden, de de schepen hadden helpen nemen mijt oer volck ende schepen, alse de van Bolswaert, dat^q se een groet^r part van branden. Ende Worckum werdt^s heel uutgebrant; ende daer stont in ene schone kercke mijt eenen hogen toeren mijt leijen gedeckt^t, all^u mede gebrandt.³ Ende voert alle de vlecken ende steden ende dorpen by der see langes worden^v al verbrant. Ende voele andere dorpen ende karspelen gelegen in West Vrieslant ende cloosteren, daer se yenige^w actie^{*} ofte toesage^{*} op hadden, vermidts^x em brantschat, hulpe ofte bijstandt

^a met V. | ^b wort AC. | ^c blockwarcken V. | ^d vele V. | ^e bequemste V. | ^f omme A.
^g Borgonschenn A. | ^h van V. | ⁱ – ende V. | ^j degen A, degens CD. | ^k om V. | ^l sich V. | ^m vole AC. | ⁿ oeren A, oere CD. | ^o – oick AC. | ^p ontsegelden A. | ^q daer VcCD. | ^r groote V. | ^s worde A, wort CD. | ^t gedecket AD. | ^u ende Vo, ende is all Vc.
^v by ... worden] werden soe langes V. | ^w jenigen V. | ^x + se Vc.

1 30 april 1515.
 2 14 mei 1515; zie Worp, *Kronijken V*, p. 145.
 3 30 mei 1515; zie Worp, *Kronijken V*, p. 145.

weijgerden, ofte goet Gellersch weren, de worden al verbrant; so dat de schade de daer doe^a gedaen wordt, nijet wal is te^b schrijven noch toe werderen^c.

§ 7c *Edzard en Groningen weer oneens over de Ommelanden*

ms.V p.302
B p.278

De greve van Oostfrieslant bleeff liggen mijt zijn volck in Dockum, ende de Groningers mit der^d halve stadt ende schutten quemen weder to huijs, ende sanden den^e greven weder dre hondert knechten in oer stede daer bij em to liggen. Aldus soe bleeff de greve mijt zijn volck liggen in Dockum, ende de Sassigen Swarten hoop in Westerlandt, ende niemant en dorste den anderen versoeken; ende de greve^f wolde niet daer weder hen, al eer de Sassigen weder uut Vrieslandt weren. Ende onder des so screeff de greve brieven toe Groningen aenden maerscalck des hartogen van Geller, Willem van Oij^g genoempt,¹ de do^h Groningen in hadde van des fursten van Gellers wegen, ende enen breeff an burgemesterⁱ / ende Raedt,² ende enen breeff aen Luedeken^j Hornken ende Berent Coenders.³ De brieven^k aenden marschalck ende de anderen^l inhouden^m: dat de greve de Ummelanden, dat Groninger gebede plach tho wesen, hieltⁿ he voer sijn; ende dat he de^o bevolen hadde Lueken Horenken ende Berent Koenders mijt zijnen amptman ende drosten de regeringe^p ende gerichticheijt van zijner wegen toe bewaeren; daer de van Groeningen nu contrarie ende tegens gedaen hadden, ende hebben nu gesat vier nije hoofdmans, de de regeringe^q der landen solden hebben nae older gewoonten; welck de grave^r scarpelick aff screeff,^s dat de maerschalck noch de van Groningen der landen gherichticheijt geenderlei^s wijs solden onderwinden. Ende screef Luedeken Hoerenkens^t ende Berent Koenders, dat se van stonden an de regeringe^u der Ommelanden solden weder anvangen ende nemen; men se weren soe koene nijet, dat se sick des^v dorsten onderwinden. Sus scheen dat de greve wolde warren ende moetwilligen.^w

§ 8a *Van een bestant tusschen den Bourgoinschen ende Gellerschen ende vanden belech voor den Weerdenbrass*

Des woensdages^w voer Sunte Vijt⁴ togen de halve stadt – Sunte Mertens^x karspel – uut, ende beleden den^y Weerdenbras, omme dat thoe wijnnen. Des don-

^a doen V. | ^b to AD. | ^c toe werderen] uut to sprekenn A. | ^d die V. | ^e de V. | ^f + ende de Gellerschen V. | ^g Oye AD. | ^h de V. | ⁱ borgemesteren AD. | ^j Luetken V. | ^k breeff A. | ^l ander V. | ^m hilden A, + was V. | ⁿ helde A. | ^o – de V. | ^p regeringe V.

^q regeringe V. | ^r greve A. | ^s generleye A. | ^t Luedeken Hoerenkens] Lueken Horenken V. | ^u regeringe V. | ^v – des V. | ^w woensdagen V. | ^x Martens V. | ^y de V.

1 Deze brief is niet bekend.

2 Zie voor deze brief, geschreven Dokkum 21 juni 1515: Emmius, *Historia*, p. 745.

3 Deze brief is niet bekend.

4 13 juni 1515.

redages daer nae, neemptlich^a up sunte Vijts avent,¹ quemen vanden Gellerschen regenten breven tho Groningen aenden marscalck ende den Raedt:² wo dat daer een vast seker bestant was opgerichtet ende gededinget^b van de ambisijaten^d der konincklijcker maiesteijt^c van Vranckrijck tusschen den^d doerluchtigen^e hooch geboren fursten ersch^f hartoech van Castilien^g, Oostenrijck ende Borgoingen et-cetera ende den fursten van Sassen mit oeren bewanten eens, ende den hoochgeboren fursten ende heren den hartoech^h van Geller ende den greven van Embden mit oeren bewanten ander deels, durende denⁱ tijt van vier maenden; ende elck solde in holden sodane vesten ende steden als se in hadden, ende de ballinge solden elck komen op oer gued ongescadiget^j;* ende in dessen bestande soe solden des konincklijcker^k maiesteijt van Vranckrijck^l handelen tusschen den fursten^m, dat oer beijdenⁿ schelinge verlijcket solden worden.

B p.279

§ 8b *Groningen belegert Weerdenbras door misverstand*

ms.V p.303

Woe wal dit^o bestant allsus toe Groningen was verwittiget, noch soe bleven de Groningers daer allijke wal liggen voer den Weerdenbras; konden se daer jenich gewin an gehadt hebben, se^p hadden dat bijstant nijet geachtet, want se hadden al gescanset vast aenden Weerdenbras. Des sondages na Sunte Vijt³ quemen^q de Sassigen aff vanden Weerdenbras, ende helden^r schuttegeveert^s / mijt malcanderen; ende vellen in der Groninger schans, ende sloegen twee doot, ende daer worden^t welcken^u gewondet, ende vengen daer vier, ende namen^v vijff ofte sess haeck bussen; ende de Groningers dreven se weder, datse moesten wijken opt blockhuijs. De Groningers hadden ghene knechten do^w bij em; so quam daer een geruchte, dat int Stichte van Utricht en vergaderinge van knechten was. So braken se op des selven nachtes mit hoer heer, datse noch bij em^x hadden, want de borgers meest verlopen weren, ende quemen weder inde stadt mijt oer bussen ende gescut, men daer bleeff veele^y plunderije van achter van privande ende beer ende cost; so datse Gode danckeden, datse mijt halver eeren daer aff quemen sonder meer schaden. Onder dessen handel^z so bleven de Sassigen Swarten hoop noch liggen in Westerlant, ende de Gellerschen^z in Sneeck ende Sloten; ende wolden niet uut den lande, eerse oeren solt elck van oeren heeren hadden, ofte se wolden bij ene vallen ende plunderen Sneeck ende Vries-

^a noemptlike A(D). | ^b gededonget V. | ^c + raet V. | ^d der V. | ^e durluchtigen V. | ^f ars A. | ^g Castillien V. | ^h den hartoech] heren hartoch Karel A. | ⁱ de AD. | ^j onbescadiget AD. | ^k des konincklijcker] de konincklike A. | ^l + ambassaten Vc. | ^m + den hertoch van Gelder ende den greven Vc. | ⁿ beyde A, beyder CD. | ^o dat V. | ^p + en A.

^q quamen V. | ^r hielden V. | ^s scutgevert A(C). | ^t werden V. | ^u welcke AC, veele D. | ^v + daer A. | ^w doen V. | ^x een A. | ^y vole AC. | ^z Gelderschen A(D).

1 14 juni 1515.

2 De brieven zijn niet bewaard gebleven; zie voor het bestand (Delft 8 juni 1515): Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 766.

3 17 juni 1515.

landt daer vor^a. Onder des soe sanden de Borggoensschen heren oeren stadtholder van Hollandt, juncker Florijs van Egmont, ende quam over in Westerlandt mijt gelt, ende solde de knechten tho vreden^b stellen. Als he nu hoorde dat de Groningers weren voer den Weerdenbras, so sande he enen aeralt^{*} mijt ener credencie to Groningen, om van se toe weten, ofte se dat bestant niet mede wolden holden, want se meenden datse noch lagen voerden Weerdenbras, ende en wisten do to^c Leeuwerden^d dat de Groningers weder toe hujs weren getogen; ten anderen begeerde^e, dat se enen dach mijt em wolden holden tho Leeuwerden op vast geleijde. Daer em de Groningers op antwoorden^f: ¹ op den eersten punten^g van dat^h beleggen der Weerdenbras seden se up, dat em geen bestant werⁱ verwittiget doe se vuyt togen, men soe vroe als em dat bestant was verwittiget, soe toegen se weder aff; ende op den anderen punt so sedense, dat se dat bestant mede an nemen thoe holden, als dat tusschen beijden fursten opgericht was; op den derden artijkel vanden dach mijt em tho holden seden se op, se hadden sick geven onder den fursten van Geller, so mochten se noch en wolden mit genen anderen heeren handelen noch dagen holden buten sijnen weten ende willen^j; se wolden an sine^k genaden voerscrijven; ^{*} wes em daer an / belevede, wolden se em geerne int beste verwittigen. Joncker Floris de stadtholder bleeff noch liggen mijtten knechten^l in Westerlandt, ende stelde^m de tho vredenⁿ mijt gelt ende laken, als hij^o best konde. Ende daer was wonderlijcke vele^p geschuts^q van bussen in Leeuwerden, dat den Boergoenschen heeren toe hoorde, dat se den fursten van Sassen geleent hadden, daer he den Dam mede wan – welck geschut nijet wal tho werderen^r was – dat leet he al tho schepe brengen nae Harlingen, ende voeren weder nae Hollandt. De greve^s van Oostfrieslandt ende de her^t van Zwartsenborg^u bleven in Dockum myt^v oer volck, ende wolden niet daer hen, eer de Swarte^w hoop uut Westfrieslandt was; doch de greve wordt toe raede, ende brack op mijt zijn buren ende knechten, ende toech weder over^x Eemse nae sijn lant; ende leet blijven in Dockum den heere^y van Zwartsenborch mijt sijnen knechten vander Gellerschen wegen, ende verscreeff bij em daer^z tho comen een part volckes uut den Soven^{aa} wolden, ende uuth Acht karspel, Kolmerlant ende Dongerdeel, omme bij em daer toe liggen, ter tijt dat de Swarten^{ab} hoop uutten lande weder were.

B p.280

ms.V p.304

^a wer Vo, voer Vc. | ^b + the Vo(C). | ^c do to] doen te V. | ^d + neet VcCD. | ^e + he VcD. | ^f andtwoorden V. | ^g punt A, punte D(C). | ^h van dat] van de AD. | ⁱ was V. | ^j wille AC. | ^k zijn V. | ^l + en V. | ^m stelled V. | ⁿ freden V. | ^o he AD. | ^p vole AC. | ^q gescuttes AD. | ^r voren A. | ^s heere V. | ^t heere V. | ^u Zwartenborch V. | ^v mir V. | ^w de Swarte] den Swarten V. | ^x + de A. | ^y heren A. | ^z bij em daer] daer by em A. | ^{aa} – Soven V. | ^{ab} Zwarte A.

1 Deze brief is niet bekend.

§ 9 Van enen dach den de Sassigen ende Groningers toe Essen helden int jaer M V^c ende XV

B p.281 De furste van Sassen screeff breven aen de van Groningen¹ om mijt se enen dach to holden. Soe hebben de Groningers belevet bij consent ende wille des maerscalcks van Gelre^a den dach mijt se toe holden int clooster to Essen. Ende de marscalck, mester Willem de pastoor van Sunte Meerten^b, Lueloff Koenders de borgemester ende^c meester Gelmer Kanter secretarius togen daer hen op geleijde; ende daer quam em to moete op den dach vander Sassigen wegen her Duuvenen ende meester Ulfert provest van Lopperssum.² Der Sassighen voergeven^d: * dat de van Groningen solden verlaten den fursten van Geller ende den greven van Vrieslandt, ende nemen den fursten van Sassen voer oeren^e heeren ende enen eeuwigen gubernatoer^f der Vreesscher landen; als dan soe wolde he to vreden stellen den furste^g van Geller mijt een^h summe van penningen voer zijne oncosten tot erkenenisse jeniger onpartijelijcker heeren; ende de greve solde weder hebben sijn lant ende borgen ende sloten, de se em aff gewonnen hadden, ende soldenⁱ dan daer nae int eeuwige he ende zijn^j arffgenamen oer landen belenen vanden^k fursten van Sassen ende oeren arven alse eeuwelijcke gubernatores der Vreesscher landen van wegen des / Hilligen Rijcks^l; ende de van Groningen solden holden ende hebben de gebruijcke des stapelrechts^m ende vrijheden ende marckeden der Ommelanden, gelijk se voerhen eerⁿ dessen oerloech gehadt hadden. Op desse articulen^o hebben de van Groningen geantwordet^p: dat se den fursten van Geller hadden huldinge, plicht ende eede gedaen voer oeren landes heeren, soe wast em niet doenlijcken sulcks^q ijjet^r tho handelen mijt se buten consent, wete ende wille des fursten van Geller; wisten se jenige wege, dat se em geleijde konden warven vanden bisschop ende dat^s Gestichte van Utricht, om dat se veelich ende onbevaert^t mochten^u reijsen aen den fursten van Geller, alt gene dat em daer beijege^v ende den fursten der reden halven belevede, wolden se em weder wittigen.

ms.V p.305

B p.282

^a – van Gelre V. | ^b Mertens kercke A. | ^c – ende V. | ^d + was V. | ^e hoeren V.
^f gubernatoren V. | ^g fursten AD. | ^h ene AD. | ⁱ solde AD. | ^j sinen AD. | ^k van de V.
^l Rikes A. | ^m stapelrichtes A. | ⁿ + se V. | ^o desse articulen] dessen artikel A.
^p geantwordt V. | ^q sulckes V. | ^r iet AD. | ^s – dat AC. | ^t onbevaert AD.
^u mochten V.

- 1 Deze brieven zijn niet bekend.
- 2 Emmius, *Historia*, p. 743, 744 spreekt over onderhandelingen te Essen op 30 mei 1515. Hierbij zouden de door Benninge genoemde Groningers aanwezig zijn, van de Saksen echter graaf Everwijn van Bentheim, Andreas Pflugk en Hermann Poch; en van de kant van Edzard (niet door Benninge genoemd) Hicko van Dornum en Harco Suderhuesen. Maarschalk Willem van Ooy wordt door Emmius niet genoemd. De Saksische voorstellen en de Groninger reactie daarop luiden bij Benninge en Emmius ongeveer gelijk.

§ 10 Van den pleijt den de bisschop opt nije hadde tegen den greven ende Groningers tho Romen

Soe ghij voer gehoort hebben,¹ van dat de greve ende de van Groningen gedaaget weren toe rechte tegen den bisschop van Utricht voer^a gedeputeerden richten van wegen des hilligen vaders des pauwes van Roomen in Brabant, daer de greve ende^b Groningers van appelleerden to Romen^c; daer se hen senden mester Henrick Edelwoldt^d doctor, de to Romen lach omtrent twe iaren, ende verwaerde daer den pleijt. Ende quam doe weder to huijs,² ende de sake nijet geendiget^e was, ende stelde^f enen anderen procuratoren in zijn stede de sake to^g vervolgen.³ Men se^h is nijetⁱ wel en waergenomen te verandtwoorden^j, want de procuratoren de daer laegen, hebben gecregen twe sentencien voer em van wegen des bischops^k, contrarie des greven ende der Groningers. Welcke sententien ende brieven sijnt gecomen tho Groningen,⁴ daer se noch opt nije weder van hebben^l geappelleert to Romen an ussen hilligen vader den paus.⁵ Ende senden daer hen enen geheeten mester Hugo ten Vul^m, doctor ende vicarius to Sunte Merten, de den pleijt daer verwaren solde.⁶

§ 11a Van dat de Borgonschen Westerlandt an nemen van den Sassigen, ende de Swarte hoop ende Sassigen uut Vrieslandt toegen

ms.V p.306
B p.283

Als dat bestant gemaket was tusschen den hertogen van Bourgonnienⁿ, van Geller ende den hartogen^o van Sassen ende den greven van Vrieslandt mijt / oeren bewanten, soe ghij voer wat van hebben gehoort,⁷ soe hebben de twe fursten van Bourgondien ende van Sassen vorliket^p vruntlijcken onder malcanderen,⁸ want se sick na bewant ende sibbe weren van bloeddes wegen.⁹ Soe dat de Bur-

^a + de A. | ^b + de A. | ^c to Romen] te komen V. | ^d Elderwolt A. | ^e + en V. | ^f stelled V. | ^g te V. | ^h + en V. | ⁱ nicht AD. | ^j antwoorden A, verantwoord CD.
^k bisschoppes V. | ^l + van Vc. | ^m Null Vc. | ⁿ + ende A. | ^o hertogen V. | ^p verlijckent V.

- 1 Zie Deel III-J § 2.
- 2 Deze missie duurde tot 1509; zie p. 297 n. 7.
- 3 De naam van deze nieuwe pleitbezorger is onbekend.
- 4 Deze stukken zijn niet bekend.
- 5 Van dit beroepschrift is niets bekend.
- 6 De benoemingsdatum van Hugo de Nulo is onbekend.
- 7 Zie Deel III-M § 8a.
- 8 De overeenkomst dateert van 19 mei 1515; zie *Groot Charterboek Vriesland II*, p. 303-305. Dat is dus nog vóór het bestand tussen Bourgondië/Saksen en Gelre/Oost-Friesland van 8 juni 1515, maar de overeenkomst werd pas op 23 juni 1515 in Friesland bekend; zie Worp, *Kronijken V*, p. 149.
- 9 De bloedverwantschap tussen Karel V en Georg van Saksen was niet zo nabij als Benninge suggereert. Georgs vader Albrecht en Karels grootvader Maximiliaan waren volle neven. Aartshertog Ernst I van Oostenrijk was Georgs overgrootvader en Karels betovergrootvader; zie Isenburg, *Stammtafeln I*, p. 16, 45.

goenschen solden Vreeslandt weder annemen; in wat manieren is mij onbekent^a. So hebben de Bourgoenschen daer gesant juncker Floris van Egmond, stadtholder in Hollant, die sloten ende steden in tho nemen in Westfrieslant van wegen des fursten van Burgundien. Soe hebben em de Sassigen geopent ende ingedaen sodane vesten als se do^b noch inhadden, alse Leeuwerden, Franiker ende Harlingen; ende de Sassige regenten^c hebben vorkoft^d oere husinge ende tijmmer ende ander renthen, de se daer inden landen^e hadden, ende geschepet alle oer goederen, ende daer mede uut Vrieslandt getogen in grooter droefheijt. Dat em sonder twijfel^f swaer ende lastich was to doen, daer se in so grooter triumph, vroude^g ende macht^h een tijt lanck geseten hadden, ende groot goet gewonnen hadden, ende sus overstuers^{*} ende haestigen mustenⁱ rumen uutten lande. Soe hebben de van Leeuwerden, Franiker ende Harlingen mijt welcke hovelinghen ende landen joncker Florijs^j gehuldet, plicht^k ende cede gedaen van wegen hartoch^l Karels^m van Burgonniën.¹ Soe hevet he em weder verzegelt ende geven groteⁿ privilegien ende vrijheden ende gerechticheden, beter dan se hadden bij den fursten van Sassen. Daer nae hevet he to vreden gestelt alle de inwoners van Leeuwerden, Franiker ende Harlinge voer sodane cost ende teringe als se tachteren weren bijden Sassigen. Des gelijcken hevet he to vreden gestelt^o den^p Sassigen Swarten^q hoop, ende^r betaelt mijt gelt ende laken. Als dus de knechten to vreden gestelt weren, soo sijnt se uut den lande getogen een part omtrent twe dusent Nederlandtsche Duijtsche knechten. Omtrent twe dusent^s togen over tho schepe in Hollant; de hielt^t de hartoch^u van Borgongniën bij sick in sijn solt. De ander Swarte^v hoop toech toe voet^w, toe peerde, to wagen uut Westfrieslant op Sunte Mertens^x dach Translacie² door Dockum ende Collum. Daer scheijden se sick: een part toech nae Smallerlandt ende Upsterlandt^y, een part nae Langewoldt ende Vredewolt nae Drenthe. Ende namen al mede datsse^z dragen ende drijven konden toe wagen ende thoe voete, van botter, keese, vette beesten, vleisch, speck, eijnden ende^{aa} gansen; soe dat daer bijden wege nijt bleff. Soe dat daer een groot getreck ende en verveerlijcken grooten hoop bij ene was, want daer lepen wonderlike^{ab} vele^{ac} Westfriesen, de verbrant ende verorloget weren,

B p.284

ms.V p.307

^a onbekent A. | ^b des V. | ^c ruteren V. | ^d vercocht V. | ^e lande A. | ^f twyfel A.
^g vreude V. | ^h maecht V. | ⁱ mosten V. | ^j + van Egmont A. | ^k – plicht V. | ^l hertoech V. | ^m Karel A. | ⁿ grooten V. | ^o ghestalt V. | ^p der V. | ^q + Swarten V. | ^r + heft em A. | ^s omtrent ... dusent] – omtrent twe dusent Vc. | ^t helt AD. | ^u hertoech V.
^v Swarten V. | ^w vote AC. | ^x Martens V. | ^y Upsten landt V. | ^z wat se A. | ^{aa} – ende V. | ^{ab} wonderlijcken V. | ^{ac} vole AC. | ^{ad} veel V.

1 Op 1 juli 1515; zie Worp, *Kronijken V*, p. 151; *Groot Charterboek Vriesland II*, p. 89.
 2 4 juli 1515.

ken, dattet nijet wal toe werderen^a was, soe groot goet dattet weerd^b was. Dese Sassige Zwarte^c hoop hebben sick bij eene weder gegeven^d in Drenthe, ende sijnt voert doer getogen door dat Sticht^e van Utricht nae Deventer, naden lande van Geller, ende hebbent al verdorven ende op geeten^f dat bijden wege was. Soe is eenen^g grooten hoop daer van getogen naeden coninck van Vranckrijck vanden Overlantschen knechten; oerer summigen^h die den sack vul hadden, die braken aff ende toegen elck weder na zijnenⁱ lande.

§ 11b *Nabeschouwing over de Saksische periode*

Alsus hebben de fursten van Sassen ene marckelijcke^j groote summe van penningen tot voele hondert dusent gulden verorloget ende te^k nijet gemaket^l ende om dit^m Vrieslandt endeⁿ so mannige hoere, deeff ende lijfflose ende doode luijden gemaket, ende noch nijet daer voer verworven; welck em seer swaer in zijnen buijdel sal smarten. Ende is em^o spijt ende achterdeel voer allen fursten ende heeren, datse sus uutten lande sijnt weder verdreven, daerse alle desse vesten ende steden in hadden, ende meenden in vreden ende possessijen ende gebruijck der landen eeuwelick^p to blijven, daer se sus cort ende onverdoctes sijnt uut verdreven; dat em ende allen oeren vrunden^q ende heeren ende allen anderen fursten is een exempel ende spiegel, ende mogen daer toe dencken, dat niemant^r sal een dinck beginnen, he sal dat eijnde wal versijnnen^s.¹ Alsus^t is dit arme Vrieslant van mannigen heeren vake angelanget ende aengesocht, de daer al nijet sijnt affgecomen sonder weijnich schaden, men groot verlus gehadt hebben an gued ende^u bloet, edel ende onnedel, soe ghij al int lange voer in dessen cronike gehoort hebben.² Welcken^v wederstant de stadt van Groningen mijt oeren hulperen ende hulper^w hulperen, als eersten mijtten greven van Oostfrieslant, nae mijtten hartogen^x van Geller, allene den fursten van Sassen hebben gedaen.³ Hadde^y he de stadt van Groningen in gehadt tot zijnen willen, hij^z hadde al Vrieslant voert wal^{aa} geweldich worden. Men secht oijck in ener fabel^{ab}: als den menschen een dinck verdruet,^{*} vake verdruet / dat dan Godt oock; want dat^{ac} ongenadelick^{ad}, swijnde^{*} ende onbarmhertich wordt omme gegaen met de regeringe^{ae} der landen in Westvrieslandt vanden regenten de de furste van Sassen inden lande gesat hadde, vermidts schatten, luden tho richten ende palen doort lijff tho slaen ende op tho setten, ende anders groote strenckheijt de se

B p.285

ms.V p.308

^a wardenen V. | ^b – soe groot goet dattet weert was A. | ^c Zwartzen V. | ^d begeven V.
^e stichte AD. | ^f op geeten] upgeeten AD. | ^g een AC. | ^h summige AD. | ⁱ oeren A.
^j marcklike A. | ^k to AC. | ^l + op V. | ^m dat V. | ⁿ – ende V. | ^o een V. | ^p eweliken A. | ^q frunden V. | ^r + en V. | ^s besynnen A. | ^t sus V. | ^u + an A. | ^v welcke V.
^w mede V. | ^x hartouch V. | ^y had AD. | ^z he AD. | ^{aa} al A. | ^{ab} fabulen V. | ^{ac} daer Vc. | ^{ad} ongenadelike A. | ^{ae} regeringe V.

1 Zie over herhaald gebruik van deze zegswijze: p. 367 n. 5.
 2 In Boek III passim; zie ook Deel II-A § 6 en § 7-11.
 3 Deze opvatting is zeer verwant met Benninge's glosse aan het einde van het Tractaat der Zeven Zeelanden; zie Deel I-D § 2.

den luden op leden; soe dat nemant dorste een woordt^a spreken, dat den fursten en tegen was mijt recht ofte^b onrecht, so dat de ene broeder dorste nijet den anderen^c seggen wat sijn gebreck was, al anxt hebbende dat em dat ten quaetsten solde aff genomen worden^d; so groote strengicheijt bruijckeden se^e. Hadde de furste selven inden lande buijten der vejjde geweest, het were bij sunicheytf daer niet toe comen, dat he sus solde verdreven hebben worden^g, want he selven in sijner personen een wijs, geleert, vreedtsam^h furste ende heere was. Ende dat desse groote furste ende heere dus cort, elendich ende iammerlijck uut Vrieslant is veriaget ende verdreven, des hebbeⁱ nemant wonderen^j. Wee weet mijt wat sunde ende quaet de furste dat tegen God verdient hadde, dat he dus iammerlijcken ende elendelijcken^k uut Frieslant veriaget ende verdreven wordt sonder stoot ende slach; ende vloegen uuth den lande vor^l soe cleijnen volck^m als die furste van Geller hier in Frieslant gesant hadde. Men als God mede wil orloghen, soe komt vaeke dije victorie nijet bij mijt grooten volck; daer van wij hebben wal figuren int Olde Testament ende int Nije.¹ Als wij hebben inder bibel in Exodo:² van Moijses, de de kinderen van Israhel ledde door dat Roode meer droges voetsⁿ mijt wijff ende kindt, mijt al oer goed^o, ossen, peerden^p, schapen ende alle oer ander^q have. Ende de coninck pharao, de de kinderen van Israhel so lange in bedwanck ende vangenschap gehadt hadde, vervolgede se mijt grooter macht van volck int Roode meer. Moyses^r sloech mijt sijn roede int meer, ende dat meer ende water genck van ene staen; ende Moyses^s mit al sijn volck gengen daer droges votes^t doer, gelijckerwijs oft^u se tusschen tweek muren doer gengen. Faro mit al sijn volck volgeden^v den kinderen van Israhel nae int Roode meer, ende dat meer ende water sloet sick weder bij ene, ende koninck farao mijt al sijn volck verdranck, ende bleven doot int meer. Lesen wij oock niet^w inder^x bibel:³ doe Josue int lant van beloften quam mijt die^y kinderen van Israhel, ende belede de stadt Jericho^z, de to male^{aa} starck ende onwinnelijcken^{ab} was. Wat dede Josue? He bat God van hemmelrijcken^{ac} innichlijcken mijt al sijn volck om gracie^{ad} ende hulpe. Wat geschach? God verbarmede sick over / de kinderen van Israhel; ende Josue ordineerde eene processie mijt al sijn volck, ende gengen sevenmael^{ae} omme de stadt mijt trompetten, claretten ende basunen, ende makeden so grooten gescreij ende geroep, so dat, als se de sovende mael^{af} omme de stadt quemen, vermits mirakel van Godes^{ag} hulpe vellen alle de poorten ende mueren dael^{ah}, de

B p.286

ms.V p.309

^a dorste ... woordt] een wort dorste A. | ^b oft mijt V. | ^c nijt ... anderen] den anderen niet A.
^d wordden V. | ^e bruijckeden se] brukende so A. | ^f sumicheijt V. | ^g wordden V.
^h vredesam A. | ⁱ hebben AD. | ^j wonderen A. | ^k elendichlijken A. | ^l voer V. | ^m hoep volcks A. | ⁿ votes A. | ^o + myt A. | ^p + kalveren, + kameelen CD. | ^q oer ander] ander oere V. | ^r Moses V. | ^s Moses V. | ^t voets V. | ^u oft V. | ^v volgede A(C). | ^w meer V. | ^x inden V. | ^y den A. | ^z Ihericho V. | ^{aa} mael V. | ^{ab} onwynlijken A. | ^{ac} hemelrick AC, + an AD. | ^{ad} gratien A. | ^{ae} soven mael A. | ^{af} sovende mael] soevendenmael V.
^{ag} Goods V. | ^{ah} dale A.

1 De voorafgaande zin is al een Bijbelwoord; zie I Makk. 3:19. Verderop geeft Benninge wel een voorbeeld uit het Nieuwe Testament, maar daar gaat het niet over veldslagen.
 2 Exodus 14.
 3 Jozua 6.

omme de stadt weren; ende Josue mit die kinderen van Israel quemen inde stadt, ende wonnen se sunder stormen, scheten, stooth oft^a slach. Hebben wij oick niet vanden coninck van Assijrien,¹ dije de stadt van Samaria^b int landt van beloften so swaerlijcken belecht hadde myt so groten mach van volck, ende hadde^c se soe^d seer beenget, dat inder stadt so grooten kommer was van honger ende alle gebreke, soe dat se de stadt nijet langer muchten holden, ende wolden de stadt upgeven, ende lever starven^e voer de vijanden dan langer in sodane^f elende to blijven. Wat geschach? De prophete² sede^g: neen, dat sulle ghij nijet doen, ghij sult penitencie doen ende bidden God om^h gracie. God sal juw helpen, ende sal juwⁱ morgen verlossen van al iuⁱ vianden, ende sullen krijgen so groote overvloedicheijt van al des juw van nooden is to hebben. Soe was daer ene vanden oppersten inde stadt, de dat weer sprack ende nijet gelooven wolde, ende sede: dat weer onmogelijck, dat God se soe cort verlossen kunde. Wal an, sede em die prophete^k toe, dat sal gescheen, ende du salstet beleven ende seen, men^l niet mede geneten ofte jenich fordel ofte^m bate van hebben. Inder nacht so quam int heer dat daer voer de stadt lach ende daer omtrent soe verveerlijcken gescreij ende geroep, dat God daer schickede ende sande, recht ofte daer hondert dusent ruten ende knechten geweest hadden. Ende die coninck van Assyrienⁿ brack op mijt al zijn heer inder nacht, ende vloech en wech ende leten all achter: van paulunen, * bussen,³ privande, clederen, clenodie, golt, sulver, mijt alt gene^o datssedaer voerhadden. Als dat heer dus^p gevlogen weeren uut oeren legeren, soe weren daer malaetssche luyden^q vuyt der stadt gegaen van armoede ende honger, al tho voren eer dat heer opbrack. De quemen bij de paulunen, ende vonden^r de ledich, ende dat daer soe groot overvloedicheijt was van alle privande, wijn ende weijte, visch ende vleisch, golt ende sulver, dat nijet vuyt to spreken was. Desse malaetssche menschen lepen van stonden an weder nae de stadt van Samaria, ende quemen inde stadt, ende brochten em de tijdinge, wat daer gescheen was ende se gesien^s hadden. Als dat de borgeren ende inwooners^t der stadt hoorden, soe leep elck / nae der poorten om^u dat wonder to biseen^v; ende de man leep mede, de nijet loven wolde, doe de prophete em seede dat de stadt verlost solde worden^w, ende he solde daer geen bate ofte proffijt van hebben; dat em doe alsoe geschach, wandt he wordt^x inder poorten doot gedrongen. Ende do^y die borgeren ende inwoonders quemen buten der stadt, soe vonden se dat alsoe als hem de malaetssche lueden hadden gesecht. Wat lesen wij oick van de heijlige^z vrouwe Iudith ende Holofernus?⁴ Holofernus^{aa}

B p.287

ms.V p.310

^a noch AD. | ^b Samarien V. | ^c myt ... hadde] – myt so groten mach van volck ende hadde V. ^d sat Vc. | ^e storven A. | ^f sodaner V. | ^g prophete sede] propheet zeijde V. | ^h omme A. ⁱ iuwen A. | ^j juw V. | ^k prophete AD. | ^l seen men] selve V. | ^m noch V. | ⁿ Assijrien V. | ^o tgene V. | ^p aldus V. | ^q menschen V. | ^r vanden V. | ^s geseen AC. ^t inwoeneren A. | ^u omme AD. | ^v besien AD. | ^w werden A. | ^x worde A. | ^y doen V. ^z hillige AC. | ^{aa} + de A.

- 1 II Koningen 6:24-7:20; het gaat daar niet over de koning van Assyrië, maar van Aram.
- 2 Dit was de profeet Eliza.
- 3 Deze kanonnen zijn uiteraard een anachronisme.
- 4 Judith 7-15.

hadde de stadt int^a landt van beloften so swaerlicken belecht, dat de borgeren ende inwoonders de stadt nijet langer konden holden van hunger ende kummer. Ende seden: “Wij willen God bidden om^b hulp ende gracie; helpt he ons dan nijet byder^c tijt, so willen^d wij die stadt op geven, ende gaen in handen onser vianden”. Doe sede die prophetissa^{*} Judit: “Neen, dat sal soe niet wesen, dat ghij God sullen setten ene tijt daer he juw binnen sal verhooren; men wij willen penitencie doen, hent dat God sick over ons verbarmet”. Dat doe alsoe geschach, want Judit ende al dat volck deden groote penitencie. Ende Got vorbarmde sic over se. Ende^e Judith genck uuter stadt tot Olofernus, ende quam tot em in zijn paulion;^{*} ende Holofernus kreech ontmelicke^{*} liefde tot die heijlige vrouwe Iudith. Ende se hadde^f mit oer^g genomen uuter stadt enen slaepdranck, ende den^h gaff se em tho drincken. Ende inder nacht so sneet se em sijn hovet aff, ende stack dat in enen sack, ende brachte dat indeⁱ stadt; ende staken dat hoof^j Holoferni des morgens ter poorten vuijt. Als dat sijn volck sach, ende em^k doot vonden^l sonder hovet^m int bedde, so braken se op ende togen wech, ende de stadt werdtⁿ soe verlosset. Wat lesen wij int Nije Testament¹ als vanden hilligen apostel sunte Peter, den Herodes swaerlicken in gevenckenisse hadde gelecht, ende wolden dooden laten. Wat geschach? God sande sijnen engel, ende verlossede em uut den kercker^o; daer doen^p sunte Peeter seede: “Nunc scio vere, quia misit dominus angelum suum etcetera² – nu weet ick voerwaer, dat de Heere hevet gesant sijnen engel, ende hevet mij verlosset vanden handen^q Herodes ende van alle vervolginge der Joden”. Dat welcke^r de van Groningen oick^s wal mogen seggen etcetera. Wat is daer oick gesceen^t nijet lange jaren verleden vanden fursten hartoch Albert^u van Beijeren, greve Willem van Hollant ende greve Johan, de Vrieslant soe in hadden^v ende mijt volck beset^w, soe ghij voer int anderde boeck/desses cronikels gehoort hebben.³ Wat ist doch do^x al geweest! Alst God anders hebben wolde^y, ist al gewandelt, ende sint ellendelicken^z weder uuth Vrieslandt verslagen ende verdreven mislijcken, mit wat sunde ende quaet dat gescheen^{aa} is in Vrieslandt, vermits^{ab} roof^{ac}, brandt, moordt, dootslach in kercken, cloosteren ende inden Damme vanden fursten van Sassen; daer em Godt besijnicheijt^{ad} dessen grooten verlus, scaden ende nederlage voer toe gekeert hevet. Hier nu genoeg van; wal were den, de noch wiste waer dattet wenden wil, want het is noch niet inden vate daert in suijren wil. Gunnet mij God dat ick dat^{ae} eijnde beleve, so wil ick, oft Godt wil, juw voert verclaren ende scrijven^{af} nae al mijn beste^{ag} wetenheijt, wat ick der van vervaere.

B p.288

ms.V p.311

B p.289

^a indt V. | ^b omme V. | ^c bij deer V. | ^d wyl A. | ^e Ende ... Ende] hent dat God verbarmede over ons, dat doe alsoe geschach want V. | ^f hadt V. | ^g haer V. | ^h de V. | ⁱ inder V. | ^j hovet A. | ^k hem V. | ^l vondt V. | ^m hooft V. | ⁿ wort AD. | ^o kerckener A. | ^p do AC. | ^q vanden handen] vande hande A. | ^r welck A. | ^s – oick V. | ^t geschien V. | ^u Albart V. | ^v hadde A. | ^w besat V. | ^x doen V. | ^y wilde V. | ^z elendeliken A(C). | ^{aa} gheschien V. | ^{ab} vermides V. | ^{ac} + ende A. | ^{ad} sunicheyt A, besunicheit CD. | ^{ae} het V. | ^{af} + ende verclaren V. | ^{ag} bester AD.

1 Hand. 12:3-11.
2 Hand. 12:11.
3 Zie Deel II-A § 6-12.

DEEL III-N

B. p.289

DE HABSBURGERS veroveren grote delen van Friesland maar ondervinden veel last van de Geldersen en Groningers (1515-1517)

§ 1a Van doe de greve van Oostfrieslandt weder tho huijs quam van Dockum, wat daer na geschach in Oostfrieslandt etcetera

Als de greve weder tho huijs quam in sijn landt van Dockum uuth Westfrieslandt ende de Sassigen ende Swarten^a hoop weder uut den^b lande was, soe ghij voer gehoort hebben,¹ soe hevet he niet angesien noch geachtet dat bestant dat gemaket was tusschen den fursten van Borgojnien, van Sassen ende van Geller mit oeren adherenten ende anhangers van beijden partijen, daer juncker Johan van Oldenborch, Her Omke ende joncker Christoffers mede in^c weren. Ende is van stonden an getogen, mitten knechten de he mit em uut Vrieslandt hadde ende mijt zijnen bueren, in ioncker Christoffers landt van Ieveren; ende dede daer alto^d grooten schade^e vermidts roof, brant ende vangen ende slaen, ende brande Ieveren bijnae heel vuijt. Daer nae toech he voert in Butyagerlant^f, ende de Butyagers^g vellen mijt em toe. Ende kregen de vesten in, de de Bruijnswijkschen daer inden^h lande gemaket hadden, ende sloegen al doot de inden blockhusen ende kerckennⁱ weren, de gevestet weren; ende de daer aff weren, de ontlepen een deel. Als de greve sijnen willen daer hadde vullentogen, soe toech he weder in sijn landt; ende de Butyagers^j meenden over alle quaet doe toe wesen, ende meenden voert onder de bescharmijng^k des greven tho blijven, als se eertijdes geweest weren, ende wolden den greven liever holden voer enen scharmheere dan den hartoch^l van Bruijnswijck voer enen erff landes heeren.

ms.V p.312

Dessen handel ende aenslach ende afftredinge der / Budijainger^m, daerse em tegen loffte, huldinge, plicht ende eede, de se den fursten van Bruijnswijck gedaen hadden, moydeⁿ den fursten hartoch Erik^o van Bruijnswijck, ende starckede sick daer op toe peerde ende tho voete^p, ende quam mijt grooter macht^q weder in Budijainger lant, ende sloech al doot voer voets int incomen, wijff ende kindt ende mans. Doe he wat int landt was, sloegen se doe geen meer vrouwen noch^r kinderen dooth. Ende de greve hadde daer vele^s schepen aent landt, ende se had-

B p.290

^a de Swarte A. | ^b uut den] uuten AD. | ^c – in V. | ^d al te V. | ^e schaden AC.

^f Budijaeijnger lant V. | ^g Budijaeijnger V. | ^h inde V. | ⁱ kercke V. | ^j Butijaeijngers V.

^k bescarmissie A. | ^l hertouch V. | ^m Butyagers AD. | ⁿ moeijde V. | ^o hartoch Erik] her-
toech Eerick V. | ^p tho voete] voet A. | ^q + in V. | ^r ende A. | ^s vole AC.

1 Zie Deel III-M § 7a en 11a.

den selve^a schepen liggen; daer lepen vele^b op, de sick inden schepen bargeden; ende de daer nijet in konden^c comen, worden voele van^d dootgeslagen. Ende daer nae hebben se dat ganssche heele landt geplundert ende uutgeslaegen, ende al dat se dragen ende drijven konden van alle tilber guederen, ossen, peerden, kojien uut den lande geslagen ende gedreven. Ende daer nae dat gansse heele landt ende husen gebrandt, so dat daer weijnich staende bleef. Soe dat daer soe grooten scaden gedaen wordt vermits rooff, brandt, moert, dootslach, so dattet^e nijet wal to bescriven^f is. Ende sint mijt dessen rooff uutten lande getogen, ende leet daer nijemandt vanden Bruijnswijcksschen in, omme dat lant in to holden; men he is voert mijt sijn heer gereijset nae des greven landt, ende wolden spijsigen ende ontsetten de borch tho Stickhusen, die de Bruijnswijckschen noch in hadden vanden greven. Als de greve dat vernam, so hevet he sick daer op gestarcket, ende stack de dijken door, ende leet de landen mijt water onderlopen, so dat de furste van Bruijnswijck kommerlijcken^g ende mijt grooter swaerheijt mijt zyn rosheer weder uut den lande quam. Als de hartoch^h van Brunswick aldusⁱ weder uut den lande was, soe toech de greve voer de borch toe Uplenge, de de Brunswijckschen in hadden, ende hevet de weder gewonnen ende ingenomen. Sus behelden^j noch de Bruijnswijckschen twee borgen van des greven sloten^k, de se em aff gewonnen hadden, alse Stickhusen ende de Vredeborch. Als dit tusschen beijden partijen sus gehandelt was, so reijtede de greve mijt sijn volck van orloge in Heer Omken lant, ende ginck liggen voer Esense, daer Heer Omke liggen hadde ene keijserlijke ende vaste borch mit ene vleckende stad to voer der borch; ende meende de borch ende stad to winnen, ende lach daer ene^l tijt voer. Als he nu daer^m geen gewin sach, so is hijⁿ weder op gebroken ende gereijset na zyn landt, men he hevet daer int landt grooten schaden gedaen vermidts rooff, brandt ende schaden^o.

B p.291
ms.V p.313

Item als de greve nu weder in zyn landt was, so hevet he / oijck sijnen moet willen koelen aen die westerzijt der Eemse in Groningher landt, ende screeff daer brieven inden Ommelanden tusschen der Eemse ende^p Lauwersche,¹ omme van se tho hebben de acht^q duser Rins gulden de he iaerlix^r plach to hebben van des fursten van Sassens^s wegghen als een stadtholder, doe he Groningen noch in hadde, ende eijsschede vanden landen dat achter stallige met den principael.² Als dit nu de regenten, als een heer van Zwartssenborch ende Arkelens soe genoemt, de de furste van Geller in Groningen hadde, vermarckeden, dat de greve de overheijt ende regeringe der Ommelanden sus an sick noch meende to holden, soe sijnt se overcomen^t mijt den Groningers; ende hadden anxt dat de greve solde overcomen ende nemen den Dam in, ende he hadde al reede up den^u Delffzyl ene veste ende blockhuijs beset mijt volck, so mochte he alle desse Om-

^a sulven A, selven CD. | ^b vele V. | ^c in konden] inne konde V. | ^d voele van] al A. | ^e dat V. | ^f geloven V. | ^g kummerlicken AD. | ^h hertoch V. | ⁱ dus A, sus CD. | ^j beholden AC. | ^k borgen A. | ^l een A. | ^m he ... daer] de greve nu A. | ⁿ he AD. | ^o scatteden A. | ^p + de V. | ^q achte A. | ^r jaerlijckes V. | ^s Sassen V. | ^t overgekomen A. | ^u up den] opde V.

1 Emmius, *Historia*, p. 749 vat de inhoud samen.

2 De betalingsdag was 16 september 1515; zie Emmius, *Historia*, p. 749.

melanden daer uut hebben bedwongen. Soe sijnt die her^a van Swartsenborch^b ende Arkelens^c, Roeleff Huynge^d borgemester in Groningen, Lubbert Clant Rades her^e mijt een deel volckes^f hen getogen inden Dam,¹ ende hebben de Ommelanden ende buijren daer^g gedaeghet mijt schoevele ende spade, omme den Dam to ontweren^h ende de bolwercken to slijten ende de graften tho demmen. Als dat de greve vernam, datse den Damⁱ so wolden^j destrueren, so hevet he veele^k sijner buijren bij ene^l verscreven omme dat to^m keeren. Ende daer was al wat begunt tho slijten van dat staket van dat bolwerckⁿ, ende de borstweer aff gesmeten inde graft. Als de Groningers nu verhoorden, dat de greve sick starckede omme se daer inden Dam te versoeken, soe hadden se anxt voer een quader ende eers karmisse,^{*} als se eertijdes mijt em gehadt hadden,² ende sijnt mijt oer volck op gebroken, ende weder tho Groninghen gecomen.³

§ 1b *Duidelijke steunverklaring hertog Karel voor Groningen*

Als desse saken sus bijster verlopen tusschen den fursten van Geller ende den greven^p, quam de greve^q inden Dam als de Groningers daer vuyt weren. Ende screeff de Ommelanden noch al bij lijff ende gued^r ender brande, omme schattinge noch toe hebben.⁴ Soe dat de Groningers nijet kunden weten woe dat de furste ende^s greve mijt malcanderen stonden. Soe hebben de Groningers hen geschicket⁵ mester Willem de^t pastoor tho Sunte Meerten, Peter Sickinge inder tijt borgemester aen den fursten van Geller, omme aldaer vanden fursten selven te^u hoeren ende to vernemen, woe all dinck tusschen den fursten^v ende den greven ende mede de^w van Groningen ende den Ommelanden gelegen weren, ende sodane huldinge, plicht ende eede als se / den greven eertijdes gedaen hadden, welck he em quijt hadde gescholden; daer op se des fursten van Gellers marscalck Willem van Oij in namen ende van wegen des fursten van Geller huldinge, plicht ende eede gedaen hadden bij consent des graven van Oostfrieslant. Soe hevet de furste van Geller^x eerlijcken daer ontfangen binnen Zutphen ende genedelick

B p.292

ms.V p.314

^a heere V. | ^b Swartenborch V. | ^c + ende V. | ^d Huijge V. | ^e heere V. | ^f volcks A. ^g + to A. | ^h ontwaren AD. | ⁱ Damme V. | ^j wolde V. | ^k vole AD. | ^l een V. | ^m te V. | ⁿ bolwarck AD. | ^o de V. | ^p + so V. | ^q quam ... greve] ende de greve quam AD (C). | ^r - ende V. | ^s + de A. | ^t den A. | ^u to AD. | ^v furs V. | ^w den A. | ^x + se VcC.

- 1 Op 24 september 1515; zie Jarichs, 'Chronyc', p. 462; Beninga *Cronica* I, p. 534.
- 2 Zie Deel III-D § 3b.
- 3 Kort na 5 oktober 1515. Op die dag vroegen de Gelderse bevelhebbers Swartsenborch en Erkelens en raadsheer Egbert Koning om versterkingen tegen de dreiging van graaf Edzard; zie GrA, RvR, inv.nr. 1428.
- 4 Deze verordening is niet bekend.
- 5 Volgens de 'Rerum Groningensium Commentarium Brevis' (UB Groningen, hs. 138) gebeurde dit op 18 oktober 1515 en behoorde ook stadssecretaris Gelmer Canter tot de delegatie. Emmius, *Historia*, p. 751-752 noemt echter een bespreking in Ten Post tussen vertegenwoordigers van Edzard en Groningen op 20 oktober, waarna een Groninger delegatie naar Zutphen vertrok.

ontfangen, ende all oers aenbrengen guedelicken gehoort^a. Ende onder anderen voele reden^b aen beijden sijden, dat int lange al van nooden nijet is to verhalen, mer int sluten geantwort^c: al tgene dat der stadt van Groninghen van sijnen maerschalck inder huldinge weer gelovet, en wolde he em nummermeer in vercorten noch aff breken, ende^d land ende luden, lijff ende guet bijder stadt ende lande opsetten mijt vole^e ende meer reden ende woorden. Ende de furste hevet em gesecht, dat he selven in sijner eijgener persoenen wolde heerlijcken komen toe Groningen, omme all daer alle privilegïen van overheijt, stadt, lande ende alle saken mijt malcanderen to handelen ende to maken, als^f dat int eeuwige gehalten solde worden. Daer de van Groningen oren affscheijt vanden fursten op hebben genomen, ende sijnt weder omme to^g Groningen gereijset. Ende de furste van Geller screeff den greven eenen scarpen ende strengen breeff inden Dam,¹ daer he doe noch was; ende soe vroe als he den breeff kreech, soe leet he de Ommelanden ongemojet^h omme de scatinge van se to hebben, ende is weder uut den Dam gereijset, ende weder getogen over Eemse.

B p.293

§ 2 Van dat blockhuijs tho Weerdenbras bij de Punte gelegen, ende wo de Groningers dat tho niete makeden etceteraⁱ

De greve van Benthum hadde dat blockhuijs Weerdenbras in van wegen der Sassiger. Als dan de furste van Sassen uut Frieslant gerumet was, soe ghij vor^j gehoort hebben,² soe lach de greve daer op mijt grooter oncost, soe dat em ten laesten verdroet. Dat worden de van Groningen wijs, ende berameden enen dach mijt den grave^k van Benthum vujt consent ende beleven mijns heeren van Zwartzenborch, dije^l doe ter tijt in hadde van wegen des fursten van Geller; ende sijnt gereyset^m toe Haeren ter dachvaert inde weke voer Sunte Ponciaen anno X V^c/ende XVI.³ Ende sijnt aldaer mijtten grevenⁿ overgecomen,⁴ dat de greve solde dat affnemen al dat op dat blockhuijs was: bussen, cruijt, alle huijsreescap ende tilbaer^o goet, ende al^p dat tijmmer van huijsinge luttick ende groot niet uutgesundert. Daer na solden de Groningers dat in nemen, ende oeren willen^q mede scaffen; daer voer soelen se den greven geven soeven hondert Rinsgulden, toe betalen toe Meij naestcomende.⁵ Ende soe daegeden de van Groningen de Drenten daer omtrent woonachtich ende dat Goerecht

ms.V p.315

^a guedelicken gehoort] guetliken verhoert A. | ^b worden A. | ^c geantwoordt V. | ^d + wolde VcC. | ^e voel V. | ^f ende A. | ^g te V. | ^h ongemoyet AD. | ⁱ int jaer 1516 D(C).
^j voeren V. | ^k greven AD. | ^l deet A. | ^m ghereijst V. | ⁿ greve V. | ^o tilber AC.
^p alle V. | ^q + daer A.

1 Zie Emmius, *Historia*, p. 754.

2 Zie Deel III-M § 11a.

3 Tussen 5 en 12 januari 1516. Maar volgens GrA, Hs. in folio 453, fol. 50v, kwam de graaf van Bentheim op 16 januari 1516 op de Weerdenbras; dat zou dan zijn in de week *na* Pontianus (feest op 14 januari).

4 De tekst van dit verdrag is niet bewaard gebleven.

5 1 mei 1516.

omme dat bolwarck^a to slijten, daer nae oijck die Vriesen in Vredewolt ende Lan-
gewoldt; ende hebben dat voert inden grunt gedestruuert ende gesleten.

§ 3a Van de nederlage de de grave hadde voer Stickhusen ende den Dam, ende Delffsijel blockhuijs to slijten, anno M V^c und XVI

B p.294

De Bruijnswijckschen hadden noch Stickhusen in. Daer lach de greve voer mijt
der macht, omme dat weder in to krijgen. So quemen dije Brunswickscen^b mit
grooter macht inde weke voer Sunte Georgius^c anno XV^c ende XVI,¹ ende ont-
setten de borch, ende deden den^d greven altho groten^e schaden aen zijnen buren
ende mannen ende oick^f mede een part krijgesknechten, want des greven volck
was over een^g brugge getogen tegen de Bruijnswijckschen. Ende als de vianden
an drongen ende vellen tot em in, soe deden se alsoe buren plegen toe doende,
ende namen de flucht, ende lepen nae de brugge ende naeden scepen, soe dat
daer al boven XII hondert doot bleven, de verdrenckeden ende doot geslagen^h
worden; soe dat de greve daer grotenⁱ schade^j leet aen sijn beste buren ende man-
nen, ende daer bleff^k oick een veenken knechten omtrent twee hondert. Ende de
greve mijt alle^l zijn^m buren was hier mede voertⁿ thooff^o geslagen,^{*} ende weeck
tho rugge nae Aurick^p ende Emden^q, ende konde voert eerste^r gheen weer voer
zijn landt doen, ende moeste em dat toe voren geven. Soe hebben se em groten^s
schaden gedaen int lant vermidts rooff, brant ende brantschatten^t doer dat heele
lant to^u oeren goetduncken. Als de greve desse nederlage hadde, soe hadde hij^v
noch een blockhuijs in op den Delff zijl. Soe duchte^w em dat nijet nutte noch^x
proffijt tho wesen omme dat daer tho holden mijt grooter cost, soe hevet he zijn
volck tho huijs laeten comen mijt al dat daer op was, ende leet^y de veste alsoe
staen. Van / stunden an so hevet de provest van Fermssum Bole^z Ripperda alle
die buren daer omtrent daer voerscreven, ende hebbent gans heel destruert^{aa}
ende ghesleten. Des gelijkkes hebben de Groningers verscreven alle de Omme-
landen mijt schovel ende spade, ende hebben dat bolwerck^{ab} omme den Dam
heel slicht inde graft geeffent ende weerloos gemaket^{ac}.

ms.V p.316

^a bolwerck V. | ^b Bruijnswijcksche V. | ^c Gregorius V. | ^d de V. | ^e groote V. | ^f – oick
V. | ^g ene A. | ^h doot geslagen] vorslagen A. | ⁱ groote V. | ^j scaden AD. | ^k bleven V.
^l all AD. | ^m syne AC. | ⁿ voer V. | ^o thovet AD, hovet C. | ^p Auwerick AC. | ^q Eemden
V. | ^r ersten A. | ^s groote V. | ^t brant scatinge A. | ^u tot V. | ^v he AD. | ^w dachte
VoD. | ^x ofte A. | ^y lete V. | ^z Bolo V. | ^{aa} destrueret A. | ^{ab} bolwarck AD.
^{ac} gemaect V.

1 Dit zou zijn tussen 2 en 9 maart 1516. Waarschijnlijk een verschrijving voor "Sunte
Georgius" (aldus ook vele jongere mss.). Beninga, *Cronica* I, p. 537, dateert het ontzet
op "S. Jurgens dach" (23 april 1516); Emmius, *Historia*, p. 757 op 22 april. De 'Rerum
Groningensium Commentarium Brevis' (UB Groningen, hs. 138), fol. 55v, noemen
21 april, dezelfde datum die te vinden is bij Jarichs, 'Chronyc', p. 462, wanneer "op ee-
nen maendach nae sinte Jurien" gelezen wordt als "... voer sinte Jurien".

§ 3b *Vergeefse Franse poging tot verzoening van beide Karels*

B p.295 De coninck van Vranckrijck hadde enen dach¹ beramet tusschen den fursten hartoch^a Karel, koninck van Spaengnien, erffhertoch^b van Oostenrijck ende Bourgoignien etcetera, ende hartoch^c Karel van Geller, omme de tho verlijcken, soe als dat aen de^d konincklijcke maiesteijt verbleven was, daer dat bestant voer van gescreven is.² Op dessen voergenoemden dach sanden de van Groningen daer hen ter dachvaert mester Willem Frederici, pastoor tho Sunte Merten^e in Groningen, ende mester Gelmer Canter secretarius; men daer wordt nijt gehandelt, dat der pijn weert is van to scrijven. Daer^f wordt noch enen nijen dach beramet op Sunte Michiel eerstcomende^g.³ Wat daer dan gehandelt mach worden, komet^h noch to vonde; * doch de reijse costede de stadt wal omtrent vier hondert Rinsgulden.

§ 4 *Van dat de fursten van Bruijnswijck mit oren hulperen begonden dagen to holden mit den greve van Emden*

ms.V p.317 De bisschop van Munster mijt ander scheidsheren⁴ brachten de fursten van Bruijnswijck mijt oeren anhangeren ende hulperenⁱ ende den greven van Emden ter vruntliker^j handelinghe ende dachvaert, ende hebben enen dach gehouden toe Bremen, ende nae int Sticht^k van Munster;⁵ men de scheidsheren konden de parten niet verlijcken. Ende de Bruijnswijckschen hadden noch in Stickhusen ende de Vredeborch^l, ende hadden^m oick voleⁿ ruteren ende knechten bij ene, ende vellen in des greven landt op Sunte Bartholomeus dach anno XV^c ende XVI,⁶ ende deden al to grooten schaden mijt barnen in Oostfrieslant, van Auwerick^o aff hent op na Ophusen, de Langerijck mijt alle den anderen karspelen ende dorpen daer se bij konden comen. / Ende doe dit groote jammer al ghescheen

^a hertoch V. | ^b ershartoch AD. | ^c hertoch V. | ^d den V. | ^e Marten V. | ^f do A.
^g naestkomende A. | ^h worden komet] werden kome wy A. | ⁱ hulperen V. | ^j fruntlijcker V. | ^k Stichte AD. | ^l de Vredeborch] den Vredenborch V. | ^m hadde V. | ⁿ vele V.
^o Auwerick AC.

- 1 De besprekingen over het recht op Friesland zouden op 8 mei 1516 te Noyon beginnen. Behalve de afgevaardigden uit Groningen verscheen er echter niemand, omdat het overleg te elfder ure was uitgesteld tot 1 augustus, welk bericht de Groningers niet heeft bereikt; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 794.
- 2 Zie Deel III-M § 8a.
- 3 29 september 1516.
- 4 Volgens Beninga, *Cronica* I, p. 537, ondernam bisschop Erik van Münster samen met zijn broer de bisschop van Hildesheim de verzoeningspoging.
- 5 De eerste bespreking in Wildeshausen en Bremen, de tweede in Aschendorf, waar rond Pinksteren 11 mei 1516 een bestand van een jaar werd overeengekomen; zie Beninga, *Cronica* I, p. 537.
- 6 24 augustus 1516. Emmius, *Historia*, p. 758 betwijfelt deze datering wegens het toen geldende bestand en plaatst de Brunswijkse inval tussen de besprekingen te Wildeshausen/Bremen en Aschendorf.

was, ende de huesman verdorven, doe togen de Bruijnswijckschen weder uut den lande, ende spijsgegeden beijde borgen de se in hadden wal mit cost ende mijt volck. De bisscop van Munster de leet^a noch nijet af, so dat he desse heeren geerne solde verlijket hebben; men het wolde soe^b noch niet gevonden wesen.

B p.296

§ 5 Van den grooten stenen toren buijten Ooster poorte, die de Groningers deden neder breken etcetera

Als de greve Groningen hadde^c in genomen, ende plicht, huldinge ende eede ontfangen hadde, ende em georlovet was ene veste to maken – soe ghij voer^d gehoort hebben¹ – so hadde he maken laten^e aen de nortwester^f horne^{*} inde graft vander borch eenen stenen toern to male groot, dicke ende starck^g. Als he nu Groningen verlaten hadde, soe hebben de Groningers op Sunte Bonifacius dach^{h 2} te slijten ende inden gront dael to breken; want se meenden, als die furste van Geller to Groningen ingevoert wordt, als he dan sage sodane veste, so solde he den toren nijet hebben willen laeten slijten; want wat dat oge nijet besiet, dat becoertⁱ dat harte^j nijet.³ Ende dat desse toren ende veste^k dus destruceert ende gesleten^l wordt, nam de greve tot grooten onwillen den Groningers af.

§ 6 Van Her Ijwesma huijs dat de Borgoenschen beset hadden, ende de Gellerschen in namen ende Leeuwerden beleden, ende meer andere dingen etcetera int jaer M V^c ende XVI

Daer lach in Ferwerdeel een starck^m hooftmans woning, Jemme Herijwesma huijs. Dat besettenⁿ de Boergoenschen omme Feerwerdeel^o ende Dongerdeel ende Dockum, dat de Gellerschen in hadden, mede tho bedwingen, in to^p holden ende tho brantschatten. Soe quam de heer van Zwartsenborch ende Arkelens, des hartoch^q van Gellers rentemester, to Groningen, ende leenden daer ene nootslange ende ene halve kartouwe mit cruijt ende cloten. Ende togen mijt der macht mit oer knechten ende vole^r bueren uut Dongerdeel, Ferwerdeel^s ende Collemer landt voer dat voergenoemde huijs. Ende schoten dat^t door ende weder door, soe dat de Boergoenschen nijet holden konden, ende gaven dat huijs op, ende gengen aff beholden lijff ende goet des vrijdagdes na Sunte Boni-

B p.297

^a + do A. | ^b so V. | ^c had V. | ^d vore V. | ^e maken laten] laten maken V. | ^f noorwester V. | ^g to male ... starck] eenen stenen toern to male starck Vc, to male groet dicke ende starck Ao, + -en toern Ac, een toe maele groote dick starck toorn CD. | ^h – dach A, + den begint Vc. | ⁱ bekroet A, bekroent CD. | ^j herte AD. | ^k vesten V. | ^l dus ... gesleten] sleten A. | ^m starcke V. | ⁿ beseten V. | ^o Ferwerdel V. | ^p te V. | ^q hertoch V. | ^r vele V. | ^s Ferwerdel V. | ^t daer V.

1 Zie Deel III-I § 8a-c.
2 5 juni 1516.
3 Wellicht een bestaand spreekwoord.

ms.V p.318 facius dach.¹ / Als nu dije Gellerschen, als mijn heer Leenert^a van Zwartsen-
 borch, Henrick van Arkelens arff rentemester, mijtten Westfriesschen hoefflin-
 gen de Gellers weren, alse Ianeke Douwema^b, Aemke Jarla, Janeke Unema, Sicke
 Douwens mijt oer partijes lueden Vetkopers; namen mijt em die Gellersche
 knechten de se in Westerlant^c hadden, ende screven bij em tho comen alle de
 Westfriesen, ende den anderden man uut Langewolt ende Vredewolt ende
 Hummersse. Ende togen mijtter macht voer Leeuwerden, ende beleden dat
 mijt groot volck. Men Leeuwerden was seer vast gemaket^d mijt bolwarcken
 ende graften, ende wal beset ende bewaert mijt bussen, geschut ende kruijt;
 ende daer was wal omtrent anderhalff hondert kriges^e knechten in ende daer
 toe oer borgeren^f ende inwoners, so dat de stadt wal bewaert was. Ende schoten
 daer seer vuyt mijt oer groote geschut, soe dat de Gellerschen niet naer^g der
 stadt^h dorsten, dan men mijt eenⁱ nootslange aff scheten muchte^k.² Ende so ma-
 keden se oer leger inder venne achter dat gerichte; ende ten^l lesten makeden se
 noch een^m leger bij Wiswert, omme de Leeuwerder de bet to bedwingen. Men se
 en achtenⁿ daer niet seer op, want se oer koijen^o des dages allijkewel uuter stadt
 inde weijde jageden^p, ende helden alle dage schutgeveert mijt malcanderen. In-
 de^q weke voer Onser Lever Vrouwen Hemelvaerdes^r dach^s sande coninck Karel
 van Spaengnien, arshartoch^s van Oostenrijck ende van Bourgoingnien etcetera,
 in Westfrieslant enen grooten hoop krijges volck toe peerde ende toe voete,
 ende quemen to schepe int landt boven twaelff dusent starck; daer boven
 drij hondert edelinge mede, ende weren costelick^t vuytgerustet mijt sijden cle-
 deren ende golden stucken, ende weren al vuyt Spanien daer gecomen ende vuyt
 Oostenrijck ende vuyt Bourgoingnien, daer mede weren behalven bannerheer-
 en, jonckeren ende ridderen, greve Fenicks,⁴ de greve^u van Assouw, mijn heer
 B p.298 van Cortwijck, greve Florijs van Iselsteijn, mijn her^v van Wasseneer mijt meer
 greven ende heeren, haer namen is Godt bekant.⁵ Als de Gellersche^w de tijdjinge
 kregen^x dat sodane volck int lant ghecomen was, soe braken se voer Leeuwerden
 bij avenden^y op,⁶ ende verlepen oer^z leger; ende daer bleeff vole^{aa} goedes int le-
 ger van laken, sijdwarck^{ab}, kremerije^{*} ende ander privande, dat de Leeuwaerder al
 ms.V p.319 tho male cregen, ende wonnen ene groote buete. De Gellersche ende Vriesen /

^a Leneert V. | ^b Douwen V. | ^c West Vrieslant AD. | ^d gemaect V. | ^e krijgers V.
^f borgere A. | ^g naerder V. | ^h – der stadt A. | ⁱ ene AD. | ^j off A. | ^k scheten muchte]
 schieten mochte V. | ^l – ten V. | ^m enen V. | ⁿ achteden V. | ^o koen A. | ^p dreven AC,
 brochten D. | ^q inder V. | ^r Hemelvaerts AC. | ^s ertshartoch VcCD. | ^t kostliken A.
^u – de greve V. | ^v heere V. | ^w Gellerschen V. | ^x + so A. | ^y voer ... avenden] by avonde
 vor Lewerdenn AD(C). | ^z oeren V. | ^{aa} vele A. | ^{ab} van sijdwarck V.

1 6 juni 1516.
 2 Het geschutsbereik van een “nootslange” of couleuvre was in de vroege 16e eeuw
 nog geen kilometer.
 3 Tussen 3 en 10 augustus 1516 (feest 15 augustus).
 4 Lees: Felicks.
 5 Zie hiervoor Worp, *Kronijken V*, p. 181-182, die zeker vijf hier niet vermelde heren op-
 somt; de heren van “Cortgeen” en Wassenaar noemt hij resp. op p. 189 en 188.
 6 Op 14 augustus 1516; zie Worp, *Kronijken V*, p. 182.

weken in Sneeck ende Bolswert, ende de huijsluijden elck^a nae huijs. Ende in Dockum sanden se twe veendel knechten omme dat in to holden, ende daer toegen oijck in vole^b buren uut Ferwerdeel ende Dongerdeel. De Bourgoenschen^c togen in Olden clooster ende daer omtrent, ende meenden Bolswaert in to krijgen; men se konden daer geen gewin an hebben. Soe togen se daer weder hen, ende legerden^d se to Monke baijen ende to Harlingen ende daer omtrent^e, ende kregen Dockum oock in, dat^f de Gellersche^g in hadden.¹

§ 7a *Mislukte Gelders-Groningse aanval op Dokkum*

Als de Bourgoenschen mitten buren dus lagen in Dockum, so quemen^h de Gellerschen uut Sneeck ende Bolswert mijtten hovelingen alsoe Ianeke Douwema ende Sicke Douwema mitten Soeven wolden. Ende to Groningen laegen voleⁱ Westfriessche hoefflingen ende buren. So quam Henrick van Arkelens, de rentemester des fursten van Geller, to Groningen aen den Raed, omme de mit em voer Dockum te hebben, om^j de Borgonschen uut Dockum to verdrijven. Soe hadden de Groningers een vene^k knechten van anderhalff hondert inde^l stadt, de deden se den rentemester mede; ende de Westfriesche hovelingen^m ende huijsluden de to Groningen lagen, toegen oick mijt em hen na Collum, daer se de andere hovelingenⁿ vonden, de uut Sneeck ende Bolsweert comen weren mijt oeren ruteren ende knechten ende buren. Als se daer bij een^o vergadert weren, soe wolden de knechten de vuijt Sneeck daer gecomen weren ende vuijt Bolsweert nijet mede, ende riepen al: "Gelt, gelt", eer se mede voer Dockum wolden, want se misten anderhalff maent solts, ende bleven in Collum. Doch dat veenel knechten dat^p van Groningen comen weren, ende^q hoefflingen van Westerlandt ende Langewoldt, Vredewolt ende Hummerse toegen voer Dockum des dinxdages voer Sunte Bartholomeus^r.² Men de knechten ende bueren mitten rueteren de daer in weren, quemen^s onder de ogen uut Dockum; ende de Gellersche namen de vlucht, ende weken to rugge nae Collum. Ende daer worden^t welke gevanghen ende weijnich gewondet ende dootgeslagen, want se leepen al voer op naeden Wolden, ende vergaderden^u sick bij Collum. Daer na leten dije Bourgoenschen comen oer ruteren omtrent drij hondert ende enen grooten hoop krijges knechten, ende meenden de Gellerschen in Collum al te verslaen;

B p. 199
lees 299

^a elcke V. | ^b vele A. | ^c + de V. | ^d logieerden V. | ^e daer omtrent] daerumme trent A.
^f daer V. | ^g Gellerschen AD. | ^h quamen V. | ⁱ vele V. | ^j omme V. | ^k veenle V.
^l inder V. | ^m hoefflinge A. | ⁿ hoefflinge A. | ^o ene AD. | ^p de A. | ^q + de VcCD.
^r – des dinxdages voer Sunte Bartholomeus A. | ^s + hoer Vc, + em C, + en D. | ^t werden V.
^u voegadderden A.

- 1 Op 26 augustus 1516, volgens Worp, *Kronijken V*, p. 183-184. Emmius, *Historia*, p. 760 dateert dit tussen 14 en 19 augustus 1516.
- 2 19 augustus 1516. Deze datum is niet te rijmen met Worps datering van de inname van Dokkum door de Habsburgers; zie vorige noot. Volgens Worp, *Kronijken V*, p. 187 trokken de Geldersen en hun helpers op maandag 15 september 1516 tegen Dokkum op.

ms.V p.320 men se worden oerer wijs, ende sagense ankomen toe voet ende to^a peerde als een^b stalen barch^c. Ende de Gellerschen hadden oijck / bij em omtrent hondert ruterer, so namen de Gellersche de vlucht nae Groningen toe. Ende^d de knechten ende buren stelden sick inder oerden, ende de ruterer ende dat gescut van roeren ende haken ende hantbussen, ende^e bleven achter, daer se oer ruterer mede aff helden, ende braken Gerckes brugge op, soe datse allentelen aff quemen. Ende braken Bomster zijl oick op, ende togen voer^f en wech nae Groeningen; ende daer keerden de Bourgoenschen wederomme. Ende daer wordt weijnich gevangen oft^g doot geslagen. Ende daer wordt een hovelinck^h gevangen, ende heete Wijbe Sakelens,¹ ende was borgemester van Leeuwerden; de wordt to Leeuwerden in gevoert, ende de Borgoenschen leten em richten ende zijn hoveⁱ aff slaen op een oerduijs^k inder stadt voer de Brolbrugge^l. Ende^m de Gellerschen sus veriaget worden, geschachⁿ op Sunte Lamberts^o dach.²

§ 7b Gewelddadige reactie van de Habsburgers in Friesland

B p.300 Daer^p nae togen de Borgoenschen uut Leeuwerden ende Dockum des woensdages^q na Sunte Bartholomeus^r na Erensum. Daer stont een heerlick huijs^s, mijt twe vrische^t toerenen^u mogelijcken vast, dat^v hoorde toe Epe^w Douwens; dat he ende de Gellerschen hadden beset, ende daer mede op was^x zijn zwager⁴ – oock een hovelinck – ende meer gueder luyde^y kinderen, hoefflingen ende huijsluijden omtrent vijftich starck. Daer leden de Bourgoenschen oer groot^z geschut, slangen ende kartouwen voer, ende schoten dat huijs doer ende weder doer, soe datse dat op gaven inder Bourgoenschen handen; men se en bededingeden^{aa} niet, datse aff gaen solden beholden lijff ende gued. Daer omme so voren^{ab} se daer altoe ongenadelicken mede voert, dat so niet voele eer gehoort is, wantse hengen daer vele^{ac} an oeren^{ad} besten hals aff vuyjt den huse, uut den vensteren, uut den^{ae} wijchusen, de lange hengen^{af} eer se starven konden; een deel leten se voer den huse richten mitten sweerde, ende leten niemant leven. Epen Douwens ende zijn swager namen se gevenckelicken^{ag} mede nae Leeuwer-

^a – to V. | ^b eenen V. | ^c berch V. | ^d – ende V. | ^e de Vc. | ^f voert Vc. | ^g off AD, ofte C. | ^h hoefflinck A. | ⁱ hooft V. | ^j off A. | ^k ordoys A, terduijs Vc, cordoijs CD. | ^l Bolbrugge V. | ^m + dat A, + doe Vc. | ⁿ dat geschach V, scach A. | ^o Lambertus A. | ^p vander groter moort de in dusen tijden geschach daer V. | ^q wonesdages V. | ^r Bartholomeus V. | ^s + dat een hovelinck toehoorde V. | ^t frissche V. | ^u toeren AD. | ^v + h V. | ^w Epee V. | ^x waren V. | ^y luiden V. | ^z grote A. | ^{aa} bededingenden AD. | ^{ab} voeren V. | ^{ac} vole AC. | ^{ad} hoeren V. | ^{ae} dee A, de CD. | ^{af} lange hengen] langen hengey al V. | ^{ag} gevenckelick A.

1 Worp, *Kronijken* V, p. 187 noemt hem Wybe Sackes.
 2 17 september 1516.
 3 27 augustus 1516.
 4 Abbe Heringa volgens Worp, *Kronijken* V, p. 184.

ms.V p.321

den; daer worden^a se beijde mijtten zweerde^b gerichtet.¹ Ende voert branden se dat hujs toe Erenssum gans heel uut ende alle bureen. Oock branden se Olde born ende Ackerum heel uut, dat daer weijnich staende bleeff, omme dat Janneke Douwema woonde to Oldenboren, ende Sicke Douwens tho Ackerum, ende weren oick die principalen mitten Gellerschen, de dit orloech regierden. Als dit dus gedaen was, soe togen de Bourgoensce wederumme^e in Dockum, ende makeden daer in een starck blockhujs aen de zuijder zijde van de Oldebrugge beneven de Hoge strate^d. / Item^e daer nae togen de Bourgoinschen na Staveren, ende namen dat in,² ende Workum ende Hindelopen. Daer mede hadden^f de^g zee beset, ende mochten^h de vander Sneeck ende Bolsweert in holden, dat em gheene privande toe ghevoert mochteⁱ worden^j. Ende daer deden de Bourgoinschen al tho grooten schaden op Geesmar^k landt vermidts brandt ende rooff^f; ende daer nae toegen se inde Lemmer, ende besetten dat oick, soe dat daer oijck geen privande mochte^m inⁿ komen, ende oijck thoe Tacke sijl. Soe quam daer alto^o grooten verbolgen onweder vermidts enen grooten winde, dat daer soe grooten water ende vloet ginck over alle^p dijcken, so^q datter in menschen levende soe grooten water daer nijet geweest was;³ so dat de knechten ende^r volck inde Lemmer sick op de balcken inden huusenn^s ende boven^t up^u de hoyblocken^v* moesten^w sick^x bargaen, ende daer drinckeden^y vele^z volcks^{aa} van waters noot in Vrieslant. Als dat water weder verschoet, soe toegen de Boergoenschen weder uut de^{ab} Lemmer,⁴ nae Staveren ende Harlingen, nae den hooge^{ac} lande toe.

§ 7c Gelderse troepen terroriseren Westerkwartier en Drenthe

B p.301

Daer nae omtrent Sunte Barbaren dach⁵ inden iare^{ad} van XV^c ende XVI sande de hartoch van Geller XV hondert knechten ende twe hondert ruteren nae Vrieslant; de bleven liggen in Drenthe, tho Anloe ende to Noertlaren ende Suijtlaren, want^{ae} de Groningers wolden den heelen hoop niet binnen oerer stadt hebben. Ende de furste van Geller sande mitten knechten eenen doctor geheeten mester Wijnoldt bijnnen Groningen, omme to vinden ende op to brengen ene summe

^a werde V. | ^b sweerden V. | ^c wederum V. | ^d Hoge strate] Hoochstrate V. | ^e – item V. | ^f + se Vc. | ^g den AD. | ^h muchten AD. | ⁱ muchte AD. | ^j worden V.
^k Goesmar V. | ^l brandt ... rooff] roeff ende brant AD. | ^m muchte AD. | ⁿ inne V. | ^o al te V. | ^p allen V. | ^q – so V. | ^r + dat A. | ^s huse V. | ^t + ende V. | ^u – up Vo, in CD.
^v de hoyblocken] hoijbloken V. | ^w musten AD. | ^x – sick AC. | ^y drenckede AD, drenckeden C. | ^z vole AC. | ^{aa} volckes V. | ^{ab} den V. | ^{ac} hoghen AC. | ^{ad} jaer V. | ^{ae} ende V.

- 1 Op 13 september 1516, na vergeefse onderhandelingen over gevangenenruil; zie Worp, *Kronijken V*, p. 184-185.
- 2 Op 11 oktober 1516; zie Worp, *Kronijken V*, p. 189.
- 3 Stormvloed op 24 november 1516; zie Worp, *Kronijken V*, p. 193.
- 4 Op 31 december 1516; zie Worp, *Kronijken V*, p. 193.
- 5 4 december 1516.

geldes, desse ruteren ende knechten mede te^a versolden. Men de stadt wolde daer geen gelt uut oerer stadt to geven, men se hebben belevet ende sijnt overgecomen mitten Gellersschen regenten de daer doe weren, ende hebben gerament^b ende gesat ene schattinge op de Ommelanden ende op den cloosteren geestelick^c ende warlick^d, elck clooster ende karspel nae zijn rijckheijt, tho samen op XII dusent Rinssgulden, bijnnen ses dagen toe betalen. Dit hebben de Groningers sus mitten Gellerschen gesat ende geordonneert^e buten weten ende consent^f der prelaten ende Ommelanden; dat nijet recht gedaen was, datmen de luden op sodane groote schattinge solde setten buten oeren weten; men / solde dat gewest hebben nae older gewoonte, so solden de landen geven^g hebben twe penningen ende de stadt den darden penninck. Men^h se hebben gedaen als men secht vanden backer, die dat broot inden oeven schut, ende blijft daer selvenⁱ buten.¹ Als desse schattinge dus gevonden was, so sijnt die knechten opgebroken ende getogen doer Vredewoldt na Collum; ende hebbent daer in Collum ende Oostbroeckster landt so elendich ende iammerlick angestalt^{*} vermidts rooff, brant ende vangen, so ongenedich, dattet nijet wal to schrijven is, ende nijet gespaert kercken noch kramen^l, jonfferen ende vrouwen to verkraften, gelijk oft Turcken oft^k heijden gewest weren. Ende de upperste velthoofluden de de hartoch van Geller daer mede hadde gesant, hadden geen gehoor^{*} over den hoop. De van Groningen ende de ballinge uut Wester^l landt hadden gemeent, de anslach solde gewest hebben op de^m Bourgoenschen in Westerlandt ende de in Dockum lagen; men het scheen, se weren anders nargent omme gecomen, dan dit arme Vrieslandt sus jammerlicken toe verdarven. Als se daer sus enen armen hoop gemaket hebben, ende daer niet meer toe eten ende drincken was, soe hebben se al mede genomenⁿ al dat se dragen ende drijven konden, ende sijnt in Aedewert gekomen; ende den roeff van beesten, ossen, kojien, scapen, swijnen hebben se toe Groningen gebracht^o ende verkoft. Ende wo wal dat de huisluden in Langewolt oeren brantschat hadden al betaelt, so wort em allijke wal grooten schaden gedaen in eten ende^p drincken, stelen, rooven ende nemen; soe dat van allen dessen^q vejide hen tot nu toe² nie so onredelicken hoop geboeftes in Vrieslant is gewest als desse weren. Ende de van Groningen wolden in Aedwert^r geene privande, beer, broot noch eetelcost senden. So hadden se dat gelucke, dat daer een vorst quam, datsse mit oer geschut ende peerden over mochten^s comen. Soe togen se op nae Vredewolt, na Drenthe toe op de Harde, ende eeten al voert^t voetes^u, ende verdorvent al daer se hen togen; ende inde^v Karshoochtijt³ hebben de reijseners gelegert^w int clooster tho Assen, ende de voetknechten in Roelder

ms.V p.322

B p.302

^a to AD. | ^b geramet AC, beraemet D. | ^c geestlick AC. | ^d waereltlijk V. | ^e geordinert AD. | ^f wille A. | ^g gegeven A. | ^h - men V. | ⁱ + vuyt ende V. | ^j + clusen A. | ^k off A, ofte CD. | ^l westen V. | ^m den A. | ⁿ genamen V. | ^o gebrocht AC. | ^p + in V.

^q deser AC, desse D. | ^r Aedeweert V. | ^s mughten AD. | ^t voer V. | ^u + up VcC.

^v inden V. | ^w gelegen V.

- 1 Deze zegswijze gebruikt Benninge ook in Deel III-S § 5c; zie p. 503 n. 2.
- 2 Gezien de vele wandaden die nog volgen, is dit een aanwijzing dat Benninge deze passage nog in hetzelfde jaar 1516 heeft geschreven.
- 3 25-28 december 1516.

ms.V p.323 karspel; ende wat last ende onwille se mijtten hoop hadden, machmen dencken. Ende hadden se in Aedewert langer gebleven, soe solden se al toe male grooten kummer geleden hebben ende^a honger ende dorst, want up^b des Hilligen Kerstes^c dach¹ quam / soe grooten^d storm ende onweder, van winde uut den zuijtwesten, dat^e lange duerde^f; ende de wint ginck Sunt^g Steffens nacht int noortwest,² soe dat daer genck^h so verveerlicker vloet over alle dijken, dat boven maten was, swarer ende hooger water dan dat in lange voerⁱ tijden gedaen hadde, ende alle de dijcken omme Vrieslandt verdorven ende breken^k seer. Ende als de Gellerschen weren gevlogen uut Colmer landt – daer hier voer van gescreven is³ – soe quemen de Boergoenschen nae, ende ondeckeden Bumster zijl, ende namen den dijck ende alle^l de eerde ende plancken boven af, ende makeden en scans ende bolwerck^m an de wester zijt, omme de Gellerschen de in Aedewert lagen daer toe keeren, datse niet weder in Westerlandt solden comen. Als nu desse storm ende datⁿ onweder quam, so dreeff desse zijl in^{*} mijs eeck ende eerde^{*} inden gront, ende deden^o der zijlvesten over dusent Rinsgulden to scaden, dat al van dit orloch toe quam. Als nu desse knechten dus in Drenthe gelegen hadden de hoochtijt⁴ over, ende de bueren jammerlijcken hadden verdorven, so sijnt se opgebroken nae Nije iaers dach anno XV^c ende XVII,⁵ ende sijnt B p.303 getogen in^p Twente. Ende daer weren voele bueren geweken in Goer, dat eene flecke was, bevestet men niet seer starck. So hebben se de vleckes angefallen^q, ende mijs gewalt gewonnen; ende hebben daer in omtrent ander halff hondert borgeren ende inwoners^r ende bueren; ende hebben gheplundert ende^s daer vuytgenomen al datse dragen ende drijven konden. Ende sijnt daer van ene gesceijden ende gescoert, elck nae zijn lant daerse oer^t winter laege mochten^u hebben; want se^v dorsten openbaer bij den hartogen^w van Geller niet weder comen, omme dat se oer^x anslage so onredelicken in Vrieslandt, in Drenthe ende in^y Twenthe hadden angestalt, soe ghij voer gehoert hebben^z.⁶

^a van AD. | ^b – up V. | ^c hilligen Kerstes] Kers A. | ^d + scaden van V. | ^e + zeer V.
^f durende V. | ^g Sunte AC. | ^h ginck V. | ⁱ + grooten V. | ^j [lange voer] langen V.
^k braken Vo, to braken Vc. | ^l al A. | ^m bolwarck AD. | ⁿ – dat AC. | ^o dede AC. | ^p int V. | ^q angefallen V. | ^r ende inwoners] inwoneren A. | ^s + hebben A. | ^t de A.
^u mochten AD. | ^v + en V. | ^w hertogen V. | ^x oere V. | ^y int V. | ^z gehoert hebben] hebben gehoort V.

- 1 25 december 1516.
- 2 In de nacht van 25 op 26 december 1516.
- 3 In dit Deel: § 7c.
- 4 25-28 december 1516.
- 5 Na 1 januari 1517.
- 6 In dit Deel: § 7c.

§ 8 Van wo dat de Borgonschen Bolsweert in kregen ende Sneeck beleden, anno M V^c XVII

ms.V p.324

De greve van Oostfrieslandt was weder gereijset uuth Dockum, als he Bourgoensch was,¹ na Oostfrieslant. Soe / quam he weder in Westerlant to Leeuwerden bijden Bourgoenschen regenten, alse greve Felix² ende joncker Floris van Egmond, nader Hilliger Dre Koningen anno XV^c ende XVII.² So hielden se dagen mit den Gellerschen knechten de in Bolswert lagen, ende hebben mijt den so gehandelt, so datse em de stadt van Bolswert hebben op gegeven inder Bourgoenschen handen. Ende daer quam omtrent vijftich knechten vanden hoop uut Bolswert – de niet Borgoesch wolden worden, alse se seden – toe Groningen, men se bleven daer niet lange, ende toegen elck zijnen wech van daer. Het was do^b ter tijt seer colt, ende vrees starck ijs.³ So bereijden sick de Bourgoenschen mijt bussen ende gereeschap^c van oerloech ende myt kriges volck van orloch^d, daer noch doe een^e grooten^f hoop mijt em in Vrieslandt weren, ende namen mede mijt em vele Westvreesche hovelingen ende huisluden; ende hebben Sneeck belecht up^g mijt groot volck aen vier legeren;⁴ een hoop int clooster to Tabor, een in Nije clooster, een inde Eelst, een int karspel to Twellich. Soe hebben se alle dagen wal schutgeveert mijt em holden^h voer de stadt, men se hadden daerⁱ gewin an dan pijlen ende loeden, want de stadt was seer starck gemaect^j mijt bolwarcken ende graften ende staketten; ende ijseden^{k*} de graff wijt op alle dagen. Als se daer een tijt lanck gelegen hadden, ende geen gewin krijgen konden, soe braken se ten laesten op mijt oer bussen ende geschut,⁵ ende togen weder af elck na sijn leger: oer sommige nae Leeuwerden, alse de grave van Oostfrieslant ende ioncker Floris mit oeren knechten, greve Felix^l inde Kuner, een deel in Bolswert, de anderen^m in Harlingen ende Franiker. Ende Nijen clooster hielden se in, ende leten daer soe voele knechten in blijven, datse dat holden mochten; dat clooster was mogelijckenⁿ vast mijt ene grafft omme dat clooster, so datmen daer nietⁿ lichtelijcken^o in comen mochte^p.

B p.304

^a Ffenix A. | ^b doen V. | ^c reesscap A. | ^d – ende myt kriges vock van orloch V. | ^e enen V. | ^f groet AC. | ^g – up Vc. | ^h gehalten AC. | ⁱ + geen VcD. | ^j gemaket AC.

^k ysden A. | ^l Ffenix A. | ^m ander A. | ⁿ nicht V. | ^o lichtliken A. | ^p muchte AD.

- 1 Pas op 1 juni 1517 is er sprake van een overeenkomst tussen Karel van Habsburg en Edzard; zie NStA Aurich, Rep. 1 (Große Urkundensammlung, nr. 253). Volgens Emmius, *Historia*, p. 766 heeft Edzard tien dagen later een eed aan Karel gezworen en is hij op 21 juni huiswaarts gekeerd. Edzards overleg te Dokkum met Floris van Egmond-Buren vanaf 25 augustus 1516 deed echter het gerucht ontstaan, dat Edzard al "Bourgonisch" was. De 'Rerum Groningensium Commentarium Brevis' (UB Groningen, hs. 138), fol.56r meldt dan ook, dat Edzard daar reeds de Bourgondiërs trouw had gezworen. Vgl. ook Beninga, *Cronica* I, p. 538-539.
- 2 Na 6 januari 1517; Worp, *Kronijken* V, p. 195 geeft echter 3 januari. Beninga, *Cronica* I, p. 541 en Jarichs, 'Chronyc', p. 463 houden het op 18 januari.
- 3 Worp, *Kronijken* V, p. 196 spreekt over vorstinal vanaf 11 januari 1517.
- 4 Op 20 januari 1517, volgens Worp, *Kronijken* V, p. 196.
- 5 Op 28 januari 1517, volgens Worp, *Kronijken* V, p. 197.

§ 9a **Van noch enen dach de de coninck van Franckrijck hadde beramet tusschen den twee fursten van Bourgoingnien ende Geller, ende meer ander anslagen**

De conincklijcke maiesteijt van Vranckrijck hadde beramet noch enen dach van vrentscap upt^a nije,¹ so als dat in vruntscapen^b naest den^c besten rechte op sine^d konincklijke maiesteijt begeben was, tusschen den coninck van Spaengnien eerts-hertoch^e van Oostenrijck ende Bourgoingnien eens^f, den hartogen^g van Geller anderdeels, daer eertijdes dagen van gehouden weren, soe voer van gescreven is.² Op den voergenoemden berameden dach sanden^h de van Groningen daer / oijck hen hoeren secretarius, mester Gelmer Canter geheeten. Ende de bleeff daer lange liggende, want daer voele dagen gehouden wordennⁱ,³ soe dat de conincklijcke maiesteijt niet konde vorlijcken in vruntscap^j naest den besten rechte, so dat mester Gelmer was uut wal twe ende dartich weken; ende quam weder tho huijs op Witten Donderdach,⁴ ende brochte niet weder tho huijs, dan daer was beramet ende angenomen een bestant tusschen dessen^k voergenoemde^l fursten durende ses weken lanck, dat utgaen solde des woensdages^m nae meijdage.⁵ Men dat bestant wordt niet seer gehouden, want de Boergoenschen togen omtrent dre hondert in Hindlopen, endeⁿ dat gelegen is bij den zeedijck, ende wolden dat wat^o bevesten dan dat was; ende onder den weren wal dartich jonckeren ende goede mannen.

ms.V p.325

B p.305

§ 9b **Grote Pier verschijnt op de Zuiderzee en verovert Hindeloopen**

Soe was in Sneeck een Vrese geheeten Grootte Peer^p, ende was een groff, simpel^q buer daer geboren;⁶ ende de wordt vanden Vresen de verbrant ende berovet weren, opgeworpen voer oren oppersten hooftman ende een voerganger. De kreech bij em wal en^r dre dusent burende ende huysluden. Ende dessen^s hoop deden^t voele orloges to water^u ende tho lande, ende togen wal over in Hollant, daer

^a op A. | ^b fruntschapen V. | ^c naest den] mytten A. | ^d sijn V. | ^e ershartoch A. | ^f + ende AC. | ^g hertogen V. | ^h sande AD. | ⁱ wordden V. | ^j fruntschap V. | ^k den A. | ^l vorgenoemden AD. | ^m wonesdages V. | ⁿ – ende VcD. | ^o + bet VcC, +best D. | ^p Pyr A, Pier CD. | ^q plumck A. | ^r omtrent A. | ^s desse A. | ^t dede A. | ^u watere V.

- 1 Frans I droeg op 16 september 1516 het Parlement van Parijs op, een oplossing te zoeken voor de Friese kwestie. Na inlevering van de stukken vond op 11 oktober de eerste zitting plaats.
- 2 Zie Deel III-N § 3b.
- 3 Het Parlement van Parijs stelde voor, de besprekingen voort te zetten op 20 november 1516 en wel te Brussel, maar op Gelders aandringen werd het neutralere Kamerijk verkozen. Daar was op 11 maart 1517 de procedure nog aan de gang, maar zij moet spoedig daarna zijn verzand.
- 4 9 april 1517; hij zou dan dus rond 27 augustus 1516 vertrokken moeten zijn. Zie voor zijn verslag: GrA, RvR, inv. nr. 1461.64.
- 5 6 mei 1517. De wapenstilstand was gesloten te Utrecht op 25 maart 1517.
- 6 Grote Pier was afkomstig uit Kimsverd; zie Kalma, *Grote Pier*, p. 49-50.

se rooveden ende brantschat cregen. Als nu de Boergoenschen weren in Hindelopen^a, soe toech Groote Peer^b vuyt mijt sijn hulperen, alse Arkelens, Ianeke Douwema, Sicke Douwens ende de Gellersche knechten uut Sneeck, ende togen toe scepe voer Hindelopen^c. Ende als dat de Bourgoenschen vernamen, so quemen se uut de vleeke ende stedeken tegen^d de Gellerschen; ende het was soo drooghe, dat de scepen niet an dat landt conden comen, so sprongen se uut den scepe int water ende treden to lande, ende setten sick in die orde bij ene,¹ ende weren den Bourgoenschen voele overlegen ende to starck; soe weken se weder in Hindelopen. Ende de Gellerschen volgeden em nae mijt der macht, ende vellen dat in, want het^e was nijet seer starck. So setten^f em de Burgoenschen niet ter weere^g, men elck sach om een goet hen comen; soe worden daer welcke dootgeslagen ende gevangen vanden Borggoensschen jonckeren ende knechten.

B p.306

§ 10 Als dit bestant uut was, soe sande de hartouch van Geller in Vrieslant enen grooten hoop van knechten

ms.V p.326

Daer was in Brabant ende inden lande van Geller ende omtrent / Utrecht vergaddert^h enen grooten hoop knechten. Soe weren bijden hartogenⁱ van Geller welcke hoefflingen vanden Westvresen, die guet Gellersch weren, onder welcke^j weren Janeke Douwema ende Janeke^k Unema, dat de principalen weren van dessen orloge. Als dat bijstant nu uut was, so quemen se over mijt den hartogen^l van Geller, dat he hevet angenomen dessen hoep^m knechten; ende weren boven acht oftⁿ negen duser, so dat daer noch tot dessen dage toe nie so grooten hoop knechten in Vrieslant gekomen^o sijnt.² Ende quemen in Drenthe, ende voert in Vrieslant inde weke na Sunte Panraes ende Servaes,³ ende verdorven^p all daer se hen reyseden^q mijt eten ende drincken, so dat alle landen daer mede verdorven^r worden. So quemen to Groningen des hartogen^s van Gellers gheschickedede regenten van dessen hoopen van knechten mit sekere credencien ende breven aenden Raedt van Groningen, omme hulp^t ende bijstant toe doende, den Bourgoenschen uut Westfrieslant weder te^u drijven, ende steden^v, sloten ende vesten weder in to krijgen. So leten de Groningers toe maken vole^w stormledderen, oick sparren ende vlaken ende ander gereescop^x omme steden, sloten ende^y vesten mede tho winnen. Ende hebben oick mede gesant dre kaerbussen, ene^z

^a Hindelopen AD. | ^b Pyr A, Pier CD. | ^c Hindelopen AD. | ^d tegens A. | ^e + en V.
^f setteden A. | ^g wer AC. | ^h vergardert V. | ⁱ hertogen V. | ^j welcken V. | ^k Jarneke V.
^l hertogen V. | ^m hoopen V. | ⁿ ofte AC, off D. | ^o gecommen V. | ^p vor dorveden A.
^q reijsden V. | ^r verderven V. | ^s hertogen V. | ^t hulpe AD. | ^u to AD. | ^v + ende A.
^w – vole V. | ^x resscup A. | ^y – ende V. | ^z en V.

- 1 Het bestand was in Friesland toen nog niet bekend geworden; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 219; Worp, *Kronijken V*, p. 199.
- 2 Waarschijnlijk schreef Benninge dit nog in 1517 zelf. Pas in juni 1522 zouden de Habsburgers voor hun definitieve verovering van Friesland veel meer troepen inzetten.
- 3 Tussen 16 en 23 mei 1517. Wellicht is een betere lezing “in de weke van enz.”, want volgens Worp, *Kronijken V*, p. 201 kwamen de knechten al op 11 mei te IJlst aan.

cleijne halve slange ende twee velt geschut, mijt clooten ende cruijt. Soe sijnt alle de Westfriessche ballijngje de toe Groningen lagen, mede getogen mit Ianneke Douwema ende laneke Unema bijden hoop vanden knechten, ende sijnt bij ene vergadert toe Collum. Soe was in Dockum een blockhuijs gemaket to male vast; ende de stadt was oeck vast gemaket mijt ene wijde, diepe^a graft, soe als ghij vor^b B p.307 gehoord hebben.¹ Ende dat hadden de Bourgoenschen in; men dat em van nooden was, hadden se em qualicken mede voer geseen, als mijt privande ende bus-sencruijt. Ende hadden daer in wal negen hundert rechtsinnige^{*} uutgelesene krij-ges luden, ende oick welcke hooftlingen ende buren de goet Bourgoensch we-ren^c. Soe toech de Gellersce^d hoop knechten voer Dockum,² ende beleeden dat omme ende om^e. Ende mitten ijersten an comen so vellen se de stadt an mit stor-mender handt, ende meenden dat in tho vallen; ende leten daer vele^f dooden voer, die geschoten worden ende^g inde graft verdrinckeden^h, want se temaleⁱ deep ende wijt was, ende daer weren rechtsinnige krijgers^j luden in. Soe makeden se den^k dam over Dockmer deep to^l male vast ende wijt, daermen over mijt peer- ms.V p.327 ende / wagen mochten^m vaeren; ende meenden em dat water daer mede teⁿ ontleijden vuijt der stadt graft. Als se dus daer laegen, soe was daer groot ghe-screij onder den knechten omme gelt, want de privande daer duer was van bier ende broot, wijn ende visch, ende de hartoch^o van Geller hadde em weijnich gel-des mede gegeven. Soe worden daer verveerlijcken groote schattinge gesat op de Westfriessche landen omtrent Dockum ende up^p Groninger landt tusschen^q Eemse ende Lauwersce, omme die knechten mede tho versolden; men het help^r al nijet, want de^s hoop to groot was. Soe verdorven se alle dije Ommelanden, als Dongerdeel, Ferwerdel^t, Dondingedeel^u, Colmer landt, so elendige dattet nijet wal to scrijven^v is, so datter niet bleeff koe, kalff, peerdt, osse, schaep noch swijn, bedde, pottel^w, kettel ende alle huijsreeschap; ende spaerden^x cloosteren^y, kerc-ken^z, kramen noch gene godeshusen, vrouwen ende jonckfrouwen^{aa} te^{ab} ver-crachten, recht oft Turcken ofte^{ac} heijden weren geweest. Ende de van Groningen de spijsgeden den hoop mijt bier ende broot, solt ende ander privande, datse hadden ende^{ad} ontberen mochten. Als se dus daer voer lagen ende geen groot gewin hadden, ende weren gescanset vast aen dije graft, soe sanden dije van Gro-ningen daer hen ene nootslange ende een halve kartouwe ende een getal van haeckbussen, mijt cruijt ende clooten, ende schoten daer mede verveerlicken in Dockum; ende lagen daer voer inde veerde weke. Soe begonde in Dockum B p.308 de privande te^{ae} krijmpen, ende daer was weijnich bussen^{af} cruijdes in beholden,

^a depe AC. | ^b voren V. | ^c waren V. | ^d Gellerschen V. | ^e omme V. | ^f vole AC. | ^g + de A. | ^h vordrenckeden AC. | ⁱ to male AD. | ^j kriges AD. | ^k enen A, een CD. | ^l te V. | ^m mochten AD, konde C. | ⁿ to AD. | ^o hertoech V. | ^p – up V. | ^q + der A. | ^r hulp AC, holp D. | ^s den V. | ^t + deel Vo, Ferwerderdeel VcCD, + ende A. | ^u Dondangedeel Vc. | ^v + en V. | ^w pot A, potte CD. | ^x + nicht A. | ^y + noch V. | ^z + noch V. | ^{aa} junfferen A, jomfferen CD. | ^{ab} to AD. | ^{ac} oft V. | ^{ad} + niet A. | ^{ae} to AD. | ^{af} busse V.

1 Zie Deel III-N § 7b; daar is echter alleen sprake van het blokhuis, niet van de stadsgracht.
2 Op 18 mei 1517; zie Worp, *Kronijken V*, p. 201.

ende en vernamen se^a geen ontset vande Bourgoenschen. Ende hadden se des geen gebreck gehad, se haddent wal holden^b koenen. Soe sijnt se nochtant wal-gemoet ghewest tegen oer vijanden, mijt alle gescreij to maken, mijt pijpen ende trummen^c ende ander geroep, recht off se geen gebreck hadden. Ten laesten dat se ter sprake sijnt mit malkanderen^d gecomen umme dat op to^e geven. Soe weren daer in sommige hoofdingen ende de knechten vanden Gellerschen, de Bolswert op gaven den Bourgoenschen;¹ ende scholden de, ende hielden se voer boose wichten, de wolden se niet uut gaen laten, dan up genade des fursten van Geller. Dat wolden de gemene hoop vanden knechten niet doen, ende wolden bij enef^f leven ende starven. Ten laesten sint se mijt malkanderen ter sprake gecomen, ende verdragen dat se al tho samen, hoeftlingen, knechten, borgeren ende bueren muchten^g uutgaen vrij ende velich lijves ende guedes, bij alsoe dat se solden uitgaen mijt toe geslagene^h vaenkens, ende den fursten van Geller inⁱ tween / maenden in geen veste contrarie beleggen laten, ofte^j genen slach mit upgerechte veenkens inde^k velde tegen^l em doen^m. Als se all dinck mijt malkanderen overgecomen weren, soe was do Sunte Vijt op enen maendachⁿ; des vrijdages toe voeren^o gaven se dat op, ende gingen daer vuyt. Als se daer vuyt weren, so wort geordineert vuyt alle den Gellerschen hoop vuyt elck rot twe ende daer toe vole, dat daer was acht^o hondert de Dockum in solden holden^p. Ende ofte den anderen hoop jenich ghewin an stunde, der wijlen se in enen denst bleven, daer solden se gelijcke bute mede hebben. Soe brack de ander hoop up, ende toech wederomme nae Lanckwoldt ende door Vredewolt in Drenthe, ende verdorvent al mith eten ende drincken, ende peerden^q ende wagen^r mede to nemen, al daer se hen reijsseden. So was daer in Stellingewarff op de Hauwle en Stellinck een^s richter geheeten Francke; daer weren se omme uutgewest eertijdes, der wijle se noch voer Dockum lagen, ende den to vangen. So quamen de bueren daer omtrent so starck bij eene, so dat de knechten musten^t wijcken, ende se vorvolgeden^u se in Vredewolt; daer^v int Nije buerder karspel slogen se daer van doot negen knechten. Ende hijer omme brandense daer veel^w husen^x op dije Hauwle, Oosterwolde ende Dombroeck, ende deden daer vole^y schaden. Ende sijnt voert gereijst^z nae Vollenhoe ende dat clooster Sunte Johannes kamp ende de Kuner ende daer omtrent, daer se best logijs^{aa} ende privande konden krijgen.

ms.V p.328

B p.309

^a – se Vc. | ^b beholden A. | ^c pijpen ... trummen] pijp ende trum Vo(CD). | ^d ter ... malkanderen] myt malkanderen ter sprake bynt A. | ^e te V. | ^f em A. | ^g mochten V.
^h geslagenen V. | ⁱ en VoC. | ^j often V. | ^k inden AD. | ^l myt A. | ^m to done A.
ⁿ manedach V. | ^o achte A. | ^p hebben A. | ^q peerde AC. | ^r wagenen V. | ^s off AD, ofte C. | ^t moesten V. | ^u vervolchden V. | ^v + nae V. | ^w vole AC, veele D. | ^x daer ... husen] veel husen daer V. | ^y vele V. | ^z gereyset A. | ^{aa} lois AD.

1 Zie Deel III-N § 8.

2 12 juni 1517.

§ 11 Van dat de hartoch van Geller dessen hoop van knechten schickede ende sande in Hollant

De hartoch^a van Geller leet comen voel^b schepen in de Kunere^c, daer desse hoop van knechten in genck, ende voeren daer mede nae Hollandt toe.¹ Ende quemen daer onverwaert an toe Memelick, ende vellen dat an mijt stormender handt, ende wonnen dat in; ende sloegen al doot de^d sick ter weere stelleden^e, ende spaerden wijff noch kint, geestelick^f noch wartlick; ende plunderden de stadt gans heel uut, ende namen ersten^g daer vuijt al dat goet dat hem^h deende. Daer nae branden se de stadt heel vuijt mit kercken ende godeshusen; daer stont in ene schone karspelⁱ / kercke mijt enen hoogen toren mit leijen gedect^j, de mede heel uutbrande. Daer na togen se voert door al^k Water lant – datmen Vreeslant heet – hen^l tot Alckmaer toe,² ende branden daer, ende brantscatteden ende vengen ende roveden daer soe grooten goet, dattet nijet wal to scrijven oft^m toe seggen steet. Men de steden alse Horen, Enckhuusenⁿ, Monckedam, Eedam ende andere^o vesten ende steden in^p Waterlant vellen se geen an; uutgenomen Alckmaer was nijet vast; dat hadden se eertijdes tegen de Bourgoenschen heren verwacht^{*} datse de stede weerloos moesten maken.³ Daer quam dessen hoop van knechten voer, ende de borgeren stelden sick ter were^q, men de knechten vellen dat an stormender handt, ende namen dat in. Ende kregen daer in de stadt soe grooten goet myt van^r vangen^s, roven, nemen^t, dattet niet to seggen noch te^u scrijven is, want dat was een^v rijcke stadt van gelt ende goet ende groote kopenscap^w, ende woonden borgers, poorters ende coopluden in, de groot gelt ende schat^x ende clenodijen bij sick hadden, datse al namen, ende affranssoenden dese^y gevangen hadden. Ende ten laesten, doe se de stadt dus^z gans heel uut geplundert hadden, soe moesten em de borgers ende poorters noch loven ene groote summe van gelde to brantschat, op datse die stadt niet uutbranden; daer se em ghijselers vanden rijckesten borgeren ende poorters voer moesten^{aa} setten, omme em dat gelt toe betalen. Soe dat desse^{ab} hoop van knechten vonden^{ac} daer doen^{ad} so grooten bute, soe datse alle rijck^{ae} worden, want se quemen in so^{af} rijcken landt onverwaert^{ag}, daer neet uutgevluchtet was^{ah}, ende was onverschattet,^{*} ende in menigen jaren nije orloch gewest. Ende als se dessen grooten rooff ende gevangen bij ene hadden, soe reijseden se daer mede uut den

ms.V p.329

B p.310

^a hertoch V. | ^b vole AD. | ^c Kuner V. | ^d dat V. | ^e stellede Vc. | ^f geestlick A.
^g erst V. | ^h em AD. | ⁱ karspels V. | ^j gedecketh A. | ^k alt A. | ^l hent A. | ^m ofte AD.
ⁿ Horen Enckhuusen] Enchusen Horen V. | ^o ander A. | ^p int A. | ^q wer AC. | ^r myt van] – myt, – van CD. | ^s + ende A. | ^t – nemen V. | ^u to AC. | ^v ene A.
^w koepmanscup A(C). | ^x guet A. | ^y datse V. | ^z sus AD. | ^{aa} musten AC. | ^{ab} dessen V. | ^{ac} wonnen AC. | ^{ad} doe Vc, – doen AC. | ^{ae} rike A. | ^{af} also A. | ^{ag} onverwaert A.
^{ah} – was V.

- 1 Op 24 juni 1517; zie Worp, *Kronijken V*, p. 203.
- 2 Alkmaar ligt niet in Waterland, maar in Kennemerland. Even verderop rekt Benninge ook de Westfriesse steden Enkhuizen en Hoorn tot Waterland.
- 3 Na het neerslaan van de opstand van het Kaas- en Broodvolk in mei 1492 werd Alkmaar ontmanteld.

lande nae den lande van Geller; ende togen voer Harlem doer Sparendam, ende branden dat heel uuth;¹ ende reyseden^a voert^b na Utrecht ende na dat landt van Geller. Daer se dessen grooten rooff hebben gepartet^c ende gebutet ende to gelde gemaket, ende de vangen^d gerasoent.

§ 12a Anno M V^c ende XVII^c

Daer na toegen se voer ene stadt geheeten Asperen, gelegen bij Huekelum ende Leerdam. De stadt hadde gene knechten in men oers^f selves borgeren^g ende inwoners, want se en dochten^h niet, dattet em gelden woldeⁱ. Als se voor de stadt quemen,² so setten se sick manliken^j tho weer, ende de stadt hadde vaste poorten ende mueren ende eene goede graft omme de stadt; so datse vromelicken / eenen^k storm ofte^l twee wederstonden, soe dat de knechten daer grooten schaden voer leden van dooden de se daer voer kregen. Men^m ten laesten der knechten was soe voele, ende hadden stormledderen mede, ende vellen de stadt op voeleⁿ steden an, ende de borgers weren verarbeijt^o inden storm, soe datse de stadt in vellen ende stormender handt wonnen. Ende als se daer in^p quemen, so gengen se soe ongenadichlick^q omme mit dat volck dat daer in was, dat^r jammer is to scrijven, noch^s to hooren, want se^t vengen daer nemandt in, men sloegen al doot datse krijgen konden, ende spaerden wijff noch kint dat boven dre iaer^u oldt was, geestelick^v noch weerlick^w. Ende de vrouwen ende kinderen de^x tho lijve gebleven^y weren, de dreven se al uut der stadt. Ende helden de stadt mijt alle^z die^{aa} guederen dat daer in was voer hoer, ende hebben dat goet tho gelijcke partet ende butet. Ende^{ab} daer in gelaten omtrent achte hondert, de de stadt bewaerden, ende hebben de beste husen beset mit oer vrouwen volck ende oick mede welcke vrouwen de wat lichtsinnich weren, de inde stadt^{ac} hoorden.

ms.V p.330

B p.211
lees 311

§ 12b Krijgshandelingen op de Veluwe

Den anderen^{ad} hoop toech weder int lant van Geller bijden hertoge^{ae},³ ende lagen op de leveringhe omtrent Amesfort, Nijkerkerck ende Harderwyck^{af}. Onder des soe hadden de Bourgoenschen sich seer ghestarcket, ende hadden bij ene

^a reijnseden V. | ^b + hen AD. | ^c geparttet V. | ^d gevangen AD. | ^e anno ... XVI] Asperen anno MV^c XVII V. | ^f oer V. | ^g borgers AC. | ^h dochtent A. | ⁱ solde V. | ^j mannelick V. | ^k en AC, een D. | ^l oft V. | ^m maer V. | ⁿ volen A. | ^o vorarbeydet A. | ^p inne V. | ^q ongenadeliken AD, ongenadelijck C. | ^r + groot V. | ^s + voel meer V. | ^t + en V. | ^u jaren V. | ^v geestlic AC. | ^w wartlick A. | ^x + noch V. | ^y bleven A. | ^z al AD. | ^{aa} den A. | ^{ab} + hebben A. | ^{ac} + weren de in de stadt V. | ^{ad} den anderen] ende de ander A. | ^{ae} hartogen AD. | ^{af} Herderwijck V.

1 Op 2 juli 1517; zie *Proelianus*, p. 239.
2 Op 9 juli 1517; zie Worp, *Kronijken V*, p. 205.
3 Dit moet nog in juli 1517 gebeurd zijn.

vergadert een^a groot getal van ruteren ende knechten; de sprake was datse hadden boven achthien hondert ruteren mijt reijsige peerden ende boven thijn dusent krijgers^b knechten. Mijt dessen hoop hebben se de Gellerschen vervolget int landt van Geller, daer se noch lagen. Do^c dat de Gellerschen vernamen, datse em so starckelicken^d vervolgeden^e ende nae quemen, so braken se op in allen legeren,^f ende weken voer en^g wech elck na steden ende vesten, omme oer lijff te^g bargaen: oer een deel na Harderwijck^h, nader Elbarckⁱ, na Hattum; ende daer leep eenen grooten hoop op dat huijs to^j Wijlp. Daer gengen de Boergoenschen voer liggen; men se conden dat mijtter haest nijet in krijgen, soe togen se daer weder^k aff. Ende in dessen^l loop ende vervolch so sloegen se al doot, datse vanden Gellerschen knechten aff rijden ofte^m ancomen konden, ende namen daer aff geenⁿ ghevangen. Oock so branden se gans heel ende al aff de Velue, soe datter soe te spreken niet een huijs staende bleeff; ende cregen al to groten onsprekeliken^o rooff van peerden, ossen, kojien, schapen ende alle huussresscup^p, bedden, potten, ketelen; ende vengen vele^q bureen ende huijsluden, daer^r se / ransoenden ende schatteden elck naeden sijnen, so datse ene groote buete daer wonnen^s. So dat den hartogen^t van Geller wort^u nu weder gedaen, als he voer^v Hollant gedaen hadde. De hartoch van Geller was doe selven in Arnhem^w. Daer wort ingelaten soe vele^x daer se de stadt mede mochten^y holden; de ander hoop ginck liggen buten onder de stadt, omme oer lijff te^z bargaen. De Boergoenschen vervolgeden se daer mit der macht, ende gengen liggen voer Aernhem,² ende leden al^{aa} oer groote gheschut, kartouwen ende slangen op den barch op de norder zijt voer Arnhem, ende schoten verveerlicken tot em in de stadt; des geliken^{ab} scoten de Gellerschen weder uuth.

ms.V p.331

B p.312

§ 12c *De bisschop van Utrecht bewerkt een Habsburgs-Gelders bestand*

Onder dessen handel, der^{ac} wijle dat se sus inden orloch weren, so was dije keijser van Romen in Brabant. Daer quemen dije heeren bij ene, als des koninges ambassaten^{ad} van Vranrick^{ae} ende de Bourgoensche heeren. Daer hebben desse heeren opgericht ende^{af} compromitteert ende genomen enen vreden ende be-

^a ene V. | ^b kriges AD. | ^c doen V. | ^d starclick A. | ^e vervolgeden V. | ^f ende V. | ^g to AD. | ^h Herderwijck V. | ⁱ Elberck V. | ^j te V. | ^k daer weder] weder daer V. | ^l in dessen] inden A. | ^m ende A. | ⁿ geene V. | ^o groten onsprekeliken] grootelicke ende onsprekelijken V. | ^p alle huussresscup] al oer reescop V, + van A. | ^q vole AC. | ^r de A.

^s worven A. | ^t hertoge V. | ^u wert V. | ^v to voren A. | ^w + soe weeck de weldige hoop in dessen loop nae Aernhem V. | ^x vole AC, + knechten A. | ^y muchten AD. | ^z to AC.

^{aa} alle A. | ^{ab} gelijckes V. | ^{ac} de V. | ^{ad} ambisiaten A. | ^{ae} Vranckrijcke V. | ^{af} – ende Vc.

- 1 Rond 6 augustus 1517, volgens Worp, *Kronijken V*, p. 208. Asperen werd echter pas ontruimd na het bestand van 17 september 1517.
- 2 Hiervan is geen precieze datering overgeleverd.

stant tusschen dessen twee fursten; ende daer voort^a op beraemet enen dach ter vrentscap^b, binnen Utricht to holden, int bijwesen des nijen bisschop^c van Utricht,¹ de hier wonderlicke voele guedes in handelde tusschen beijden parthijen, ende sochte niet hier in dan een lieffhebber des vreden, want he was een Bourgoensch man geboren, zalige bisschop Davids broeder, hartoch^d Philips van Bourgoingnien bastaerts sone. Als desse vrede sus vanden heren beramet was, soe wordt dat van stunden an mijt boden ende breven besant an den hartogen van Geller ende aen den Bourgoenschen voer Aernhem liggende. So vroe als de bode quam int leger ende voort aenden hertoge^e van Geller, so wordt daer geen meer an beijden sijden geschoten, ende gaven gehoor der scriften, ende helden vrede. Daer na van stunden an sijnt de Bourgoenschen op gebroken, mit al oer gescut ende rooff ende vangen mede genomen, ende sijnt van daer getogen uut den lande van Geller. Daer na sijnt de scheijdes heeren bij ene^f gecomen to Utricht,² ende hebben beijde parthijen bij em vorscreven tho comen; daer beijde fursten oer volmachtige reden ter dachvaert hebben gesant. Ende hebben daer lange tusschen beyde partijen^g gearbeijt mijt nersticheijt ende vliet; men se conden daer doe noch geen eentlike^h soene noch vrentschapⁱ in maken; men de sake ende gescele tusschen beijden fursten wort gestalt ende verbleven an de scheijdesheren, stede ende vast ene vaste^j eeuwige soene tho verhandelen ende toe maken^k. Ende daer op wordt geramet ende / gemaket een bestant³ tusschen den prins van Spaengnien, Oostenrijck ende Bourgoindijen mijt zijn bewanten ener, ende den hartogen^l van Geller ander deels, durende ses maent lanck; ende hier bijnnen in middeler^m tijt solden de scheijdes heren de soene ene uutsprake van doen, ste de ende vast entloesⁿ to holden sonder wederseggen eeuwelick, voer em ende oeren erffgenamen ende nacomelingen.

ms.V p.332

B p.313

§ 13 Van dat de grave van Emde^o wordt gedaget voor den keijser tegen den hartoch van Sassen

De keijser van Roomen Maximilianus was in Brabant. Daer wordt grave Edtzaert van Embden gedaget tegen hartoch^p Georgius van Sassen, de daer voer den keijser groote clage over em dede vermidts onrecht, dat he em gedaen hadde in Groningen ende Vrieslant. Van de beswaringe ende ongelijck wil ick hier niet van scrijven; is voer int cronikel^q genoeg van screven^r.⁴ Soe is de greve mit seker

^a wort AD. | ^b fruntschaff V. | ^c biscops AD. | ^d hertoch V. | ^e hertogen AC. | ^f een V. | ^g beyde partijen] beijden parten V. | ^h entelicke V. | ⁱ fruntschap V. | ^j ene vaste] – ene vaste Vo, een Vc. | ^k makende V. | ^l hertogen V. | ^m middler V. | ⁿ enteloos V.

^o Emden CD. | ^p hertoch V. | ^q is ... cronikel] vor int kronikel ys daer A. | ^r gescreven AD.

- 1 Filips van Bourgondië was door Leo X benoemd op 18 maart 1516 en werd ingehuldigd op 19 mei 1517; zie Post, *Bisschopsverkiezingen*, p. 183-188.
- 2 Op 27 augustus 1517.
- 3 Op 17 september 1517.
- 4 Deel III passim.

vast geleijde daer hen gereijset voer den keijser,¹ ende daer gehoort alle de anclage vanden fursten van Sassen ende den fursten van Bruijnswijck, de daer selven beijde weren to hove voer den keijser. Daer de greve in allen saken^a hevet verdedinget; woe ende in wat maneren quam voor den gemenen^b man niet ter lucht, men sijn geleijde werdt^c em wal gehouden. Ende quam wederomme tho huijs tho Emden op Sunte Johannes avent Baptista² mijt grooter triumph ende vroude, ende brachte^d in dat he alle dinck voer den keijser hadde geworven^e na sijn begeerte; men he hadde daer gelaten sijn sone ende welcke van sijn goede mans tho ghijsele, omme tho holden ende vullen trecken datghene dat he voor den keijser hadde gelovet ende angenomen toe doende.

§ 14 *Edzard herovert de Vredeborg*

Item de Bruijnswijckschen hadden noch in dije twee borgen Stickhusen ende de Vredeborch^f. Soe makede de greve van Embden enen anslach hemelick^g, ende kreech vele^h buren ende knechten bij ene tho Emdenⁱ. Ende de sprake genck, de ene meende, dat solde gelden op Dockum, de ander op den Dam, de ander^j op joncker Johan van Oldenborch ofte op de Butijagers. Ten laesten in die weke voer Sunte Michiel³ soe toech he voor de Vredeborch^k onverwaert inder nacht, daer se niet van wisten; ende daer waren^l welcke van des greven landtsaten op, de makeden de borch weder quijt den Bruijnswijckschen, als se se de greven^m affgewonnen hadden. Ende inder nacht⁴ so kreech he de borchⁿ / weder in, eer de knechten de daer op weren ter were konden comen. Alsus hevet he al sijn landt ende borgen ende sloten weder in, op een slot na^o geheeten Stickhusen.

B p.314

ms.V p.333

§ 15a *Van de nije Ae poorte de de Groningers leten maken, ende wo de knechten to Loppersum slagen worden*

Inden iaer^p Ons Heeren dusent vijffhondert ende^q soeventhijn op den vijfften dach in augusto op Sunte Dominicus dach,⁵ die was do^r op enen woonsdach, wordt de nije poorte ter Ae angelecht ende begunst te maken, de daer steet tuschen dat bolwerck^s aen de Menners graft. Harmen^t Kock was doe rentemester^u ende Roeleff Sissinge bouwmaster ter Ae; de leden den eersten steen der poor-

^a + sich Vc. | ^b gemene V. | ^c wort AC. | ^d brochte AC. | ^e alle dinck ... geworven] aldinck hadde geworven vorden keyser A. | ^f de Vredeborch] den Vredenborch V.

^g hemeliken A. | ^h vole AC. | ⁱ Emden V. | ^j derde A. | ^k de Vredeborch] den Vredenborch V. | ^l weren AD. | ^m greve AD. | ⁿ Vredeborch A. | ^o – na AD. | ^p jare AD.

^q und V. | ^r doen V. | ^s bolwarck AD. | ^t Harman V. | ^u rentenmester V.

- 1 Te Mechelen, tussen einde februari en 13 juni 1517; zie Emmius, *Historia*, p. 764-766.
- 2 23 juni 1517.
- 3 Tussen 20 en 27 september 1517.
- 4 In de nacht van 26 op 27 september 1517; zie Beninga, *Chronica* I, p. 548.
- 5 augustus 1517.

ten, als de angelecht wordt, ende leden^a golt ende sulver onder den ersten steen. Ende den steen daer de poorte van gemaket^b, wordt genomen vanden grooten toren ende de poorte, daer de greve hadde begunst to maken buten Oosterpoorte inde Woert.

Item oick^c wordt inden selven iaer^d gemaket de poorte voer den^e Steenen^f tijl tusschen dat bolwarck^g, van dessen steen vanden groten toren.

Item oick wort inden selven jaer^h gemaket Sunte Anthonius gasthuijs voor Oosterpoorte; ende dat wordt gemaket van de canselarije datⁱ de greve daer gemaket hadde, ende dat stont op holten suelen; so namen se dat pannen^j dack aff, ende de mueren braken^k se aff, ende dreven dat hele huijs bij staende warck over de strate op de stede daer dat noch huden des dages steet.¹

§ 15b *Groningen verwijert afgedankte Gelderse troepen*

Item in dessen selven iare als dit^l bijstant tusschen den bejden fursten verdedinget was, daer hier vor^m van gescreven is,² so gaven de Gellerschen tho Dokkum een deel knechten orloff; so quamⁿ daer van omtrent darde halff hondert, ende worden door Groningen geleydet^o; so togen se nae Slochteren ende Schildwolde, ende bleven daer liggen. So sande^p dije greve van Emden daer luden an, ende leet se annemen; men se solden gaen liggen op de leveringhe als tho Loppersum^q ende daer omtrent, ter tijt dat he^r se behoefede. Dit worden de Groningers wijs, ende scickeden vuijt op Onser Lever Vrouwen avent Nativitatis³ oer scutten ende borgeren de lustich weren, ende quemen die knechten onverwarest over, want se lagen wijde van malcanderen, ende sloegen daer van doot omtrent vijftich. De^s ander^t vengen se, ende brochten se tho Groningen. / Des anderen dages namen se em enen swaren eedt aff, datse daer om niet en solden^u haten ofte nijden, of soldenn^v binnen jaers den fursten van Geller ende der stadt van Groningen niet contrarie solden^w denen; ende daer mede leten se se gaen ter poorten vuijt. Ick geloves, den^x eedt sullen se qualicken holden, want schach em recht? Weet ick niet, ist^y Godt bekendt.

B p.315

ms.V p.334

^a lede V. | ^b + ijs V. | ^c – oick V. | ^d iare A. | ^e de AD. | ^f steen A. | ^g bolwerck V. | ^h iare AD. | ⁱ daer V. | ^j panne V. | ^k breken V. | ^l dat A. | ^m voren V. | ⁿ quamen V. | ^o geleijt V. | ^p sende V. | ^q Loppersum V. | ^r hij V. | ^s ende de A. | ^t anderen AD. | ^u om ... solden] niet soldenn omme A. | ^v sulden V. | ^w – solden VcC. | ^x dem V. | ^y ys AC, und ist V.

- 1 Deze passage is kennelijk pas jaren na 1517 geschreven.
- 2 Zie Deel III-N § 12b.
- 3 7 september 1517. Wanneer deze datering klopt, moeten zij te Dokkum zeker tien dagen voor de officiële wapenstilstand van 17 september (zie p. 413 n. 3) ontslagen zijn. Het kan echter ook een aanwijzing zijn, dat deze passage pas lang na het gebeurde op schrift gesteld is, vgl. hierboven noot 1.

§ 16 Van dat greve Willhem wordt stadtholder ghemaket in Westerlandt vanden Borgoenschen heeren

B p.316 Greve Willhem van Roggendorp wordt stadtholder van wegen der Bourgoenschen heren,¹ ende wordt in Westfrieslant gebracht van greve Florijs ende greve Foelix in Leeuwerden; ende als se hem daer gebrocht hadden, so togen se wederom^a in Hollandt. Ende daer nae soe screeff de voernoemde stadtholder enen breeff in Groningen,² daer in gescreven was den tractaet ende handel, woe de beijde fursten ende heren van Bourgoingnien ende van Geller onder ene in vrentscapen^b verlijket ende vereniget weren, eeuwelick voer oer ende oeren nacomelingen to holden; soe dat de hartoch^c van Geller solde de Vriessche landen verlaten, ende de stellen in handen der Borgoenscher^d heeren, ende solde wederomme hebben sijn landt van Geller ende alle dat tot den voergenoemden lande^e behoorde, ende daer toe ene groote summe van penninghen. Ende als de van Groningen desse scrijften hadden doergesien^f ende gelesen, so hielden se dat voer ene gecks meer^g, ende seden: dat weer men ene moijterije ende ioncker Floris warck. Ende senden dessen selven breeff den hartogen^h van Geller, de em daer weder ommeⁱ op screeff:³ dat weer al to samen gelogen, daer was nijet an, so als die scrijften in hilden.

^a wederumme AD. | ^b fruntschappen V. | ^c hertoch V. | ^d Borgonschen A(D). | ^e + to A. | ^f doergeseen AD. | ^g gecks meer] gec smer AC. | ^h hertogen V. | ⁱ – omme V.

- 1 De datum van zijn benoeming is niet bekend, wel van zijn aankomst te Leeuwarden: op 24 of 28 oktober 1517; zie Worp, *Kronijken V*, p. 214; Peter van Thabor, *Historie*, p. 235.
- 2 Dit betrof het ontwerp-verdrag tussen Gelre en Habsburg d.d. 17 september 1517. Karel van Gelre had zijn gezanten opgedragen accoord te gaan met afstand van het recht op Friesland, maar te wachten met ontruiming. Wegens interpretatieverschillen zegde hij zijn medewerking aan de uitvoering van het ontwerp-verdrag op. Wat Roggendorf nu aan Groningen schreef, komt echter in grote lijnen weer overeen met dit ontwerp-verdrag. Zie voor de inhoud van de brief Worp, *Kronijken V*, p. 211-213.
- 3 Deze brief is niet bewaard gebleven.

DEEL III-O

STRIJD EN overlast in Groningerland en elders, zonder veel blijvend resultaat (1518-1522)

§ 1a Van dat de greve van Oostfriesland ende Oosterschen heren werden verlijket und gesoent anno M XIX/XVIII fee^a 1

ms.V p.335 Als de Oostersche fursten ende heeren de Vreedborch^b dus quijt weren geworden, als voer aff gescreven is^c, 2 soe hadden se noch in Stickhusen, de borch de se mijt grooter cost des iaers moesten^d onderhouden; soe dattet em ten lesten verdroet, want se doe noch / ter tijt geen groot gewin meer sagen. So hebben daer heeren tusschen gearbeijt^e, datse in fruntschappen^f mit malcanderen sijnt verlijket;³ soe dat de greve van Emden^g kreech zijn borch ende alle sine^h landen weder in vrij ende veerdich, ende gaf den Oosterschen heeren ene marckelijckeⁱ groote summe geldes, op dage ende stunde^j toe betalen.

§ 1b *Afgedankte soldaten veroorzaken overlast in het Oosten*

B p.317 Ende als he dus zijn landt al mijt een^k weder in hadde, soe hadde he noch bij em in zijn landt enen grooten hoop van krijges knechten tot der summe van twe dusent, de he doe nijet langer in zijn landt bedarvede.* Soe sande he den heelen hoop hier over de Emse^l; ende quemen op Karsavent^m 4 inden Dam ende daer omtrent op den dorpen na Rottum ende Warphum ende Wijtwert, ende gingen daer liggen op dije leveringhe op den huijsman ende cloosteren, ende eten ende droncken voer voetes op al dat de buren hadden, want de hoop was groot, ende daer leep al bij hoer ende schocke* ende boven, al dat speessenⁿ dragen konde. Ende togen dus gans Vreslant omtrent Groningen gelegen omme nae Aedewert, Hummersse, Lanckwoldt, an Geerckes^o brugge toe; uutgenomen de van Vredewolt^p, die verdingeden mitten hoop, ende gaven em enen redelicken penninck, dat se den landen gene^q schade^r en^s deden. Ende doen^t se den^u cost in Langewolt

^a MXIX/XVIII fee] MV^cXVIII A, 1519 D(C). | ^b Vredeborch A. | ^c voer ... is] gy voer gehoert hebben A. | ^d musten AD. | ^e gearbeydet A. | ^f vrentschapen A, vruntschappen (CD). | ^g Eemden V. | ^h zijn V. | ⁱ marcklike A. | ^j stunden AC. | ^k zijn ... een] al syn lant A. | ^l Eemsen V. | ^m Kersavent V. | ⁿ een spes A(C). | ^o Gercks AD.

^p Vredenwolt V. | ^q genen AD. | ^r schaden A. | ^s – en AD. | ^t do A. | ^u de AD.

- 1 Lees waarschijnlijk: 1517.
- 2 Zie Deel III-N § 13.
- 3 Op 3 december 1517.
- 4 24 december 1517.

op hadden, so togen se nae Upsterlandt, ende voort nae Drenthe int^a Sticht^b van Utricht, daer se al voer voet op aten ende droncken wat de huijsluden hadden, al hen^c tho Covorden toe, ende togen voort mijtten hoop in Twente na Oldenseel, Delden ende Goer ende daer op^d den anderen dorpen. Ende als desse knechten sus^e daer lagen op de leveringhe, soe was noch oestwert^f enen grooten hoop knechten bij ene, de genen heeren hadden, omtrent derdehalff dusent; so^g sijnt bij dessen hoop gecomen in Twente sonder heer, soe dat de hoop to male^h groot wordt. Ende hopen dattetⁱ uut solde gaen tusschen den beijden fursten van Boergoingnien ende van Geller. Soe hebben de heeren tusschen dessen^j beijden fursten gehandelt ende beramet tho Utricht een bestandt,¹ durende een jaer lanck, durende hent int iaer van vijfthien hondert ende XIX up Sunte Geertruijt^k dach.² Ende als dessen hoop vanden knechten sus daer lach, ende verhoorden^l dat dit / bestant dus gemaket was, soe dat se genen vermoet hadden daer jenigen denst toe krijgen, so braken se op allenschen voert an naden lande van Geller ende voert^m naden lande van Cleveⁿ ende voert nae dat landt van Moerse, so dat de ene heere se den anderen toestuerde; ende aten ende droncken al op dat dije buren hadden, want de^o hoop jo lanck woe^p grooter wordt, so dat dije heeren grooten anxt hadden, om^q datse em lande ende luden mochten^r vordarven^s, ofte steden ofte^t sloten to verlesen.

ms.V p.336

§ 1c *Tegenacties landsheren en vernietiging benden voor Venlo*

Ten laesten dat sick^u die fursten ende heren alse de Borgoonsche^v heeren, bischop van Collen^w, de hartoch van Gulick ende van Cleve sick hier op rusten ende starckeden tho peerde ende tho voete inde passie weke^x voer Paesschen.³ Als de hoop van dessen knechten vernamen van desse vergaderinge desser heeren, soe sijnt se to rugge geweken nae dat landt van Geller; ende de heeren mijt oer volck hebben se al vervolget^y mit clocken slach, mijt rutereren, knechten ende buren al hen to Venloe, der stadt int landt van Geller. Ende daer wort wal omtrent^z vijff ofte^{aa} sess hondert doot geslagen; oer sommige lepen over de slooten in^{ab} bussch ende broeck; de meste^{ac} hoop weeck onder de stadt, de se vrij helt uuter stadt mijt oer geschut. Ende hadden se vijtjer stadt nijet geholpen worden, daer solden veel^{ad} meer doot gebleven hebben. Ende sus quam oer regnatie ten eijnde, ende de to lijve gebleven weren, de lepen elck weder na sijnen lande.

B p.318

^a in V. | ^b Stichte A. | ^c hent V. | ^d om A. | ^e aldus V. | ^f oostwart V. | ^g de Vc.
^h mael V. | ⁱ + bestand Vc. | ^j den A. | ^k Gertruden A. | ^l verhoorde V. | ^m + an A.
ⁿ Cleven V. | ^o den V. | ^p jo ... woē] wo langer jo A. | ^q omme AD. | ^r muchten AD.
^s verderven V. | ^t ende A. | ^u – sick Vc. | ^v Borgonschen A(D). | ^w Coelen V.
^x weken V. | ^y vervolght V. | ^z wort ... omtrent] wert wel V. | ^{aa} oft V. | ^{ab} int V.
^{ac} meesten V. | ^{ad} vole A.

1 Op 24 februari 1518, ingaande 17 maart 1518. Tekst bij Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 898.
 2 17 maart 1519.
 3 Tussen 28 maart en 3 april 1518.

Ende wen de Borgonschen^a in oeren lande^b kregen van dessen hoop, ofte de krijgers^c clederen anhadden, de hengen se al an boomen ende galgen. Ende wel^d de hartoech van Geller kreech, de Bolsswert in Vrieslant den Bourgoensschen hadden^e overgelevert,¹ de leet he oick rechten; ende de stadt van Campen ende van Swolle leten oijck welcke richten ende op raden leggen, omme datse in Stichte van Utrecht, in Drente ende Twente, dus hadden op dije leveringhe geleghen, ende den huijsluden sus beswaert hadden, ende hadden neet gespaert kramen, kercken ennde^f clusen. Ende sus nam oerer part een quaet eijnde, ende kregen loon na oer wercken^g.

§ 2 Van enen oproer vanden borgeren ende gijlden tegen Raedt, omme datse gene bezegelde brieven vanden hertoge van Geller kregen

ms.V p.337 De borgeren ende gilden hebben gecoren seshien parsonen,² een deel uut den Raedt, een deel vanden gilden, een deel van den borgeren, de mede / mitten Raedt solden helpen raeden voer der stadt beste. Soe hebben se overgelecht, dat de stadt niet weer^h genoechaem bewaert ende besorget mijt sodane huldebrieven, als se mitten eersten vanden maerscalck Willem van Oij van des hartogenⁱ wegen van Geller ontfangen hadden. Ende hebben nije brieven^j, privilegien ende huldesbrevens^k ontworpen^l ende gescreven, ende int lange nae alle oer selves^m benoegen tot oeren willen geset ende geordonneertⁿ, ende hebben dat den hartogen van Geller soe gesant; welck he also^o in allen zijnen articulen hevet belevet ende toe gestaen, ende hevet dije mijt sijns^p selves^q zegel bezegelt, ende den van Groningen soe weder over gesant;³ daer se alle doen^r soe guedt^s behagen in hadden, ende meenden doe, se weren daer mede ten eijnde ende alles quades overgecomen.

B p.319

§ 3a Van dat de hartoech van Geller Karolus hijlickte, und sijn warschop^{*} dat was

Inden iare ons Heeren M V^c ende XIX wort dat hijlick gemaect^t tusschen hartoch^u Karel van Geller ende des hartogen^v dochter van Lunenborch ende Bruijnswijck. Ende dat warsscup^w ginck^x an des sondages nae^y Lichtmissen^z;⁴

^a Boergoenssche V. | ^b landen V. | ^c kriges AD. | ^d we A. | ^e hadde V. | ^f noch V.
^g warken AD. | ^h niet weer] wier niet A. | ⁱ hertogen V. | ^j + van V. | ^k hulde breven AC. | ^l ontwerpen V. | ^m sulves V. | ⁿ geordinert AD. | ^o so A. | ^p syn A.
^q selffs V. | ^r doe AD. | ^s goeden V. | ^t gemaket AC. | ^u hertoech V. | ^v hertogen V.
^w werscop V. | ^x genck AC. | ^y vor A. | ^z Lichtmiss V.

1 Zie Deel III-N § 8.

2 Dezen zijn niet met name bekend.

3 GrA, RvR, inv. nr. 426, van 18 februari 1518; *Werken Rengers* I, p. 218-223.

4 6 februari 1519.

ende Onser Lever Vrouwen dach was do^a op eenen woensdach.¹ De stadt van Groningen ende oer^b Ommelanden worden mede gebeden tho waersscup^c. Soe wort^d geset ende opgenomen een schot over de Ommelanden, als elck grass landes enen halven krumstert; ende inde stadt wordt oick gevonden enen mercelijcken^e penninck, omme mede to coopen een geschenck den fursten ende sijner bruijt to geven, als se oeck heerlicken ende costelijcken^f deden. So^g sijnt uut Groninghen geordonneert^h ende ter warscupⁱ gesant ende getogen mester Willhem Frederici pastoer tho Sunte Merten, raedt inder tijt des fursten van Geller, ende twe borgemesteren^j also^k Luleff Coenders ende Clauws Scaffer; ende vander landen wegen die ritmester Lenp. Ende hebben sick heerlicken ende costelicken^l gerustet altosamen mit ener cleding^m, de borgemesteren ende ritmester mijt zijden tabbarden ende kamelotten paltrocken to peerdeⁿ in oer^o harnasch to male costelicken^p, tot twee ende dartich peerden^q tho, gelijck^r oftet greven gewest weren^s. / Dat mannigen borger verduchte, dattet so kostelick^t an gestalt worde, ende wordt gehouden voer ene gecksmeer^{*}; daer oick ander stede in den lande van Geller ende int Sticht van Utricht oeren spot mede hadden, datse dat soe uutermaten kostelijcken^u deden, ende em daer leten seen. De vrunden^v van Groningen voergenoemt togen vuyt ter warscup^w des maendages voer Onser Lever Vrouwen Lichtmissen,² ende quemen weder to huijs op Sunte Mathias avent.³ Ende datse daer^x so lange ter warschup bleven, quam sus bij: want de furste van Geller was niet inden lande, hij was bijden coninck van Franckrijck, want daer was voele to doen onder den fursten ende heeren, want de keijser was doot, ende was gestorven op Nije jaers dach.⁴ So wordt dat warschup ende fest, worde meestelick^y gehouden sonder brudegom, want de furste^z quam weder int landt tho Zutphen des woensdages voer Sunte Mathias dach.⁵

ms.V p.338

B p.320

§ 3b *Kostenberekening van overdreven duur geschenk en kleding*

Item dit weren de geschencke de^{aa} stadt ende lande^{ab} den fursten ende furstinnen daer brachten ende over^{ac} leverden: als int erste^{ad} twe sulveren wijnkannen ende twe silvere^{ae} schenckvaten verguldet, so costelicken^{af} ende kunstelicken^{ag} gemaket, als men mijt handen maken konden; ende weren tho samen swaer

^a doen V. | ^b ore A. | ^c waerschap V. | ^d wart V. | ^e marckliken A. | ^f kostliken A.
^g ende V. | ^h geordiniert A. | ⁱ werschap V. | ^j borgemesters A. | ^k al V. | ^l stoltliken A.
^m cledonge V. | ⁿ peerdt V. | ^o hoer V. | ^p kostliken A. | ^q dartich peerden] dertighen
 A. | ^r + uut als V. | ^s waren V. | ^t kostliken A. | ^u uutermaten kostelijcken] utermaetliken
 kostliken A. | ^v vrinden V. | ^w weerschap V. | ^x – daer V. | ^y meestlick A. | ^z furst V.
^{aa} + de A. | ^{ab} landen A. | ^{ac} – over V. | ^{ad} ersten V. | ^{ae} sulveren AC(D). | ^{af} kostliken
 A. | ^{ag} kunstliken A.

- 1 2 februari 1519.
- 2 31 januari 1519.
- 3 23 februari 1519.
- 4 1 januari; de juiste sterfdag van Maximiliaan was 12 januari 1519.
- 5 23 februari 1519.

van gewichte boven vijftich marck sulvers. Daer toe brachten se veer vette ossen, soe groot ende^a goet als bij mannigen tijden uuth Groningen gedreven weren, de der stadt stonden to coope ende mijt voeringe ende cost^b, eer se daer quemen, boven anderhalff hondert Rinsgulden^c van gewichte. Daer toe veer vette peerden, de oick stunden der stadt omtrent dardehalff hondert goltgulden^d van gewichte. Summa in allen was^e dat geschenk wal geweert^{*} boven anderhalff dusent golden Rinsch^f gulden van gewichte^g; boven al hier en boven alle oncosten^h, dat der stadt ende lande mer kostede, vanⁱ peerden ende gereijden totten peerden, ende oere^j cledinghe, ende teringe uut ende to huijs, ende andere oncosten ende bellenchier, ^{*} dat^k oick beleep omtrent dusent Rinsgulden. Summa summarum dat stadt ende lande^l dat waerschup stont wal omtrent^m dardehalff dusent golden Rinssⁿ gulden van gewichte.

B p.321

§ 4a Van Henrick Gaijkinge ende Frederick gebroederen doot slagen worden in Aedewert

ms.V p.339

Inden iare^o Ons Heeren M V^c ende XX soe weren daer twee gebroederen, de ene geheeten Henrick Gaijkinge, de^p ander Frederick Gaijkinghe, geboren^q van Gaijkinge huijs; ende weren van oldes^r ridderlijcken geslachten ende mede vanden oppersten hoefflingen tusschen^s Eemse ende Lauwersce. De hadden seker sommige heerlicheden ende previleyen^t int clooster van / Aedewert van oldes; dat em nu seer weijnich gehouden wordt. Ende dije privelegien, vrijheden ende heerlicheden quemen heer van enen abt de geboeren was van Gaijkinge huijs, geheeten her Frederick Gaykinge^u, boven anderhalff hondert jaren verleden;¹ de lede sick weder tegen sijne warliken gebroederen mit orloech ende veyde^v, ende was den Gaijkinge volck overlegen mijt macht ende goed, so dat he zijne gebroederen ende vrunden mijt macht aff dranck, ende kreech een groot part van Gaijkinge landen. Doch ten laesten wort^w daer ene vruntscup^x tusschen beijden^y partien^z gehandelt – als ick heb^{aa} hooren seggen – wat elck vanden landen hebben solde. Ende de van Gaijkinge solden hebben iaerlix int ewijge van dat convent van Aedewert alle jaer op Sunte Mertens avent² ene witte swaen^{ab} ende een kapoen ende een kanne wijns, ende solden int^{ac} ewijge ene misse holden int capittel huijs ende ene barnende lampe voer alle^{ad} Gaijkinge geslachte. Ende off^{ae} se begeerden een kint vanden geslachte dat geestelick^{af} wolde worden,

^a + so A. | ^b + tho voer V. | ^c Rinscegulden A. | ^d Rinss gulden A. | ^e in ... was] was dat in allen A. | ^f golden Rinsch] Rinsce A. | ^g gewicht AC. | ^h al ... oncosten] allen onkosten hyr noch en boven A. | ⁱ vanden A. | ^j oer A. | ^k + sick A. | ^l – stadt ende lande A. | ^m wal omtrent] den van Groningen boven A. | ⁿ golden Rinss] Rinsce A. | ^o iare V. | ^p ende de A. | ^q gebroederen A. | ^r olders V. | ^s + der A. | ^t privilegije V. | ^u Geijkinge V. | ^v vijede V. | ^w werdt V. | ^x fruntschap V. | ^y beyde A. | ^z parten V. | ^{aa} hebbe AC. | ^{ab} swane A. | ^{ac} in V. | ^{ad} allen A. | ^{ae} oft V. | ^{af} geestlick A.

1 Frederik Gaykinga was abt van Aduard 1328-1350; zie: 'Kroniek Aduard', p. 55-56.
2 10 november.

solden se^a int convent annemen. Ende ofte enich^b vanden geslachte verarmeden, den solden se geven ende gunnen^c de cost sijn levent lanck; ende tot wat tijden nacht ofte^d dach datssse quemen mit oer deners, so soldemen em dije abdijs openen, ende geven em daer bier ende cost ende wijn. Ende op alle Sunte Berents dagenn^e soldemen se bidden ter stacie int convent, ende geven em daer gebraden ende gesoden^f op de tafel. Ende^g soe woonde de Frederick Gaijkinge upt principael huijs, dat em ter scheidjinge gevallen was, den noden^h se, ende beden den daer to comen op Sunte Bernardus dach anno M V^c ende XXI,² menende datssse daer genoech an gedaen hadden. Ende bedenⁱ Henrick Gaijkinge ende Johan den jongesten broeder niet, want^j se woonden tho Zuythorum^k op oer vaders huijs, Allert Gaijkinge geheten. Soe was desse Henrick Gaijkinge soe stolt ende onversaged^l ende koenen^m man als tusschen der Eemse ende Lauwersche ijenich woende, ende daer bij vrischⁿ ende wal van persoeno^o gestalt. Ende wordt ontsien, bevruchtet van geestelick^p ende warlic^q, dije em ijenich onrecht ende ongelijck voer lede, ende mucht^r oijck vanden husluden^s ende bueren geen ungelijck ende onrecht lijdjen; ende konde se wal verlijcken ende tho vreden stellen, want elck ontsach em omme sijne^t manheijt willen; so dat in menschen gedachte^u sijns gelijck in Langewoldt, Vredewolt ende Hummersche^v is geweest. Ende was dat hovet van alle^w sijn geslachte de doe^x leveden. Sijn vader Allert was geboren van Gaijkinghe huijs, sijn / moeder Frouke was Clauws Caters dochter^y, ende he hadde een^z huijsfrouwe, gehetenn^{aa} Grete Gheert Wijcheringe dochter uut Groningen, ende olden Johan Thema was Greten olde vader; soe dat he^{ab} was van grooten vrunden^{ac} ende geslachte^{ad} binnen ende buten Groningen. Als he nu niet gebeden was als sijn broeder voergenoemt, soe toech he ende Johan de jongeste broeder daer hen to cloester^{ae} ongebeden, ende aten ende droncken mede int reventer mijt dat convent ende ander gasten, alst gewoonlick^{af} was. Naeder maeltijt gengen de drie^{ag} gebroederen^{ah} op de abdijs, omme^{ai} daer vrolick^{aj} tho maken, als em dat tho behoerde. Soe worden se daer niet getoetvete ende getet^{ak}, als em dat toe behoerde. Soe wordt Henrick voergenoemt quaet, ende genck nae de poerte^{al} omme na^{am} huijs to vaeren; ende Frederick sijn broeder volgede em, dat was een sachtsinnich barreff^{an} gued man ende geen vechter; ende Johan de jongeste broeder quam achter nae, dije heel droncken was. Soe was de kelner opt hoff tusschen die nije poorte ende dat brouhuijs, ende desse kelner was een starck, wreet man geheten heer Sweer van Marwijck, van hoveluden uutten lande van Cleve geboren. Ende daer was oick bij em dije beermey-

B p.322

ms.V p.340

B p.323

^a + dat V. | ^b jenich AD. | ^c geven ... gunnen] gunnen ende geven A. | ^d often V. | ^e dage V. | ^f soden A. | ^g – ende V. | ^h noegeden Vc. | ⁱ baden V. | ^j wante V.

^k Zuijthornum V. | ^l onversageden A(D). | ^m kone AD. | ⁿ frisch V. | ^o persone V.

^p geestlick A. | ^q weertlick V. | ^r mocht V. | ^s husluyden A. | ^t syn AD. | ^u gedacht A, gedachten VcCD. | ^v + neet Vc(CD). | ^w – alle V. | ^x daer A. | ^y + uut Groningen V.

^z ene A. | ^{aa} – gehetenn V. | ^{ab} hij V. | ^{ac} frunden V. | ^{ad} geslachten V. | ^{ae} – to cloester V. | ^{af} gewoentlick A. | ^{ag} dre AD. | ^{ah} gebroeren V. | ^{ai} + sick Vc. | ^{aj} vrolick V.

^{ak} getetet A. | ^{al} de poerte] der poorten V. | ^{am} tho A. | ^{an} barve A.

1 20 augustus.

2 20 augustus 1521, lees echter: 1520.

ster^a, heer Henrick van Steenwijck, ende welcke kovel broeders mijt voele knechten vuyt dat brouwhuijs ende lanckhuijs^b; de den^c Johan Gaijkinge bespotten, ende vechtelick^d mijt em worden. Doe dat die ander^e twe broderen^f sagen, soe lepen se mijt oer geweer tegen al dat conventz^g volck, geestlick^h ende warlick. Ende de kelner starckede sijn knechten mijt woorden starckelickⁱ an ter weer, soe dat die twe gebroederen Henrick ende Frederic^j beijde voer de nije poorte worden doot geslagen, dat jammer ende schade is soe to^k hooren ende to^l scrijven, ende in langen jaren soe grooten ongeluck^m ende jammerlijcken dootslach van sodanen geestelijckenⁿ luijden^o is gescheet int convent van Aedewert. Ende worden vermoert ende dootgeslagen als rasende honden, want Henrick wert^p opt hovet^q geslagen mijt enen grooten stock dat^r hovet in allen stucken, dat^s he niet^t bet sprack; Frerick wort^u geworpen mijt enen backsteen voer sijn hovet, datse beijde doot bleven. God wese der zielen genedich.

§ 4b *Moeizaam tot stand komen van een verzoeningsovereenkomst*

ms.V p.341

Item kortes^v daer nae inden selven jaer vel de abt van Aedewert, heer Elbert geheeten, an mester Willem Frederici ende mester Evert Jarges, beijde kerckheren to Sunte Merten^w, omme ene soene to verhandelen ende to maken vanden gestorteden bloede desser tweer broederen, welcke dat de vrunden^x mijt grooter zwaricheijt^y ende bede / der beijder pastooren hebben belevet.¹ Ende sijnt van beijden partyen^z tho geramet veer scheidjes heren ende dedinges luden entloes^{aa}, stede ende vast, als mester Everdt Jarges doctor ende kerckheer to Sunte Merten, mester Roleff^{ab} Mepsche doctor ende kerckheer^{ac} tho Bedum, Coert Koenders ende Reijnt Dijuerdes beijde borgemesteren in Groningen; ende mester Willem Frederici doctor ende kerckheer to Sunte Meerten als een overman. Welcke overman ende dedinges luden desse voergenoemde parten stede ende vast int eeuwige hebben verlijket, in maneren na beschreven. Int² erste so sullen de twe monniken^{ad} als de kellener ende beermester voergenoemt, ende de kovel broeders als de hoeffmester ende bruer^{ae} Jacop de muller, des cloosters to Aedewert oer levent lanck ontwaert^{af} wesen, ende niet daer mitter woene^{ag} bet comen; des gelijckes alle de waerelike^{ah} knechten de mede^{ai} in dat vechtelick^{aj} gewest hebben; ende oick so sullen desse voergenoemde parsonen niet mitter wo-

B p.324

^a bijmester V. | ^b – ende lanckhuis A. | ^c deden A. | ^d vechtllick AD. | ^e andere V. | ^f gebroederen V. | ^g conventes A. | ^h geestelick V. | ⁱ starcklick A. | ^j Frerick V. | ^k te V. | ^l te V. | ^m ongelucke A. | ⁿ geestliken AD. | ^o + neet Vc. | ^p vorgenoemt wort AC. | ^q hoofd V. | ^r dattet V. | ^s soe dat V. | ^t nije Vc, nee A. | ^u wert V. | ^v corts V. | ^w Marten V. | ^x vrunden V. | ^y zwaerheyt A. | ^z parthen V. | ^{aa} entloos V. | ^{ab} Roeloff V. | ^{ac} pastoer A. | ^{ad} moniken V. | ^{ae} her A. | ^{af} onwaert V. | ^{ag} wonen V. | ^{ah} warlike AC. | ^{ai} + daer A. | ^{aj} vechtllick A.

- 1 Op 12 september 1520 werden de vier scheidsrechtters door Wilhelmus Frederici en Evert Jarges aangewezen; zie GrA, Farmsum, inv. nr. 727, reg. 283.
- 2 Op 29 oktober 1520 is de scheidsrechterlijke uitspraak gedaan; zie vorige noot.

ne^a comen in geen clooster daer de abt van Aedewerdt over^b visitatoer over^c is. Daer toe sullen dat convent ende abt^d stichten ende maecken to eeuwigen dagen^e twe vicarijen, de ene tho Zuijthorum in de kercke op Sunte Katherijnen altaer^f, de ander inde capelle op Gaijkingedijck, ende sullen elck^g vicarije berenten^{*} ende begueden^{*} mit XXX golden Overlandsche Rinsche gulden, daer de beijde presteren^h van leven mogen, ende sullen doen ter weken drijeⁱ missen voer beijder zielen. Oock sal dat convent geven twe steden daermen die vicarijen elck een hujs timmeren sal, dat ene tho Zuijthorum, dat ander^j op Gaijckinge dijck; ende sullen^k geven tho tijmmeringe elck hujs vijff dusent steens, ende soe veel^l pannen als men beijde husen mede decken mach. Item oick sullen se coopen ende bestellen op elck graft^m enen grooten blawen steen. Voert soe sullen dat convent becostigen ende senden enen priester to Romenⁿ, eene bedevaert voer der beijder broeder zelen toe doende, ende sal in elck kercke vanden soeven kercken¹ lesen ofte^o laten lesen vijff missen. Item oick sullen dat convent int eeuwige alle dage holden ende laten lesen ene misse voer de beijde^p broederen; ende oick int eeuwige holden ende hebben alle iaer^q des dages na Sunte Bernardus dach² ene memorie ende jaertijt naeden beijden broederen, ende elck priester vanden moniken int clooster sullen dan misse doen, de daer bequeem^r tho sijnt, ende sullen dan int reventer ter maeltijt hebben elck^s ene mate wijns ende een wit weijten broot; oick sullen se dan oick^t geven int gasthujs vijff / arme menschen ene maeltijt, ende geven em dan elck eenen stuver inde handt. De voerge-noemde moetsoene hebben beijde parten angenomen int eeuwige tho holden ende tho vullen trecken voer em ende oeren nacomelingen ende vrunden.

ms.V p.342

B p.325

§ 5 Vanden nijen gecoren Roomsche koninck Carolus, eertzhartoch van Oostenrijck, hertoch van Bourgoingnien ende coninck van Spaengien

Inden ersten^u wil ick een^v weijnich scrijven van sijn heercomen ende geboorte ende zijner grooter macht, wo wal ons desse materie weijnich dient tot dessen Vreesschen cronicken, noch nijet te^w min sus voele. De Bourgoenschen hadden een part in van Westvreeslandt, ende de hartoch^x van Gelre hadde in Groningen ende de landen tusschen^y Eemse^z ende Lauwersche ende een part in Westfrieslant, daer de fursten omme in orloch stonden. Desse^{aa} hartoch^{ab} Karel, nije^{ac} Roemsche^{ad} coninck gekoeren; an^{ae} zijn vorolderen ende geslachte hadde^{af} dat

^a wonen V. | ^b – over VcCD. | ^c – over Vo. | ^d abbet V. | ^e to ... dagen] int ewige A, in eeuwige CD. | ^f altaer V. | ^g elcke AD. | ^h pristeren V. | ⁱ dre A. | ^j andere V. | ^k sollen V. | ^l vole A. | ^m graf VcCD. | ⁿ Rome A(C). | ^o often V. | ^p de beijde] der beijder V. | ^q iare V. | ^r bequeme A. | ^s elcke V. | ^t – oick AC. | ^u iersten V. | ^v – een V. | ^w de AD. | ^x hertoch V. | ^y + der A. | ^z Emse AD. | ^{aa} an desse Vc. | ^{ab} hertoch V. | ^{ac} ny A. | ^{ad} Roomsche V. | ^{ae} ende Vc. | ^{af} hadden V.

1 Bedoeld zijn de zeven hoofdkerken van Rome. Vgl. Deel III-W §§ 2a – §§ 2g, p. 532 – p. 546.

2 21 augustus.

keijserdom lange an gestaen, * van keijser Segemondt^a, coninck van Ungeren^b ende Roomsche keijser^c; ¹ ende nae em hartoch^d Albert van Oostenrijck, Roomsche coninck; ende nae em keijser Frederick, desse was des voergenoemden koninck Alberts suster zone.² Desse keijser Frederick, de darde van den namen, hadde ene zone, ende was geheeten Maximilianus, arshartoch van Oostenrijck, de naeden vader keijser wordt. So hadde dat keijserdom bij dessen geslachte gestanden hondert iaer ende thien, hen tot dessen nijen gecorem^f Romsch^e coninck Karolus, want keijser Segemont^h wort gecoren int iaer dusedt vierhundert ende teynⁱ, koninck Carolus wort gecoren int ijaer^j dusedt vijff hondert ende twintich.³ Hartoch Karel van Bourgoingnien de de stadt Nues belecht hadde^k jaer ende dach, ende keijser Frederick de ontsette^l se; ende daer nae wordt he dootgeslagen voer Nancij vanden hartoch^m van Lottringe ende de Zwyttersⁿ. Desse hartoch Karel van Bourgoingen leet achter ene enige dochter, Marie genoemt; daer hijlickte keijser Frederick an mit sijn^o soen Maximilianus^p, ende nam se ter ee. De teelden kinderen to hoope: enen sone^q geheten hartoch Phijlipsis ende ene dochter geheeten Margareta. De coninck van Spanien^r⁴ hadde dre susteren. Soe wort er een hijlick gededinget, so dat die coninck van Spaengien^s nam ter ee hartoch^t Philips suster Margareten^u voergenoemt^v, ende hartoch Philippus^w nam weder ter ee des coninges suster van Spanien^x, geheeten Johanna.⁵ De twe jongeste dochteren van Spanien hijlickten, die eene an den coninck van Portugael, de ander aen den coninck van Engellant.⁶ Hartoch^y Philips ende^z / sijn huijsfrouwe Johanna teelden te^{aa} hoope sess kinderen: twe soens, de eene sone geheeten Karolus, die nu Roomsche^{ab} coninck gecoren is, ende de ander^{ac} geheeten Ferdinandus; en de veer dochteren, de al tot hoeren iaren ende wasdom que-

B p.326

ms.V p.343

^a Sigismondt Vc. | ^b Hongerijen V. | ^c ende ... keijser] een Roemsche koninck A. | ^d hertoch V. | ^e Roemsche A. | ^f gekoren AC. | ^g Roemschen A, – Romsch CD. | ^h Sigismondt Vc. | ⁱ dusedt ... teyn] 1410 Vc. | ^j + ons Heren A. | ^k de ... hadde] hadde de stadt Nues belecht V. | ^l de ontsette] ontsettede A. | ^m hertoch V. | ⁿ Zwytters V. | ^o synen A. | ^p Maximilianus V. | ^q soen A. | ^r Spaengien V. | ^s Spannien A, Spanien CD. | ^t hertoch V. | ^u Margareta AC. | ^v genoemt A. | ^w hartoch Philippus] hertoch Philips V. | ^x Spaengien V. | ^y hertoeh V. | ^z + zijn ende V. | ^{aa} tho AD. | ^{ab} Roemsche A. | ^{ac} andere V.

- 1 Sigismund (keizer 1410-1437) was afkomstig uit het huis Luxemburg en geen voorvader van Karel V.
- 2 Frederik III (keizer 1440-1493) was geen zoon van de zuster van Albrecht II (keizer 1438-1439). Wel hadden zij een gemeenschappelijke overgrootvader: hertog Albrecht II van Oostenrijk; zie Isenburg, *Stammtafeln* I, p. 6, 16.
- 3 In werkelijkheid op 28 juni 1519.
- 4 Bedoeld wordt de Spaanse kroonprins Johan (1478-1497), zoon van Ferdinand II van Aragon en Isabella van Castilië. Deze had vier zusters: Isabella, Johanna, Maria en Catharina; zie Isenburg, *Stammtafeln* II, p. 48.
- 5 Resp. op 3 april 1497 en 21 augustus 1496.
- 6 Maria trouwde 30 november 1500 met koning Manuel van Portugal. Catharina trouwde 14 november 1501 met de Engelse kroonprins Arthur (†1502), en 3 januari 1509 met Hendrik, die op 21 april van hetzelfde jaar koning Hendrik VIII van Engeland werd. Benninge noemt niet de oudste dochter Isabella (†23 augustus 1498), die getrouwd is geweest met de Portugese kroonprins Alfons en koning Manuel.

men^a; ¹ de eene hijlickte an den coninck van Ungerem, de ander^b dochter^c aen den coninck van Denemerck ende van Noorwegen ende van Zwedenrijck^d. Dese coninck van Spaengen starff sonder wittelijcke^e geboorte; ² so vel dat coninckrijck van Spanien mit alle de ander^f coninckrijcken de daer toe hoorden, alse Castilien, Garnaten, Arragon, Sicilien^g ende Neapels an hartoch^h Philips voergenoemt, arshartoch van Oostenrijck ende Bourgoinnien, mijt alleⁱ den landen daer he^j zijn tijtel van hevet, want he de oldtste^k dochter van Spaenien hadde. Hartoch Philips nam alle dese coninckrijcken in ende regeerde se enen^l tijt lanck. Ende de kinderen bleven in Vlaenderen ende in Brabant ende daer inden lande^m; ende he ende sijn husfroweⁿ bleven in Spanien. Ende daer starff he; men sede: he wordt daer vergeven. Als he doot was, so toech hartoch^o Karel de oldste^p soen in Spanien, ende nam de coninckrijcken in ende alle de landen, ende sijn moeder Iohanna bleeff daer bij em inden lande. Als nu sijn over^q olde vader keijser Maximilianus gestorven was, soe coren de corenforsten^r eendrachtelicken^s to Franckfort³ coninck Karel van Spanien, coninck van Castilien, Cicilien, Aragon, van Garnaten, van Neapels, ende arfhartoch^t van Oostenrijck, hartoch van Borgonien, van Brabant, Hollandt, Zeelandt, Pijkardijen,⁴ ende over alle de hartochdomen^u ende greefschapen in Oostenrijck; wordt gecoren tot enen Roomschen coninck int ier dusernt vijfhundert ende twintich.⁵ Ende inden selven iare^v werdt^w he to Aken ingevoert, ende gesalvet ende gecronet tot eenen Roomschen coninck in tegenwoordicheijt der korffursten^x omtrent Sunte Merten;⁶ ende quam voort tot Coelen mijt so voele fursten ende heeren ende mijt so grooten triumff ende costelicheijt^y der fursten ende heeren, dat ment to vulle nijet kan scrijven, alse^z alle de fursten ende heeren des Rijckes ende uut allen landen sick gerustet hadden mijt golden stucken, ende alle andere costelicheden^{aa}; so dat dije fursten ende heeren weren daer soe voele ende mannich van cardinalen,

B p.327

^a weren gekomen A. | ^b anderde A. | ^c – dochter V. | ^d Sweden A. | ^e wytlke A. | ^f de ander] den anderen A. | ^g Cicilien V. | ^h hertoch V. | ⁱ allen V. | ^j hij V. | ^k oldeste A. | ^l een A. | ^m landen V. | ⁿ hujsfrouw V. | ^o hertoch V. | ^p oldeste A. | ^q – over V. | ^r koerffursten A. | ^s eendrachtliken A. | ^t ertzhartoch Vc. | ^u hertochdommen V. | ^v ier A. | ^w wort AD. | ^x korenforsten V. | ^y kostlicheyden AD. | ^z alsse V. | ^{aa} kostlicheyden A.

- 1 Het waren Eleonora (7 maart 1519 gehuwd met koning Manuel van Portugal), Isabella (12 augustus 1515 gehuwd met koning Christiaan II van Denemarken), Maria (13 juni 1522 gehuwd met koning Lodewijk II van Hongarije) en Catharina (5 februari 1525 gehuwd met koning Johan III van Portugal); zie Isenburg, *Stammtafeln* I, p. 17. Het feit dat Maria's huwelijk met Lodewijk van Hongarije vermeld wordt, toont aan dat deze passage niet direct na de plechtige keuze van Karel V tot Rooms-koning (26 oktober 1520) geschreven is.
- 2 In werkelijkheid kroonprins Johan; zie p. 425 n. 4.
- 3 Op 28 juni 1519.
- 4 Holland, Zeeland en Picardië waren graafschappen, evenals ettelijke hier ongenoemde: Vlaenderen, Namen enz. Vermoedelijk heeft Benninge zelf bij het afschrijven een of meer regels overgeslagen.
- 5 Zie noot 1 hierboven.
- 6 11 november 1520; de juiste datum is 26 oktober 1520.

ms.V p.344

archibisscoppen ende bisscoppen, koerfursten, koningen, hartogen, marckgreven, lantgreven ende fursten des rijckes, soe datmen / op eenen slichten^a greven ofte^b op enen vrijheren ofte op enen ridder niet meer achtete dan op enen slichten borger van Collen^c. Soe dat sedert^d Gots geboert^e nije Roomsche^f koninck so costelicken^g wort^h gecronet, ende so grootenⁱ eere der fursten heren wordt bewijst, als dessen gedaen wordt; ende oick als men secht, so is sedert Godes geboerte nijewarlt so rijcken furste van landen ende luden tot enen Roomsschen koninck gecoren also^j desse, want dat meeste deel van karstenrijck komet em ende den zijnen toe, uutgenomen Franckrijck^k. Want alle de coninckrijcken van Spaenien, ende de daer toe hooren so voergescreven is,¹ alle Oostenrijck mijt alle die^l landen die daer to horen^m, alle de Borgoensche landen de daer toe behooren so voergenoemt is.² Sijn ene moije, sijns moeders suster, is eenⁿ coninginne van Portugael,³ sijn ander moije is coninginne van Engeland;⁴ sijn ene suster is coninginne van Ungarijen,⁵ de ander suster is coninginne van Denemarck^o, van Sweden, van Norweghen;⁶ ende is van keyserlikenn^p geslachte van older tot^q older^r, so voergescreven is;⁷ soe dat zijns gelijcke in dusent jaren^s niet^t is geweest^u.

§ 6 Van dat de hartoch van Geller sijn reden sande to Groningen umme huldinge, plicht ende eede to nemen van dessen Ummelanden anno M V^c und XXI

B p.328

Int jaer Unsses Heren vijftien hondert ende XXI sande hartoch^v Karel van Geller sijne reden ende zijne bevels luden in Vrieslant tho Groningen, omme vann prelaten, hooftlingen ende egen arveden inden Vreesschen Ommelanden^w huldinge, plicht ende eede to ontfangen. Als de Ommelanden quemen op to Groningen opt Raedthuijs, ende em sulcks^x voergehouden wort^y, so hadden

^a slichteren A. | ^b oft V. | ^c Coelen V. | ^d ser AD. | ^e Gots geboert] Godes geboerte V. ^f Roemsche A. | ^g kostliken A. | ^h wert V. | ⁱ grote A. | ^j also V. | ^k Vrancyck AC. ^l den A. | ^m to horen] toehooren V. | ⁿ eene A. | ^o Denemarcke V. | ^p keijserlijcke V. ^q tho V. | ^r olderen A. | ^s iaer A. | ^t + en V. | ^u is geweest] gewest ys A. | ^v hertoch V. ^w Vreesschen Ommelanden] Vreesschen Ummelanden V. | ^x solckes V. | ^y werdt V.

1 In dit Deel: § 5.

2 In dit Deel: § 5.

3 Karel V's tante Maria was getrouwd met koning Manuel van Portugal, maar was reeds op 7 maart 1517 overleden. Daarna werd in 1519 Karel's zuster Eleonora de nieuwe bruid van Manuel en daardoor koningin van Portugal.

4 Karel V's tante Catharina, koningin van Engeland sinds 21 april 1509.

5 Deze passage moet dus geschreven zijn na 13 januari 1522, toen Maria trouwde met Lodewijk II van Hongarije (deze overleed 29 augustus 1526); wellicht nog voor 5 februari 1525, toen Karel V's zuster Catharina trouwde met koning Johan III van Portugal.

6 Zie p. 426 n. 1.

7 In dit Deel: § 5. Karel's vader Filips de Schone is echter nooit keizer of zelfs maar Rooms-Koning geweest.

ms.V p.345

de prelaten, hoeftlingen^a ende eijgenarveden daer groote zwaricheijt^b an omme em sulckes^c toe doende, vermarckenden^d, ende weren beducht, datse de furste doch nijet konden^e besarmen; off^f daer een ander here up se wolde^g, als^h se em dan gesworen weren, mochten de landen daer bij in grooten lasten comen; als se nijet gezworen weren, konden se sick bet dan verdedingenⁱ. Men ten laesten mijt grooter zwaricheijt worden se daer toe gedrongen vanden Raed van Groningen mijt den Gellerscen reden, so dat se moesten huldinge, plicht ende eede^j doen, woo wal / se dat niet gerne gedaen wolden hebben. Want se hadden den fursten^k van Geller al bijnnen Groningen, wal was he daer niet, want daer weren wal elven^l oft twaelff in^m Groningen geestelickⁿ ende wartlick^o, de alle jaer gelt vanden fursten hadden,¹ dat so jammerlicken^p elendich uut dit arme Vreeslant boven^q Godt, eere ende recht gescattet wort. Ende dat weren vanden oppersten, de dit iaergelt sus hadden, ende dit^r orloech ende warck^s mitten fursten dus dragende helden. De landen mosten alle jaer op brengen ende to scatinge geven soven^t dusent Rinsgulden^u. Weer dat voergenoemde jaergelt niet gewest, se hadden mijt veer oft vijff dusent Rinsgulden^v wal toe comen; men^w die bijden blauwen sack sus weren, als de pastoor mester Willem, mester Ulfart provest tho Loppersum, Lueken Hornken, Cort Koenders, Berent Conders, Luloff Conders, Roeloff Huijnge, Clawes^x Scaffier, Lubbert Clant, beijde Johan Hornken de jonge ende olde, Peter Ulger;² de uppersten hadden veerhondert Rinsgulden^y, oer sommige^z drie hondert, een deel twehundert^{aa}, off^{ab} een part hondert^{ac}, de minsten hadden vijftich Rinss^{ad} gulden des iaers.³ Als nu desse prelaten, hoeftlingen ende egen arveden mijt grooter swaricheijt^{ae}, soe sint se daer toegecomen, dat se elck in sunderheijt hebben oeren eed gedaen elck^{af} allene: de^{ag} prelaten

^a hovelingen V. | ^b swaerhey A. | ^c sulcks AC. | ^d vermarckende V. | ^e konde V:CD.
^f oft V. | ^g wolden V. | ^h al V. | ⁱ verdingen Vo, vordedingeden A. | ^j eet A. | ^k furste V. | ^l elff V. | ^m bynnen A. | ⁿ geestlick AD. | ^o warlick AD. | ^p yamerlich A.
^q kenne A. | ^r dat V. | ^s + sus A, + sulcx CD. | ^t seven V. | ^u Rinsce gulden A. | ^v Rinsce gulden A. | ^w mer V. | ^x Claes V. | ^y Rinsce gulden A. | ^z summige AD. | ^{aa} II^c V.
^{ab} ende A. | ^{ac} I^c V. | ^{ad} Rinsce A. | ^{ae} zwaerhey A. | ^{af} ellick Vc. | ^{ag} allene de] alle A.

- 1 In de jaarrekeningen van de Gelderse rentmeester in Groningen, Evert van Domseler, die lopen van Sint Jacob tot Sint Jacob (25 juli), komen in 1520/21 tien Groningers met een Gelders jaargeld voor. Het zijn Wilhelmus Frederici, de proost Ulfert Sybrandy, Peter Sickinge, Ludeken Horenken, Roelof Huynge, Coert Conrades, Ludolf Conrades, Claes Schaffer, Peter Ulger en Gert van der Scheren. In 1521/22 komen daar nog bij: Gelmer Canter, Johan Horenken en Evert Mepsche. (GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 34r, 46v).
- 2 Niet al de genoemde personen figureren in de Gelderse rekeningen over 1520/21 en 1521/22 als ontvangers van jaargeld. In 1520/21 ontbreken Berent Conders en Lubbert Clant en beide Johan Horenkens, waarna van deze vier alleen één Johan Horenken in 1521/22 een jaargeld krijgt. Daarentegen wordt Peter Sickinge, die bij Van Domseler wel als jaargelder vermeld staat, niet bij Benninge genoemd.
- 3 Benninge's beweringen berusten hier duidelijk op geruchten. In 1520/21 zijn de werkelijke bedragen: Wilhelmus Frederici 300 gulden, Ulfert Sybrandy 150 gulden, Peter Sickinge, Coert Conrades, Roelof Huynge, Ludolf Conrades, Ludeken Horenken en Claes Schaffer elk 100 gulden, Peter Ulger 50 gulden, Gert van der Scheren 25 gulden.

B p.329 voer sick, de hovelinghe voer sick, ende de eijgen arveden oick allene.¹ Ende hebben oeren eedt sus gedaen: blijft de furste van Geller weldich heere van Groningen ende den Ommelanden, soe willen se em holden voer eenen heren^a; ende wort he daer mijt macht ofte vruntscap^b van ander jenige fursten ende heeren affgedreven, soe sullen se des eedes ontlast blijven. Ende hier mede weren de Gellersche reden^c tevreden, ende de stadt betaelde alle de costen ende wijn de se verdaen hadden; dat beleep wal boven^d dardehalff^e hundert Philippusgulden. Ende daer na toech Lutken Horenken in Langewolt, Vredewolt ende Hummerse ende Mijdach, ende leet de to^f Suijthorum bij ene comen; ende nam daer oick enen^g eedt van des fursten^h wegen vanden genen de niet to Groningen gesworen hadden. Desgelijckes toech he voort an tho Wijnssum, ende leet daer oick comen de Ommelanden; ende moesten des gelijckes doen.² Roeloff Huijnge ende Clawesⁱ Scaffer togen in dat^j Olde ampt, ende deden oick des gelijckes.

§ 7a Van enen grooten onwillen ende orloech dat op stonde tusschen de twe steden Campen ende Zwol

ms.V p.346 Inden iaere^k Unsess Heeren dusent vijffhundert ende XXI rees op alto^l grooten orloech ende schadelicke verderffnisse^m der stadt Campen ende Zwolle ende ghemene Stichtes van Utricht;³ ende quam sus heer – want allenⁿ dinck^o is tho verwinnen, men de welte^p* nummermeer⁴ – want de van Swolle weren seer opgecomen bijder^q Groninger orloech, dat lange gewaert hadde, daer se de marckeden van gecregen hadden, ende weren daer rijcke bij geworden. Ende de van Campen begonden seer aff to slaen* ende to verarmen, want de IJsel ende stroom buten an dat Swarte water seer toe sloech,* so dat de scepen nijet wal op konden komen to Campen; so seijlden de scepen al op int Swarte water na Swolle, soe dat oer stadt daer groot bij wordt, dat den van Campen niet wal gevel. Soe hadden de van Campen bij olden tijden enen tol gehadt, vanden bischop van Utrecht beleent;⁵ men daer^r was in hondert iaren nie^s tol van geeijschet ofte geboert vanden scepen de in quemen na Swolle int Swarte^t water.

B p.330

^a heer V. | ^b ofte vruntscap] oft fruntschap V. | ^c heren A. | ^d over V. | ^e derdehalff V. | ^f te V. | ^g een A. | ^h + van Gellers A. | ⁱ Claes V. | ^j – dat V. | ^k iaer A. | ^l alte V. | ^m verderffnisse A. | ⁿ alle A, all CD. | ^o dingen V. | ^p weelte AD. | ^q by dat A. | ^r + en V. | ^s nije V. | ^t Swart V.

- 1 Op 25 mei 1521; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 1058.
- 2 Te Zuidhorn op 10 juni en te Winsum op 12 juni 1521 (GrA, HJK, inv. nr. 32).
- 3 Het conflict begon in feite al het jaar daarvoor met de aanhouding van een Zwols vrachtschip door Kampen, gevolgd door het vasthouden van Kamper burgers door Zwolle op 26 mei 1520. Vanaf 27 oktober 1520 vonden er regelmatig schermutselingen plaats. Op 1 februari 1521 aanvaardden beide steden bemiddeling door de bischop van Utrecht. Zie Johan van Breda, *Kronijk*, p. 51-57.
- 4 Dit is wellicht een spreekwoord.
- 5 In enkele stukken in het Utrechts Archief is sprake van een belening door de bisschop van de tol binnen Kampen aan de stad, en wel in 1327, 1390, 1445 en 1446; zie *Regesten Utrecht*, nrs. 554, 1131, 3288 en 3323.

Oock namen de van Campen voor, dat de van Swolle men en seker getal van schepen ter zee moesten voeren, men twee ofte dre groote Rynschepen^a, ende nu begonden te voeren so vele alst em belevede; dat de van Campen meenden em dat so niet belevede^b, ende weren tegen oer olde privilegien ende vrijheden. Ende begunden op malcanderen to^c beletten ende toe besetten^d, vangen ende rooven, ende namen an beijden sijden krijges knechten an.

§ 7b *Zwolle's keuze voor Gelre is een bron van veel ellende*

Dit verdroet ten lesten den bisschop van Utricht Philippus van Burgundien, zalige bisschop Davidts broeder, dije nu bisschop was, mitter ridderscap ende steden; ende namen de schelinge tusschen den voergenoemden steden op, ende verblevent an se to vruntscup^e naest den besten rechte.¹ So geboerde, dat de bisschop moeste up in Brabant ende Vlaenderen bijden nijen gecoren keijser Karolus, coninck van Spaenien, arshartoch^f van Oostentrijck ende Bourgonnien, de daer hadden een groot oirlooch mijtten coninck van Vrancrijk omme sodane landen alse Hoge Bourgonnien, Pickardijen, Henegouwe,² ende meer andere^g landen ende steden de he den huse van Bourgonien affgetogen hadde, doe hartoch^h Karel van Borgonien voer Nancij dootgeslagen wordeⁱ. Ende oick mede omme Mijlanen, dat de camer^{*} des Ricks^j was, oeck ingenomen^k hadde ende den Rijcke aff getogen^l.³ Welcke / beyde^m fursten, de keijser endeⁿ coninck van Vrancrike^o, an beijden sijden vergaderden een michel^{*} ende groot volck to voet^p ende to peerde; ende den keijser vellen to hulpe voele heeren ende fursten, soe dat he^q daer mede up toech in Vrancrike^r, ende dede daer machtigen schaden. De Spaniolen uut Spanien deden den coninck van Franckrijk aen de zijt^s grooten schaden,⁴ soe dat de coninck nijet wiste, waer he de vijande keren solde. Soe was de bisscop van Utricht daer bijden keijser, want he een wijs here^t ende furste^u was, ende verleet dat Sticht van Utricht; so dat he tusschen desse tween steden niet voerderde, off niemant van ridderschap ende steden oeck wat toe dede. Soe hebben de van Swolle enen altomalen dumen ende

ms.V p.347

B p.331

^a Rimschepen V. | ^b beleveden AD. | ^c te V. | ^d besitten V. | ^e frundtschap V.
^f eertshertoch V. | ^g ander AD. | ^h hertoch V. | ⁱ wordt V. | ^j Rijckes V.
^k innegenomen V. | ^l + hadde A. | ^m beijden V. | ⁿ + de A. | ^o Franckrijk V. | ^p vote AD. | ^q hij V. | ^r Franckrijk V. | ^s – aen de zijt A. | ^t heer V. | ^u furst V.

- 1 Op 24 januari 1521, door Zwolle en Kampen aanvaard op 1 februari 1521; zie Johan van Breda, *Kronijk*, p. 57-58.
- 2 Hoewel delen van Henegouwen in 1477/78 wel tijdelijk door Franse troepen werden bezet, behoorde dit gewest niet tot de territoria die aan koning Lodewijk XI na de dood van Karel de Stoute uit de Bourgondische erfenis ten deel vielen.
- 3 Op 15 september 1515, na de slag bij Marignano.
- 4 In maart 1521 waren de vijandelijkheden tussen Frankrijk en Habsburg begonnen. Vooral in juni 1521 leden de Fransen gevoelige nederlagen, bijvoorbeeld op 30 juni bij Esquirros in Navarra.

gecken anlach gedaen, daer voele iammers ende verdriets^a van is^b geresen^c ende gecomen, ende hebben oeren rechten landes heeren ende Stijchte van Utricht verlaten, den se huldinge, plicht ende ede gedaen hadden, sunder rechte oersaken; ende hebben den fursten van Geller hartoch^d Karel in gehaelt ende angenomen voer oeren heeren.¹

§ 7c *De strijd concentreert zich om het bezit van Hasselt*

Soe hevet de hartoch^e van Geller voert Hasselde belecht,² ende wolde dat oick in nemen. Ende de van Hasselt sloegen se^f weder aff, soe dat he daer doe^g geen gewin op hadde. Soe sanden de van Campen volck in, de em dat holpen holden. Oick hadden se bijnnen Hasselt enen uut Vrieslant, geheeten juncker Roeloff van Ewssum, de van Middelstum in Groninger gebede^h geboren was, de daer bijnnen woonde, want he to Sneeck gehijlicktⁱ was; de wolde niet Gellersch wesen, de was starck an de Hasselder sydt^j omme de stadt tho holden, want dat Stichte mijtten ridderschap hadden daer bijnnen wal omtrent ses ofte^k soeven hondert knechten, soe datse doe den Gellerschen ende Swolschen^l wal getroost weren. Doch soe beleden se de stadt mijt blockhuser^m, want ene wort gemaket tho Gelmuijen, ende een blockhuijss sloegen se voer Hasselt over de brugge, ende hadden oick volck ten Swarten water int clooster ende oick op de Swarte sluijs, omme datter niet in komen solde. Doch kregen se in wat se wolden bij dage ende bij nachte van Ruwe feen aff ende van Staphorst ende den wech na Ummen. Dat vernamen de Gellerschen; so branden se voele husen to Staphorst, ende deden den armen huijsluden daer omtrent grooten schaden.

§ 7d *Groningen zendt mondjesmaat de door Karel gevraagde hulp*

ms.V p.348 Als de furste van Geller daer sus int verdrietⁿ was, ende geen groot gewin op se hadde dan den buren ende ommelanden to verdarven, soe screeff he / an de van Groningen^o om^o hulp ende bijstant, want he oer heere doe ter tijt was; ende begeerde, datse em solden senden voer Hasselt twe last bussen crudes, ende dat de van Groningen em mitter macht ende oer groote gescut van bussen solden geven, ende beleggen Covorden. ende winnen dat. Dat welck^p de van Groningen affsloegen ende niet wolden doen. Doch so sanden se em dre tonnen bussen krudes daer int leger voer Hasselt; ende senden an den fursten mester Henrick Eelderwolt doctoor ende secretarius to Groningen, omme se daer bijden fursten to

B p.332

^a verdreets AD. | ^b van is] ys van A. | ^c verresen V. | ^d hertoch V. | ^e hertoech V. | ^f see V. | ^g daer doe] doe daer V. | ^h in Groninger gebede] doorgehaald A. | ⁱ gehiliket A. | ^j sijde V. | ^k often V. | ^l Swollesschen A. | ^m blockhuusen AC. | ⁿ verdreet AD.
^o omme V. | ^p welcke V.

1 Op 8 juli 1521; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 1067.
 2 Op 11 juli 1521; zie Johan van Breda, *Kronijk*, p. 63.
 3 Deze brief is niet bekend.

verdedingen, omme to hooren wat oirsaken se hadden, dat se^a em de twee hundert knechten – daer he eersten om^b gescreven hadde – to^c versolden een maent, ende omme de ander twe also omme^d dat bussen^e cruijt ende omme Coevorden te^f beleggen, soe voergescreven is.¹ Doch doe he alle de onschult verstaen hadde, soe verleet he em^g om Covorden to beleggen ende dat cruijt to senden. Ende solden^h em daer voer geven dre dusent Rinssⁱ gulden: de Vreessche Ommelanden solden geven twe dusent Rinss^j gulden ende Groningen een dusent Rins^k gulden; welck^l so gescach. De van Groningen namen oer dusent Rinssgulden^m dat seⁿ em gaven, op rente to Munster.²

§ 7e *Stichtse troepen teisteren Veluwe, maar worden verslagen*

De Stichtssche ruterer ende knechten weren omme gerucket* van Deventer to Campen, ende legerden sick daer, omme dagelix to mangelen ende scarmutssen mitten Gellerschen voer Hasselt ende Gelmuden, ende deden malcanderen dagelix voele schaden. Soe togen de Stichtschen^o mijt oeren ruterer ende knechten ende borgeren ende inwoneren int landt van Geller inde Veluwe, omme to rooven ende vangen, ende hadden ene groote buete gewonnen. Dit vernam de hartoch van Geller, ende starckede em mitter macht, ende toech den Stichtschen^p toe moete inde Veluwe; ende quemen bij ene, ende hadden ene grote^q scarmutssele^r ende^s slach onder malcanderen,³ soedat daer veele^t dooden an beijden sijden bleven, ende vele gevangen; ende de Gellersche hielden^u dat velt ende overhant, ende namen em dat rooff. De schulte van Deventer wordt mede to Zwolle in gevoert gevenckelicken^v mit vele^w andere^x borgeren ende inwoners^y, buren ende knechten, de daer gerasoent^z worden.

§ 7f *Terreur Gelderse troepen in Drenthe met moeite afgekocht*

Als de Gellerschen ende Zwolschen desse victorie suss^{aa} gehadt hadden, togen se in Drenthe ende eersten^{ab} voer Steenwijck, omtrent ander halff hundert ruter^{ac} toe peerde ende anderhalff dusent krijgers tho voete^{ad} mitten^{ae} ritmesteren

^a dat se] datse V. | ^b omme V. | ^c te V. | ^d om V. | ^e busse V. | ^f to AD. | ^g hem V. | ^h soldem V. | ⁱ Rinsce A. | ^j Rinsce A. | ^k Rinsce A. | ^l welcke V. | ^m Rinsce gulden A. | ⁿ dat se] datse V. | ^o Stichtsschen V. | ^p Stichtsschen V. | ^q – grote V. | ^r + de groot was V. | ^s + oick enen V. | ^t vole AC. | ^u helden A, hadden CD. | ^v gevenckliken A. | ^w vole AC. | ^x anderen A, – andere CD. | ^y + ende A. | ^z gerasoent VcD. | ^{aa} desse ... suss] sus desse victorie A. | ^{ab} erst AC. | ^{ac} ruterer A. | ^{ad} krijgers ... voete] voetes knechten A, voetskrijgers knechten C(D). | ^{ae} myt A.

- 1 In dit Deel: § 7d.
- 2 Er zijn diverse kwitanties bewaard gebleven, waarin de Stad Groningen aan personen en instellingen te Münster rente over geleend geld betaalt; zie GrA, RvR, inv. nr. 854, diverse nummers.
- 3 Op 21 september 1521; zie Johan van Breda, *Kronijk*, p. 69.

B p.333
 ms.V p.349
 B p.334

ende twe borgemesteren uut Zwolle^a, omme vuyth tho vorderen den brantschat daer se dat landt van Drenthe op gesat hadden, ende em geweijgert was nijet to geven, want de droste^b van Covorden hadde dat den lande verboden. So hadden se^c / gewin op de stadt Stenwick, men se branden daer nae^d welcke husen daer omtrent, ende namen mede dat em werden mochte^e. Ende quemen voort in Drenthe, ende vort to^f Assen int clooster; ende de weldige hoop legerde^g sick in^h Rolde,¹ ende daer branden se wal soeven grootenⁱ husen; ende screven voert alt lant doer, dat elck karspel moeste^j daer bij em comen, ende verbrantscatten em daer elck nae grootheijt des^k dinckspills ofte^l karspels. Ende alle dat manvolck ende buren weken voer^m, ende quemen bijnnen Groningen ende nae Vrieslandt ende int Goerecht; ende sanden presterenⁿ ende andere^o boden mijt geleijsde^p bijden hoop to Rolde, ende verdingeden elck karspel ende dinckspul op ene summe geldes, oer sommige op XVI hondert Rinsgulden^q, een deel op dusent, een deel up^r XI oft^s XII hondert, so voert hooger ende leger, wo de karspelen groot ofte^t rijck weren^u; so dattet beleep ene groote machtige summe geldes, omtrent achthien oft^v twintich dusent Rinsgulden^w, dat dit arme lant boven recht ende reden ende buten oer schulde^x suss jammerlicken aff gescattet ende geweltlicke genomen wordt, ende gebrant ende off ghe eten^y ende gedroncken^z ende to slagen^{aa} wordt, als de maniere van dat krijges volck is. Als de Drenthen sus in Groningen geweken^{ab} weren, so kregen se daer onder den cloosteren ende borgeren ene marckelijcke groote summe geldes op rente, ende satten elck daer voer rogge renthen, iaerlix to geven. Ende setten den knechten borgen uut Groningen ende gijselers vanden rijcksten uut Drenthe, de se bij em hielden^{ac} ende mede namen, omme em dat gelt to Zwolle in oer gewarssum vrij to leveren. Ende braken daer op, ende togen nae Covorden omme daer voer bij to trekken; men dat was nijet wal toe doende, want dat huys to Covorden was wal beset mijt krijges knechten ende vele^{ad} gescuttet daer op, so dat se daer mijt dat reijsige tuich ende gescut niet hen konden comen. Doch ten laesten hadde de droste^{ae} anxt, leet he^{af} se daer niet door, datse em die vleckes bij nachte solden^{ag} invallen ende barnent; so hevet heet belevet datse daer door sijnt getogen mijt upgerichte^{ah} vancken^{ai}, ende deden em daer binnen genen scaden^{aj}. Ende togen voert na Twente, ende legerden^{ak} sick eersten to^{al} Oot-

^a Swoll V. | ^b drostz V. | ^c + geen Vc. | ^d daer nae] daer A, – daer nae CD. | ^e mochte AD. | ^f vort to] voorts tot V. | ^g logeerden V. | ^h + Drente to A. | ⁱ groter A. | ^j muste AC. | ^k der A. | ^l oft V. | ^m + em V. | ⁿ pristeren V. | ^o ander AD. | ^p gebede VoCD. | ^q Rinsce gulden A. | ^r – up V. | ^s ofte AC. | ^t oft V. | ^u waren V. | ^v – acht-hien oft A. | ^w Rinsce gulden A. | ^x sculd A. | ^y ghe eten] gegeten V. | ^z + wort A. ^{aa} to slagen] toeslaegen V. | ^{ab} weken A. | ^{ac} hielden V. | ^{ad} vole AC. | ^{ae} drost V. ^{af} hij V. | ^{ag} sullen A. | ^{ah} upgericht A. | ^{ai} vaenkens V. | ^{aj} genen scaden] geen schade V. ^{ak} logeerden V. | ^{al} tot V.

1 De data hiervan zijn niet nauwkeurig bekend.

merssum,¹ ende to Ulsen ende daer omtrent, omme daer oeck to rooven ende brantscatten; ende branden daer vele^a husen, ende togen weder in Zwolle.²

§ 8 Van dat de Gellerschen dat blockhuijs vor Deventer wonnen ende de brugge aff branden

ms.V p.350

De van Deventer hadden gemaket een blockhuijs voer oer brugge. Daer togen de Gellerschen^b voer, ende wonnen dat stormender handt,³ ende sloegen dat mees-tendeel^c doot dat daer op was; ende branden de brugge aff omtrent de helfte^d. Als se desse^e victorije hadden, soe was de bisschop van Utricht niet inden lande, ende was bijden keijser, masschien^{f*} omme bijstant. Soe quam hij weder int landt uut Hollant toe Campen; ende de Stichtsens^g hadden vole^h krijges knechten lig-gen to Steenwijck ende to Vullenhoeⁱ. Die van Campen mijt de voergenoemde^j knechten starkeden sick, ende ontsatten Hasselde,⁴ ende brachten daer in om-trent mijt hondert wagenen alle^k dat em daer in^l van noden was van privande ende bussen^m cruijt.

§ 9a Woe de stadtholder, een heer van Moers to Sneeck, mitten Soeven wolden voor Steenwijck brande

B p.135
lees 335

De stadtholder metten Vresen quam inder nacht onverwaert voor Steenwijck,⁵ ende brandeⁿ em aff voer de stadt twe windmolen ende een huijss ofte twe; ende daer weren wal een^o drehundert knechten in^p, men de raedt wolde nemant uut laten inder nacht, ende weren beanxtet om een verrasschen. Ende so togen se weder aff, ende deden doe meer genen schaden.

§ 9b Stichtse benden plunderen op het Friese platteland

Dijt moijde de^q van Steenwijck ende den Stichtscen^r, ende versammelden vele^s van oer^t krijges volck bij ene, ende togen mitter macht^u in Stellingewarff ende in Schoter lant omtrent Sunte Meerten inden Winter,⁶ ende brantscatteden groot

^a vole AC. | ^b Gellersche V. | ^c meeste A. | ^d hellefte V. | ^e de A. | ^f mach scheen AD.
^g Sticschen V. | ^h veel V. | ⁱ Vollenhoe V. | ^j + krijges A. | ^k al V. | ^l inne A. | ^m ende bussen] bussen ende A. | ⁿ branden A. | ^o in V. | ^p – in V. | ^q dem V. | ^r Stichssen V.
^s vole AC. | ^t oere V. | ^u nacht V.

- 1 Op Dionysiusdag (9 oktober 1521). Op 12 oktober trok men verder naar Goor; zie Johannes van Lochem, *Kroniek*, p. 328 met foutieve datering 30 december 1521.
- 2 Waarschijnlijk nog in oktober 1521, geen exacte datum bekend.
- 3 Geen nauwkeurige datum bekend.
- 4 De datum hiervan is niet bekend.
- 5 De datum van deze aanval is niet bekend.
- 6 11 november 1521.

gelt, ende branden daer in Stellinge warff vole^a husen; ende desgelijcken in Scoerlant, daer brandense op dat groote dorp Oosterzee ende Delsterhusen^b, ende deden daer int lant grooten scaden mijt brant, rooff ende vangen. Ende togen sus voertan^c in Upster landt^d ende^e Smalingerlandt ende in Acht karspel, ende legerden sick in Collum ende Gerckescloester^f ende Barge clooster^g, ende brantschatten alle desse landen tot oeren willen, ende kregen groot gelt daer van. Als se daer een tijt lanck^h gelegen hadden, braken se daer up, ende togen nae Wester goe ende voer Bolzwert, ende meenden dat in to vallen. Men het was starck, ende daer weren veleⁱ buren in de se affsloegen, ende daer leden se schaden voer; soe datsse daer gheen groot gewin an de stadt hadden. Ende daer bleven se een tijt lanck liggen in openen vleckende cloosteren, ende kregen daer oick in /Wester goe brantschat. Soe togen se weder na Leeuwerden, daer worden se geloyset^j, mijt privande buten der stadt, want daer weren^k se vrenden;^l ende togen so^m wederomme in Barger clooster ende in Colmer lant, ende screven in Dongerdeel om brantschat, dat em daer geweyjgert wordt, want de stadtholder toeⁿ Dockum van de Gellersche wegen de wolde dat neet beleven, datsse em brantschatt moesten geven. Alst nu een hart^o winter was, datmen over alle^p stromen ende wateren over dat ijs mochten reijssen, so togen se over Dockmer deep in Dongerdeel, ende haelden daer vuyt enen grooten rooff, ende namen al mede dat em wardden^q muchte^r, ende branden vijff karspelen daer int lant. Ende togen so^s weder uutten lande mijtten rooff ende brantscat doer Vredewolt; men daer deden se anders geenen scaden vermidts brant, roof oftz^t brantschat, men se aten ende droncken mijt em al datsse krijgen kunden^u, ende namen wal etel cost, vlees, speck, botter ende broot mede. Anders wordt daer geen schade gedaen, want in Groninger lant was doe gheen prijs. Ende sus togen se voert int landt van Drenthe, ende starckeden sick mijt enen grooten hoop van knechten.

ms.V p.351

B p.336

§ 9c *De drost van Coevorden terroriseert Groningerland*

Ende so hadde de bisschop eenen drosten opt huijs to Covorden, geheeten Frederick van Twickel, de wordt de velthoofman vanden hoop van dessen knechten. De tooch mitten hoop eersten int Goerecht, ende eijsschede van em brantscat; want dat Gerichte van Selwert^v quam den bisschop toe, so moesten^w se em brantscat geven, als se oick deden. Soe togen se voort in Duerdes woldt omme to^x rooven ende brantscat to halen, ende vengen to Sideburen^y uut der kercken vele^z buren de daer ingewekenn^z weren, ende brantscatten dat

^a vele V. | ^b Delffster husen A. | ^c Upster landt] Opsterlant V. | ^d in V.

^e Geerkensclooster V. | ^f Barge clooster] Bargerclooster Vc. | ^g daer ... lanck] een tyt lanc daer A. | ^h vole AC. | ⁱ gelogijset Vc. | ^j waren V. | ^k – so Vc. | ^l vann A. | ^m een hart] eenen herten V. | ⁿ allen V. | ^o worden A. | ^p mochte V. | ^q – so Vc. | ^r ofte CD.

^s conde V. | ^t Zelwert V. | ^u musten AD. | ^v te V. | ^w Sijdebueren V. | ^x vole AC.

^y inne geweken V.

1 Op 13 januari 1522; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 279-280.

heele lant; desgelijcken deden se int Oldeampt, ende vengen daer, ende namen al^a mede dat em werdenn^b mochte, ende branden to Suijtbroeck drie husen. Als se oer warff daer^c bestelt hadden, so togen se inden Dam ende daer omtrent inden cloosteren, ende screven uut inden Ommelanden omme brantschattinge. De Groningers condem em allene geen wederstal^d doen; so screven se aenden hartoch^e van Gelre ende^f den Stadtholder van Sneeck om bijstant.¹

^a alle V. | ^b werdden V. | ^c oer ... daer] daer oer warck V. | ^d allene ... wederstal] geen wederstant allene A, alleene geenen wederstandt C. | ^e hertoech V. | ^f + an A.

1 Deze brief is niet bekend.

WEDERZIJDSE OVERLAST van troepen in Noordoost-Nederland; Karel V biedt Friezen amnestie aan; huldiging Karel van Gelre in Groningen en Drenthe (1522)

§ 1 *Geldersen en Groningen verjagen Stichtse troepen*

ms.V p.352

Int iaer van XV^c ende XXII omtrent Sunte Peter ad Cathedra¹ sande de hartoch^a van Geller enen velt hovetman, Michiel van Pomeran genoemt, mit een twee hondert ruters to peerde wal gerustet, ende daer bij omtrent vijff hondert voetknechten. Ende de stadtholder van Sneeck ende^b heer van / Moers quam oick to Groningen mit twe hondert knechten.² De Groningers screven vuijt^e inden Ommelanden³ bij lijff ende guet ende bijden brande, dat de landen mede uut mosten^c. Ende de Groningers mit oren^d schutten ende omtrent drije hondert borgers, de werachtschenn^f, mijt oer^e groot gescut ende velt gescut – ende de Gellerschen hadden oick guet^h gescut mede, so datter een groet hoepⁱ volcx bij ene vorsamelden^j. Ende het was hart^k gevrozen, so datmen to^l voete ende to^m peerde mit dat geschut over ijs mochtenⁿ. Soe togen se uut mitter macht nae middage omtrent drie uren naeden Dam, ende bleven des nachtes mitten hoop int clooster tho Witte werum. Dat vernam^o de droste mitten Stichtschen^p hoop de inden Dam lagen; so braken de op, doet duijster was,⁴ ende togen weder omme uutten lande na Westerwolde, ende meenden dat de Groningers em niet^q vervolgen solden, so datse niet zeer ijlden voer to trecken. Soe sijnt de Groningers naegetogen, ende quemen des avendes to Westerwolde, daer se benachten. De Stijchtsce^r hoop was voer hen int^s clooster ter Apel ende dachten niet datmen se vervolgeden. Des morgens vroe weren de Groningers op toe peerde ende te^t voet, ende togen al^u. Als die Stichtschen die ruters vernamen, so braken se op mitten rooff ende gevangen, ende togen voer hen nae Coevorden; ende de rutereren reden hem vrij nae, men se dorsten onder oer^v ge-

B p.337

^a hartoech V. | ^b een V, + de A. | ^c moesten V. | ^d oer V. | ^e dre AD. | ^f weerachtichste V. | ^g een A. | ^h groot V. | ⁱ een groet hoep] enen grooten hoopen V. | ^j versammelde V. | ^k hert V. | ^l te V. | ^m te V. | ⁿ over ... mochten] muchte over dat ys A. | ^o vornamen A. | ^p Stichtschen V. | ^q nicht A. | ^r Stijchse V. | ^s in dat A. | ^t – te AD. | ^u + nae Vc. | ^v hoer V.

1 22 februari 1522.
 2 Dit zou gebeurd zijn op 16 februari 1522, en op 19 februari zou Michiel van Pommeren binnen Groningen gekomen zijn; zie UB Groningen, ms. 138, fol. 60v.
 3 Dit decreet is niet bekend.
 4 Dit zou op 21 februari 1522 gebeurd zijn; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 280.

scut niet. Soe datsse mith al oer getros^a, vangenende ende rooff, datse voer hen schickeden, al en wech quemen sonder scade bijnnen Coevorden. Men daer wort^b achter voele affgetogen ende dootgeslagen, de sick vanden weldigen hoep^c gegeven hadden, ende des nachtes buten den clooster gebleven weren hier ende daer op den dorpen, omme to eten ende drincken ende ander scumen ende stelen, de achter bleven ende conden nijet bijden hoop comen. Sus hadden se anders gewin, want Coevorden dat huijs was wal bewaert mijt knechten ende gescut; daer up^d se wal velich onder mochten liggen^e. Soe quemen de Groningers mijt oer gescut ende oeren borgeren ende buren weder tho huijs; ende de Gellerschen bleven noch een^f tijt lanck in Drenthe, ende versammelden daer op^{*} den brantschat den se noch tachteren^g * weren.

§ 2 Van dat de Gellersche Steenwijck mit dessen knechten und hooftluden ende Vresen beleden etcetera

ms.V p.353 Daer na cortes in dessen voergenoemden iaer^h anno XXII inder Vasten¹ quam de stadtholder, enⁱ heer van Moers, ende Michel^j van /Pomeren mijt dessen knechten ende den Soeven wolden, ende beleden Steenwijck mijtter macht. Ende daer weren bijnnen wal omtrent drij hondert krijgers^k knechten ende voele bueren, de daer in geweken weren mijt oer eijgene borgeren^l ende bueren, soe dat seet em nijet geerne nemen wolden laten^m. Soe was desseⁿ Michael^o van Pomeren een opsatechs^{*} kriges man^p, de vole^q victorien in orloch^r gehadt hadde mijt fursten ende heeren, ende hadde bijden coninck van Vrancrike^s lange gewest, ende slage^t inden velde^u gedaen, ende ander steden ende sloten mijt stormender hant^{*} hadde^v helpen winnen; ende was seer groot bijden coninck, ende omme sijn vromicheijt so sande em dije coninck den hartoch^w van Geller. Als se nu Steenwijck belecht hadden, so vellen se dat^x an stormender handt, ende quemen over de graft opt bollwerck^y an^z dat staket. Ende de knechten mijtten borgeren ende bueren binnen Steenwijck stelden em^{aa} vromelicken ter weere, ende sloegense koenlik^{ab} van de bolwercken, soe dat daer een groot getal van knechten ende den Vresen daer gewondet ende dootgescoten^{ac} ende geslagen worden. Ende desse Michael^{ad} van Pomeren, de sijn lijff ende levent sus lange in so manighen storm ende slach bewaert hadde, betaelde hier sijn^{ae} mycken^{af}, ende wort^{ag} daer dootgeschoten mijt enen^{ah} bussen inden storm.² So reijtseden^{ai} se weder

B p.338

^a getroes V. | ^b wert V. | ^c hoope V. | ^d daer op Vo, daer Vc. | ^e onder ... liggen] muchten onder liggen A. | ^f eenen V. | ^g to achteren A. | ^h iare A. | ⁱ een A, ende CD.
^j Michiel V. | ^k kriges A. | ^l borger A. | ^m wolden laten] laten wolden A. | ⁿ dessen V.
^o Michel AD. | ^p kriges man] krijschman V. | ^q vele V. | ^r in orloch] int orloeghen Vc.
^s Franckrijk V. | ^t slagen V. | ^u velden V. | ^v – hadde A. | ^w hertoch V. | ^x daer V.
^y + ende A. | ^z in V. | ^{aa} hem V. | ^{ab} conelicken V. | ^{ac} doet scoten A. | ^{ad} Michel AD.
^{ae} sine A. | ^{af} micken V. | ^{ag} werdt V. | ^{ah} ener AD. | ^{ai} reysden A.

1 Tussen 5 maart en 19 april 1522. Volgens Worp van Thabor op 27 maart 1522; zie Worp, *Kronijken V*, p. 250.
 2 Op 31 maart 1522; zie Worp, *Kronijken V*, p. 250.

aff mijt een cleen gewin. De coninck van Vranckrijck ende^a hartoch^b van Geller weren sijnes^c doodes nijet wal to vreden.

§ 3 Van enen nien anslach ende belecht vor Steenwijck vann hertouch van Geller mitten Vresen

ms.V p.354

B p.339

Als nu de Gellerschen ende Vresen sus^d de nederlage ende verlus sus gehadt hadden voer Steenwijck, so moijde em oeren scaden, ende starckeden sick weder op, * omme daer weder voer to trecken ende to beleggen. Soe screeff de hartoch^e van Geller an de stadt van Groningen¹ om hulp ende bijstant mijt oeren borge- ren ende scutten, ende omme oer groote geschut van kartouwen ende slangen mijt clooten ende cruijt daer bij. Soe hebben se em dat affgeslagen, * datse em geen volck gesant hebben voer Steenwijck; noch nijet te min soe / hebben em de Groningers wat vertroostes^{*f} gedaen, ende hebben em gesant veer groote bussen: ene kartouwe ende ene slange ende twe halve slanghen, mit ijseren cloo- ten de elck daer toe deende, mijt een halff last cruijdes. Ende sande^g de des maendages inde Passie weke^{h2} mijt oeren stadt scutten to Rolde; daer hadde de hartochⁱ van Gelre twe venel knechten, de dat geschut daer ontfenghen^j. Ende de Groninger scutten quemen des dinxdages weder omme inde stadt;³ men de bussen scutten de dat groote gescut plegen to scheten, reijsden voort mede, ende bleven bijden bussen. Ende daer was ene mede vander stadt wegen geheeten Eijse Iarges, die doe ter tijt inden Raedt to Groningen was^k, omme de bussen te bewaren ende wederomme to brengen; oick konde^l daer wal mede om- me^m gaen ende meesterlickⁿ schieten^o. Soe togen se mit den Gellerschen hoop mijt dit geschut voert van Rolde na Deveren ende voort toe Havelde^p; daer ble- ven se liggen. Als de Stichtscen^q ende de stadt^r van Campen dessen anslach voer- nemen^s, so sanden se in Steenwijck een veenken knechten mijt groot gescut, slangen ende halve slangen, mijt cruijt ende privande ende anders dat em daer bijnnen van nooden was, ende starckeden oer bolwarcken mijt staketten ende oere^t graften, so datse den Gellerschen hoop getroost weren. * Als dat de Gel- lerschen^u vernamen, datse bijnnen Steenwijck bij nae so starck van krijges volck weren als se daer buten weren, so besweeck em de moet, ende togen wederomme mijt dat gescut nae Rolde. Daer bleven se liggen, ende sanden de Groninger bus- sen weder to Groningen op Sunte Juriens^v dach.⁴ Ende bleven daer to brantscat-

^a + de A. | ^b hertoch V. | ^c syns A. | ^d dus Vo, – sus Vc. | ^e hartoech V. | ^f getrostes A.
^g sanden VcC. | ^h Passie weke] Passieweek V. | ⁱ hertoch V. | ^j ontfingen V. | ^k to ...
was] mede was to Groningen A. | ^l + he V. | ^m om V. | ⁿ mesterliken A. | ^o scheten AD.
^p Hauwelde V. | ^q Stichsen V. | ^r – stadt V. | ^s vernomen V. | ^t oer V. | ^u Gellersce V.
^v Luriens V.

1 Deze brief is onbekend.
2 14 april 1522. De ontvangst van dit geschut wordt bevestigd in de rekening van Van Domseler over 1521/22, GeA, HA, inv. nr. 1331 fol. 55v.
3 15 april 1522.
4 23 april 1522.

ten dat landt van Drenthe, ende namen al mede datse krijgen konden, ende togen daer weder vuyt den lande van Drenthe na Swolle, ende leten Steenwijck berusten ende in vreden. Ende hadden se langer in Drenthe gebleven, de Stichtscen^a, als dije van Deventer hadden vele ruterer ende knechten, ende de van Hasselde ende van Steenwijck hadden voele knechten, de wolden se versocht hebben^b; men se worden des wijs, ende ontfloegen em^c uut den velde sonder cleijn gewin.

B p.340 § 4 **Van sommige Westfriessche hoefflingen de uut Groningen gelecht worden vuyt bevel der Gellerschen**

ms.V p.355 Daer was een vanden Westfriesschen hoefflingen, geheeten Janeke^d Douwema, daer voer een weijnich int cronikel van geschreven is,¹ ende was de / principael mit sijnen aenhangen ende vrunden, dat de Westfriesen den fursten van Sassen rebel ende contrarie worden, ende dat he uut Vrieslant verdreven wordt^e, ende den hartogen^f van Geller in Westfrieslant in haelden, ende des fursten volck in Sneeck invoerden^g. So hadde de furste van Geller desse Janeke Douwema^h mijt sijn vrundenⁱ als Jouwe Jowisma, Jan Rouwerda, Sicke Douwens, Aucke Jarla ende Janneke Unema groote lofte ende iaergelt gelovet mit zegel ende breve.² Soe hadde de furste van Geller enen stadtholder, ende was een heer van Moers, ende een canseler, geheten doctor Huge van Peijse, in Westfrieslant geset,³ van des fursten wegen de landen mijt dessen voergenoemden hoefflingen to^j onderhouden ende to regeren^k. Dyt^l duerde een^m tijt lanck; ten laesten worden desse Gellersce bevels luiden ende hoofflingen oneens omme dat regementⁿ inden landen, ende dije hoofflingen voergenoemt quemen to Groningen,⁴ ende sloegen sick daer^o deel mijtter woone, mijt wijff ende kint, ende woonden daer wal en twee oft dre^p iaer lanck. Dit gevel ende belevede ten laesten den stadtholder ende den canceler van Westfrieslant nijet, ende bestalden^q dat mijtten fursten van Geller, datse weder solden comen in Westfrieslant mijtter woone, off men soldese uut Groningen ende Frieslant bannen ende verleggen; welck soe oock geschach.⁵ Soe sijnt se eersten getogen to^s Swolle, daer se een tijt lagen^t

^a Stichse V. | ^b + ende wolden em den backmester gegeven hebben CD. | ^c hem V.
^d Janken V. | ^e worde A. | ^f hertoge V. | ^g invaerden Vc. | ^h Janeke Douwema] lanneken Douwen V. | ⁱ frunden V. | ^j te V. | ^k regieren V. | ^l dat V. | ^m enen V. | ⁿ regyment A. | ^o + een V. | ^p drije V. | ^q bestelden V. | ^r oft V. | ^s tot V. | ^t lanck gewest V.

1 Zie Deel III-M § 6a, 7a; Deel III-N § 6, 7a, 7b, 9b, 10.
 2 Over dit en het volgende veel uitgebreider: Jancko Douwama, *Geschriften*, p. 192-299.
 3 Dit was gebeurd in het voorjaar van 1518.
 4 Jancko zelf zegt dat hij pas in het voorjaar van 1519 in Groningen aankwam. Maar al in februari 1518 waren er problemen gerezen tussen Karel van Gelre enerzijds en Jancko en de zijnen anderzijds; zie Jancko Douwama, *Geschriften*, p. 214-219, 243.
 5 Op 22 juli 1520 beval Karel van Gelre de stad Groningen om de Friese heerschappen uit de stad te verbannen wegens contacten met de Bourgondiërs; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 1012.

omme oeren penninck to verteren. Daer voerscreeff se de furste oick aen den Raedt van Swolle, dat em de stadt daer verboden wordt ende moesten rumen.¹ So^a togen se to Campen, ende sloegen^b sick daer oick daele, omme daer to loysen^c ende oeren penninck to verteren. Daer worden se oock verscreven vanden fursten² als vorscreven^d is. Doe togen se to Utricht; daer laegen se en tijt lanck, daer schach em des gelijckes.³ Daer na sijnt se gereijset to Munster, ende hebben sick daer neder geslagen ende oren penninck verteert, daer se mijt vreden gebleven sint, so lange alst em belevede. Als de nije Roomsche koninck gekoren was ende to Coelen in gevoert was, als he toe Aeken gecroonet was,⁴ so sijnt se to Coelen getogen aenden nijen Roomschen koninck, ende hebben daer oere noot ende gebreke sick beclaget. Ende hebben daer oeren affscheijt genomen, ende^e wederomme to Munster gecomen, daer se noch een^f tijt lanck sick^g hebben verholden. Ten laesten sijntse daer op gebroken, ende sijnt gereijset ende^h getogen an den keijser, die doⁱ was in Brabant; / daer se wal sijnt ontfangen ende ontholden.⁵ Ende orer dre der hoeftlinge^k, als lancke Douwema^l ende Jowe Jowsma^m ende Janke Unema, weren bij ene blevenⁿ, de bijden keijser quemen; de ander weren wederomme comen^o in Vrieslant op oer guet ende landt. Ende lancke Douwema^p ende Janeke Unema huijsfrouwen mijt oeren kinderen weren gebleven to Groningen mijtter woone, ende woonden daer een tijt lanck, naden dat oere mans voergescreven uut Groningen verbant weren, soe voergescreven is.⁶ Soe wordt oick bestalt vanden Gellerschen bevels luden, dat de vrouwen mitten kinderen uut Groningen werden^q verdreven; se hadden hoeftmans^r woninge ende lande ende guederen liggen in Vrieslant, daer togen se op mitter woone. Janeke^s Douwema huijsfrouwe toech toe Ferwert,⁷ ende Janeke Unema huijsfrouwe opden Ruge waert. Ende de Gellersche bevelsluden bijnnen Groningen leten al oer goederen toeslaen, ende geboden oeren meijeren de huijre to brengen in oeren handen, ende makeden daer tafel guederen aff des fursten van Geller. Wo lange datse in de opboringe weren will ick noch scrijven int vervolch der iaren.⁸ Ende dessen hoemoet ende gewalt ende guet^t schaden stont dessen hovelingen nijet

B p.341

ms.V p.356

^a doen V. | ^b + se V. | ^c logijsen Vc. | ^d voer gescreven V. | ^e + sint A. | ^f enen V.
^g noch ... sick] sick noch een tyt lanck A. | ^h und V. | ⁱ doen V. | ^j gehouden AC.
^k hoefflingen V. | ^l Douwe V. | ^m Juwesma V. | ⁿ gebleven A. | ^o gekomen A.
^p Douwe V. | ^q worden AC. | ^r hoeffmans V. | ^s laene V. | ^t groote V.

- 1 De tekst van dit mandement is onbekend.
- 2 Op 13 augustus 1520; zie GeA, HA, inv. nr. 143 (61 rood).
- 3 Dit mandement is niet bekend.
- 4 Op 26 oktober 1520.
- 5 Op 3 augustus 1521 kwamen ze aan in Antwerpen, vanwaar ze doorreisden naar Brussel, maar het duurde nog geruime tijd alvorens de onderhandelingen met Karel V konden beginnen. Op 31 december 1521 zwoeren ze te Gent trouw aan de keizer; zie Jancko Douwama, *Geschriften*, p. 290, 297-299.
- 6 In dit Deel: § 4.
- 7 Dit is Feerwerd bij Ezinge, waar Tette Luersema vandaan kwam.
- 8 Deze inkomsten duurden waarschijnlijk voort tot juni 1536, dus lang na Benninge's vermoedelijke dood; in de kroniek komen zij niet meer ter sprake.

B p.342 wal to lijden, inden se dat^a jenigerleij maniere mijt jenigen fursten ende heeren hulpe wijsten to keeren, so em dat joe van grooten nooden was, want se dus jammerlicken ende elendelicken van oeren guederen ende lande verdreven weren.

§ 5 Van dat blockhuijs geheeten Korffhusen dat de Stichschen wonnen voor Hasselde, anno M V^c ende XXII

De Gellerscen^b hadden gemaket een blockhuijs toe Hasselt to eijndes de brugge, daer se de van Hasselt seer vuyt benauweden. Dat wonnen de Stichtscen^c ende de van Hasselt weder,¹ ende sleten dat aff^f inden gront, ende smeten dat bolwerck inde graft. De knechten de daer op lagen^d, de gavent^e op mijt beholtenisse lijves ende levent, mer^f se begengen daer genen grooten danck an mijtten Gellerschen ende Zwolschen.

§ 6 Gelmuen hadden belecht de Stichssen^g, dat ontsetten de Gellerschen ende Zwolschen^h

ms.V p.357 Gelmuen dat was seer starck gemaket mijt bolwareken, staketten ende graften, ende wal beset mijt krijges volck ende mit gescut ende cruijt. So sande de keijser den Stichtscenⁱ to hulpe een groot getal / van knechten, ende de van Deventer ende Campen mitten Stichtschenⁱ hadden oick ruterer ende knechten in oeren solt. So beleden se daer mede Gelmuden² mijt eenen grooten hoop toe voet^k ende to peerde, ende bescansseden^l ende begroeven sick daer voer. Ende leden enen hullick^m int Swarte water mijt balcken ende holt omme behangen ende vast gemaket, daer se aff scheten mochtenⁿ mijt kortouwen ende slangen; daer se de van Gelmuen seer uut benauweden toe water ende to lande, soe dat se dat niet lanck konden gehouden^o hebben, hadden se geen ontset kregen. Soe hebben de Gellerschen ende Zwolschen sick gestarcket mijt volck datse uutten lande van B p.343 Gelre op brachten, ende de borgeren ende inwooners van Zwolle, ende hadden oick wal boven en dusent krijges knechten ende omtrent twehundert ruterer; ende togen daer mede nae Gelmuen toe ontsetten. Ende leten oeren geweldigen^p hoop liggen tusschen den Sonnenbarch ende den dijck, ende^q senden voer an een verloren hoop omtrent veerhundert mijt roeren ende hantbussen. Als dat de Stichtscen^r de voer Gelmuen laegen vernamen, so braken se op to voet ende peerde den vianden onder ogen, ende leten omtrent en drije hondert in oer

^a se dat] datse dat niet V. | ^b Gellersche V. | ^c Stichtscen V. | ^d weren AC. | ^e gaven dat A. | ^f men A. | ^g Stichtschen CD. | ^h ende Zwolschen] ende Stichssen Vo, den Stichtschen CD. | ⁱ Stichsen V. | ^j Stichssen V. | ^k vote A. | ^l bescansden A. | ^m hulck V.

ⁿ muchte A, mughten CD. | ^o lanck ... gehouden] langer kunden holden A. | ^p weldigen A.

^q enden V. | ^r Stichsen V.

1 Rond 9 mei 1522; zie Worp, *Kronijken V*, p. 261.

2 Dit beleg begon op 11 mei 1522 volgens Worp, *Kronijken V*, p. 261.

schans bij oer gescut.¹ Ende als se bij ene^a quemen, soe weren de ruteren voer^b orde,^{*} ende de knechten quemen nae. Soe quemen de van Gelmuen uut, ende sloegen de uut der schans de daer gebleven weren, soe datsse moesten wijken op oeren hoop. Ende de van Gelmuen volgeden em nae, ende dreven se over een sluijs de inden dijck lach, ende braken den sluijs op, datsse daer niet weder over mochten comen mijt dat reijsige tuijch. Ende de Gellerscen^c ende Zwolschen drongen an mitten verloren hoop mijt dat gescut, ende schoten mytten^d roeren verveerlicken op de ruteren, so datsse^e to ruggge moesten wenden; ende reden op oer egen volck, ende braken oeren^f orden, soe dat elck die vlucht nam ende setten^g op en loopen^h toe velde ende langes den dijck. Ende als se quemen bij de sluijs, de op gebroken was, so konden de ruteren daer niet over mijtten peerden; ende de Gellerschenⁱ quemen em dapperlijcken nae, ende vengen der vele toe voete ende toe peerde, so datter over anderhalff dusent gevangenen^j tho Swolle^k in gebracht wordt. De ander^l de ontlepen, de quemen^m na Hasselt ende int Zwarteⁿ water, daer hadden se liggen voele schepen, daer se mede overquemen, ende togen nae Vullen^o hoe ende Steenwijck, ende kregen daer scepe^p, ende togen^q daer mede na Hollant. Ende desse victorie was meer miraculoess dan macht van volck, want / dit die Gellerschen deden omtrent dre oft veer hundred, ende oer geweldige^r hoop quam daer niet bij, ende veriageden boven veer dusent mijt de se vengen ende sloegen; der^s dooden was niet rechte voele de geslagen worden an beijden zijden, niet over twe hundred, ende de drenckeden meestelicken^t. Ende als se desse victorie sus gehadt hadden, so quemen se voert over int lant van Drenthe, ende schatteden daer een groot^u guet van den enen dorp ende buerschap totten anderen, dat den armen lueden swaerlicken was op to brengen. Ende de knechten bleven liggen to Anloe ende to^v Suidtlaren ende Noortlaren ende daer omtrent, ende worden uut Groningen gespijseget van bier ende broot voer oer gelt. Ende de ruteren myt dat reysige tuich^w quam^x in Groningen, ende worden daer gelojst voer oer gelt; der ruteren was omtrent hondert peerden, ende der knechten weren veer veenkens, omtrent veer hondert.

ms.V p.358

B p.344

^a een V. | ^b + inde A. | ^c Gellersche V. | ^d mit V. | ^e dat se AD. | ^f oer V. | ^g settent V. | ^h op ... loopen] sic up een loep A. | ⁱ Gellersche V. | ^j gevangen V. | ^k Swol V. | ^l anderen A. | ^m quamen V. | ⁿ Zwart V. | ^o Vollen V. | ^p scepenen V. | ^q voren A. | ^r oer geweldige] oeren geweldigen V. | ^s ende der A. | ^t meestliken A. | ^u + michel A, + machtigh CD. | ^v - to V. | ^w myt ... tuich] metten reijse getuijch V. | ^x quamen Vc.

§ 7a Van dat de keijser sande in Vrieslant hofflinge^a ende ballinge mith vole^b volckes^c

Int iaer Ons Heren M vijffhondert ende XXII omtrent Pinxter achten¹ sande de keijser over in Westfrieslant enen grooten hoop ende getal krijges volck met bevelsheeren van de keijserlicke maiesteijts wegen^d mit gulden bullen ende breven,² inhoudende^e vele privelegien ende vrijheden, de^f de keijserlicke maiesteijt den Vreeschen landen mede verseen ende begiftiget hadde. Onder welcken hoop voergenoemt mede onder weren de verdrevenne hoefflingen, alse Ianneke Douwema^g, Jouwe Jowmsma, Jancke^h Unema, Sicke Douwens, welck de hertochⁱ van Geller uut Groningen ende Vreeslant hadde gebannen ende verdreven, soe als ghij voer^j gehoort hebben.³ Soe sijnt se ersten^k tho Staveren angedomen ende gelandet mijt oer volck, ende hebben mede gebrocht vele arbeidsvolck, wal veer oft vijff hundert gravers, ende hebben Staveren vast gemaket mijt graven ende bolwercken ende staketten.

§ 7b Gelders-Groningse tegenmaatregelen in Noord-Friesland

Als dit die ruteren ende knechten vernamen de to Groningen ende in Drenthe laegen, soe voergescreven^l is,⁴ so hevet de greve van Moers gescreven aen die bevels lueden der voergenoemde knechten omme hulpe^m ende bijstant. Soe sijnt se angevallen den Raedt van Groningen,⁵ ommadat de halve stadt mitten schutten solden mijt em reijssen in Westvreslantⁿ tegens^o oeren^p vianden; mitten Omme-landen den darden man tusschen^q Eemse^f ende Lauwersce, welck em geweyjert wort. De landen wolden niet veerder^s reijssen mitter stadt dan op oer palen vanden lande als to^t Geerckes brugge. / Doch so sanden^u de stadt mede uut omtrent drehundert, soe van scutten, so van borgeren ende buren de lustich weren oeren solt to verdenen, elck veer gulden ter maent, dat over de heele stadt gevonden wordt. Soe datsse een^v veenel op richten;⁶ Johan Hilbrandes was veener,^{*} ende Peter Ulger ende Roeleff Mepsche weren bevels lueden vander stadt wegen.

B p.345

ms.V p.359

^a hoefflingen V. | ^b vele V. | ^c volcks AD. | ^d de keijserlicke ... wegen] wegen der keyserlike mayestet A. | ^e inhouden A. | ^f daer de Vc. | ^g Douwe V. | ^h Janke V. | ⁱ hartoch AC. | ^j voren V. | ^k erste V. | ^l vorscreven A. | ^m hulp V. | ⁿ Westerlant V. | ^o tegen AD. | ^p ore AC. | ^q + der A. | ^r Emse AD. | ^s vorder A. | ^t tot V. | ^u sande Vc. | ^v ene V.

- 1 15 juni 1522. De precieze datum is 10 juni 1522; zie Jancko Douwama, *Geschriften*, p. 320.
- 2 Zie Deel III-P § 9b.
- 3 Zie Deel III-P § 4.
- 4 Zie Deel III-P § 6.
- 5 De teksten van deze brieven zijn onbekend.
- 6 De rekeningen van Van Domseler gewagen van een brief d.d. 19 juni 1522 aan de Gelderse bevelhebber in Dokkum, waarin staat dat de Groningers een vaandel van hun eigen burgers naar Dokkum zullen zenden; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 57v.

Ende sint mit dessen^a Gellerschen ruteren ende knechten op getogen, int eerste to Dockum, ende daer vergadert mit^b sommige Vresen uut Acht karspel ende Oostbroeckster lant ende^c twe dagen lanck; ende sijnt voert gerucket na Mariengarde¹ ende voert opt Bill, ende hebben dat meeste deel aff gebrant, ende geroovert al datse daer op vonden van peerden ende anders^d goet; ende voert na Harlingen ende Franiker, Barlicken ende Steens, ende branden weijnich, ende namen al mede dat em worden mochte. Ende dreven dat rooff onder Dockum, ende daer quam al vele dat na Groningen gedreven wordt, dat een deel daer vercoft wort; een deel wort^e weder gelosset vanden genen de na quemen, oer sommige lostent weder voer Dockum. So dat daer oick een arm^f hoop volckes^g gemaect^h wordt, soe oick in Drenthe gedaen was, als vorscrevenⁱ is.² So alst scheen, de hartoch^j van Geller hadde den ruteren ende knechten niet toe geven, dan dus in en lant toe senden ende den armen huesman dus jammerlicken to scatten ende to berooven boven recht ende redelicken orsaken, daer se oeren solt moeten van halen, de des nee^k genoten hebben. Ist recht? Godt macht weten.

§ 7c *De meeste Groningers deserteren onderweg*

Als se dus hadden op gescumet^{*} van rooff ende brantscatinge al dat em worden mochte, so braken se op de voetknechten, ende leten de ruteren to Dockum, ende togen doer Smalingerlant ende Opsterlant na Sloten. Ende als se quemen in Smalinger lant, so stelen^l sick bij nachte de Groningers aff^m vanden hoop, ende togen wederomme doer Vredewolt na Groningen, ende quemen bij X ofte XX hemelicken in Groningen, ende leten Peter Ulger^m, Roeleff Mepssche, Johan Hillebrandes, die dat veenken hadde uitgevoert, tot een achteⁿ oft^o teijn parsonen achter; daer se genen grooten danck an begingen, datse van oer veenel lepen sonder orloff. Ende de bevels^p lueden ende oversten voergescreven van Groningen moesten mede mijtten Gellerschen to Sloten. Woe gerne se dat deden, moge gy^q dencken.

B p.346

§ 7d *Plundertocht in Friesland en kaping van Duitse Hanzeschepen*

Item de ruteren de to Dockum bleven liggen, de vertoeveden daer dre^r oft vier dagen; ende de Billickers quemen weder to huijs mit oer vee / ende gued, ende bij hoij ende koren toe bargaen, dat doe rijp was. So togen de ruteren ende knechten weder^s uut Dockum, weder opt Bijll,³ ende vengen ende bonden al die mans

ms.V p.360

^a dussen V. | ^b – mit AD. | ^c – ende V. | ^d ander V. | ^e werdt V. | ^f een arm] enen armen V. | ^g volck A. | ^h gemaket A. | ⁱ voergenoemt V. | ^j hertoch V. | ^k nijet V. | ^l steken V. | ^m + ende V. | ⁿ acht V. | ^o ofte AD. | ^p bevels AD. | ^q moge gy] moghi V. | ^r drije V. | ^s – weder V.

1 Op 22 juni 1522 volgens Worp, *Kronijken V*, p. 267.

2 Zie Deel III-P § 6.

3 Op 26 juni 1522; zie Worp, *Kronijken V*, p. 269.

dese krijgen kunden, ende namen mede eenen grooten rooff van beesten, ende brochten dat mede to Dockum, daer dat gepartet ende gebutet wordt. Ende als se dat ransoen^a van de gevangenen^b ende de buete van dat rooff hadden, so bleven se noch liggen to Dockum, omme den huusman^c to scumen ende to berooven.

Als se to Sloten ende op Serckgast ende Wickel^d veer dagen gelegen hadden, soe ruckeden se op na Staveren, ende maeckeden oeren leger op Geestmer landt ende to Hijmelen int clooster en dre ofte^e vier dagen^f lanck. Van daer togen se mitten heelen hoop in Workum, ende namen voer voet^g op al dat em worden mochte, van vrunt ende viant, to water ende to lande.¹ Ende to Workum is ene goede havene ter zee. Soe togen se uut mit^h schepen van orloech,² ende hebben genomen wal XI oftⁱ XII groote scepen van Oosten, de een part to huijs hoorden to Hamborch ende to Bremen, mit groot michelick^j guet van allerleije, als rogge, weijte, coper, pick, teer, was, vlas ende buntwarck, ende spaerden vrent^k noch viant. Soe screeff de stadt van Hamborch ende Staden ende dat lant to' Holsten an den Raedt van Groningen³ omme oer borgere affgenomene goet, ende wolden dat van em opgericht ende^m betaelt hebben, want oer bevelsⁿ luden mijt oer veenken^o noch bijden Gellerschen hoop weren in Workum, doen^p de schepen genomen worden. De Raedt van Groningen screven^q voort an de^r Gellerschen bevels^s luden,⁴ ende de Hamborger bode toech daer mede hen; men se wisten daer van geen wederomme geven, ende hieldent al voor prijs. Men het salt^t by sunicheyt^u betaelt worden vanden genen de des nijet genoten hevet.

B p.347

§ 7e *Verschansing bij Lemmer; overleg leiders in Gelre*

Do^v se to Workum al op hadden gescumet^w ende genomen to water ende to lande al dat em worden mochte, so togen se op nae de Lemmere^x, ende begunnen daer to maken een groot eerthuijs mijt grafen ende bolwarcken, daer se oeren leger mijt en cleijn volck^y in mochten holden. Des vrijdages voer Sunte^z Iacop⁵ anno M V^c ende XXII quam Peter Ulger, Roeloff Mepsche^{aa} ende Johan

^a dat ransoen] daer rasonen A. | ^b gevangenn A. | ^c husen V. | ^d + en A. | ^e en ... ofte] drije oft V. | ^f daigen V. | ^g vote A. | ^h togen ... mit] makeden se uut A. | ⁱ oft AD. | ^j michel A, machtigh CD. | ^k frunt V. | ^l dat ... to] de hartoch van A. | ^m + wederomme V. | ⁿ bevels AD. | ^o veneken A. | ^p do AD. | ^q + weder V. | ^r an de] aenden V. | ^s bevels AD. | ^t salt V. | ^u by sunicheyt] besumicheijt V. | ^v doen V. | ^w hadden gescumet] gescumet hadden V. | ^x Lemre V. | ^y hoep volcks A. | ^z sunt V. | ^{aa} Huinge V.

- 1 Op 4 of 5 juli 1522; zie resp. Peter van Thabor, *Historie*, p. 322, en Worp, *Kronijken V*, p. 269.
- 2 Op 7 juli 1522; zie Worp, *Kronijken V*, p. 269, en Peter van Thabor, *Historie*, p. 322.
- 3 Deze brieven zijn onbekend.
- 4 De tekst van deze bevelsbrief is onbekend.
- 5 17 juli 1522.

ms.V p.361 Hillebrandes^a, beveels^b luden van Groningen soe voer gescreven is,¹ veertijn starck vanden borgeren mijt opgewonden veenken^c weder in Groningen; ende daer quam mede mijt em in een ritmester geheeten Selbach mijt XX ruteren die tho / Dockum gelegen hadden. Ende de ander ruteren, de tho Dockum bleven weren, de rusten sick op^{*} ende reden doer Drenthe nae Swolle. Ende doctor Salsberch, de lach to Groningen^d, makede sick risch^e op mijtten ritmester Salsborch^{f 2} voergenoemt ende den anderen ruteren de noch to Groningen legen^g, ende quemen bijden anderen hoop, de noch em in Drenthe verwachteden^h, ende reden mijt em over naden hartogenⁱ van Geller. Ende vanden hoop vanden Gellerschen knechten de in de^j Lemmere^k lagen, ende daer de veste^l ende blochuse^m gemaket hadden, braken oick op een veenkenⁿ knechten, ende namen mijt sick vanden hoop uut elck rot veer knechten, ende togen na Zwolle bijden hartoch^o van Geller.

§ 8a *Hollandse schippers gevangen en tegen losgeld vrijgelaten*

B p.348 Op Sunt^p Annen dach³ quemen van oosten, van Rijke ende Dansick, scippers ende bootsluden to Groningen, de in Hollant tho huijs hoorden, ende wolden na huijs reijsen, ende en wisten van geenen quaden. So worden se gewarschuwet vanden Gellerschen ruteren die doe noch to Groningen lagen; so togen se des morgens vroe weder tho rugge naeden Dam. Als dat vernamen de ruteren ende knechten, soe reijseden se^q em nae tusschen den Buer ende Germerwolde, ende vengense daer. Ende daer worden elven van doer Groningen geleit, to Poel-poorte in, achter bij de mueren om, to Botteringe poorte weder uut na Selwert^r; ende de anderen^s quemen de Zuijtwenden langes na Katers cruce, ende togen doe to gelijcke mitten gevangene na Wasinge huijs hent to Dockum. Daer worden se geransoent ende gescattet, elck naden sijnen. De Raet screeff nerstelicken^t daer voer toe Dockum⁴ omme se vrij tho hebben, want men wiste wal^u: de borgeren de Hollant bruken^{*} mosten, soldent duergenoich^v weder betalen. Men se achten des scrijvens niet, ende heldent^w al voor prijs.

^a Hillbrandes V. | ^b bevels AD. | ^c veneken A. | ^d + ende A. | ^e rasch Vc. | ^f Salsbarch A, Selbach CD. | ^g lagen V. | ^h em in ... verwachteden] in Drenthe em verwachte V.

ⁱ hertogen V. | ^j in de] inden V. | ^k Lemmer A. | ^l vesten V. | ^m blockhusen V.

ⁿ veneken A. | ^o hertoeh V. | ^p sunte A. | ^q – se VoCD. | ^r Zelwert V. | ^s andere V.

^t nerstlikenn A. | ^u wel V. | ^v daer genoeh V. | ^w hieldent V.

- 1 Zie Deel III-P § 7b en 7c.
- 2 Lees: Selbach.
- 3 26 juli 1522.
- 4 Deze brieven zijn niet bekend.

§ 8b *Groninger handelaren ondervinden hiervan de weerslag*

ms.V p.362 Soe was daer ene groote murmuracie onder den borgeren, datmen alsulcken roofnest hier voer de stadt hadden, daer de borgeren seer in beswaert worden. Want daer lach doe een vanden^a borgeren tho Antwerpen geheeten Roleff^b ten Water, ende was en peerdecooper, de stont wal mijtten heeren; indes keijzers hoff ende raedt weren^c die wal peerden van em gecoft hadden. Ende de hadde^d geworven inden hove, dat de van Groningen solden^e vast^f geleijde hebben in allen des keijzers landen mijt oer have ende goederen to koopen ende verkoopen; dat^g den borgeren een groot proffijt an gelegen gewest were, omme Antwerpen^h ende Barger marcktⁱ tho versoeken, ende oer vette ossen in Brabant tho vercoopen. Ende soe / geringe als dat geruchte daer quam, dat oer volck sus^j voer Groningen gevangen weren, so wast al omme gestortet^k van dat geleijde, ende de geleijde breven worden al in stucken gereten, ende^k was een groot gescreij inden hove ende in alle des keijzers lande up de van Groninghen. Soe dat Roleff^h voergenoempt mijt grooten^m anxte uut den lande tho Groningen quam. Welcke voergenoemde vangenscup denⁿ Groningers tot een groot achterdeel ende hinder in oer copenscup sal comen.

§ 9a *Karel V biedt amnestie aan op landdag te Harlingen*

B p.349 Des keijzers volck mitten voergenoemden hoefflingen^o de bleven stille liggen in Staveren, ende makeden dat heel vast, so datsse daer onbesorget in mochten^p liggen; ende leten de Gellerschen sus omme^q ende wederomme trecken in allen legeren, soe voergescreven is,¹ ende voert in de Lemere, daer se dat blockhuijss voergenoempt² makeden; soe datsse malcanderen weijnich schaden deden. Als se nu inde Lemmere weren, ende mochten niet mitter macht in Sneeck noch in Bolswert,³ dan allene in Sloeten ende Dockum,⁴ so berameden de beveels^r luden des keijzers mitten hoefflingen de mijt em overcomen weren in Staveren, so voergescreven is,⁵ eenen gemenen landes dach tho holden to Harlinge.⁶ Ende daer worden voerscreven^s bij ene to comen de prelaten ende hoefflingen ende

^a + Groeninger Vc. | ^b Roeloff V. | ^c + oeck Vc. | ^d hadden A. | ^e sullen A. | ^f vaste V.
^g daer Vc. | ^h Antworper V. | ⁱ merckt V. | ^j alsus V. | ^k + daer V. | ^l Roeloff V.
^m groter A. | ⁿ de V. | ^o hoeflinge AD. | ^p mochten AD. | ^q umme V. | ^r bevels AD.
^s vorgescreven A, + en Vc.

- 1 Zie Deel III-P § 7b-7c.
- 2 Zie Deel III-P § 7e.
- 3 Op Paas dinsdag 22 april 1522 was het Geldersgezinde stadsbestuur uit Sneek verdreven; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 287-288, en Worp, *Kronijken V*, p. 255-256. Bolsward bleef echter nog tot 6 september 1523 in Gelderse handen; zie Worp, *Kronijken V*, p. 324.
- 4 Daarnaast was ook Workum nog in Gelderse handen.
- 5 Zie Deel III-P § 7a.
- 6 Op 22 juli 1522; zie Worp, *Kronijken V*, p. 270.

steden, also^a Leeuwerden, Sneeck, Bolswart ende Franiker, van beiden partijen op seker vast geleijde, omme^b daer toe thonen ende tho horen de bullen ende breven de de keijser den beveels^c luden ende hooftlingen mede hadde geven, ende wat vrijheden se van der^d keijserlijcke maiesteijt voer den Vreesschen landen geworven hadden. Ende als se daer tot der gesetter tijt bij ene to Harlingen quemen, prelaten, hooftlingen ende geschickede rades vrunden uut den steden, so hebben Ianneke Unema^e, Jouwe Jowsma ende Janneke Douwema inden^f eersten den landen voergehouden^g, seen laten oer commissie ende credencie de se van der keyserlike^h maiesteijtⁱ mede hadden gebracht, inhoudende als hijer nae bescreven staet.

§ 9b *Tekst van het verdrag*¹

Copia^j

ms.V p.363

Cairle^k, bijder gracie Godes^l gekoren Roomsche keijser, altijd vermeerder des Rijckes; coninck van Germanien, van Spanien, van Aragoen, van Naevarne^m, van beiden Cicilien, van Iherusalem, van Hungarien, van Dalmacie, van Croace etcetera; archidux van Oostenrijck; hartoge van Burgonniën, van Lottringen, van Brabant, van Stijer, van Carinten / ende Karmole, van Lymborgeⁿ, van Lutssendorch, van Gelre; grave van Ausborch, van Vlaenderen, van Tijrol^o, van Artoijs, van Bourgouniën; palsgrave van Henegouwen^p, lantgrave van Elsatën, prince van Swaven, burchgreve^q van Bourgois ende des Hilligen Rijckes; van Hollant, van^r Zeelandt, van Ferrete, van Liburge^s, van Namen ende van Zutphen greve; ende heere van Vrieslant, vanden Windes marck, van Portenow^t, van Salinis^u ende van Mechelen. Allen den ingeseten vanden steden ende platten landen onses landes van Vrieslant saluijt. Also Ianneke Unema, Jow^v Jouwesma ende Janeke^w Douwema, den welcken tot hoeren versoeck wij in onse gracie ende genade hebben ontfangen, ende sekere convencie ende tractaet mit ons gemaket hebben, soe wal voer hem luden als oijck voer juw allen, bijden welcken wij belovet hebben, dat alle de ondersaten de in onse gehoorsaemheijt hem sullen willen begeben, genade ende gracie hebben sullen, tselve^x blijken mach by de^y breven van de^z voergenoemden convencie ende overcomst. So eijsschet^{aa}, dat wij desen angermerckt doen tho weten ende^{ab} ijttlick van juw, dat alle de gene de hem luden begeben sullen willen an ons, sullen ontfangen worden in onse genade ende gracie; ende dat gene des hem luden bijden voergenoemden Ianneke Unema, Jouw Jowsma^{ac}, Janneke Douwema ter causa^{ad} van dien toegesecht sal worden, wij in

B p.350

^a alsse V. | ^b om V. | ^c bevels AD. | ^d van der] vanden V. | ^e + ende A. | ^f int VoCD.
^g + ende V. | ^h keijserlijcker V. | ⁱ maiestaet AD. | ^j – copia V. | ^k Kaerle V. | ^l Gades V. | ^m Navarre V. | ⁿ Lijmborch V. | ^o Tyoers A, Tours CD. | ^p Hennegouwen AC.
^q burckgreve V. | ^r ende V. | ^s Limburge V. | ^t Portenauwe V. | ^u Salmis V. | ^v Juw V.
^w Janneken V. | ^x de selve A. | ^y by de] bijden V. | ^z van de] vanden V. | ^{aa} ijsst het Vc.
^{ab} enen Vc, een C. | ^{ac} Jouwesma V, + ende A. | ^{ad} ter causa] tercausen V.

gansser menonge ende willen sijn dat selve juw tho onderhouden ende laeten onderhouden, navolgende de breven^a vande overkomst^b voergenoemt, sonder daer jegens ijct^c to doen^d ofte laeten doen in yeniger^e maneren. Gegeven in onse stadt van Brugge den XX^{ten} dach van mej int ier Ons Heeren dusent vijffhondert ende twee ende twintich, in onsen rijken to weten van Roomschen ende Unge- ren etcetera dat darde^f, ende van Spanien etcetera dat soevende. Aldus onderge- screven bijden keijser; Wardenroe.

§ 9c De Friezen wenssen nader overleg over verdere voorstellen

Als desse bevels breeff ende credencie op den vorgenoemden gemene landes dach openliken^g gelesen was, soe wordt daer oick doe getoont ende gelesen de guldene bullen ende breven vander keijserlicker maiesteijt^h,¹ mijt wat prive- legien ende vrijheden he desse Vriessche landen wolde annemen ende ontfangen ende onderhouden, eeuwelicken ende arffelickenⁱ vrij vreesch tho wesen ende tho blijven, alse dat bij oldes bij Karolus Magnus tijden gewest hevet, so dat elck huijss solde iaerlix geven tho tribuijt ende thijns den keijser en crosse;² mijt lan- gen anderen^j scriften und articulen, de inden^k bullen ende breven gescreven we- ren na maniere^l der keyserlike^m maiesteijt bullen ende breven to scrijven. Als de brieff daer gelesen was, so hadden de prelaten, hoefflingen ende de rades vrund- enⁿ uut den steden ittelicke^o swa-/richey^p in summige articulen inden voerge- noemden breven^q. Soe bleven se daer bij ene twe ofte dre^r dagen, ende sloeten^s ten laesten, datsse sekere personen vanden hoefflingen ende landen uutgedepu- teert hebben, omme aenden keijser weder to trecken, ende de articulen daer se gebreck^t in hadden, omme de to varieren ende to verandersacten.³ Ende alsdan so wolden se^u dat achter volgen ende doen, dat de keijserlicke maiestaet van em begerende was. Ende daer worden hen geschicket bevels luden int hoff bijder keijserlicker maiesteijt raden^v, omme to^w vernemen wat se daer warven konden op de articulen daer se gebreck^x in hadden.⁴

B p.351
ms.V p.364

^a breve A. | ^b avercomst V. | ^c + wat A. | ^d doene V. | ^e enigen V. | ^f derde V.
^g opentlicken Vc. | ^h mayestaet AD. | ⁱ arffliken A. | ^j langen anderen] anderen langen V.
^k inde V. | ^l manieren V. | ^m keijserlicker V. | ⁿ frunden V. | ^o ytlick AC, itlycke D.
^p sswaricheijt V. | ^q breve V. | ^r ofte dre] oft drij V. | ^s + se A. | ^t gebreke A. | ^u + al V. | ^v – raden V. | ^w te V. | ^x gebrecke A.

- 1 Editie: Worp, *Kronijken V*, p. 272-273; *Groot Charterboek Vriesland II*, p. 119-120. De daarin opgenomen bepalingen verschillen van de door Benninge genoemde.
- 2 Lees mogelijk: grosse (=groot).
- 3 Zie *Groot Charterboek Vriesland II*, p. 130-133; Worp, *Kronijken V*, p. 290-299.
- 4 De Friese delegatie vertrok op 25 augustus 1522; zie Jancko Douwama, *Geschriften*, p. 359.

§ 10a Gelderse piraat door Habsburgers gespaard en vrijgelaten

De Gellerschen hadden enen to Dockum^a, geheeten Strenghe. De haelde voer ende na vele schepen ter zee, ende wan^b groote bute ende guet, ende spaerde vrundt noch viandt^c. So was he uut op een aventuer^d ter zee ende hadde^e genomen dre oft veer scepen mijt vole^f goedes. Soe weren oick inder zee des keijzers volck uut Staveren, ende iageden Strengen mit sijn volck ende genomene scepen den Schulbalch in^g nae Eesma zijl. So ontseilde he em aent lant, ende spronck uut den scepe int^h slijck, ende quam to lande, ende ontleep selff soevende; de anderⁱ de opden scepen weren, worden gevangen, ende de schepen namen se ende voerden die tho Staveren. Ende daer wolden se de knechten hangen ende richten, ende de bodel^l was daer al bij. So helden de knechten to Staveren daer gemeijn^{*} omme, ende wolden de knechten nijet gericht^k hebben; ende de boedel^l wolde daer allijcke wal mede doer, soe sloegen se den bodel^m doot.¹ Ende den knechten wordt oerⁿ levent gegeven, ende lepen voert nade Lemmer^o bijden Gellerschen hoop.

§ 10b Mislukte Gelderse overval vanuit Lemmer op Sneek

Op Onser Lever Vrouwen avent² inder nacht togen uut de Lemmer^p de Gellersche knechten, ende quamen des morgens voer Sneeck, als de wakers onder de veste^q weren; ende als de melckmageden uut solden, so^r wordt de poert^s opgedaen. So weren^t daer drij^u knechten, toegemaket in vrouwen clederen, voer an omme die poert^v in tho nemen, ende de weldige^w hoop was achter verborgen. Soe wordent^x wijs die Sneeckers de de poerte^y opgedaen hadden, dattet vianden weren, ende makeden alarm. Ende de borgers sprongen^z naect^{aa} vanden bedde mijt oer geweer, ende de bijder poerte^{ab} weren kregen de toe, ende quemen ter weer; soe dat die Gellerschen geen gewin hadden, men se weckeden de Snekers onsacht uut den slaep, soe datse daer nae bet muchten^{ac} waken. Des saterdages daer nae³ braken op drie veenken^{ad} knechten inde Lemmere^{ae}, ende togen nae de Kunere^{af} ende voort naden here van Geller. Ende daer bleeff een^{ag} hoop knechten ende de seijn schepes luden in dat blockhuis / inde Lemere omme dat in to holden ende to bewaren. Wat anslach de here van Geller mitten

B p.352

ms.V p.365

^a + liggen A. | ^b van V. | ^c vrundt ... viandt] vyant noch vrunth A. | ^d aventure V.
^e hadden AoCD. | ^f vele V. | ^g den Schulbalch in] inde Sculbalch A. | ^h inden A.
ⁱ anderen A. | ^j buel V. | ^k gericht A. | ^l buel V. | ^m buel V. | ⁿ dat V. | ^o Lemer V.
^p Lemer V. | ^q onder de veste] onder de vesten Vo, vander vesten Vc. | ^r – so V. | ^s poort V. | ^t waren V. | ^u dre AD. | ^v poort V. | ^w weldigen V. | ^x werdent V. | ^y poort V.
^z stonden V. | ^{aa} naket A, naeckent CD. | ^{ab} poorten V. | ^{ac} mochten V. | ^{ad} veneken A.
^{ae} Lemer V. | ^{af} Kuner V. | ^{ag} eenen V.

1 Op 12 augustus 1522; zie Jancko Douwama, *Geschriften*, p. 353.
 2 14 augustus 1522.
 3 16 augustus 1522.

knechten voer hadde, wistmen niet; de sprake was dat he daer mede voer Covorden wolde, men dat bleeff doe^a noch achter ende quam niet van.

§ 11a *Samentrekking Stichts-Habsburgse troepen in Friesland*

To Emden daer vergadderden een hoop knechten. Ende de droste^b van Covorden toech daer oick bij mijt zijn knechten, soe vele als he ontberen mochte; soe dat daer wal^c bij ene^d quemen omtrent vijff hondert. Ende daer quam bijden hoop des keijzers bevels luiden, ende namen den hoop an ende gaven elcken knecht enen gulden op de handt. Ende gengen toe Eembden^e to sceppe des woensdages voer Sunte Bartolomeus,¹ ende seijlden daer mede nae Dongerdeel. Den hoop van den Borgoenschen de van des keijzers wegen weren in Westfriesland, quemen bij ene, ende makeden oer^f leger int clooster to Mariengarde^g ende daer omtrent. Ende de knechten de van Emden gecomen weren in Dongerdeel, daer hier voer van gescreven is,² togen bij den hoop in Marijengaerde. De Gellerschen^h vuyt de Lemere ende Sloten de namen een huijs in geleghe tuschen Lewerdenⁱ ende Sneeck to Drewert,³ ende makeden dat vast. Men^j die Bourgoenschen gunden em dije tijt nijet^k datsse dat vast konden maken, ende quemen daer voer mijt groot gescut, ende wonnen em dat huijss aff stormenderhandt,⁴ ende staken em den halss aff^l de daer op weren, uutgenomen twe hoefflingen, de vengen se ende namen daer gelt van.

B p.353 § 11b *Geldersen en Groningers veroveren kasteel te Coevorden*

Daer was een droste van Coevorden Frerick van Twickel genoemt, daer voer van gescreven is,⁵ die tho winter verleden mitten knechten inden Dam was, ende daer vuyt verdreven wordt vanden Gellerschen ende Groningers. Welcke droste^m den Groningers zeer benauwede, want he verboet den Drenthen datsse geen rogge noch torff in Groningen moesten brengen; oick woldeⁿ he niet gehengen, dat yenich^o goet aff ofte an na Groningen gevoert moeste worden. So quamen doch alle getouwe ende wagenen die guet na Groningen brochten, ende haelden weder botter ende kesen van Westerwolde over Slochter veen na Scharmer mit groot ongemack, dat den Groningers seer^p ongelijck was to lijdien.

^a – doe V. | ^b drost V. | ^c – wal V. | ^d een V. | ^e Emden AC, Emden D. | ^f oeren V.
^g Mariengarde A. | ^h Gellersce V. | ⁱ Leeuweerden V. | ^j maer V. | ^k nicht A. | ^l den halss aff] al den hals aff A, af al den hals CD. | ^m drosten V. | ⁿ wilde V. | ^o enich V. | ^p + groot V.

1 20 augustus 1522.
 2 In dit Deel: § 11a.
 3 Douwe Peters' huis te Wieuwerd. Het werd ingenomen op 29 augustus 1522; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 331; Worp, *Kronijken V*, p. 301.
 4 Op 1 september 1522; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 332.
 5 Zie Deel III-O § 9c.

ms.V p.366 So vellen se den fursten van Geller hemelicken an omme dat huijs to Covorden in tho nemen, ende wolden daer oick bijstant ende hulpe toe doen, alst oock gescach. Soe beranden de Gellerscen dat huijs, ende quemen in Covorden des nachtes op Sunte Egidius dach,¹ ende beleden dat huijss. So stack de droste de vleck^a an, ende brande dat heel inden gront aff op vijff oft sess husen nae, ende deden^b den armen luden grooten schaden, ende em genen^c baten omme^d dat huijs tho holden. De Gellerschen brochten daer voer groote hovet stucken / van bussen, ende de Groningers sanden^e daer oick veer bussen mit clooten ende cruijt, als ene noetslange ende een halve slange ende een heele kartouwe ende een halve kartouwe, mijt vele^f vlaken^g ende korven omme mede tho schansen, des donderdages voer Onser Lever Vrouwen Geboerte.²

B p.354 Item daer voeren luide mijt privande, wijn, beer ende broot to Covorden int leger. Ende als de wagen luden wederomme^h nae Groningen wolden varen, als se quemen to Dalen, soe weren daer die Stichtscenⁱ uut Hasselt, ende vengen daer twalf^j wagen luden, ende voer daer^k de peerden ende luden mede in Hasselt, ende daer worden se rasoent^l. Als nu de Gellerschen oer gescut bij ene hadden, ende nae aent^m huijs gescansset hadden, so schoten se to maleⁿ starckelicken^o aent huijss ende veste, datse upden husen niet duren konden. So dat se^p op een^q vrijdach voer Hilligen Cruses^r dach Exaltationis³ wonnen dat huijs; ende gavent op, ende gengen aff beholtnisse^s lijves ende guedes al de knechten, men de droste^t namen se gevangen ende al dat up den huse was. Ende des dros- ten wijff namen se al oer gesmijden^u ende clenodien van golt ende sulver, dat een marckelijcken^v penninck^w weert was. Ende daer was mede upt huijss een hoof- man van Eelden^x, Johan ter Borchs^y soen, de wort^z oick gevangen, ende wort^{aa} af gescattet^{ab} veer hondert^{ac} gulden ende veer sijden wambeijsen. Ende die droste wort^{ad} gevuert int lant van Geller. Ende de Gellerscen makeden dat huijss to Co- vorden weder vast, ende besetten^{ae} dat mijt volck. Item die Groningers mitten Ummelanden inden verbonde gaven de furste^{af} van Geller to hulpe, omme dat huijs tho Covorden to wijnnen, veer hondert solden een maent lanck.

§ 11c *Habsburgers plunderen in Westerkwartier; tegenmaatregelen*

De Bourgoenschen van des keijzers wegen in Westfrieslant togen uut Marien gaerde int clooster tho Claer camp^{ag}. Ende des donredages voer Sunte Matheus

^a fleck V. | ^b dede A. | ^c gene V. | ^d om A. | ^e sonden V. | ^f vole AC. | ^g flaken V.
^h wederom V. | ⁱ Stichsten V. | ^j twaleff A. | ^k voer daer] voerden Vc. | ^l ransoent VcD.
^m an dat A. | ⁿ to male] temael V. | ^o starcklikenn A. | ^p – upden husen niet duren konden
so dat se V. | ^q enen A. | ^r Hilligen Cruses] Heijlige Cruijss V. | ^s beholtnelijck V.
^t dros- ten V. | ^u gesmyde A. | ^v marckliken A. | ^w pennick V. | ^x Eelden V. | ^y Borch
V. | ^z werdt V. | ^{aa} werdt V. | ^{ab} gescat A, + voer V. | ^{ac} + Rinsce A. | ^{ad} wert V.
^{ae} besetteden AD. | ^{af} fursten V. | ^{ag} Claer camp] Claren- camp V.

1 1 september 1522.
2 4 september 1522.
3 12 september 1522.

anno vorscreven^{a 1} quam een venel knechten omtrent drehundert^b over Gerkes^c brugge^d to Vischvleet^e ende voert tho Westerdijcken. Ende alle die burende ende huijsluden vlogen ende weken voer op mijt oer goet ende levendige beesten na Groningen. Ende daer worden^f gebrant^g tho Westerdijcken ende tho samen in Langewolt elven husen, ende een deel costelicke^h husen, daer mijt hoij ende koren wal an to scaden gedaen wordt, an een huijss wal dusent Emders Rinscheⁱ gulden; een^j deel weren so goet niet, men weren daerumme^k costelijcke^l husen mede.^{*} Soe togen se voert mitter oerden ende hoop vanden knechten nae Sloter zijl, ende togen doer Hormergae^m nae Faen ende wederomme op na Nije kercke, want inden streke hadden / de huijsluijden niet gevluhent. Ende daer kregen se enen grooten rooff van alle levendige have: ossen, peerden, koen, schapen ende swijnen, ende van allen huesreeschap, al dat se dragen ende drijven konden, ende deden den lande onmanierlicke grooten scaden. Ende dreven mitten rooff uut den lande nae Westfrieslant, ende gengen weder liggen in Claer camp bijden anderen hoop. Ende den rooff parteden ende butenⁿ se, ende sanden^o elck sijnen wech nae Leeuwerden ende na Franeker ende^p Harlinge; daer^q quemen^r de Hollanders ende koften em daer^s beesten aff.

ms.V p.367

B p.355

De Gellersche ruterende knechten, als se Coevorden gewonnen hadden^t als vorscreven^u is,² quamen nae Groningen omme oeren solt in to vorderen den de Groningers em gelovet hadden; ende gengen liggen in Drenthe ende to Suitlaren ende Noortlaren, want de Groningers wolden den hoop niet inde stadt hebben. Als dan nu des keijzers^v ende Burgonsce^w sus in Langewolt weren to rooven ende to barnen wo vorscreven^x,³ soe screven de Groningers inden Ummelanden ende inden Olden ampte,⁴ ende dageden op man bij man mijt oer geweer bij lijff ende goet, omme de viande vuyt den lande to keeren. Ende de Groninger scutten mijt alle den Ommelanden ende den Olden ampte rusten^y sick uut, elck mijt oer veenkens^z, nae kriges^{aa} wijse. Ende de Gellersche ruterende knechten de in Drenthe laegen, soe vorscreven^{ab} is,⁵ quemen daer oick bij. De ruterende reden doer de stadt, ende de knechten worden^{ac} doer den^{ad} Segge mijt schepen over inden Hoen gebrocht, ende sijnt mitten^{ae} scutten ende bueren getogen des vrijdag⁶ nae Vischvleet^{af}. De Westerschen^{ag} ende Bourgoenschen weken voer op

^a voergenoemt V. | ^b drijhundert V. | ^c Geerckens V. | ^d ende V. | ^e Vischfleet V.
^f worde V. | ^g + daer V. | ^h kostlike A. | ⁱ Emders Rinsche] Emders A, Rijns CD. | ^j ende een A. | ^k derumme V. | ^l kostliken A. | ^m Hoermergae A. | ⁿ parteden ende buten] buten ende parten A. | ^o + den V. | ^p + na A. | ^q ende daer A. | ^r quamen V. | ^s + de Vc.
^t hadde V. | ^u voergescreven V. | ^v + volck Vc. | ^w Buergoenschen V. | ^x voergescreven V. | ^y rusteden Vc. | ^z venekens A. | ^{aa} krijgers V. | ^{ab} voergescreven V. | ^{ac} worden V. | ^{ad} de Vc. | ^{ae} myt A. | ^{af} Vischfliet V. | ^{ag} Westersche V.

- 1 18 september 1522.
- 2 Zie Deel III-P § 11b.
- 3 In dit Deel: § 11c.
- 4 Deze bevelsbrieven zijn niet bekend.
- 5 In dit Deel: § 11c.
- 6 19 september 1522.

mytten^a rooff, ende togen bij oeren anderen hoop in Claercamp, soe vorscreven^b is.¹ De Gellerschen knechten ende^c Groninger scutten ende de vanden Olden ampte togen in Dockum ende daer omtrent opden dorpen. Ende de ander^d landen inden verbonde bleven to Vischvlet^e ende daer omtrent, ende wolden niet over Gerckes brugge, ende lagen daer twe off dre dagen; soe toech Abel Onste^f mijtten Marrenster^g ende Hunsynge^h ende Fijmelingⁱ toegen weder tho huijs. Ende de Damster ende Duijrswoit mijt Langewolt, Vredewolt^j, Hummerse, Mijdaech, Collum ende Achtkarspel toegen bijden hoop in Dockum, soe dat daer een groot hoop volckes^k van knechten ende buijren bij ene quemen. Ende de Burgoenschen vandes^l keijzers wegen laegen in Claer camp^m. Ende bleven seⁿ daer teghen / malcanderen liggen ende^o pratten; ende was hart tegen hart^p, ende nemant dorste^q opden anderen. Soe braken de Borgoenschen op, ende togen weder in Marien gaerde ende daer omtrent. Ende de Groninger schutten ende de bueren inden Ommelanden ende vanden Olden ampte quemen weder to Groningen des woensdages voer Sunte Michiel anno M V^c ende XXII^r.²

ms.V p.368

B p.356

§ 11d Geldersen eisen eigenmachtig schatting uit de Ommelanden

Item als de Groningers mit oeren hoop dus weder tho huijs weren comen woe voergescreven^s,³ so bleven de Gellersche ruterer ende knechten noch liggen in Dockum. So quam noch nae een veenel knechten voer bij Groningen omtrent derdehalffhundert, ende togen naden anderen hoop toe Dockum, ende reyssen^t na Enema tijl ende doer Langewoldt; ende verdorven den huijsman elendelicken, ende namen al mede van speck, vleesch ende vette beesten, scapen ende swijnen; ende gengen liggen in Kuesmer clooster, ende verdorvent al daer se bij quemen een^u tijt lanck.

De Gellersche ruterer ende knechten de in Dockum gebleven weren, soe vorscreven ys^v,⁴ braken op ende quemen over de^w Geerckes brugge thoe Vyschvleet^x, ende de ruterer quemen voort tho Groningen. Ende dat venel knechten de in Kuesmer^y clooster legen, daer hier voer van gescreven is,⁵ braken op ende quemen^z bijden anderen hoop in Vyschvleet^{aa}; ende gingen daer liggen op de leveringhe op den bure^{ab} opden huesman op Lutkegast, opt Oech ende^{ac} Rugen

^a mijttet V. | ^b voergescreven V. | ^c + de V. | ^d anderen A. | ^e to Vyschvlet] te Vischfliet V. | ^f Onsta A. | ^g Marrnster V. | ^h Hunsegen V. | ⁱ Fijvelinge V. | ^j + ende A. | ^k volcks A, – volckes CD. | ^l vanden V. | ^m Claer camp] Clarenkamp V. | ⁿ so VcCD. | ^o – ende Vc. | ^p haer Vo, haert Vc. | ^q durste AD. | ^r – anno M V^c ende XXII V. | ^s vorscreven A. | ^t reijssede V. | ^u enen V. | ^v vorscreven ys] voergescreven iss V. | ^w – de A. | ^x Vischfliet V. | ^y Kuesmer V. | ^z quamen V. | ^{aa} Vischfliet V. | ^{ab} + ende AC. | ^{ac} + up de A.

- 1 In dit Deel: § 11c.
- 2 24 september 1522.
- 3 Zie Deel III-P § 11c.
- 4 In dit Deel: § 11d.
- 5 In dit Deel: § 11d.

waert, tho Westerdijken, ende aten ende droncken al op datse krijgen konden. Ende elck man brack op, ende dreeff mijt zijn goet ende levendige have voer en wech na Groningen, ende leten de husen ledich ende woest staen; ende dat vrouwen^a volck bleeff meestpart^b bij huys, ende bestelden em^c beer ende broot als se best konden. Soe screven se uut inden Ommelanden tusschen^d Eemse^e ende Lauwersche enen strengen breeff^f uuth oer egen vermetelheijt, also bevels luden onses genedigen heren hartoch^f Karel hertoch van Geller etcetera itsont^{*} to Vyschvleet^g, an prelaten, hoefflingen, pastoren, vicarien, kercken^h, landen, huisluden, geestelickⁱ ende wartlick nemant uutgesundert: dat ijderman solde opbrengen ende geven van elck grass landes een stuver tho schote, ende dat leveren in handen Evert Donslaer, fursten van Gellers rentemester in Groningen, omme daer mede tho versolden dessen hoop vanden^j knechten oeren solt datse bijden fursten tachteren weren, so em van den Groningers gelovet solden wesen, als se zeeden. Dat stadt ende lande spijlich, elendelicken ende jammerlicken is to^k hooren ende lijden, dat sodanen^l geboeffte^m boven recht ende reden buten consent ende volboertⁿ vann prelaten, hoefflingen, noch borgemesteren ende Raet / van Groningen susdane geweld inden Ommelanden bedreven, dat bijsunichteijt wal achter gebleven weere; deⁿ ghene die in Groningen bijden blauwen sack sijnt, ^{*} ende oer iaer gelt vanden fursten hebben, seen mede doer de vingeren, dat dit arme lant suss elendige^o verdorven wordt; dat Godt geclaget sij.

B p.357

ms.V p.369

Item als se daer sus gelegen hadden een^p dree oft vier dagen, ende upgeeten^q datter was, ende al in stucken geslagen van doeren, vensteren ende glasen^r ende alle hoesreeschap, braken se op ende quamen wat^s naer Groningen, ende gengen liggen in Aedewerth ende tho Suijthorum ende^t Northorum vorscreven^u, Franssum, Meden ende daer omtrent alle husen vul, ende maeckeden daer oick als vorscreven^v is tho Vyschvleet^w ende daer omtrent.²

Item de ruteren de van Dockum komen^x waren^y to Groningen, als vorscreven^z is,³ daer quemen^{aa} oick vuijt den lande van Geller welcke^{ab} nae, de^{ac} gijngen liggen int closter to Essen; ende de to Groningen lagen, braken op om^{ad} oeren peninck to besparen, oock want se geen gelt hadden, ende weren groot gelt ten achteren^{ae} bijden hertogen van Geller, als se seden, welck solt se oock meenden tho hebben^{af} ende vuijt to vorderen van stadt ende lande. De togen bijden anderen hoop in Essen, ende verdorvent daer iammerlicken met eten ende drincken ende metten peerden, mit hoij ende haver datse onnuttelicken verquys- ten^{ag} ende verdorven^{ah}. Doet daer op was dat em worden mochte, so braken

^a vrouwe V. | ^b meeste part V. | ^c hem V. | ^d + de Vc. | ^e Emse AD. | ^f hertoch V.
^g Vyschvliet V. | ^h kerckheren A. | ⁱ geestlick AD. | ^j van AC. | ^k te V. | ^l sodane A.
^m geboefftes AD. | ⁿ dan de Vc. | ^o elendelike A, ellendelijcken CD. | ^p ende Vo, – een Vc.
^q opgeten V. | ^r gelasen V. | ^s op V. | ^t + ende V. | ^u + ende A. | ^v voergescreven V.
^w Vyschvliet V. | ^x – komen V. | ^y – waren A. | ^z voergescreven V. | ^{aa} quamen V.
^{ab} welck V. | ^{ac} nae de] de na A. | ^{ad} omme A. | ^{ae} ten achteren] tachteren A. | ^{af} + als se seden A. | ^{ag} verquisteden V. | ^{ah} verdorvent V.

- 1 Deze brief is niet bekend.
- 2 In dit Deel: § 11 d.
- 3 In dit Deel: § 11 d.

se op ende reden doer Groningen op Sunte Jeronimus dach¹ na Selwerder clooster bij Groningen, ende namen daer doe oeren leger, ende maeckeden dat daer oick^a als se in Essen gedaen hadden. Desse groote maledictie^b ende plage iss desen armen Vriesschen lande² opgelecht. Godt vergevet em de daer oirsaken in sijnt ende raedt ende dait toe doen, ende dije bijden blauwen sack sijnt ende desse iaergelden^c in Groningen hebben. Godt geve dat^d oer eijnde guet sij als sie dat eijgen. Hier van genoegh, dat eijnde wil den last dragen.

B p.358 § 11e *Habsburgs ultimatum door de Ommelanden afgewezen*

De Bourgoenschen van wegen der keijserlicker maiesteijt sanden breven inden Ommelanden bij Groningen,³ omme dat se den keijser solden gehoorsaemheijt doen; ofte woldense dat^e neet doen, so wolden se se straffen mijt rooff ende brant an lijff ende goet. Den breeff voergenoemt^f brochten se bijden Raedt van Groningen; de heldent voer spot ende gecksmeer, ende weer een moijterije ende men hovelinghes werck. Doch so sande de Raedt van Groningen den voergenoemden^g breeff^a aenden fursten van Geller, omme daer toe weten wat sijn^h genade daer van belevede; dat wolden se den landen wederⁱ verwittighen.

§ 11f *Samentrekking Habsburgse troepen in Friese kloosters*

ms.V p.370

De Bourgoinschen de dus lange in Claercamp^j, quemen in Gerckes clooster ende in Vrouwen clooster ende Vischvleet^k ende daer omtrent, omme den brantschat vuyt to vorderen^l soe vorscreven^m is.⁵ Soe verdedingedenⁿ int hemelicke welcke dorpen; doch so branden se ersten Hemme Clauwema hujs to Westerdijken. Als de Gellerschen dus lagen op die leveringe in Aedewert, Suijthorum, Northorum^o ende daer omtrent, ende verdorven de huysluden elendelicken, soe quam daer een man Eppe geheeten, de woende in^p Groningen ende was geboren vuyt Westfrieslant, ende hadde breven vanden Bourgoenschen, dat he mochte^q passeren tusschen beijden. Die was tho Aedewert, ende hadde voele moijterije

^a + gelick A. | ^b maledixie V. | ^c jaergelde V. | ^d + oick V. | ^e daer A. | ^f vorscreven A.
^g vorscreven A. | ^h sine A. | ⁱ – weder V. | ^j Clare camp V, + gelegen Vc. | ^k Vischfliet V.
^l forderen V. | ^m voergescreven V. | ⁿ vordedingen A, verdingeden Vc. | ^o Suijthorum Northorum] Northorum Suthorum A. | ^p de woende in] uut A. | ^q muchte AD.

- 1 30 september 1522.
- 2 Benninge beschouwt hier het Gorecht, bestuurd vanuit de volgens hem Friese stad Groningen, kennelijk ook als een deel van Friesland.
- 3 In de rekeningen van Van Domseler is op 4 oktober 1522 sprake van "moitbryeven" die Georg Schenck van Tautenburg in de Ommelanden verspreid heeft; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 68v.
- 4 De tekst van Schencks brief is onbekend.
- 5 Zie Deel III-P § 11e.

B p.359 daer onder den Gellerschen knechten. Oock was daer een man geheeten Har-
men^a Smit, ende woonde tho Vischvleet^b, wal tusschen vijftich ende sestich^c ja-
ren oldt, de werdt^d oick gesant vanden Bourgoenschen to Suijthorum an en Gel-
lerschen hooftman, omme den aff to breken van de Gellerschen aen de Bour-
goenschen mijt zijn knechten. Oock hadde he breven gedragen omme den
brantschat uut tho vorderen^e inden Ommelanden. Desen Eppe ende Herman^f
voergenoemt^g leten die Gellersche beijde^h hangen voer Aedewerth aenden gal-
genⁱ; dat barmelicken ende ongenadelicken was to seen, omme^j sodane clene sa-
ke^k em soe scantlicken doot an to doen^l. Doch Harman Smit wort^m des anderen
dages weder vander galgenⁿ genomen, ende^o opt kerckhoff begraven. Des gelij-
ckes wort^p Eppe oick afgenomen ende begraven. Des woensdages voer Sant-
gange anno M V^c ende XXII^q¹ braken de Bourgoenschen op, ende togen uut
Gerckens^r clooster in Barger clooster ende daer omtrent^s, ende makeden daer
oeren leger.

§ 11g *Habsburgers ontruimen en Geldersen bezetten Gerkerskloosterklooster*

Item des donderdages daer na² so kregen de Gellersche knechten gelt; want se
groot gelt tachteren weren, so wolden se neet voer de vijanden, eer se gelt had-
den. Soe kreech elck knecht twe Rinssgulden^t. Als se dat gelt hadden, soe toegen
se op, ende gengen weder liggen in Geerckes^u clooster, daer de Burgoenschen
vuijtgatogen weren. Ende de Groninger deden^v em mede twe veltgescut mijt
cruijt ende clooten^w.

§ 12a *Bestand tussen Geldersen en de Overijsselse steden*

ms.V p.371 Op Santgangen avent³ verscreeff^x de nije Gellersche bevels^y man dije op Coe-
vorden was, dat lant bij ene to Grollerholt,⁴ ende quam daer mijt eenen hoop van
ruteren ende knechten, ende wolde hulde, plicht ende eede van em hebben. Men
de landen wolden dat doe noch neet doen, ende scheidjen van ene in onwille. /

^a Harman V. | ^b Vischfliet V. | ^c LX V. | ^d worde A, wort CD. | ^e forderen V.

^f Harmen AD. | ^g vorscreven A. | ^h Gellersche beijde] Gellerschen A. | ⁱ aenden galgen]
ande galge A. | ^j datmen om V. | ^k saken A. | ^l to doen] doen solden Vc. | ^m want
Vo, wert Vc. | ⁿ vander galgen] van de galge A. | ^o + worde A. | ^p wert V. | ^q M V^c
ende XXII] wo vorscreven A. | ^r Gerckes AC. | ^s ommetrent A. | ^t Rinsce gulden A.

^u Gercks A, Gerckes CD. | ^v dede A. | ^w cruijt ... clooten] kloeten ende kruet A. | ^x screff
A. | ^y velt hovet A.

1 8 oktober 1522.

2 9 oktober 1522.

3 9 oktober 1522.

4 Johan van Selbach zou op 10 november 1522 door Karel van Gelre tot kastelein van
Coevorden en drost van Drenthe worden benoemd.

De hartoch^a van Geller ende itlicke Stichtssche steden met den van Zwolle makeden mijs malcanderen enen handel ende vreden een tijt lanck,¹ so datsse weder mit malcanderen mochten keeren ende verkeerren; soe dattet sceen datse aen beijden partijen moede weren.

§ 12b *Overlast afgedankte Geldersen in Aduard en Drenthe*

B p.360 Als de hartoch^b van Geller de knechten doe daer niet langer bedarvede, so sande he se weder in Vrieslandt na Groningen. Ende de wolden daer ghene van in hebben. So gengen se liggen in Aedewert ende daer omtrent op die buren; ende weren groot gelt tachteren bijden fursten van Geller, soe deden se den buren grooten scaden. Ende daer vergaderde Ile Heralma eijn part volcks^c van Oldenhove ende Eesdinge, ende sloegen daer doot vier knechten ende wonden daer ene trosse^d ende jongen. Doe dat de in Aedewert hoorden, togen se hen to Esdinge, ende branden daer een huijs geheeten de Borch, dat Clants volck toe hoorde. Als de knechten dus in Aedewert lagen, ende daer omtrent grooten schaden deden, soe worden de landen verscreven to Groningen² omme gelt op to brengen, daermen de knechten mede betalen solde, ende was des woensdages na Elven Dusent Mageden.³ Men de landen wolden daer niet toe geven, ende wolden daer lever op weest hebben to slaen^d, als de van Olden hove gedaen hadden soe vorscreven^e is.⁴ Als dat de knechten vernamen, so braken se op des donredages daer nae,⁵ ende togen voer bij Groningen door denn Segge^f nae Drenthe, ende verdorvent oick daer voer voet op.

§ 13a *Karel van Gelre wordt persoonlijk gehuldigd te Groningen*

Anno M V^c ende XXII was to Groninge^g voele murmuracie ende oproer onder den borgeren ende gemeente omme dit^h orloech ende vanden genen die bijden blauwen sack weren mitten Gellerscen jaergelt; so dattet sceen datter wal twijdracht solde oprijsen. Soe weren daer sommige – we de werenⁱ wistmen niet – de namen inder nacht vijfve oft ses hoeneren, ende staken de de kele af, ende leden de voer dat Rechthuijs, recht of se seggen wolden^j: dus^k salmen u^l oick handelen.

^a de hartoch] den hertoch V. | ^b hertoech V. | ^c volckes V. | ^d slane A. | ^e voergescreven V. | ^f – doer den segge V. | ^g anno ... Groninge] item in Groningen was A. | ^h dat V. | ⁱ – weren A. | ^j wilden V. | ^k sus A. | ^l iuw A, jou C, ju D.

- 1 Deventer en Oldenzaal sloten met Karel van Gelre een vriendschapsverdrag op 4 oktober 1522, waarna Kampen volgde op 3 november; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nrs.1140 en 1148.
- 2 Deze Groninger brief is niet bekend.
- 3 22 oktober 1522.
- 4 In dit Deel: § 12b.
- 5 23 oktober 1522.

ms.V. p.372

Daer oer sommige in Groningen sic ser^a in versloegen, ende screven van stonden an hemeliken^b an den fursten van Geller,¹ dat he persoelike^c queme to Groningen, ofte het mochte wal lichte daer quaet^d warck worden^e. So quam de furste van Geller to Covorden. Doen^f makeden se de borgeren wijs, se weren daer verscreven bijden fursten tho comen; men dat was eenen versierden anslach, omme den fursten mit sie tho brengen, alst geschach. Soe wordt daer hen gesant^g Luloff Koenders ende Claes / Schaffer beijde borgemesteren, ende Karstken Cremer^h ende Harmen Honrickes vanderⁱ gilden wegen, op Alle^j Godes Hilligen avent.² Van stunden an was de furste bereijt, ende sat op mijt zijn ionckeren^k, ruteren ende knechten, ende gaff sick op de reijse myt em na Groningen^l. Ende quam op Aller Zielen dach³ omtrent een ure in Groningen. Ende^m borgemesteren ende Raedt gengenⁿ em tho moete voer Oosterpoorte, ende heten em willkome^o; ende soe reet hee voort in, ende genck erstenn^p in Sunte Mertens kercke, ende daer ontfenck em mester Willem de kerckhere^q to Sunte Merten^r, ende nam em mede in sijn huijs ter herbarge^s, dat daer toe bereet was, daer he oick in bleff.

B p.361

Item des maendages^t daer nae⁴ quam de furste mijt zijnen reden opt Raethuijs; daer worden em de slotelen vander stadt overgelevert, ende nam daer van borgemesteren, Raedt, geswoorne^u meente huldinge, plicht ende eede.

Item des woensdages daer nae⁵ quemen alle de borgeren ende inwoneren^v to Sunte Wolborch inde kercke, ende daer quam oick die furste inde kercke. Daer wort^w em oick van den gemenen hoop huldinge, plicht ende eede gedaen. Item des donderdages daer⁶ worden vorscreven^{*} prelaten, hoofdingen ende egen arveden ende buren op to^x comen inde stadt. Ende hebben em daer gedaen huldinge, plicht ende eede,⁷ ende hebben den fursten geschencket dusent gouden Rinsegulden^y ende twee vette peerde voer een geschenck.

Item op Sunte Willbrordus dach⁸ sande de furste eenen grooten hoop knechten nae Westerlandt; men daer^z wordt niet vele bedreven dat der pijn weert was^{aa} van to scrijven, dan^{ab} branden daer welcke husen; ende de Bourgoenschen lagen starck in Mariengarde int clooster, soe datsse wederomme weken nae Doc-

^a in ... ser] sick seer in Groeningen V. | ^b hemelick V. | ^c personelick V. | ^d quader A.
^e warck worden] werck werden V. | ^f do A. | ^g gesent V. | ^h Kremer AD. | ⁱ vanden V.
^j Allen V. | ^k + ende V. | ^l myt ... Groningen] na Groningen mijt em V. | ^m + de A.
ⁿ gingen V. | ^o wylle kome A, wellekome CD. | ^p erste V. | ^q kerckher A. | ^r Marten V.
^s harbarge A. | ^t woensdages A. | ^u swoerne A. | ^v inwoners A. | ^w werdt V. | ^x te V.
^y Rinsce gulden A. | ^z + en V. | ^{aa} is Vc. | ^{ab} + se A.

- 1 Dit verzoekschrift is niet bekend.
- 2 31 oktober 1522.
- 3 2 november 1522.
- 4 3 november 1522.
- 5 5 november 1522.
- 6 6 november 1522.
- 7 De tekst van de huldingseed is niet bekend.
- 8 7 november 1522.

kum mijt cleijn gewin, ende leten daer welcke dooden achter ende welcke gevangen.

Item des sondages daer nae¹ bat de Raedt den fursten mijt alle^a zijn gesin ende prelaten ende hoofdingen to gaste opt Wijnhuijs ende opt nije zael, ende tracteerden se daer mijt grooter cost van eten ende drincken, alst in heeren hoven^b toebehoort.

§ 13b *Karel van Gelre ontvangt leenhulde van de Drenthen*

Item des maendages daer nae als nemptlick^c op Sunte Mertens avent² reijse de furste weder uut Groningen, ende bleeff des nachtes^d toe Rolde ende to Assen int clooster.

Item op Sunte Mertens dach³ quam dat landt van Drenthe tho Grollerholt bij den fursten van Geller om^e huldinge, plicht ende eede tho doen^{f,4}.

§ 13c *Jasper van Marwijk stadhouder te Groningen, trouwt aldaar*

ms.V p.373

Daer nae inden vorscreven^g jaer^h so sande de hertoch van Geller enen / stadtholder to Groningen des woensdagesⁱ na Sunte Thomas^j; ⁵ de nam an mitten hoofmans de overheijt inden Ommelanden to^k berichten, ende de warven mit stadt ende lande to holden, ende was geheeten Iasper van Marwijk. Ende toech in op den Monicken^l hollum^m, ende nam dat in voer dat hoff van Geller eenⁿ tijt lanck. Daer nae wordt he van synne^o, ende hijlickte^p hier inde stadt an Lueken Hornkens dochter;⁶ de hadde een^q enige dochter geheeten Geertrud, ende was een^r olde jonffer^s omtrent XL jaren oldt, daer^t konde nemant toe mate komen in stadt ende lande, daer se an hiliken wolde. Ende de nam desse Iasper van Marwijk ter ee; ende huerden Evert Leeuwen huijs inde Brugge strate, ende timmerde^u dat binnen costelicken, ende voer daer mitter wonen^v in, ende hielt wal een acht^w ofte^x negen peerden to sijnen sael^{*} op des fursten solt.

B p.362

^a al A. | ^b hove A. | ^c noemptlike A. | ^d nachten V. | ^e omme A. | ^f doene V.

^g voergescreven V. | ^h jare A. | ⁱ woensdages V. | ^j + dach V. | ^k te V. | ^l Moncke A.

^m holm AD. | ⁿ enen V. | ^o sijnnen V. | ^p hilickedede A. | ^q ene A. | ^r ene A. | ^s juffer V. | ^t deer A, dier Vc. | ^u timmerden VcCD. | ^v wone AD. | ^w een acht] achte A. | ^x oft V.

1 9 november 1522.

2 10 november 1522.

3 11 november 1522.

4 Waarschijnlijk was de opkomst bij deze huldiging niet groot, want op 9 januari 1523 moest Karel van Gelre er bij de drost Johan van Selbach op aandringen "die huldiging ind eyde van der ritterscap ind anderen ondersaten in onser lantschap van Drente" niet langer uit te stellen; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 1168.

5 24 december 1522. Volgens de rekeningen van Van Domseler was hij al op 10 december in Groningen; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 69v.

6 Op 17 april 1523. Zie *Verslagen*, 28 (1905), p. 390.

DEEL III-Q

NA AANVANKELIJKE successen moeten de Geldersen Friesland definitief aan de Habsburgers prijsgeven (1523)

§ 1a *Gelderse terroristen uit Workum verjaagd*

Int iaer^a M V^c ende XXIII sande de hartoch^b van Geller een^c hoop krijges knechten in Westfrieslandt,¹ de makeden to Workum een blockhuijss. Ende daer stont enen^d heerlike^e stenen kerck^f toren, men de cappe was affgebrant, doe de Gellerschen eertijdes de kercke branden.² Den toren makeden se vast, ende besetten dat blockhuijss ende toren, ende deden de Ommelanden^g grooten scaden af mijt rooff ende brant ende brantscattinge, ende bedreven daer groten^h moetwillen int landt.

Als dit die Bourgoenschen van wegen des keijzers vernamen, dat de Gellerschen desse landen dus belastigeden, so sanden se over een heer van Wassenaer mijt meer heeren in Westerlant, mijt enen grooten hoop van krijges volck toⁱ peerde ende to^j voet mit groot gescut. Als de Gellersce sagen oer macht, datse de nijet weder staen^k konden, soe weken se voer en wech nae Claer camp ende voert nae Smalinger landt, ende danckeden Godt dat se uut den lande quemen. Ende de greve van Moers^l toech metten knechten oeck^m na den fursten van Geller, doch soe quam he cortsⁿ daer nae weder int landt to Sloten selff vijfte.

Soe togen de Bourgoensschen van stonden an voer Workum, ende namen dat in;³ ende wonnen voert eersten den kerck toren stormender hant, ende sloegen al doot dat se daer op kregen, ende lantsaten de hengen se uut anden toren. Ende gengen voort liggen voer dat blockhuijss en^o dre dagen lanck, ende scoten vanden kerck toren int^p blockhuijss, so datse dat op gaven beholdtenisse^q lyves^r ende levent.⁴ Daer na quemen^s de Bourgoenschen wo langer woe meer int landt, ende makeden dat clooster tho Woldesende vast mijt bolwarcken / ende graften; desgelijckes^t makeden se een blockhuijss op Mackume zijl, ende besetten dat ende oick Woldsende mijt volck, ende branden dat burscup^u to Woldsende.

ms.V p.374
B p.363

^a + Onses Heren A. | ^b hertoch V. | ^c enen V. | ^d een A. | ^e heerlicken V. | ^f – kerck V. | ^g + daer Vc. | ^h groote V. | ⁱ te V. | ^j te V. | ^k weder staen] weerstaen V. | ^l + de V. | ^m metten ... oeck] oick mytten knechten A. | ⁿ kortes A. | ^o – en Vc, in CD. | ^p indat A. | ^q beholden Vc. | ^r lijff V. | ^s quamen V. | ^t des geliken A. | ^u buerschap V.

1 Op 1 april 1523; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 368.
2 Zie Deel III-M § 7b.
3 Op 12 juni 1523; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 377.
4 Op 16 juni 1523; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 379.

§ 1b *Jancko Douwama gearresteerd na klacht over stadhouder*

De Westfriessche hoeflingen als Ianneke Unema, Ianneke Douwema, Sicke Galens mijt meer oerer partijen beclageden den stadtholder van Leeuwerden, heer Jurien^a Schenck van Toutenborch, voer dat hoffgericht van Bourgonnien omme itlicke saeken, dat he in Vrieslant bedreven hadde vermidts schatten ende scheren; ende vanden gelde dat de Bourgoenschen int lant gesant hadden van des keijzers wegen, onrecht verlorget hadde; mijt vele^b beclachten. Doch ten laesten so wil^c dat vet alletijt boven^d wesen^e,¹ so wordt de voergenoemde stadtholder int hoff vrij gekent. Ende Ianneke Douwema wort gevencklijcken an getastet, ende geset opt slot to Vyffert^f.² Ende de daer op gevangen^g compt, koemet^h selden daer weder vrij aff. Ende de stadtholder quam weder to Leeuwerden, ende bleeff stadtholder.³

§ 2a *Aanleg stadsgracht en torens aan Noordwestkant Groningen*

De stadt graft tusschen Botteringe poorte ende Cranen toren wordt in dessen voergenoemdenⁱ jaer⁴ gegraven; ende dat deden sommige karspelen^j gelegen in Vrieslandt, de eertijts^k niet voer de stadt gegraven hadden. Ende de stadt leet^l daer twe nije^m stenen toren makenⁿ int bolwerck, men de worden^o niet reede inden selven iare.⁵

§ 2b *Zeven Hollandse schepen op de Waddenzee gekaapt*

In den voergenoemden^p jare⁶ laegen daer sess hullicken^q ende een kraveel int Vlie, weren^r Hollantsche scepén. So quemen de Gellersce uut de Lemere mijt eijn dubbel^s seijnschip mit en XXXV seijnsceps^t knechten, ende seijlden de seven schepen an. De scepés^u luden weren op Tessel to lande om misse to hooren, ende daer was nijemant inden scepén dan de scepés^v jongen ende een scipper. So vellen se de scepén an, ende nemen de in sonder stoot ende slach, ende worpen^w

^a Iurgen V. | ^b vole AD. | ^c + doch V. | ^d altyt boven al A. | ^e drijven V. | ^f Vijffert V.
^g gefangen V. | ^h comt V. | ⁱ vorscreven A. | ^j kaspelen V. | ^k ertydes A. | ^l liet V.
^m nie AC. | ⁿ leggenn A. | ^o werden V. | ^p vorscreven A. | ^q hulcken V. | ^r ende weren Vc. | ^s dubbel V. | ^t seyn scepes A. | ^u scepes A. | ^v sceps V. | ^w werpen V.

1 Waarschijnlijk een bestaand spreekwoord.
 2 Arrestatie en insluiting te Vilvoorde hadden plaats op 12 juni 1523; zie Jancko Douwama, *Geschriften*, p. 429-430.
 3 Schenck kwam op 4 juni 1523 terug; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 367.
 4 In 1523.
 5 In februari en maart 1527 werd er nog aan dit bolwerk gewerkt; zie *Rekeningen Groningen*, p. 79-82.
 6 De datum in 1523 is onbekend.

over int karveel^a al dat em deende van laken ende luwent* ende ander guet, ende wolden de hulken gebrant hebben. So hevet de scipper de scepen verbrantscattet voer twelff^b hondert Rinsgulden^c, ende namen den gevencklick^d mede int karveel, ende voeren daer mede naden Delffzijl. De Bourgoensche vervolchdense^e starckelicken^f mit scepen, soe datsse dat karveel verleten^g, ende worpen dat goet in oer seijnschijp soe vole^h alst voeren kondeⁱ, ende quemen daer^j in^k ten Delff zijl, ende brochten dat voort to Groningen. Daer worden de guederen gepart^l ende gebuetet, ende de lakenen ende luwent voerden elck oer part nae Westfrieslant. Ende de gevangen helden de van Groningen van des greve^m van Moers wegen, want he sommige borgeren alsⁿ Willem Kanter ende Wigbolt Trijpmaker, Johan van Clauwen oer goet op der zee boven oer paspoorten hadde genomen. Maer^o de borgers van Groninghen de Hollant ende / Brabant hier nae versoecken willen, zullen dessen voergenoemden rooff duergenoech betalen.

B p.364

ms.V p.375

§ 3 *De Turken veroveren Rhodos op de Johannieters*

De machtige costelijcke^p stadt Rodijs, gelegen an Turkijen, dat Sunte Johannes heeren vander orden over mannich ende voelen jaren hebben in gehadt ende bewonet^q, ¹ ende mannigen ridderlicken wederstant^r voer de karstenheyt^s mijt voelen orlogen ende mannigen verdreet. Soe hevet de Turck desse stadt in dessen voergenoemden iaere belecht² mijt soe groote^t macht van volck so mannich hondert dusent man, mijt soe groot ontallick gescut, mijt so grooten stormen soe langen tijt durende; soe dat de Rodyssche^u heeren des Turcks^v mogenheijt* niet langer weerstant doen konde^w, soe datsse de stadt ten lesten hebben op gegeven in des Turcks^x handen. Wo dat belech ende opgeven is toegegaen, omme dattet veer van ons gelegen is, laet ick onderwegen van to scrijven, salmen wal^y breeder van ander^z van gescreven worden^{aa}.

§ 4a *Na vergeefs beleg van Bolsward gaan Habsburgers naar Dokkum*

De Burgoenschen, als se desse vesten rede hadden,³ ende Bolswart^{ab} dus om ende omme hadden beenget mijt desse blockhusen, soe hebben se de stadt be-

^a kreveel V. | ^b twelff V. | ^c Rinsce gulden A. | ^d gevenckelicken V. | ^e vervolgenden se A, vervolgedense CD. | ^f starcliken A. | ^g verlopen A. | ^h vele V. | ⁱ alst ... konde] als se voren kunden A. | ^j + mede VcA. | ^k – in A. | ^l gepartet A. | ^m greven A. | ⁿ also A. | ^o man A, men CD. | ^p kostlike A. | ^q bewoont V. | ^r + gedaen Vc. | ^s kerstenheijt V. | ^t groter A. | ^u Rodessche V. | ^v Turckes V. | ^w konden VcCD. | ^x Turckes V. | ^y salmen wal] salwal VcCD. | ^z anderen daer Vc, anderen hijr C. | ^{aa} wordden V. | ^{ab} Bolzwert V.

- 1 In 1309 viel Rhodos in handen van de Johannieters; zie Peter Füessli, *Jerusalemfahrt*, p. 77.
- 2 Dit moet 1522 zijn. Het beleg begon op 24 juni, en op 25 december 1522 viel Rhodos; zie Peter Füessli, *Jerusalemfahrt*, p. 81.
- 3 Zie Deel III-Q § 1a.

lecht, ende mijt groot gescut voer getogen, ende daer in gescoten. Doch so hebben se daer geen groot gewin an gehadt, ende zijn opgebroken,¹ ende quemen^a mit der macht, ende gengen liggen to Claercamp^b ende daer omtrent, in Marien garde^c ende inden anderen cloosteren ende grooten dorpen; ende bereijden all dinck^d ende reescup^e van oerloech, omme Dockum mede to beleggen ende to winnen, want dat was to male vast myt^f bolwarcken ende graften omme de stadt ende een starck onwinnelick^g blockhuijss daer bij voor alle gewalt.

B p.365 § 4b **Kasteel Lage wel, Oldenzaal niet door de Geldersen veroverd**

Daer lach een huijs in Twente geheeten^h Laege, ende was een drostamp, ende behoorde aent Sticht van Utricht den bisscop toe. Ende was ene suverlijcke vaste borch ende wal verseen mijt privande, bussen ende bussencruijt; men daer was boven achteⁱ oft^j negen man niet op. Soe togen de Gellerschen mitten Zwolschen daer voer, ende wonnen dat huijs, ende wordt opgegeven.²

Doe se dat voergenoemde^k huijs in hadden, soe toegen se voert voer Oldenzeel^l; men daer laegen vole^m ruteren in vanden Twenschenⁿ hoeffluden ende Stichtsen ruteren ende knechten. So laegen se men daer voer dre oft vier^o dagen, ende togen daer weder aff mijt cleijn gewin na Swolle. Ende de ruteren vervolgeden se, ende togen daer achter vele^p aff. Ende der^q wijle dat^r de Swolschen sus mede laegen voer Oldenzeel^s, soe togen de van Hasselt uut voer Zwolle,³ ende haelden daer enen grooten rooff van ossen, koijen ende peerden, over sess hondert beesten.

§ 4c **Geldersen zenden versterkingen naar Dokkum**

ms.V p.376 De Bourgonschen, als se de vesten dus beset ende rede hadden, quemen se mitten hoop in Claercamp^t ende daer omtrent. Soe weren de Groningers beanxtet, dat se solden de landen in slaen over Gerckes brugge. So sande de hertoch van

^a quamen V. | ^b Clarecamp V. | ^c gaerde A. | ^d all dinck] aldinck A. | ^e reeschap V.

^f met V. | ^g onwynlick A. | ^h + Ter A. | ⁱ acht A. | ^j off AC. | ^k vorscreven A.

^l Oldensel V. | ^m vele V. | ⁿ Twentschen Vc. | ^o IIII V. | ^p vole AD. | ^q de V. | ^r – dat V. | ^s Oldenzel V. | ^t Clare camp V.

- 1 Deze belegering is niet precies te dateren. Zij moet hebben plaatsgevonden tussen 28 juni 1523, toen de blokhuizen bij Woudsend en Makkumerzijl gereed waren (zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 383), en 25 juli 1523, omdat Karel van Gelre in een brief de Bolswarders maant de stad tot Sint-Jacobsdag te houden; zie Worp, *Kronijken* V, p. 314.
- 2 Rond 2 of 4 juli 1523; zie Johannes van Lochem, *Kroniek*, p. 464; ook *Zwolsche kroniek*, p. 25. In deze laatste kroniek staat per abuis het jaartal 1522.
- 3 Circa juli 1523, niet nader te dateren.

Geller en veer venel knechten armes vaesels^a nakende^b boeven, ende togen voert in Collum ende voert in Dockum.¹

§ 5a *Johan van Wassenaar verovert Zevenwouden voor Karel V*

De Borgoenscen braken op vuijt Claer camp^c up Sunte Peter Vinkel^d avent,² ende togen doer Smalinger landt ende^e Opsterlant^f naden Soeven wolden. Ende daer deden se grooten scaden mijt barnen ende brantscatten, rooven ende vangen; ende dwongen de landen, datsse den keijser musten hulden, plicht ende eede doen.

§ 5b *Geldersen en Groningers legeren zich in het Westerkwartier*

B p.366

Als de Borgoenschen sus doer togen inden Soeven wolden door Smalinger landt, Upsterlant, Scoterlant, Stellinge warff^g, so togen de Gellersche knechten metten^h buren uut Hummersce, Langewolt ende Vredewolt, Mijdach ende uut der Marne ende Obgae, de darde man uut den lande. Ende namen oeren leger in Vredewolt to Marum ende indeⁱ Nues. Des sondages daer nae³ rusten sick de Groninger schutten ende ander halff hondert borgers, ende daer toe den derden^j man uut den Olden ampte mitten Damster ende den Ummelanden; ende togen na den hoop door Drenthe, want de cleij wech was quaet to^k varen van regen. De borgeren ende scutten mitten buren namen oeren leger inde Nues, ende de knechten to Marum. Ende worden de arme buren ende huisluden elendelicken verdorven an oer coren, hoij, scapen, swijnen, gansen, eijnden etce-tera ende alle etelcost, so datter neet en bleeff, so datmen se sonder brant niet meer straffen konde. Ende van dit getoch weren bevels luiden van wegen mijns genadigen heren ende stadt ende lande: de stadtholder mijns genadigen heren Iasper van Maerwijck, ende Roleff^l ten Water ende Evert Mepsche vander stadt wegen. Ende de schutten ende de borgeren voergenoemt de uut togen, wolden neet uitreijzen, de Raedt moeste em geven ter maent veer Philippus gulden. Daerse elck op ontvingen enen Philippus gulden op de hant, eer se uut togen. Ende de bevelsluden Roleff^m ende Evert voergenoemtⁿ kregen elck XXV Philip-
pus gulden; dat voortijden^o niet^p gescheen was, datmen bevels luden ofte schut-
ten ende borgeren gelt gaven, als se vander stadt wegghen vuijt reyseden^q.

^a raesels VcA. | ^b nakede A, naekeden CD. | ^c Claer camp] Claercampen A. | ^d Venckel V.
^e Smalinger landt ende] Smaligerlant endde V. | ^f Oppersterlant VoCD. | ^g Stellinge warff]
Scellingewerff V. | ^h ende A. | ⁱ inden V. | ^j den derden] de darde A. | ^k te V.
^l Roeloff V. | ^m Roeloff V. | ⁿ vorscreven A. | ^o vortydes A, voortijts CD. | ^p ne A.
^q reijdsen V.

1 Op 21 juli 1523 zijn deze onderweg; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 75v.
2 31 juli 1523.
3 2 augustus 1523.

§ 5c *Gelders-Gronings leger bijna de terugweg afgesneden*

ms.V p.377
 Als des keijzers heer de Soven wolden hadden^a tot gehoorsamheijt ende subiectie hadden^b gebrocht, ende lagen in Stellingewarff to Buerkoop, so lagen de Gellersche ende Groninger heer tho Marum. Des keijzers heer brack op des / woensdages na Sunte Peter Vinckel,¹ ende togen nae Gellersche ende Groninger heer in Sijgers wolt. Als se daer quemen, so was dat feen quaet, datse daer nijet over mochten. Des donredages² vroe^c togen se na Backe veen^d, na Drenthe hen^e toe Roden toe, ende wolden de Gellerschen ende Groningers den wech onder gaen. Als dat de Gellerschen ende Groningers vernamen, braken se op, ende togen haestelicken^f na Groningen doer Vredewolt na Mijdwolde. Als se quemen tusschen Oldebort ende Midwolde^g, weren des keijzers ende Bourgoenschen opt velt achter Adwerder tichelwarck inde Helle. So hadden de Gellerschen ende Groningers omtrent en LXXX ruteren, de reden tegen de vijanden an de Leke. Ende daer was een landweer, daer helden se scutgeveert mit malcanderen; der wijle ruckeden de Gellerschen ende Groningers mit oer gescut ende volck nae Aijngeweck op nae Aedewert, ende quamen^h des avendes in Groningen sonder scade, daer hem God markelikenⁱ aff holp^j. Hadde^k de keijzersen ende Burgoenschen een^l halve ure eer doer de Leke komen to Mijdwolde, soe weren de Gellerschen ende Groningers al verslagen ende veriagede luden gewest, want de ander^m hoop hadde vijff man op een. De Gellersche ende Groninger knechten bleven int clooster to Aedewerdt.

B p.367

§ 5d *Habsburgers ontvangen onderwerping Ommelanden*

Als de Gellerschen ende Groningers sus uutwekenⁿ weren, quamen de keijzersen ende Borggoenschen na mitter orden to Midwolde, ende deden grooten schaden mit barnen, ende branden de wedum^o ende daertoe wal en XX costelijcker^o husen, ende bij Enema tijl branden se oick twe husen; ende togen voert van Enema tijl na Suijthorum ende Noorthorum, ende makeden daer oren leger mijt oer groot^p gescut.

De opperste heeren ende bevels luden van wegen de keijzers^q ende Bourgoenschen was her Johan van Wassenaer, heer van Valckenborch ende Voerschoten, vrijheer ende ridder vander oerden, ende heer Jurien Schenck van Toutenborch, vrijheer^r ende stadtholder van West^s Vrieslant. So screven se uut van stunden an in allen den Ommelanden tusschen Eemse^t ende Lawersee^u, dat elck daer comen

^a + in A. | ^b – hadden VcC. | ^c + so A. | ^d Backe veen] Backefeen V. | ^e hent V.
^f haestliken A. | ^g + weren V. | ^h quemen A. | ⁱ merckelijcken V. | ^j hulp AC. | ^k hadden AC. | ^l ene A. | ^m anderen V. | ⁿ ontweken A. | ^o kostlike A. | ^p grote AD. | ^q + om V. | ^r vryhere AD. | ^s – West V. | ^t Emse AD. | ^u Lauressche V.

1 5 augustus 1523.
 2 6 augustus 1523.

solde to Noorthorum,¹ vrij ende velich aff ende an bij lijff ende guet ende bij straffe oer commissie der keijserlicker maiesteijt, ende doen den keijserlicker maiesteijt gehoorsamheijt, plicht ende eede, ende doen daer vull voer de ongehoorsaemheijt des keijzers. So quemen daer die vulmachtige prelaten ende hoeftlingen mitten egen arveden bij em tho Northorum, ende componeerden ende dedingeden mijt em,² so dat de Ummelanden solden em geven voer de rebellicheijt XXXII dusent Rinsgulden^a, ende setten se voer gijselers de penningen op to^b brengen bijnnen XIIIII dagen. Ende moesten daer sweren de keyserlicker mayestaet^c nummer bet rebel noch ongehoorsaem to wesen, ende stille sitten ende ghenen / heeren hulp noch bijstant toe doen tegen der keijserlicker maiesteijt; ende weert sake datse van ienigen heren mijt macht daer van gedrongen worden, so solden se des voergenoemden^d eedes ontlastet wesen.³

ms.V p.378

B p.368 § 5e *Gelderse aftocht van Aduard via Selwerd naar Essen*

Des sondages⁴ braken de knechten op de in Aedewert laegen, ende togen over dat Reijdeep in Selwerder clooster. Ende des maendages daer^e was Sunte Laurens^f dach,⁵ togen se voert voerbij Groningen over dat Scutendeep in Esser clooster, ende verdorvent daer oick al in dat daer was, als sulck^g volck plach, wantse geen gelt hadden ende vele^h soldes tachterenⁱ weren.

§ 6a *Internationaal optreden tegen het piratennest Dokkum*

Dockum was seer vast^j gemaket mijt graften ende bolwercken ende mit een starck blockhuijs daer in. Ende deden daer vuijt wonderlicke vole^k quades ter zee, ende spaerden niet^l vrunt noch viant op den Hollanders, Zelanders ende op den Oosterschen Hensesteden alse Lubeeck, Hamborch, Bremen; ende spaerden nemant vrunt noch viant, ende nament Godt ende alde werlt^m. So tastent de Oostersche Hensesteden ende de Fockers, de oick van se bescadiget weren, ditⁿ oirloech mijt de keijzers ende Borgoenschen heer dat nu in Vrieslant lach mede an, ende^o dat roof nest to neet hebben. Als des keijzers ende Burgoensche heer^p sus tho Noorthorum noch lach^q, so cregen se tijdinge dat de Dockummer uut weren ter zee, ende hadden sick gewacket^{*} mijt volck ende ge-

^a Rinsche gulden A. | ^b te V. | ^c keyserlicker mayestaet] keijser V. | ^d vorscreven A. | ^e doe A, daer nae CD. | ^f Laurencij V. | ^g sulcke V. | ^h vole AC. | ⁱ ten achteren V. | ^j starck A. | ^k vele V. | ^l – niet A. | ^m godt ... werlt] goet V. | ⁿ dat V. | ^o + wolden VcC. ^p heren A. | ^q lagen A.

- 1 Zie GrA, OA, inv. nr. 31, reg. 207 (7 augustus 1523); editie: Worp, *Kronijken V*, p. 315-316.
- 2 De verdragstekst in *Groot Charterboek Vriesland II*, p. 449-450 (8 augustus 1523).
- 3 Deze laatste bepaling staat niet in het verdrag.
- 4 9 augustus 1523.
- 5 10 augustus 1523.

scut; oeck verhoorden se, datter een veenken knechten op der tucht weren vanden Gellerschen, de in Dockum wolden. So senden de Bourgoinnschen een venel knechten des sondages¹ tho Collum, off de Gellersche knechten comen hadden nae Dockum, omme de daer buten to keeren. Des maendages daer nae als op Sunte Laurentius dach^a,² doe brack dat heele heer to Noorthorum op, ende toech in Collum. Des dingesdages^b daer nae³ beranden se Dockum, ende beleden dat omme ende um, so datter niemant^c in noch uut^d mochte. De Hollanders ende Zeelanders ende Hensesteden^e senden daer vele^f grotes^g geschuts^h van kartouwen ende nootslangen ende vole bussen krudesⁱ, datsse al daer voer brochten^j, ende begunnen daer starckelicken^k op to scheten. Ende daer wort een^l dam gemaket over Dockummer deep, so datmen daer omme ende omme mochten trecken.

§ 6b *Groningen ondervindt allerlei overlast te land en ter zee*

B p.369
ms.V p.379
Des dingesdages^m 4 toech daer een schip mit een deel knechten upt Uutlant, ende branden alderⁿ Groninger visscher boen^o ende huseren^p. Des selven dages sande de furste van Geller een vennel knechten van sijnen buren mijt knapsacken,* ende quemen voer Groningen; men se wolden den hoop / daer niet in hebben, ende wolden se^q bij Drencklaers^r toren wal met schuten over dat deep geset hebben^s, ende solden in Selwert^t gelegert hebben; welck se niet doen wolden, ende togen wederomme na Haeren ende na Zuetlaren, ende wolden weder omme naden lande van Geller trecken. Doch so bleven se daer noch liggen.

§ 6c *De Habsburgers onderwerpen Kollumerland en Achtkarspelen*

Als des^u keijzers heer noch lach tho Noorthorum,⁵ worden^v de van Achtkarspel ende Colmer landt oick daer voerscreven,⁶ ende moesten daer comen geestlick ende wartlick^w, ende moesten op oer kneen^x vallen voor de rebellicheijt ende ongehooarsaemheijt der keijserlicker maiesteijt ende^y Hilligen Rikes, ende doen

^a – dach V. | ^b dinxdages A. | ^c nemant AD. | ^d + en V. | ^e Hengesteden V. | ^f vole AD. | ^g groots V. | ^h gescuttet A. | ⁱ vole ... krudes] vele busskrudes V. | ^j brachten V. | ^k starclikenn A. | ^l enen V. | ^m dinxdages A. | ⁿ al de V. | ^o boon V. | ^p hutten A. | ^q + wal A. | ^r Drenckelers A. | ^s geset hebben] setten A. | ^t Zelwert V. | ^u de VoD. | ^v werden V. | ^w weertlick V. | ^x knien V. | ^y + des A.

- 1 9 augustus 1523.
- 2 10 augustus 1523.
- 3 11 augustus 1523.
- 4 11 augustus 1523.
- 5 Tussen 6 en 10 augustus 1523.
- 6 De datum hiervan is niet precies bekend.

plicht ende eede,¹ ende geven der keijserlicker maiesteijt veer jaer scattinge, soe groot als se den Gellerschen plegen to^a geven.

§ 6d *Gelders-Groningse versterkingen bereiken Dokkum niet*

De Dockummers weren krank ende swack van bijnnen der stadt, want daer vele vuyt was op ene buete ter zee, als vorscreven^b is.² So sanden^c se om hulp^d ende bijstant tho Groningen, ende wolden daer een veendel knechten binnen hebben. Soe reden daer uut Groningen des woensdages na Vincula Petri³ omtrent een hondert ruterer, ende solden daer in Dockum brengen een veendel knechten de in Selwert lagen; doch die knechten dorstent niet aventuren, wantet starck belecht was. Oock was daer geen gelt bijden Gellerschen ende Groningers, soe bleeff de tocht^e achter. Ende de ruterer quemen des avendes laete weder in de stadt.

§ 6e *Tweede poging verhinderd door bevolking Achtkarspelen*

Op Onser Lever Vrouwen avont^f Assumptionis Marie⁴ togen uut Groningen omtrent en tachtentich knechten, ende solden in Dockum trecken, want se daer meer volckes in bedarveden. Ende se togen door Langewolt mijt wagenen to Doesum, ende gengen voert toe voete in Upende^g. Dat vernamen de Achtkarspels, ende sloegen de clocke; so^h dorsten se niet veerder, ende keerden sick wederomme, ende togen na Vredewoldt.

§ 7a *Acht schepen vol goed opgebracht naar Groningen*

B p.370 Des selven dages quamen daer twee seijn schepen mit knechten to Groningen, de to Dockum tho huijs hoorden. Ende hadden to Harlingen up den ree genomenⁱ soven Rinschepen mit vole^j rooff guedes van ossen, koeijen ende ander^k plunder waer^l, ende een schip mit botter ende kesen,^{*} dat to Hamborch tho huijs hoorde, als de scippers seden; ende brachten^m oick mede de gevangen de se op de scepen cregenⁿ hadden. Ende dat voergenoemde gued wordt to Groningen gepartet ende gebutet^o.

^a te V. | ^b voergescreven V. | ^c sande A. | ^d hulpe V. | ^e tuecht V. | ^f avent AD.

^g Opende V. | ^h + en V. | ⁱ up ... genomen] genomen op de ree V. | ^j vele V. | ^k andere V. | ^l ware V. | ^m brochten AC. | ⁿ gekregen A. | ^o gepartet ... gebutet] gebutet ende gepartet A.

1 De tekst hiervan is niet bekend.

2 Zie Deel III-Q § 6a.

3 5 augustus 1523. Vermoedelijk vergist Benninge zich hier een week en bedoelt hij 12 augustus: het beleg van Dokkum begon pas op 10 augustus; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 392; Worp, *Kronijken* V, p. 317.

4 14 augustus 1523.

§ 7b *Gelderse troepen ontruimen Gorecht en Drenthe*

Op den selven dach braken de Gellersche knechten ende buren op de in Essen ende to Haren ende in Drenthe laegen,¹ ende togen weder naden lande van Geller.

§ 8a *Habsburgse wurggreep om Dokkum*

ms.V p.380

Des keijsers heer de voer Dockum laegen, makeden twe dammen over Dockummer deep, breet ende mijt enen hoogen dijck daer op – ende wordt rede op Onser Lever Vrouwen Hemelvaerdes^a avent^{b 2} – daermen omme ende omme^c Dockum mochten / rijden ende komen in allen legeren, ende oick em dat water nemen uut de graft, als se oick deden.

§ 8b *Derde en vierde hulpexpeditie voor Dokkum mislukt*

Op des dinxdages daer nae³ togen en deel knechten van de^d seijnscheps^e lueden ende ander knechten mijt schepen, ende wolden in Dockum wesen. Dat worden des keijsers heer^f wijs, ende senden volck tho scepe, ende togen bij dat Uutlant. Als dat de Gellerschen^g vernamen, keerden se sick wederomme, ende togen in Aedwert^h.

Des donderdages daer nae⁴ togen de ruteren de to Groningen laegen omtrent LXXX mitten knechten uut Aedewerth, ende vuyt der stadt omtrent twe hondert, ende wolden en allerm^{i *} maken to Collum, want daer lach een venel knechten ende en deel ruteren, ende meenden also daer mede de knechten in Dockum to brengen, de se daer groot gebreck hadden; dat em feijlde,^{*} want doe se^l in Upende^k quemen, doe vernamen dat^l de schaerwake to Suerhusen, ende maeken^m clockenslach ende brant teeken,^{*} ende quamen mitter macht vuyt, ende vengen twe ruteren de voer uut stotten;^{*} de anderen worden verriaget, ende quemen door Drenthe weder in Groningen des vrydagesⁿ; ⁵ de knechten worden verriaget, ende quamen een part door Langewolt ende een deel door Vredewolt. De meeste^o hoop sloech sick deel upt veen achter Suerhusen, ende lagen daer den

^a Hemelvaerts A. | ^b avont AC. | ^c om A. | ^d van de] vanden V. | ^e seynscepes A.

^f heren A. | ^g Gellersche V. | ^h Adewert AD. | ⁱ al arm A, alarm C(D). | ^j doe se] doense V. | ^k Opende V. | ^l vernamen dat] vornament A, vernamen Vo. | ^m makeden A.

ⁿ vrijdagen V. | ^o meesten V.

- 1 Zie Deel III-Q § 6b.
- 2 14 augustus 1523.
- 3 18 augustus 1523.
- 4 20 augustus 1523.
- 5 21 augustus 1523.

dach over; ende des nachtes braken se up, ende quemen des saterdages^{a 1} to Groningen als veriagede hoeneren^b.

B p.371 § 8c *Vijfde en zesde poging ondanks wat buit mislukt*

Des dinxdages voer Sunt Joannes Onthoofdinge^{c 2} togen uut Groningen omtrent XX ruteren op ene bute in Colmer^d landt; de helden de Gellerschen^e prijs, omme dat se den keijser gesworen weren, ende se ter lanthoede lagen, ende em mit brantteken^f ende clocken slach vervolget hadden.³ Ende desse worden^g oick veriaget, ende quemen sonder gewin weder to Groningen. Dit moijde den Gellerschen, ende togen weder vuijt des woensdages daer nae⁴ omtrent tachtich ruterende ende tweehundert knechten mit borgers ende inwoners in Groningen in Colmer^h lant, ende deden daer grooten scaden mit brant ende rooven. To Collum aende ooster zijt der kercken aen de brugge toe wordt meest deel opgebrant; ende op Colmerⁱ dijck nae Scarnhusen wordt oick vele gebrant; ende to Burum om die kercke wordt oick meest^j part gebrant. Ende an beijden zijden, vanden Vresen ende knechten, bleven elck^k twee ofte^l dre^m dooden; ende se kregen omtrent hondert beesten mit koen, steren^{*} ende bleren, ^{*} oick wat schapen ende swijnen, de to Groningenⁿ gepartet^o ende gebutet^p worden. Ende de vrouwe luiden^q quemen nae, ende koften een deel hoer beesten weer^r. Oick brochten se mede vijff oft sess gevangen, men daer sat nijet vele^s op, ^{*} want dat was arm volck, de worden daer ransoent^t.

§ 8d *Dokkum capituleert voor de Habsburgers*

ms.V p.381

Als Dockum dus^u bestalt ende beenget was mijt dat keijzers heer woe vorseven^v, ⁵ so hadden se daer voer voele grootes gescuttes, daer se mede doer dat bolwarck sceten^w mochten mit ijseren clooten ende tumelers, daerse mede inde stadt schoten, ende deden daer vust schaden in dat volck, de gewondet worden ende doot bleven. So datse dat op geven wolden, want de uuterste graften weren al over gedammet, ende de bolwarcken weren toescoeten ende de bijnneste graften wolden se^x oick dammen, ende woldent^y stormen. Ende de Vreesche

^a saterdagen V. | ^b honden A. | ^c Onthovedinge A. | ^d Collummer A. | ^e + vor A.
^f branteken V. | ^g werden V. | ^h Collummer A. | ⁱ Collummer A. | ^j meeste V. | ^k oick V. | ^l off A. | ^m drije V. | ⁿ Groninge V. | ^o gepart V. | ^p gepartet ... gebutet] gebutet ende gepartet A. | ^q vrouwe luiden] vrouwen A. | ^r weder A. | ^s vole AD. | ^t gerasoent A. | ^u sus A. | ^v voergescreven V. | ^w schieten V. | ^x – se V. | ^y wolden A.

1 22 augustus 1523.
 2 25 augustus 1523.
 3 Zie Deel III-Q § 6e.
 4 26 augustus 1523.
 5 Zie Deel III-Q § 6a, 8a.

B p.372

hoveligen de daerbijnnen weren ende borgeren ende buren wolden genes stormens^a verwachten, ende woldent op geven beholden lijff ende guet; men de stadtholder Johan Goltsteijn ende knechten konden geen genade krijgen. Men als de brant to Collum opgenck, doe meenden se dat de hartoch van Geller ende Groningers uutquemen mijt macht van volck, ende woldent ontsetten; doe gaven se beter coop. Doe wordt op geven des donderdages voer Sunte Joannes Baptista Onthoofdinge.¹ Ende gengen aff beholnesse^b lijves ende goedes, golt^c, sulver gemunt^d ende ongemuntet^e, mijt cleder ende clenodijen, peerden ende harnasch tot horen lijve. Ende alle prevande^f, bussen ende cruijt ende huijsraedt solde blijven upt blochuus^g. Ende alle de hoveligen^h – weren daer XII bijnnen – mijt den borgeren ende inwoneren solden bijden oeren blijven ongescadiget, ende solden der keijserlicker maiesteijt doen eenen eedt, als de andereⁱ landen gedaen hadden. Ende de uutgaen wolden, mochten dat doen. So gengen daer^j twe uut als Douwe Doyng^k ende Gabbe Sceltema, ende hadden achte dagen oeren beraet ofse weder in wolden comen ofte nijet. Ende als de stadtholder de stadt ende huijs overgelevert hadde, soe wordt he mitten knechten ende alt getros^l geverliget^m mijt twe venel knechten ende twe hondert ruteren over Gerckesⁿ brugge to Vyschvleet^o. Ende des vrijdages quemen se voert to Aedewert.²

§ 8e *Smadelijke intocht Gelderse troepen in Groningen*

Des saterdages daer na op Sunte Joannes dach Decollationis³ lepen daer vele vuijt Groningen van borgeren ende inwoneren de lustich weren toe Aedewerth, ende meenden ene groote bute daer to wijnnen. Soe toech de stadtholder Johan Goltsteijn mytten^p knechten ende getros omtrent en vijftien wagenen, daerse dat goet datse vuijt Dockum mede namen mede voerden, toe Groningen mit wijff ende kinderen. Men doe se daer mede to Groningen quamen, genck de borgemester ende Raedt mytten^q stadt deners voor de poerte^r em toe moete. Daer muste^s he selves^t van zijn peert aff sitten, ende genck gevenckelicken^u inde stadt tusschen twen stadt deners^v; dat em seer smelict^x ende verdroot. Ende al sijn goet dat em toebehoorde, nam de Raedt in eer gewaerssum;^{*} ende dat de^w knechten ende den trossen toebehoorde, leet^x de Raedt em vrij beholden. Ende he wordt to Jonge Roleffs^y huijs des stadt deners int ijser gevenckelicken^z gelecht.

^a stormes A. | ^b beholnisse A. | ^c gelt V. | ^d gemuntet A. | ^e ongemunt V.
^f privanden V. | ^g upt blochuus] op bloochuijs V. | ^h hoefflinge A. | ⁱ anderen AD.
^j gengen daer] genger V. | ^k Doijnga V. | ^l alt getros] al tgetros V. | ^m geveeliget VoC (D). | ⁿ Gercks A. | ^o Vischfleet V. | ^p metten V. | ^q metten V. | ^r poorten V.
^s moeste V. | ^t solvest V. | ^u gevenckliken AD. | ^v inde ... deners] tusschen twe stadt deners inde stadt V. | ^w den A. | ^x dat leet V. | ^y Roloffs V. | ^z gevenckelicken V.

1 27 augustus 1523. Uitgave van de overeenkomst: Worp, *Kronijken V*, p. 320-321.
 2 28 augustus 1523.
 3 29 augustus 1523.

§ 9a *Habsburgse veldtocht vanuit Dokkum tot voor Sloten*

ms.V p.382 Als Dockum sus gewonnen was wo vorscreven^a,¹ so bleven de bevels heeren der keijserlicker maiesteijt mijt en sess hondert knechten in Dockum, omme^b in to holden ende weder vast tho maken. Den anderen hoop ruterer ende knechten mit dat velt geschut sundense^c tho Vyschvleet^d, ende makeden daer een leger.

B p.373 Veer oft vijff dagen daer nae braken se op,² ende togen na Marum^e doer Opster landt, ende beleden Sloten, dat de Gellerschen noch in hadden, ende was tho male vast van bolwarcken ende beset^f mit vole^g volckes^h.³

§ 9b *Gilden vrijdelen Gelderse uitval naar Friesland*

Op Onser Lever Vrouwen avent Nativitatis⁴ wolde de stadtholder toⁱ Groningen een tucht gedaen hebben mitten ruterer ende knechten in Westfriesland. Als de knechten ter poorten vuijt weren, ende de ruterer solden nae rijden, doe quamen^l de bouwmesteren vanden gilden ende itlicke borgeren voer de poorten bijden stadtholder^k ende den burgemester^l Lubbert Clant, ende sloten die poorten^m toe, ende seden em toe: seⁿ wolden vander^o stad geen rooff nest hebben; de knechten de daer buten weren^p, solden buten blijven, ende de bijnnen weren, solden^q bijnnen blijven, ofte^r de duvel solde de keersse holden.⁵ Ende de knechten moesten des nachts^s buten der stadt blijven, ende so bleeff de tucht achter.

§ 10a *Geldersen veroveren Steenwijk bij verrassing^t*

Int jaer^u M V^c ende XXIII op Sunte Matteus avent – was^v doe op enen sonn-dach^w⁶ – wort^x de stadt Steenwijk jammerlicker omtrent tusschen dre ende veer uren inder nacht vanden Gellerschen mijt voraschen^y – verredelicken ofte behentlicker,^{*} wimen dat mijt recht noemen mach – ingenomen ende gewon-

^a voergescreven V. | ^b + dat Vc. | ^c sande se AD, sanden se C. | ^d Vischfliet V.

^e Mariengaerde A. | ^f besettet A. | ^g vele V. | ^h + oick A. | ⁱ te V. | ^j quemen AD.
^k stadtholder V. | ^l borgemesteren A, borgemester CD. | ^m poerte V. | ⁿ + en V.

^o vanden V. | ^p waren de V. | ^q de solde V. | ^r oft V. | ^s nachtes AD. | ^t + Steenwijk wert gewonnen V. | ^u + Onses Heren A. | ^v ende was V. | ^w sonnendach V. | ^x werdt V.

^y verasschen V.

- 1 Zie Deel III-Q § 8d.
- 2 31 augustus of 1 september 1523.
- 3 Het beleg van Sloten begon op 8 september 1523; zie Worp, *Kronijken* V, p. 328.
- 4 7 september 1523.
- 5 Vermoedelijk een bestaand spreekwoord.
- 6 20 september 1523.

nen. Soe wil ick die oorsake ende dat gelech des in nemens en weijnich roeren. Inden somer te^a voren weren de Gellerscen daer voer,¹ ende woldent mit stormender handt winnen, ende verloren den storm, ende leten daer vele^b dooden, ende bleef doot Michel^c van Pomeran, dat den fursten^d van Geller seer moijde. Soe was daer een schulde tho Deveren geheten Bernardus ter Maet^e, ende hadde dree soens, ende weren al tho samen opsae^ttsche^{*} luyden^f ende goet Gellersch. So makeden se enen anslach, ende^g wolden daer in Steenwijck een deel Gellersche^h ruteren in bringen in schijn offⁱ dat Utersch^j volck was; men se worden^k de verredere wijs, ende wolden se neet in hebben. Ende daer na kregen se een^l van des sculten soens, ende sloegen em^m doot. Dit moijde den sculten ende syn anderⁿ soens. So quam he mitter wone^o tho Groningen; want he dan tho Deveren plach^p te^q wonen, soe wisten se alt gelech to Steenwijck: wimen dat best overvallenn^r mochte^s, ende dat oer karmisse^t opden selven sondach^u wesen solde, ende dat daer dan vele^v vanden lantluden ter^w karmisse^x quemen, / elck mijt sijn frunden^y vrolick tho wesen. So hadden se daer tho voren een dach ofte twe in bestelt ses oft seven Gellerschen knechten de daer denstes begerden, want se hadden noch bijnnen Steenwijck wal omtrent hondert knechten. So beyagede^z de voergenoemde aen de van Gelmuen ende Coevorden; ende tho Groningen daer lach^{aa} wal omtrent twe hondert knechten ende LXX ruteren. Ende desse versammelden sick bij ene uut bevel des stadtholders Jasper van Maerwijck, ende togen hemelicken uut Groningen, ende quamen in Drenthe, ende quemen^{ab} inder nacht bij ene^{ac} voer Steenwijck. Soe hadden se^{ad} de lose gemaket mijtten verreders de se daer bijnnen geschicket hadden: alst tijt was, so solden^{ae} see^{af} dat vuer daer an steken totten veer hoernen; dat soe geschach. Soe was dat quade wake, * want elck^{ag} vrolick inder kermissen^{ah} gedroncken^{ai}, inde bedde lach^{aj} onverwarent ende onbeanxt^{ak}. Soe weren daer wal en anderhalff hondert doer de stadt graft over dat bolwarck op de market^{al} gecomen, eert ijemant wiste. So gengen de trumpetten ende trummen an, ende de stadt in lichten lochen, ende een gescreij: “Geller! Geller! Geller!” So vellen de ander, de daer noch buten weren^{am} omtrent twe hondert, doer de graften^{an} ende bijden anderen hoop opt market^{ao} mijt een groot gescreij. Ende alle de borgeren ende knechten^{ap}, inwoneren sagen elck om een goet hen komen, ende lepen nakent ende barvoet en wech uuter stadt; ende weren des enen dages rijck ende des anderen dages

B p.374
ms.V p.383

^a to AD. | ^b vole AC. | ^c Michael V. | ^d furste V. | ^e Mate V. | ^f lude V. | ^g – ende AD. | ^h Geldersche Vc, – Gellersche Vo. | ⁱ oft V. | ^j Uters A(D). | ^k wordden V. | ^l enen V. | ^m – em VoCD. | ⁿ syn ander] sijnen anderen V. | ^o woon V. | ^p tho Deveren plach] plach te Deveren V. | ^q to AD. | ^r avervallen V. | ^s muchte A, mucht CD. | ^t karmesse V. | ^u sonnendach V. | ^v vole A(C). | ^w to A, tot der CD. | ^x kermissen V. | ^y vrenden AD(C). | ^z biagede V. | ^{aa} lagen Vo, legen Vc. | ^{ab} quamen V. | ^{ac} een V. | ^{ad} si V. | ^{ae} soldent V. | ^{af} seet A, se CD. | ^{ag} + sick A. | ^{ah} karmisse A. | ^{ai} + hadde V. | ^{aj} inde bedde lach] ende lagen op haer bedden V. | ^{ak} onbeanxtet V. | ^{al} merckt V. | ^{am} waren V. | ^{an} graft AD, grafte C. | ^{ao} marckt A, merckt CD. | ^{ap} + ende AD.

1 Het mislukte Gelderse beleg van Steenwijck vond plaats in maart 1522, niet in de zomer; zie Deel III-P § 2.

arm. Want dije stadt brande gansch uuth inden gront mijt kercken ende^a clusen, so datter maer^b ene^c kerck^d in bleeff, Onser Lever Vrouwen kercke. Ende daer was een part in^e van een^f canonasie, * ende was ene schone kercke mit enen hogen toren, de^g kercke brande gansch aff; ende de barchvrede – daer die clocken an hingen – branden, dat de clocken een part in stucken vellen. Ende daer brande een heerlick hospitaal van den Hillegen Geest. So datter in allen geen VI ofte^h VII husen staende bleven. Wat gescreij endeⁱ jammer ende geroep dat inder^j stadt was van presteren^k, vrouwen^l, jonckvrouwen ende kinderen, mach elck goet kristen mensche overleggen, want daer woonden vele eerbare rijcke luden in, ende elck hadde zijn hoij ende coren ende nootdruff^{*} tohuijs tegen den winter; so dat de schade de daer gedaen wordt en is niet wal tho werderen^m. Daer die boeven deetⁿ in naemen weijnich proffijt van hadden. Ende oft men sodanen anslach ende iammer nae krijges recht voer fursten ende heren genoechsaeem wal gerichtelicken kan verdedingen, laet ick ongesecht. Ende de knechten kregen eensdeels^o eene groote buete van gelt ende sulver-/warck ende potten ende ketelen, alst wal te vermoeden is. Des anderdages,¹ alst geruchte to Groningen quam, weren oer sommige blijde, wal wast scrivens^p weerd^t. Ende de Raedt sande voert^q van stonden an daer hen bussen cruijt ende ander privande, beer ende broot, dat em van noden was. Ende daer quam veel^r rooff guedes daer hen tho^s Groningen van potten, brouwketelen ende ander koper ende tynwarck^t, dat een deel versmolten was inden brant, ende wat daer anders in quam van golt^u ende sulver, gemuntet ende ongemuntet, dat quam nijet to voerschijs. Ende daer wordt oick genoech roeff guedes^v hen gevoert na Coevorden, na^w Swolle ende naden lande van Geller, elck sijnen wech. Ende de knechten bleven daer in liggen, ende makeden daer hutten in, omme to graven ende soeken gelt, sulver, golt^x, tijnwarck ende coper warck, hent so lange dat Sloten ende de Lemmer^y de Bourgoenschen van des keijzers wegen gewonnen hadden.²

B p.375

ms.V p.384

§ 10b Gelderse rooftocht tot vlak voor Leiden

Inden selven iare hadde de hartoch van Geller bij em enen grooten hoepen van ruteren ende knechten. De togen in Hollant,³ ende haelden daer eenen grooten rooff, ende haelden de ossen voer^z Leijen voer de poorte, ende branden ende brantscatteden daer inden lande, ende kregen daer ene groote buete. Ende togen daer mede int lant van Geller, ende parten ende buten daer den rooff.

^a – ende V. | ^b niet A. | ^c een V. | ^d kercke A. | ^e een ... in] in een part A. | ^f ene AD.
^g ende de V. | ^h oft V. | ⁱ – ende V. | ^j daer inde A. | ^k priesteren V. | ^l + ende V.
^m wardieren V. | ⁿ diet V. | ^o een deel A. | ^p screijens V. | ^q – voert V. | ^r vole AD, voel C. | ^s daer ... tho] van bynnen A. | ^t tinnewarck V. | ^u gelt V. | ^v roeff guedes] rooffguets V. | ^w ende A. | ^x sulver, golt] golt sulver ende A. | ^y Lemer V. | ^z van voer Vo, doer Vc.

1 21 september 1523.

2 Zie Deel III-Q § 11a, 11b.

3 Op 16 september 1523; zie *Cronijcke van Hollant* (1548).

Ende seden: se dedent uut bevel des koninges van Vrancrick^a, ende screven oere breven ende paspoorten van des coninges wegen. Doch de Hollanders wisten wal waert hem^b hen quam, ende wat coninck deet^c em dede.

§ 10c *Dezelfde bende plundert Stellingwerf en Achtkarspelen*

B p.376 Item^d daer na, als desse bute gedeelt was, quam een deel van dessen ruteren ende knechten weder in Drenthe. Ende togen in Stellingwerf to Oosterwolde ende to Buercoop, to Mackum ende daer omtrent, ende branden daer welcke husen, ende cregen oick welcke gevangen ende een groot rooff van beesten, ende togen daer mede uut den lande door Drenthe.

ms.V p.385 Item so quemen se voert doer Upsterlant over dat veen des nachtes to Marum in Vredewolt, des morgens vroe voert in Achtkarspel onverwant^e int lant, ende branden daer toe Suerhusen ende Augustijns gae^f ende Buuconvent^g sess oft seven husen, ende kregen omtrent twichtich gevangen, ende kregen enen grooten rooff van peerden, ossen ende kojjen. Ende togen daer mede van stonden an weder uut den lande doer Vredewolt nae Drenthe ende voert na Groningen, men de Groningers wolden se nijet in laten mijt de^h gevangen ende rooff; men datⁱ soe vroe guedt gewest dan quaet, * omme de arme huisluden oer / beesten weder to^j lossen ende de^k gevangenen to quijten. Soe togen se^l mijt den^m gevangen ende rooff na Zwolle endeⁿ den lande van Geller.

§ 11a *Sloten wordt door de Habsburgers uitgehongerd*

Als^o Dockum gewonnen was,¹ ende Bolswart oeck in hant genck onder den keijser als vorscreven^p is,² soe gengen sommige hovelinghe alse Renick Jongema ende Kempe zijn broeder myt^q een groot hoop Vresen in Sloten totten Gellerschen; ende dat was to male vast mit bolwarcken, graften ende singelen onwinnelicken^r gemaket. Dat beleden des keijsers heer^s om ende om, datter nijet in noch uut mochte, ende lagen^t daer voer omtrent acht weken,³ ende deden daer voer grooten arbeit myt^u groot gescut van bussen ende tumeleers; men se kondent mijt scheten^v niet^w winnen. Ten laesten^x begonde de privande ende cruijt aff to

^a Franckrijck V. | ^b em A. | ^c diet Vc. | ^d ende V. | ^e onverwant AD. | ^f Augustijns gae] Augustinusgae V. | ^g Buwcouvent V. | ^h den A. | ⁱ + hadde Vc. | ^j te V. | ^k – de VoCD. | ^l de A. | ^m de V. | ⁿ + na A. | ^o + nu A. | ^p voergescreven V. | ^q met V. | ^r onwynliken A. | ^s heren A. | ^t legen V. | ^u met V. | ^v schieten V. | ^w nicht A. | ^x + so A.

- 1 Zie Deel III-Q § 8d.
- 2 Benninge heeft eerder (zie Deel III-Q § 4a) alleen het mislukte beleg in juli 1523 genoemd, maar niet de overgang naar Karel V op 6 september 1523; zie Worp, *Kronijken V*, p. 324.
- 3 Volgens Worp van Thabor duurde de belegering van Sloten van 8 september tot 7 november 1523; zie Worp, *Kronijken V*, p. 328.

B p.377 gaen, ende droncken water, ende vernamen geen ontset vanden hartoch van Geller. Ende kregen grooten schaden van scheten daerbinnen van dooden. Oock deden se grooten scaden weder vuijt; de beijden heren, mijn heer van Wassenaer ende een heer van Toutenborch worden beijde op enen dach daer voer geschoten,¹ men se bleven beijde to^a lijve. Ende des vrijdages^b voer Sunte Merten² gaven seet op, ende gengen aff beholden lijff ende guet, uutgenomen de bussen; ende de inwoners bleven daer bijnnen, ende^c lantsaten de den keijser^d sweren wolden^e mochten^f oick in^g blijven, ende de dat nijet doen wolden, mochten trec-
ken naden heren^h van Geller ende nijet na Steenwijck. So togen Renick Jongema ende Kempe sijn broeder mitten Gellerschen knechtenⁱ naden hertoch^j van Geller. Ende de doctor mester Hubert canceler was de opperste beveelsman^k op Sloten, want de heere^l van Moers was daer aff getogen eert belecht wordt. Dese canceler mijt enen geheeten Wijbe van Bolswert³ was een stolt krijgesman ende een ammerael^m vandeⁿ seijnscepes lueden gewest. Dese twee togen boven oer^o gelofte ende eedt^o nae Steenwijck. Ende daerover worden^p se beijde gevangen, ende to Leeuwerden gebracht. Wijbe wordt gericht, ende op een rat gelecht.⁴ Mester Hubert was oick al verordelt, ende men solde em in een sack gesteken^q hebben; men^r he wort^s noch doe^t voerbeden van de geestelicheijt^u, ende wort op de borch in ene sware venckenisse geset.

§ 11b *Het laatste Gelderse bolwerk Lemmer ontruimd*

Item als de van de Lemer hoorden dat Sloten gewonnen was, soe lepen al^v dije knechten daer vuijt na Steenwijck, ende letent staen alst was.⁵ Ende de burenen derbinnen gengen in handt, ende kregen genade, ende deden oick oeren eedt der^w keijserlicker maiesteijt.

§ 11c *Nabeschouwing van Benninge*

Item hier mede kreech de heer van Geller sijn eijnde ende pasport van Westfrieslant, ende was daer heel uut verdreven. Soe lichtelicken als he daer in gekomen^x is, is he daer weder uut verdreven; daer nemant een orsake van was^y dan

^a te V. | ^b vrijdagen V. | ^c + de Vc. | ^d + oick A. | ^e wolde V. | ^f + daer A. | ^g binnen A, – in VcCD. | ^h here A, hertoch VcCD. | ⁱ + sommige Vreesche knechten V. | ^j hartoch AC. | ^k bevelsman AD. | ^l her AC. | ^m vanden V. | ⁿ oere V. | ^o eede V. | ^p werden V. | ^q een ... gesteken] eenen stack steken V. | ^r maer V. | ^s wert V. | ^t noch doe] do noch A. | ^u geestlicheyt AD. | ^v alle A. | ^w de V. | ^x komen A. | ^y ys A.

- 1 Op 25 september 1523; zie Peter van Thabor, *Historie*, p. 414.
- 2 6 november 1523; volgens Worp, *Kronijken V*, p. 328 echter pas op 7 november 1523.
- 3 Zijn ware naam was Wierd van Bolsward.
- 4 Dit gebeurde op 23 november 1523 volgens Worp, *Kronijken V*, p. 329; maar pas op 1 december 1523 volgens Peter van Thabor, *Historie*, p. 419.
- 5 Op 8 november 1523; zie Worp, *Kronijken*, p. 328.

ms.V p.386 de heer van Moers ende desse voergenoemde^a doctor mester / Hubert. Wat ongelijck, onrecht, droegerijc ende scalckheijt se inden landen^b daer bedreven to water ende to lande, is nijet wal^c to scrijven; men alt gene^d dat de canceler daer den huijsluden mijt onrecht hadde affgescattet ende genomen, voer nu weder voordē duvel,¹ ende wordt em al weder afgenomen.

§ 11d *Habsburgers nemen zonder geweld Steenwijk in*

B p.378 Item als de Bourgoenscen^e van de^f keijserlicker maiesteijt wegen desse victorie inden^g Vreeslande in so corter tijt gehadt hadden, ende desse heere van Wassenner^h alle deseⁱ steden, vesten ende sloten mijt sament alle desse Vreeslanden mytten^j Soeven wolden onder gehoorsaemheijt, plicht ende eede des Hilligen Rijcks gebracht^k hadde, soe togen se voort nae Steenwijck mijt vole volcks^l uut den Soeven^m wolden, ende meenden de daer in to beslijken. Men se wordentⁿ toe vroe wijs, ende verlepent al, ende letent al daer in blijven, gescut, bussen ende privande. Men de Bourgoenschen ende^o Stellinck Vresen volgeden starck nae, ende togen der^p achter al welcke aff, de se al doot sloegen.² Ende de Bourgoenscen bleven^q liggen in Steenwijck, ende daer quamen weder in bij em de verdreven borgeren ende inwoneren de to Steenwijck plegen te woonen ende de^r toehoerde, ende sloegen daer clene huijskens wederop, daer se onder lagen als elendige arme luden.

§ 12a *Vruchteloze Habsburgs-Groningse onderhandelingen*

Daer wordt een^s dach beramet to Aedewerdt³ tusschen^t de bevels heeren der keijserlicker maiesteijt ende den Groningers; men daer wordt niet gehandelt, daer^u de pijnē weert is van to scrijven.

^a vorscreven A. | ^b lande A. | ^c wel V. | ^d alt gene] al tgene V. | ^e Burgonsce A. | ^f van de] vander AC, van den D. | ^g in A. | ^h Wassenerē V. | ⁱ desse AD. | ^j myt Vo, mijten Vc. | ^k gebrocht AD. | ^l vole volcks] vele volckes V. | ^m Seven V. | ⁿ werdent V. | ^o + de V. | ^p daer A. | ^q + al A. | ^r diet Vc. | ^s eenen V. | ^t tusscen V. | ^u dat AC.

1 Dit is waarschijnlijk een bestaand spreekwoord.
 2 Op 11 november 1523; zie Worp, *Kronijken V*, p. 329.
 3 De rekeningen van Evert van Domseler spreken tussen 4 november 1523 en 12 januari 1524 enkele malen over bijeenkomsten tussen de stad Groningen en de Habsburgse stadhouder Schenck van Tautenburg. Twee besprekingen vonden plaats in Gerkesklooster, Aduard wordt niet genoemd; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 84v-85v. Wellicht heeft Benninge het hier over de eerste bijeenkomst, die op 4 november blijkens de rekeningen van Van Domseler aanstaande was, maar waarvoor geen plaats is opgegeven.

§ 12b *Dood van Johan van Wassenaar, de veroveraar van Friesland*

De heere^a van Wassener, de alle dit orloech sus vulvuert hadde ende aent eijnde gebracht hadde, de was voer Sloten int belech gescoten in zijn arm als vorscreven^b is;¹ ende de wonde was al weder heel, ende sijn arm was wat krum gebleven. Soe was daer een mester, ende wolde em den arm weder recht maken; ende de wonde brack wederop, ende dat vuer quam daer in, ende he starff^c daeran op Sunte Barbaren avent² to Leeuwerden. Ende zijn lichaem wordt gecrudet, ende in Hollant gebracht, ende bij zijn olders begraven. Ende zijn doot was beclachliken^d ende groot achterdeel de keijserlicker maiesteijt ende den huse van Bourgonien, want^e een geluckich, strijdtbaer ende vroem heer^f was in dessen voergenoemden^g orloge^h, de alle desse voergenoemdeⁱ landen^j in so corter tijt tot gehoorsamheijt ende subiectie des Hilligen Rijcks gebracht hevet, dat andere groote fursten ende heren nijet hebben koenen doen.

§ 12c *De priester Hubert ter berechting naar Brabant gebracht*

ms.V p.387

Item mester Hubert de canceler, de op Sloten mede was ende gevangen tho Leeuwerden gebracht wordt, daer voer van gescreven is,³ de wordt^k / gevenckelicken^l voertgesant in Brabant int hoff van Bourgonnien in der heren handen ende beveels^m lueden der keijserlicker maiesteijt.

^a her A. | ^b voergescreven V. | ^c sterff V. | ^d beclagelicken V. | ^e wanttet Vc. | ^f here A. | ^g vorscreven A. | ^h oerloechge V. | ⁱ vorscreven A. | ^j lande AD. | ^k wordt] + die wordt V. | ^l ghevenclick A. | ^m bevels AD.

1 Zie Deel III-Q § 11a.

2 3 december 1523. In werkelijkheid overleed hij op 4 december; zie Worp, *Kronijken V*, p. 332 en Peter van Thabor, *Historie*, p. 421.

3 Zie Deel III-Q § 11a.

DEEL III-R

ALLERLEI GEBEURTENISSEN in en om Groningen, bestand met de Habsburgers en vrede met Utrecht (1524-1525)

§ 1 *Adviesraad van acht aanzienlijken benoemd te Groningen*

B p.379 Inden iaer^a M V^c ende XXIII¹ so was daer vole^b oproers ende murmuracie onder den borgers^c ende^d gemeente in Groningen tegen den Raedt, omme des orloges wille ende den genen de dat iaergelt hadden vanden hartoch van Geller. Soe worden daer achte vanden borgeren toe gesat vander meente, uut elck cluft twe, de mede to raede opt huijs mitten Raedt solden gaen, ende dat beste raden tot der stadt orber; ende worden geedet vander gemeente. Men dat duerde niet lange; doch so scaften se so vele, dat nemant^e in eedt spil^f vander stadt wegen solde^g sitten, de ienich iaergelt hadden van ienigen heeren of fursten, se noch oere huijsfrouwen noch oere^h kinderen.² Soe was daer men dreⁱ, alse^j Luleff Koernerdes, Roleff^k Huijnge ende Lubbert Korenpoorte, de bleven bij oer jaergelt ende wolden in geen eetspil^l wesen.³

§ 2 *Vruchteloos Habsburgs-Gronings gesprek te Gerkesklooster*

Des dinxdages na Sunte Lucie inden selven iare⁴ was daer een dach beramet to Gerckes clooster tusschen des^m keyserlikerⁿ maiesteijt bevels luiden^o ende de van Groningen, omme jeet gudes^p to vinden omme een stilsate^q oft^r een bestant of enen eeuwig vrede. Daer quam ter dachvaert her Iurien Schenck van Touten-

^a iare AD. | ^b vele V. | ^c borgeren A. | ^d und V. | ^e niemant V. | ^f eedt spil] eetspel V.
^g solden A. | ^h oer A. | ⁱ drie V. | ^j alsse V. | ^k Roeloff V. | ^l eetspel V. | ^m der A.
ⁿ conincklicker V. | ^o heren A. | ^p goets V. | ^q oft V.

1 Lees: 1523.

2 Op 18 november 1523; zie *Stadboek van Groningen* (Pro Excolendo) IX, art. LIII.

3 Volgens de rekeningen van Evert van Domseler ontvingen behalve Coert Coenders en Roleff Huynghe ook Wilhelmus Frederici, Ludeken Horenken en Geert van der Schere in het boekjaar 1524/25 een Gelders jaargeld. Van hen is echter niet aantoonbaar, dat zij in 1523/24 een beëdigde functie in dienst van de stad vervulden (burgemeester, raads-lid, rentmeester enz.). Lubbert Korenpoort komt pas in 1525/26 als jaargelder voor; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 93r, 110r.

4 15 december 1523.

borch stadtholder, her Juwe Bottinge ridder, her Tijaert Bourmanni ridder, mester Kempe doctor; vander Groninger wegen^a quam daer Peter Sickinge ende Luloff Koenders bejide borgemesteren, mester Hendrick Elderwolt doctor ende secretarius, mit noch twee vuyter geswoenen^b meente ende een bouwmester^c ende twe vanden achten voorgenoemden borgeren.¹ Men dat gene dat den Groningers voer gehalten wort^d vanden voergenoemden gescickeden de^e keijserlicker maiesteijt, alse^f den hartoch^g van Geller to verlaten ende de Ommelanden, ende der^h keijserlicker maiesteijt huldinge, plicht ende eedt to doen, mijt manigerleije condicien, welck den Groningers so neet belevede. Soe dat daer pijnje nijet weerd is voele van to scrijven, dat opden dach daer meer gehandelt wordt.

§ 3 *Deense koning Christiaan II verdreven*

De coninck van Denemarcken was oneens inden selven voergenoemdenⁱ iaer mitten Oosterschen steden Lubeck, Hamborch, Lunenborch midden anderen Wendschen steden.² Ende de hartoch^l van Holsten vel mitten steden toe tegen den coninck, wo wal datse broeder kinderen weren;³ ende oorlogeden so lange mitten koninck, datse em vuyt zijn coninckrijck verdreven mijt wijff ende kint vuyt den lande.⁴ Sijn koninginne was des keijzers suster;⁵ soe toech he daer mede in Brabant bij oeren vrenden, ende clagede daer syn^k noot. Ende voert toech he an coninck Fernandt sijnen swager⁶ ende aen den koer-/ffursten^l ende anden marckgrave^m van Brandenborch – de hadde des koninges suster⁷ – omme hulp ende bijstant. So versammelden desse fursten ende heeren en michelⁿ groot volck to^o peerde ende to^p voete, ende togen mit em, ende wolden em weder brengen in Denemarcken. Men het ginck tegen den winter, soe dat he daer

ms.V p.388
B p.380

^a wege V. | ^b geswoerne A. | ^c buwmester V. | ^d worde V. | ^e der VcCD. | ^f alse V.
^g hertoch V. | ^h den V. | ⁱ vorscreven A. | ^j hartoge V. | ^k sijnen V. | ^l koerefursten V.
^m margreven A, marggraeven C, marckgraven D. | ⁿ michelick Vc, machtigh CD. | ^o te V.
P te V.

- 1 Zie Deel III-R § 1.
- 2 Christiaan II was koning van Denemarken 1513-1523. Begin augustus 1522 voer een vloot van Lübeck, Stralsund en Rostock tegen Denemarken uit; zie Stoob, *Hanse*, p. 322. Op 5 februari 1523 sloot Lübeck een verbond met hertog Frederik van Holstein en op 8 maart 1523 volgde de oorlogsverklaring aan Christiaan II, die inmiddels ook te kampen had met een opstand in eigen land.
- 3 Frederik I, hertog van Sleeswijk-Holstein, was de oom van Christiaan II. Na diens verdrijving werd hij koning van Denemarken (1523-1533).
- 4 Op 13 april 1523 verliet Christiaan II Kopenhagen per schip en kwam op 1 mei 1523 te Veere aan land.
- 5 Isabella van Oostenrijk (1501-1526), zuster van Karel V.
- 6 Merkwaardig dat aartshertog Ferdinand van Oostenrijk hier koning wordt genoemd: hij werd pas in oktober 1526 koning van Bohemen. Wel had hij in 1524 tevergeefs geprobeerd de titel Rooms-Koning te mogen voeren als plaatsvervanger van Karel V.
- 7 Christiaan II's zuster Elisabeth was getrouwd met Joachim I, keurvorst van Brandenburg; zie Isenburg, *Stammtafeln* I, p. 89.

niet schaffen konde.¹ De hartoch^a van Holsten ende de steden lagen so starck tho velde, so dat he daer geen gewin op hadde, ende moeste weder wijcken to^b rugge sonder gewin. Ende toech wederomme bijden marckgraven van Brandenborch sijnen zwager; ende daer was sijn koninginne, ende quam daer inden craem van eenen kinde.²

§ 4 *Gelderse overvallen in Drenthe lopen verkeerd af*

De Gellersche knechten van Koevoerde quemen mijt XXV peerden, ende wolden nae Roden rijden omme brantschat to halen; ende vonden vijff Bourgoenschen^c knechten to Rolde, daer vengen se veer aff. Ende daer quam ene van^d op de balcken, * de hoorde oeren anslach, datsse des nachtes, alsse wederomme quemen^e, wolden tho Scoenloe benachten. Als se to Roeden quemen^f, so branden se daer^g dre kleyne^h huijserkensⁱ, ende worden oeren brantschat wisse, ende reden^j weder umme nae Schoenloe, ende benachten daer. Ende de knecht van Rolde leep^k weder na Steenwijck, ende bracht daer de tijdinge. Ende de Steenwijcker quemen^l daer inder nacht wal omtrent twe hondert starck, ende vonden daer die Coevoerder ruterer^m naekent int bedde, ende namense daer gevenckelickeⁿ mede mith^o harnasch ende peerden^p, ende brachten se hen to Steenwijck, soe dat daer man dre^q oft veer ontquam, de bijden peerden wakeden; soe datsse wal kregen dusent golt^r gulden to^s ener^t buete.³

§ 5a *Habsburgs-Groningse schermutseling op de Ruigewaard*

De stadtholder in Groningen sande uut de stadt lopers omtrent twintich^u starck op den Ruge^v waert omme schattinge to halen. So weren^w daer oick wal teijn oft elven vande^x Dockmer^y Borgoenscen^z knechten. So quemen se bij ene bij Ianeke Unema huijss op den Ruge waert, ende helden daer een^{aa} scarmuts

^a hertoech V. | ^b te V. | ^c Borgonsche AC. | ^d ene van] een A. | ^e quamen V, + ende A.
^f quamen V. | ^g + en V. | ^h cleijner V. | ⁱ husen A. | ^j quemen A. | ^k liepe V.
^l quamen V. | ^m ruters V. | ⁿ gevenckliken A. | ^o in oer A. | ^p peerde A. | ^q drij V.
^r golden A. | ^s tot V. | ^t ene A. | ^u XXV. | ^v Ruegen V. | ^w waeren V. | ^x vanden V.
^y Dockummers A, Dockummer CD. | ^z Burgonsche A. | ^{aa} ene V.

- 1 Met hulp van keurvorst Joachim van Brandenburg en de grootmeester der Duitse Orde, Albrecht van Pruisen, nam Christiaan II in juli/augustus 1523 troepen in dienst, die zich begin oktober ten zuiden van de Elbe zouden verzamelen om Denemarken binnen te vallen en het door Frederik I belegerde Kopenhagen te ontzetten. Dit leger viel echter al uiteen voor het actief kon worden, omdat Christiaan II niet in staat was de soldij te betalen.
- 2 Dit kind is ons niet bekend; Isenburg, *Stammtafeln* I, p. 89 heeft als laatste kind van Christiaan II en Isabella een anonieme zoon, geboren en gestorven in januari 1523.
- 3 Deze onderneming is verder niet bekend.

ende scutgeveert mit malcanderen, so dat de^a Groninger enen dooden kregen ende twe gewondet; ende der Dockmer^b worden oick welcke gewondet^c.¹

§ 5b *Groningse poging doorbreking blokkade op Reitdiep mislukt*

B p.381 Daer nae up Palmavont^{d 2} togen de Groninger uut mit een seijnscip wal XXV starck nae den Dockmers, de dagelix lagen mijt seijn scepen opt Uutlant ende op de Lauwersce, ende keerdent dat daer niet een scip in noch uut nae^e kunde^f comen. So weren de Dockmers voer hen geweken mijt oer scip tho Moncke zijl omtrent XII^g starck. Daer seijlden de Groningers nae, ende treden daer tho lande; ende de Buermers sloegen daer de clocke, ende quemen den Bourgoenschen to hulpe, ende dreven de Groningers weder tho scep, / ende schoten em^h enen man doot. Ende quemen so weder tho huijs.

ms.V p.389

§ 6 *Graaf Edzard poogt land bij Esens te veroveren*

De greve van Oostfrieslant hadde enen grooten hoop knechten in zijn lant op de leveringhe op den huisman liggen van Hillige Dre Koningen aff,³ ende dede sijneⁱ bueren^j grooten overlast ende scaden mede; ende nemant^k konde weten wat anslach he^l daer mede hadde. So hadde joncker Ulrijck – zalige Heer Omken halff broeder – ene to sage op joncker Balthazar sijnen broeders sone omme sijns zaligen vaders arfftal;⁴ ende de greve weer wal geerne wesen^m an zijn landt ende an Esense, so als he daer lange na gestaen hadde, ende toech daer voer Ezenseⁿ mijt al siner^o macht ende gescut. Ende het was een bijster regenich weder ende colt, so dat se daer niet voer beschicken konden. Soe dat die greve ende ioncker Ulrick mit ioncker Balthasar handelenden^p enen vreden,⁵ soe dat he^q zijnen oem joncker Ulrick solde geven een^r summe van penningen voer zijns broeders anpart, ende solde sijn sloten ende landen holden; ende de greve solde oick ene summe van penningen hebben op lange dagen ende sachte maninge^s. Ende togen daer weder aff uutten lande mit halver ere^{t*} ende cleijn gewin.

^a der AD. | ^b Dockummer AC. | ^c wondet A. | ^d Pallemavent V. | ^e + Groningen VcCD. | ^f konden V. | ^g XXII A. | ^h – em V. | ⁱ dede sijne] deden synen A. | ^j + daer Vc. | ^k niemant V. | ^l hij V. | ^m gewest A. | ⁿ Esens V. | ^o zijnder V. | ^p handelden V. ^q hij V. | ^r ene AC. | ^s manen A. | ^t eeren V.

- 1 Deze gebeurtenissen zijn niet van elders bekend.
- 2 19 maart 1524.
- 3 6 januari 1524.
- 4 Dit was Sibō van Esens en Dornum (†1473), vader van Hero Omken van Esens (uit zijn huwelijk met Onna, dochter van Omke van Stedesdorf en Folke van Esens) en van Ulrich van Dornum (uit zijn huwelijk met Margaretha Addinga van Westerwolde).
- 5 Gesloten op 20 maart 1524; zie Emmius, *Historia*, p. 822.

§ 7 *Meester Ulfert gearresteerd en beschuldigd van verraad*

B p.382 Mester Ulfert de provest van Loppersum, daer voer vele van gescreven is¹ van zijn boverije, woe dat he^a contrarie der^b stadt Groningen mitten hovelingen toe vel, na^c mitten Sassigen heeren ende mitten greven van Oostfriesland, nu mitten hartogen^d van Geller; soe hadde he^e nu hemelicken handel mitten beveels^f luden der keijserlicker maesteijt in Westerlant. So quamen daer brieven^g van an em inde Passie weke.² So was hij niet to hujs tot zijn ongelucke^h; so kreech die breven³ de borgemester, ende brachtⁱ die opt Raedthuijs bijden stadholder^j ende Raedt. Soe wordt he^k opt Raedthuijs gedaget; so sochte he vele wegen omme em to ontsuldigen. Soe wordt daer bijden Raedt op gesloten ende gesecht, dat he sijn iaergelt dat he vanden fursten hadde solde ontwaert wesen, ende solde in sijn hujs gaen, ende daer in blijven tot des Rades weder seggen, als he^l dede – ende solde met niemant^m spraecke holden omme moyterieⁿ te maken. So schach em bij nachte vele^o spijtes ende hoemoedes vanden wakers ende schutten, de^p galge ende rad^q voer zijn hujs oprichten^r, ende groote karbussen voer zijn hujs brochten, recht oft seet^s bestormen wolden; so dat al^t zijn drogerije ommequam. Ten laesten wort^u he aen den hartoch van Geller vorsecreven, omme em^v daer to verdedigen^w.

§ 8 *Aanhouding en vrijlating van Jasper van Marwijks vrouw*

ms.V p.390 De stadtholders huesfrouwe Geertruijt reijsede na Gellerlandt, omme to be-
seen sijne guederen, ende omme andere handele van zijn^x guederen to verhue-
ren.^{*} Ende als se quam te Meppel in Drente, soe weren daer knechten van Steen-
wijck, de namen haer^y daer gevenckelick^z, ende brochten se bijnnen^{aa} Steenwijck.
So quam daer die stadtholder van Leeuwerden; so wort se vrijgelaten omme enen
cleijnen penninck voer cost ende teringe, ende reijsede voert na dat / landt van
Geller, omme to doen dat oer van nooden was.⁴

§ 9a *Zwolle wil weer deel uitmaken van het Sticht*

Die borgeren van Swolle begunde dat oerloech to verdreten^{ab} mijtten har-
toch^{ac} van Geller tegen dat Stichte^{ad} van Utricht ende steden, want die gemeente

^a hij V. | ^b de V. | ^c nu Vc. | ^d hartoch V. | ^e – he VoCD. | ^f bevels AD. | ^g breve A, breven CD. | ^h ongeluck V. | ⁱ brochte AC, brachte D. | ^j stadtholder V. | ^k hij V. | ^l hij V. | ^m nemant AD. | ⁿ muterije V. | ^o vole AC. | ^p die V. | ^q rait A(C). | ^r oprichtede A. | ^s zijt V. | ^t alle V. | ^u werdt V. | ^v en V. | ^w verdedingeden A. | ^x sine A. | ^y se A. | ^z gevencliken A. | ^{aa} to A. | ^{ab} verdrieten V. | ^{ac} hertoech V. | ^{ad} gestichte A.

- 1 Zie Deel III-C § 4 en verder passim.
- 2 20 tot 26 maart 1524.
- 3 Deze brieven zijn niet bekend.
- 4 Deze wederwaardigheden zijn verder niet bekend.

arm wordt. Soe worden de borgeren ende gemeente twe partijch^a mitten Raedt, die goet Gellerschs^b weren ende die hartoch^c van Geller daer inder^d stadt gehaelt hadden; ende vengen daer dre^e oft veer aff. So quam die hertoch^f van Geller mit een venel knechten bij nacht, ende lagen verborgen inden hoven ende tuijnen ter^g tijt, dat die hartoge^h bij dage nae quam,¹ ende wolde in de stadt trecken, als he gewoonlikenⁱ plach te comen. Als he^j tusschen de poorten^k was, so braken die knechten op die daer verborgen lagen, ende wolden die stadt so mit verrascen^l in nemen. Men^m de Swolsschenⁿ kregen de schotpoorte toe, ende steenden^o mit stenen van boven aff; so datsse God danckeden, datsse to ruggen^p uut quemen. Ende dije hartoch^q was bij nae^r mijt eenen steen dootgesmeten, doch he quam daer bijnnen myt weynich^s knechten, ende bleeff daer den nacht^t. Men des anderen dages² toech he weder nae Hattum in zijn landt, want die Burgonscen^u weren inde Betouwe, ende branden daer.

B p.383

§ 9b Hertog Karel belegert tevergeefs Zwolle

Item kortes^v daer nae versamelde de hartoch van Geller enen grooten hopen knechten ende sijn buren mijt groot gescut van orloech, ende belede Swolle^w,³ ende meende dat mijt macht to^x winnen. Doch het was vast van muren, poorten ende graften ende mijt goet gescut van bussen, so dat he^y voele scaden^z daer voor leet aen sijn volck. Ten laesten wort he^{aa} mijt sconen woorden daer aff gededinget^{ab} mit cleijn gewin;⁴ doch so wordt daer groet^{ac} scade gedaen aen cloosteren ende husen, de aff gebroken ende gebrant worden.

§ 10 Afgedankte soldaten van Edzard trekken weg naar Deventer

De greve van Oostfrieslant, als he sijn handel mijt ioncker Baltazar van Esens ten eijnde hadde, so togen de knechten de de greve hadde, mijt den anderen hoop de daer bij quemen, wal omtrent veer dusent, des vrijdages voer Meij⁵

^a twe partijch] twypartich A. | ^b Gerllers A, Gellersch CD. | ^c her A. | ^d inde AC. | ^e drij V. | ^f .h. A, heer D. | ^g tot der A. | ^h .h. A, hartogh CD. | ⁱ gewoonlick V. | ^j + daer A. ^k poerte A. | ^l so ... verrascen] myt vorraschen so A, mit verrasschen daer CD. | ^m mer V. ⁿ Swolsche V. | ^o steneden A. | ^p + weder A. | ^q hertoech V. | ^r bij nae] benae AD. ^s myt weynich] met weynige V. | ^t den nacht] des nachts A. | ^u Bourgoensche V. | ^v corts V. | ^w Zwolle V. | ^x te V. | ^y hij V. | ^z scade V. | ^{aa} wort he] werdt hij V. | ^{ab} + wort AD. | ^{ac} groote V.

- 1 De datum van dit riskante bezoek van hertog Karel wordt verschillend opgegeven: volgens *Zwolsche kroniek*, p. 39 op 26 februari 1524, maar Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* Vl.2, p. CXXIX noemt 4 maart 1524, waarschijnlijk op gezag van Johan van Breda, *Kronijk*, p. 35.
- 2 27 februari (of 5 maart) 1524.
- 3 Vanaf 8 april 1524; zie *Zwolsche kroniek*, p. 48.
- 4 Op 29 april 1524. Tekst van het verdrag in Johan van Breda, *Kronijk*, p. 101-102.
- 5 29 april 1524.

uuth sijn lant na Asschendorp voer Nijenhuijs, ende voort Northoren ende Vrenswegen. Daer bleven se een tijt lanck liggen op de leveringhe, ende daer quemen ruterer noch bijden hoop, ende togen voort na Deventer.

§ 11 *Roelof ten Water bewerkt bestand voor een jaar*

De Groningers hadden enen borger geheeten Roleff^a ten Water, ende was doe mede inden Raedt. De hadde kunde inden hove van Bourgonnien ende sommigen heeren, want he hadde al eer bij heer Floris van Egmont ende greve^b van Buren gedeent^c. De Roleff^d toech over in Brabant vander Groninger wegen an her Florijs van Egmont, om een stijlsate ende bestant toe vercrijgen mijtten heren aldaer inden hove van wegen der keijserlicker maiesteijt, want de Groninger ende oere^e borgere in grooter last weren mijt oere ossen tho weijden ende andere^f neringe ende kopenscup. Soe verwarff Roleff^g ten Water^h doer hulpe heer Florijs voergenoemtⁱ ene stilsate ende bestant durende / een iaer lanck, bij also dat die Groningers bijnnen iaers raden^j heeren der keijserlicker maiesteijt inden hove van Bourgonnien solden handelen, omme enen eeuwigen vreden to bekomen mit keijserlicker maiesteijt. So hadde dije hertoch van Geller to Groningen eenen stadtholder genaemt^k Iaspar van Marwijck, ende was daer en tegen, ende wolde dat so neet beleven, dat de stadt solde handelen buten consent des fursten van Geller. Soe leet die Raet bij ene comen alle de borgeren in Sunte Walburgen^l kercke. So quam de stadtholder daer oick, ende hadde mit em vele^m lichte borgeren ende inwoneren, allerleij vaesel,^{*} die em toe vellen, ende makeden daer een groot gescrej inder kercken contrarij den Raedt.¹ Hadde Godt daer niet voer gewest, offⁿ haddet op een^o namiddach gewest, daer solde groot quaet van gecomen hebben, so dat de lueden vul gedroncken geweest weren^p. Soe bleeff dat voergenoemde bestant noch achter, wo wal dat van^q beijden sijden al belevet was. Soe sanden de Groningers enen hen an den fursten van Geller, geheten mester Huge ten Uul^r doctor inden rechten, omme alledinck mitten fursten to verkallen van desen voerscreven dingen. Als he daer een tijt lanck was bijden fursten van Geller, so hadde he sijn rede^{*} inden hove van Bourgonnien bij keijserlicker maiesteijt, ende makeden een bestant duerende een iaer lanck, daer de van Groningen mitten Umme landen mede in bededinget worden, als^s des keijserlicker maiesteijt landen ende des fursten van Geller landen

ms.V p.391

B p.384

^a Roeloff V. | ^b greven V. | ^c gedient V. | ^d de Roleff] dije Roeloff V. | ^e oer A. ^f ander AC, onder D. | ^g Roeloff V. | ^h ten Water] vorscreven A. | ⁱ vorscreven A. ^j rades VcCD. | ^k genoempt A. | ^l Walburge V. | ^m vole A, voel C. | ⁿ oft V. | ^o enen V. | ^p waren V. | ^q dat van] dattet an A. | ^r Vul A, Null Vc, Nijl CD. | ^s al V.

1 Op 27 en 30 april 1524 is sprake van een bestand, verkregen door Roelof ten Water, dat de gilden en gemeente niet zonder toestemming van Karel van Gelre willen aangaan; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 87v.

ende ondersaten; ende dat bestant wordt affgekundiget des sondages voor Sunte Vijt.¹

§ 12 *Bisschop van Bremen verwoest uit wraak het land Wursten*

Als dit bestant gemaket was, soe weren daer vele^a knechten an beijden sijden, de^b al orloff nemen^c. So hadde de^d bisschop van Bremen wat onwillen^e met die Westfriesen^f; ² de voerschreeff den hoop met een, ende was to male groot VIII ofte IX dusent, ende leep alle^g dage genoech bij, ^{*} want se genen heren hadden. Soe togen se hen bijden bisschop; de^h toech daer mede in Westfrieslantⁱ, ende gaff em dat heele landeken toe voeren te^j vuer ende sweerde; dat to male ongenedigen^k, boose ende tijrannich was gedaen van enen geestelijcken^l man; doch so was he een booss^m, quaet mensche, als men sede. Ende als se daer int lant quemen, de burenen hadden oick volck bij em vergaddert uut Ditmerschen ende tlant teⁿ Haelen, ende stelden sick ter were; men de hoop der knechten was so weldich ende groot, so datse daer geen wederstal doen konden.³ Ende sloegen al doot voer voet dat niet ontfleen konde, ende spaerden wijff noch kint, kercken noch clusen, ende branden dat heele landeken uut, ende staken die zijlen ende dijcken in, ende verdarvent^o inden gront; ende namen alle dat guet, golt, sulver^p ende levendige have daer uut, ende worden al rijck^q. Dat jammer is to^r scrijven ende to^s hooren, datmen een lant so barmlicken^t ende ongenadigen overvalt mit rooff, brant ende dootslach. Als se dat rooff gepart ende gebutet / hadden, soe wolden se voert geweest hebben int lant to Halen; men se verbrantscattede^u hem^v, ende gaven em^w ses ende dertich dusent Rinsgulden^x. Doch daer boven moesten^y se den hoop hebben op de leveringhe, ende geven em de cost so lange, dat se nijet en bete brodes meer hadden; ende so bleven se ongebrandt, ende helden^z oer goet^{aa}.

B p.385

ms.V p.392

§ 13 *Habsburgse hulp bij herbouw van Steenwijk*

Die borgeren van Steenwijk ende inwoonderen begonden vrij weder de stadt toe betimmeren mit husen, die daer oer landen ende guederen hadden. Ende

^a vole AC. | ^b dije V. | ^c orloff nemen] orleff namen V. | ^d den V. | ^e onwille AC.
^f Worstvresen A. | ^g al V. | ^h die V. | ⁱ Worstvreslant A. | ^j to AD. | ^k ongenedeliken A. | ^l geestliken A. | ^m boose A. | ⁿ van A. | ^o verdervent A. | ^p silver V. | ^q al rijck] alle rike A. | ^r te V. | ^s te V. | ^t barmeliken A. | ^u verbrantscatteden VcCD. | ^v em A.
^w hem V. | ^x Rinsce gulden A. | ^y musten AC. | ^z hielden V. | ^{aa} guet A.

- 1 12 juni 1524. Het bestand is gesloten op 4 juni 1524. Uitgave bij Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr 1284.
- 2 Christoph van Bremen was aartsbisschop 1512-1558. Het gaat hier om de Wurstfriesen, ook verderop.
- 3 De Wurstfriesen werden op 9 augustus 1524 op het Mulsumer kerkhof verslagen; zie Von Lehe, *Wursten*, p. 245.

de Bourgoenschen van wegen der keijserlicker maiesteijt makeden daer en onwinnelicke^a starcke veste in voer alle gewalt mijt graften ende bolwarcken; ende wort^b gemaket, daer des Hilligen Geestes gasthuijs plach to staen, eer Steenwijk gewonnen wort^c. Ende dit sal nu wesen een voerpoorte, omme Vrieslant ende Soeven wolden mede tho bescarmen.

§ 14 ***Kostbaar Catharinabeeld voor Akerk te Groningen met bijdrage van Sicke Benninge***

Int iaer Ons Heren M V^c ende XXIII leten de vogeden van Onser Lever Vrouwen kercke ter Ae in Groningen maken dat Sunte Katerinen^d sulver belde. Inder tijt was daer kerckheer mester Iacop Amelens, ende Sicke Benninge, Lambert Huijnge, Timen Sappens ende Willem Kanther weren vogeden. Ende dat beelde was reede op Sunte Katherinen avent.¹ Ende weecht XXII marck sulvers, dat marck^e holt XV loot, ende VI^f greijn; dat marck gerekent op negen golden encke^g* Rinss gulden, XXXIII stivers voer den goltgulden^h, enen Rinssⁱ gulden over den hoop.* Negen ducaten wordt aent belde verguldet, deden de vogeden daertoe. De^j goltsmit kreech voor syn^k arbeit LIII goltgulden, XXXIII stivers voerden goltgulden^l.

§ 15 ***Vrede gesloten tussen Utrecht/Zwolle en Gelre***

B p.386

Als de knechten Worstfrieslant ende dat lant tho Halen sus iammerlicken hadden verdorven, soe voergescreven^m is,² wolden se geerne over geweest hebben over de Wesere op de Wensche steden ende int lant to Holsten; men de hartochⁿ van Holsten en de steden lagen so starck ter lanthoede, so datse daer niet hen en dorsten. Soe keerden se weder omme doort Stichte^o van Munster, ende quemen int Stichte van Utricht. Soe nam die bisschop van Utricht een part an^p vanden knechten, ende belede dat huijs tho Rechteren;³ men se togen daer weder aff mijt cleijn gewin. Soe worden die van Swolle^q vereniget ende gesoent mitten bisschop ende den steden, ende verleten den fursten van Geller.⁴ Soe namen de kuerforsten de vrede op tusschen den bisschop ende Stichte,

^a onwynlike A. | ^b wart V. | ^c werdt V. | ^d Katherijnen V. | ^e merck V. | ^f sestehalf CD. | ^g – encke A, enckel CD. | ^h gulden A. | ⁱ + golden A. | ^j dij V. | ^k sijnen V.

^l gulden A. | ^m vorscreven A. | ⁿ hertoech V. | ^o Sticht A. | ^p een ... an] ann een part A.

^q Swol V.

1 24 november 1524.

2 Zie Deel III-R § 12.

3 Bisschop Hendrik II van Beieren (1524-1528) sloeg op 18 oktober 1524 het beleg om Rechteren; zie Mensema, *Rechteren*, p. 59.

4 Zwolle huldigde de bisschop op 17 november 1524; zie Van Hattum, *Geschiedenissen II*, p. 299.

ende den fursten van Geller. Ende daer wort die soene uitgesproken ende an genomen op Sunte Katerinen^a avent¹ anno M V^c ende XXIII^b.

§ 16 *Ontslagen soldaten plunderen van Groningen tot Woerden*

ms.V p.393

Als de knechten sus lagen int Stichte^c van Utricht, ende genen denst hadden, / so quamen se in Drenthe mijt enen grooten hoop, omtrent vijff dusent starck behalven getros^d, mijt VIII venels^e; daer was Cleijn van Harlum opperste velt-hoofman. Ende lagen daer op die garde; ende quamen doe voert an^f in Grooninger lant sondages voer Sunte Katerinen^g, ² eersten in Vredewolt ende na in Langewolt ende Hummerse ende Mijdach, voert over dat deep inde Marne, Hunsinge ende Fimelinge^h, voert inden Dam.³ Ende aten ende droncken voer voet op al dat de huesman hadde, ende deden grooten schaden. Ten laesten, doet al verdorven ende op was, togen se mitten hoop na Slochteren over dat moer, nae dat Olde ampt ende na Westerwolde, ende wolden voert nae dat Stichteⁱ van Munster. Ende de bisscop van Munster^j quam mit ruteren ende knechten to velde, ende keerde se, datsse in zijn lant nijet^k dorsten comen. Doch ten laesten leet he se trecken doer en oert sijns landes weder nae dat Stichte^l van Utricht ende voert nae Deventer. Daer kregen se ene scolde^{*} ende scepen inder nacht, ende quemen over de IJselen, ende togen voert over de Veluwe na Utricht ende IJselensteijn^m, Montfoert ende Woerden, ende bleven daer liggen op deⁿ leveringinge hent tho Mytvasten^o.⁴

^a Katherijnen V. | ^b XXXIII V. | ^c Sticht A. | ^d tgetros V. | ^e veendelen V. | ^f doe ... an] doen an Vo, doe voert over Vc. | ^g Katharijne V. | ^h Fijvelinge V. | ⁱ Sticht V. | ^j + de V. | ^k + en V. | ^l Sticht V. | ^m Yselsteyn A. | ⁿ – de V. | ^o Midtfasten V.

- 1 Keurvorst-aartsbisschop Richard van Trier trad als bemiddelaar op. De vrede werd gesloten niet op 24 november 1524 zoals Benninge zegt, maar op 19 december 1524; zie de tekst bij Dumbar, *Analecta* II, p. 468-474, en Johan van Breda, *Kronijk*, p. 106-112.
- 2 20 november 1524.
- 3 Op 31 december 1524 waren de eerste soldaten van Cleyn van Haarlem bij Winsum het Reitdiep overgestoken en op 3 januari 1525 verbleef het leger binnen Appingedam. Cleyn lag op 25 januari 1525 nog in het Oldambt. Zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 99v.
- 4 26 maart 1525.

***GROEIENDE IRRITATIE tussen Stad en stadhouder;
internationale onrust slaat over naar Groningen:
gilden grijpen de macht en eisen sanering der
financiën (1525)***

§ 1a *Conflict Groningen met stadhouder voorgelegd aan hertog*

B p.387

Jasper van Marwijck, de stadtholder des fursten van Geller in Groningen, de worde oneens¹ mitten borgemesteren ende Raedt, ende vole^a borgeren de^b miten Raedt helden^c – ende de sommige mitten stadtholder – omme vele^d moyterie^e ende twebracht tusschen^f den fursten van Geller ende den Raedt. Soe screeff de hartoch van Geller enen scerpen^g breeff aenden Raedt, dat se^h solden daerⁱ bij zijn furstlicker genaden komen int lant van Geller, omme daer alle^j twist ende scelinge^k hen to leggen.² De Raedt sande^l daer hen aen den fursten den prior vanden^m Jacoppinenⁿ doctor inder godheijt mit ener instructie ende bevel, omme de sake^o ende scelinge daer to^p verdedingen;³ men he^q konde daer geen entlick^r bescheet noch affsceijt^s krijgen, dan de Raedt solde daer oere volmachtige Rades vrunden^t bij zijn^u furstelicker genaden senden, daer wolde he^v entelicke^w* mede handelen ende slijten.⁴

Soe hebben borgemesteren ende Raedt, gesworen gemeente^x, bouwmeesteren ende gemene gilden ende borgeren uut geverdiget Clawes^y Scaffer, Johan Hornken, beijde doe^z borgemesteren, Evert Mepsche Rades heer, Reijnt Duerdes, Jo-

^a vele V. | ^b die V. | ^c hielden V. | ^d vole AC. | ^e muterije V. | ^f tusschen V.

^g scarpeliken A, scharpen CD. | ^h sij V. | ⁱ solden daer] daer solden A. | ^j allen V.

^k schelonge V. | ^l sende V. | ^m vann A. | ⁿ Jacopinen AD. | ^o saken A. | ^p te V. | ^q hij V. | ^r entelick V. | ^s vann A. | ^t frunden V. | ^u sine A. | ^v – he VoCD. | ^w entlike A.

^x gesworen gemeente] swoerne meente A. | ^y Claes V. | ^z – doe AC.

1 Zie Rinzema, 'Stadhouder', p. 93.

2 Deze brief is niet bekend.

3 De prior was Laurentius Laurentii O.P. In de rekeningen van Van Domseler is er sprake van een besluit van burgemeesters en Raad d.d. 1 december 1524 om secretaris Hendrik Eelderwold naar Karel van Gelre te zenden. De prior kan echter ook omtrent die tijd in Arnhem zijn geweest in verband met een geschil met de monnik Arnt Pittijnck te Thesinge; mogelijk is hij toen tevens opgetreden als plaatsvervanger van Eelderwold. Zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 98v, 99r; ook GeA, HA, inv. nr. 145 (1081 rood).

4 Zie het klad van de brief van Karel van Gelre aan burgemeesters en Raad van Groningen d.d. 24 januari 1525, GeA, HA, inv. nr. 143A (292 rood); de brief zelf is verloren gegaan.

ms.V p.394 han Scatter^a sworn^b gemeente, Geert Kannegeter ende^c Clawes^d Lubberts^e bouwmeesteren. De namen mede mijt em den prior vanden Jacopijnen^f broeder Laurencius doctor inder godtheijt, ende reijseden uut des maendages voer Lichtmissen¹ aen den hartoch^g van Geller, mijt zeker bevel ende instructie daer se nijt boven mijtten fursten solden handelen, mer niet entelicken^h noch / vulmachtich,² ende reijseden daer hen mit voele gesins ende deners to peerde ende wagen. Ende senden daer voer hen twe costelijcke peerden omme den fursten to verschencken; dat ene peerdt wordt gecoft toⁱ Groningen voer hondert golt gulden ende XXXI golt gulden, dat ander voer dre^k ende vijftich.

§ 1b *Vergeefse pleidooien der Groningers voor de hertog*

B p.388 Jasper van Marwijk des fursten stadtholder tho Groningen toech oick nae der¹ dachfaert. Als se tho Arnhem quamen, daer de furste doe^m was, doeⁿ vonden se enen ongenadigen heren. He wolde de peerden de se em daer gesant hadden, neet hebben noch seen. So hadde de furste bij sick een secretarius ende canceler, een oldt vervaren man, de doen ende laten inden hove was;³ de gaven de van Groningen hemelicken vijftich goltgulden^o. De bearbeijdet an den fursten, dat he de peerden ont finck^p, ende datse to woorden ende to^q sprake bijden fursten quamen^r. Als sij de^s fursten mit sijnen hogen raede to woorden quemen,⁴ soe dede de prior voergenoemt eersten^t dat woordt op vanden geschickten der Groningers; men he hadde daer geen gehoor, ende trat mijt rooden kinnebacken aff, want em was inden hove overghesacht, dat he anders ingebracht hadde to Groningen, dan em beiegent was doe he bijden fursten hadde gewest vander Groninger wegen, als hier voer int naeste capittel steet.⁵ Daer nae muste^u Clawes^v Scafer borgemester dat woerdit selves doen, dat oick nijt wal wolde affgaen. Want Iasper van Marwijk de stadtholder hadde vele^w articulen ende punten in scriften, daer he se mede over beclagede.⁶ Ende de furste hadde selves op se to seggen, daer se heel^x mede voerslagen ende beanxtet^y worden^z. Ende wolden oick mit se nijt wijder handelen inder scelinge, oft se solden vullmacht^{aa} hebben.

^a + uut V. | ^b zwoerne A. | ^c Kannegeter ende] Kangeter V. | ^d Claes V. | ^e + de V.
^f Jacopinen A. | ^g hertouch V. | ^h entliken A. | ⁱ te V. | ^j golden A. | ^k drij V. | ^l ter AD. | ^m doen V. | ⁿ doen V. | ^o golden gulden A. | ^p ontfenck AC. | ^q te V.
^r quemen V. | ^s den V. | ^t erst A. | ^u moest V. | ^v Claes V. | ^w vole AC. | ^x hele A.
^y banxtet V. | ^z weren A. | ^{aa} vullen macht AD.

1 30 januari 1525.
 2 Deze instructie is niet bewaard gebleven.
 3 Johannes Vyrssen, secretaris van hertog Karel.
 4 Begin februari 1525; niet exact te dateren.
 5 Zie Deel III-S § 1a.
 6 Op 27 januari 1525 had Van Marwijk aan de hertog geschreven i.v.m. het uitblijven van Karels komst naar Groningen en de aanstaande keuze van Raad en hoofdmannen aldaar; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 100r.

So sande de furste zijne raede¹ to Groningen mit sekere credencie an borgemesteren, Raedt, gesworne meente^a, bouwmasteren, gemene gilden ende gemene^b borgeren ende inwoneren. Soe leet de Raedt alle de veer clufften bij ene comen to Sunte Mertens^c ende Sunte Wolberghe kercke, als gewoonlijcken^d is.² Daer wort^e em voer gehouden: off se wolden blijven bij oere privelegien de de furste der stadt gegeven hadde, off dat se^f den gescickeden Rades vrunden^g, int lant van Geller weren, wolden geven vulle macht^h mitten fursten nijes to handelen. So worden geordineert vierⁱ uuth elcke cluft, de mitten Raedt ende gemene achte solden handelen ende sluten wat nutte was. Soe wordt opt Raedthuys gesloten: men wolden^j den vrunden de^k bijden fursten weren anders geen bevel wijder geven, dan se mede uuth namen do^l se uutgesant worden; daer des fursten reden oeren afscheijt mede namen. Ende hier mede was de furste noch niet^m gesadiget. Als he dit hoorde, soeⁿ wolde he den gescickeden Rades vrunden geen orloff geven van daer toe reijisen, ende wolde^o, se solden vulle macht hebben, so als he em gescreven hadde eer se daer quemen;³ ende wordt / van dage to^p dage jo ongediger^q op se, so datse in grooter anxt ende sorge weren. Als dat^r de bouwmasteren Geert ende Claves^s Lubberts^t dit vernamen, so namen se selves orloff^u, ende quemen bij nachte uuth na Deventer, ende quemen to Groningen to huijs.⁴ So sande noch de furste sijn^v reede to Groningen, den arffrentemester^{*} Arkelens^w, ende mester Harmen^x Koppert^y doctoor, de van des fursten wegen solden^z handelen vander scelinge;⁵ ende de Raedt schickede daertoe meester Willem Frederici ende mester Evert Iarges, beijde doctoren ende kerckheren van Sunte Merten. Soe ordineerde de Raedt negen personen uut den Raedt, gesworne gemeente^{aa}, uut den gilden ende borgeren, de de sake tusschen beijden solden^{ab} hooren, ende voergeven voer den scheidsheeren, ende den Raedt opt huijs weder in brengen^{ac}.⁶ So gaven de Gellersche reeden voer veer articulen, ende bleven daer bij, ende hadden wijder geen bevel vanden fursten, ende begeerden neet dan ya ofte^{ad} neet, off men dat also beleven wolde off neet. Dat ene articul was: off men den fursten van Geller oock wolden bekennen ende holden voer^{ae} fursten ende heeren nae inholt hooge loefte ende eede. Dat ander: dat de^{af} hooftmans sol-

ms.V p.395

B p.389

^a gesworne meente] swoermeente A. | ^b gemeine V. | ^c Merten V. | ^d als gewoonlijcken] alst gewoentlic A. | ^e wert V. | ^f zij V. | ^g + de VcC. | ^h vulle macht] vulmacht A. | ⁱ IIII V. | ^j wolde VcCD. | ^k vrunden de] frunden dije V. | ^l doen V. | ^m + mede V. | ⁿ + en V. | ^o wolden VoD. | ^p te V. | ^q ongediger VoD. | ^r – dat AD. | ^s Claes V. | ^t – Lubberts A. | ^u orleff V. | ^v sine A. | ^w Arckens VoCD. | ^x Hermen V. | ^y Knoppert Vc. | ^z ssullen A. | ^{aa} meente A. | ^{ab} sullen A. | ^{ac} bringen V. | ^{ad} off V. | ^{ae} een A, + hoeren Vc. | ^{af} dije V.

- 1 Hendrik de Groeff van Erkelens en Harmen Knoppert; zie Emmius, *Historia*, p. 827.
- 2 In februari 1525; de datum is niet bekend.
- 3 Zie Karels brief aan bestuur en gemeente van Groningen d.d. 8 maart 1525, waarin hij verwijst naar zijn eerdere brief; vgl. p. 491 n. 2 en n. 4. De brief van 8 maart bij Emmius, *Historia*, p. 827-828.
- 4 Dit moet tegen 1 april 1525 zijn geweest.
- 5 Op 5 april 1525 berichten zij de hertog, dat zij zijn aangekomen; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 102v.
- 6 De namen van dit negental zijn niet bekend.

den sine^a furstelicker genaden sweren de Ommelanden tho berichten na landtrechte mijt sijne^b genaden stadtholder, ende der stadt niet. Dat darde^c: dat der stadtholder ende hoeftmans^d deners solden dragen des fursten cleding; ende sweren den fursten, ende der stadt niet. Dat veerde: dat se de overheijt vanden Olden ampte gans heel solden uitgaen^e, ende stellen in handen des fursten.¹ Dit wordt^f vanden gedeputeerden vake overghedragen bijden Raedt over ende weder over. Soe dat des fursten reden^g anders niet seden, dan iae off neen to horen, ende seden mede: se^h hadden anders geen bevel; ende reden den Groningers: se solden den fursten dat hovet inde schoot leggen; sijⁱ solden mijt bede ende supplicatien meer erlangen an sijn furstelicke genade dan mijt wrevelicheijt. Als dit ten laesten opt Raedthujs quam voor borgemesteren ende Raedt ende den heelen hoop, so treden de bouwmasteren ende gilden mitten borgeren aff opt sael, ende bereden sick; ende quemen weder op bijden Raedt, ende seden weder in: se wolden de veer articulen voergenoemt an nemen ende beleven, se weren des orloges al moede, de Raedt mochte doen wat se wolden. Doe de borgemesteren ende Raedt ende gesworen gemeente^l oldt ende nije sagen dattet den wech hen wolde, so hebben se dat mede consenticert^k ende belevet.² Soe sijnt die gedeputeerden des fursten daer weder op tho huijs getogen³ ende den fursten weder ingebracht.

B p.390

§ 1c *Conflict schijnbaar bezworen; Van Marwijk blijft aan*

ms.V p.396

Soe hebben de geschickeden Raede van Groningen oeren afscheijt daer kregen, ende sint tho huijs gecomen op Paessch avent^l,⁴ ende hadden inde elfte weke uuth gewest. Ende de stadtholder Jasper van Marwijk, daer alle dese^m moijteric / ende twysteⁿ van heer comen was tusschen de fursten ende den Raedt van Groningen – den^o quijt wolden wesen, ende vele mit monde over geclaget hadden – sande de furste wederomme to Groningen in sijn bevel ende stadtholder daer tho wesen, ende quam soe vroe weder tho huijs als se. So dat de furste helt de overhandt; ende mosten em volgen, al tgene^p dat he begeerde.

§ 2 *Jaar 1525 onrustig door oorlogen: de slag bij Pavia*

Int iaer Ons Heeren M V^c ende XXV was en gulden iaer to Rome; men daer was wenich versoekes^{*} al daer uut Duijtsch landen^q omme saken als ghij int ver-

^a sijn V. | ^b syn A. | ^c derde V. | ^d hooftmannens V. | ^e ontgaen A. | ^f worde A.

^g reede V. | ^h + en A. | ⁱ se A, ende CD. | ^j gesworen gemeente] geswoerne meente A.

^k consenticert A. | ^l avont AC. | ^m desse AD. | ⁿ twist V. | ^o + se VcC. | ^p al tgene] alt gene AD. | ^q Duijtsch landen] Duetschen lande A.

- 1 Volgens Emmius stonden deze vier voorwaarden al in de brief van 8 maart 1525; zie noot 3 p. 493.
- 2 Verdrag van 6 april 1525; zie GrA, RvR, inv. nr. 437.
- 3 Zij vertrokken op 8 april 1525; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 102v.
- 4 15 april 1525.

volch hooren sullen, ende schegen oick wonderlike^a oproer^b ende twidracht^c onder fursten ende heeren ende dat gemene volck. Als inden eersten keijser Frederick^d, ¹ koninck van Spangnen^e, arsch hartoch van Oostenrijck, hartoch van Burgonien etcetera, hadde groet^f oerloch^g mitten koninck van Vranckrijck omme Hooch Buorgonien als Henegouwen ende Pickardijen,² dat de coninck den Bourgoenschen eertijdes hadde^h genomen, doe vrouw Maria des keijzers olde moeder noch ongehijlikt was.³ Oock hadde de coninck ende sijn voervaders lange georloget omme dat hartochdomⁱ van Meylaen^j toe becrachten, welck^k den Hilligen Rijcke toe kumpt^l, ende is een kamer des Rijcks^m.

Item oeck soe hadden deⁿ koningen van Spaenien der cronen van Vranckrijck^o ijttlike landen ende steden affgetoghen. So dat desse twe groote heeren ene groote oorsake ende een hoenken mijt malcanderen to plucken hadden.⁴ Soe was daer in Franckrijck gelegen een groot hartochdom van Borbon genoemt^p. Die hartoch was den keijser van bloedes halven toegeedaen;⁵ den hielt den^q coninck suspect daeromme, ende hevet den hartoch^r verdreven uut Vranckrijck. Soe is he^s geweken totten keijser.⁶ Want he dan^t een strijdtbaer man was, so hevet em^u de keijser gemaket een overste bevelman dat orloech van des keijzers wegen tho foeren. Soe is he getogen mijt groot volck^v in Lombardijen, ende hevet dat hartochdom^w van Meylanen^x in genomen, dat de coninck van Franckrijck^y

B p.391

^a wonderlinghe V. | ^b up roringe A. | ^c twedrach V. | ^d Karel A. | ^e Spannien AC.
^f groote V. | ^g moijs Vo. | ^h eertijdes hadde] hadde er A. | ⁱ hertochdom V. | ^j Melanen V. | ^k welcken A. | ^l comet V. | ^m gerikes A. | ⁿ hadden de] hadde A. | ^o Vranckrike A. | ^p genomet A, geheeten CD. | ^q hielt den] helt de A. | ^r hertoch V. | ^s hij V. | ^t he dan] hij doch V. | ^u hem V. | ^v groot volck] een groet hoep volcks A. | ^w hertochdom V.
^x Milanen V. | ^y Vranckrike A.

- 1 Lees: Karel.
- 2 In tegenstelling tot hertogdom en vrijgraafschap Bourgondië en Picardië behoorde het graafschap Henegouwen niet tot de gebieden die bij de Vrede van Atrecht (23 december 1482) door Maximiliaan van Habsburg aan Frankrijk werden afgestaan. Wel kwam toen het graafschap Artesië aan Frankrijk.
- 3 Onmiddellijk na Karel de Stoute's dood op 5 januari 1477 was Lodewijk XI begonnen Bourgondië, Picardië, Artesië en delen van Henegouwen te bezetten. Maria trouwde op 19 augustus 1477 met Maximiliaan van Habsburg.
- 4 Mogelijk een bestaand spreekwoord.
- 5 Keizer Karel V en hertog Karel III van Bourbon-Montpensier 'le Connétable' waren inderdaad verwant. Hun gemeenschappelijke stamvader Jan I van Bourbon was de betbetovergrootvader van de keizer en de overgrootvader van de hertog: een verwantschap in de achtste graad.
- 6 Op 4 augustus 1523 sloot Karel III van Bourbon een verdrag met Karel V, aartshertog Ferdinand van Oostenrijk en koning Hendrik VIII van Engeland.

ms.V p.397

B p.392

een part in hadde.¹ Soe hevet de coninck^a daer up gerustet mijt alle sine^b macht van fursten ende heeren ende krijges luden toe peerde ende to voete, mit alle artellerije van orloge, bussen, scharmen, wagenborge ende paulunen^c als daer toe behoort. Ende de coninck selves in sijner personen daer hen gereijset mijt een ontallick volck van orloech. De hartoch van Bourbon mit sijn heer van des keijzers wegen lach in Pavie ende daer omtrent^d; ende de keijser sande em daer groot volck uut Spanien, ende hartoch^e Fernandt des keijzers broeder sande daer groot volck uuth Oostenrijck em tho hulpe. Doch de coninck van Vrancrike^f was em / overlegen mijt volck ende gescut. Doch de victorije is all tijt^g nijet gelegen in veelheijt^h des volcks. So hadde de keijser daer gesant een bevels man uut Spanien, deⁱ wonderlijcke^j anslagen wiste to doen in orloge.² Soe sijnt de hartoch van Bourbon ende he mit een overgekomen^k eenen anslach tho maken op den coninck van Vrankrijck, daer^l he^m lach int leger mijt al sijn heer onbewaert ende onbesorget in oer leger. So hevet de voergenoemde keijzers overste hovetman mit em genomen op Sunte Mathias nacht³ to twaleff uren so voele volcksⁿ van orloech als em des van nooden was, de hartoch^o mijt dat ander heer op den anslach wachteme nader beijder overcomst. So hevet des keijzers volck soe inder nacht overgecomen in oer leger ongerust^p tot oerloech, ende voer voet^p dootgeslagen dat niet ontlopen konde. Ende als dit grote^q alarm was, so quam de hartoch van Bourbon mit sijn heer int velt tegen den dach, ende kreech in de wagenborch, daer dat Fransoysche^r gescut lach, ende wende de bussen omme nades koninges^s heer. De koninck mit sijn heer stelden sick ter weer vromeliken^t inde orde mit dat volck dat niet verslagen ende^u verlopen weren inder nacht. Des keijzers heer deden desgelijcken, ende quemen geris^v an malcanderen. Die koninck mijt sijn heeren ende volck deden grote^w weer, ende bleeff an beijden sijden vole^x volx doot. Doch ten laesten des keijzers heer – de hartoch^y van Bourbon – helt de overhant, ende wan den^z slach inden velde. Daer wordt de coninck van Vrankrike^{aa} Franciscus genoemt in zijn eigener persooene gevangen^{ab}⁴ mijt wonderlicke vele^{ac} van sijn fursten ende heeren, ridderen ende ruteren ende krijges knechten; want die coninck hadde al mit em uut Franckrijck genomen, dat ten orloge deende, ende was mit all sine^{ad} macht daer to velde getogen. Wat

^a + sich Vc. | ^b sijner V. | ^c paulionen V. | ^d daer omtrent] daerommetrent A. | ^e hertoch V. | ^f Franckrijck V. | ^g all tijt] allentijt Vo, alletijt D. | ^h volheyt A, veelheijt CD. | ⁱ dije V. | ^j wonderlinge A. | ^k overcomen AoV. | ^l Vrankrijck daer] Vrancrike dat A. | ^m hij V. | ⁿ volckes V. | ^o hertoch V. | ^p voer voet] vervoet V. | ^q dit grote] dat groot V. | ^r Fransoijns V. | ^s konincxs V. | ^t fromelicken V. | ^u off A. | ^v quemen geris] quamen gerasch V. | ^w grooten V. | ^x vele V. | ^y hartouch V. | ^z – den V. | ^{aa} Franckrijck V. | ^{ab} + aquila conculcavit liliun V. | ^{ac} vole AC. | ^{ad} sijnder V.

- 1 Al eerder, tussen november 1521 en mei 1522 hadden de Fransen vrijwel het hele hertogdom Milaan moeten opgeven, op de burchten van Milaan en Cremona na.
- 2 Antonio de Leyva (ca. 1480-1536).
- 3 In de nacht van 23 op 24 februari 1525.
- 4 Het in ms.V vermelde chronogram (zie letternoot ab) levert het jaartal 1524 op, terwijl de slag bij Pavia plaatsvond op 24 februari 1525. Zowel in Frankrijk en de Bourgondische landen als in diverse Italiaanse steden hanteerde men een jaartijl, waarbij het jaar pas begon op 25 maart.

bute ende gewin dat des keijzers heer daer kregen vanden gevangenen^a fursten ende heeren, ruteren ende knechten, van oer rasoen ende allen clenodien, golt ende sulver, credensie^b, * gelt, clederen, peerden, harnasch ende bussen ende alle andere goederen, is nijet to werderen^c; so dat dusdane victorie is niet gescheen in dusent iaren. De koninck van Vranckrijck wort mit den gevangenen fursten ende heeren gebracht den keijser in Spanien.

§ 3 *Bestand tussen Karel V en Gelre/Groningen verlengd*

Do^d dat bestant uut was tusschen den keijser ende^e Bourgoenschen^f ende denn hartoch^g van Geller ende den Groningers mijtten Ummelanden^h, soe wort dat noch vorlengetⁱ een jaer.¹

§ 4a *Luther's leerstellingen mede oorzaak van algemene onrust*

ms.V p.398

Daer was onder hartochⁱ k Frerick van Sassen de koerforst een groot geleert wijs man ende doctor geheeten Martinus Luther, de wonderlinge oproer ende dwelinge^{*} makede^l in karstenrijck tegen onsen hilligen vader den paw^m / van Romeⁿ mit sijnen cardinalen ende bisscoppen ende allen^o geestelijcke^p luden;² als dat dije pauws ende cardinalen ende bisschoppen ende alle andere geestelijcke^q lude^r behoorde so groote goet nijet to hebben van so voele provenen ende beneficien, ende behoerden^s neet meer to hebben^t dan simpelicken te leven, ende dat ander soldemen den armen^u elendigen mede deelen ende helpen. Oock soldemen alle de rijcke cloosteren verdelligenn^v ende to niet laten gaen, ende dat guet sulden^w de fursten ende heeren der landen dije guederen an sick nemen, ende helpen den armen mede van to^x leven, ende karstenrijck mede to bescarmen. Ende alle de cloosteren vanden veer^y biddenden orden solden al destrueren ende^z niet^{aa} gaen lathen, want oer dingen weren boven dedinge. Oock weert niet van nooden, datmen jenige hilligen, santen oft santijnnen solden vasten noch vijren; oock de vasten van vertich^{ab} dagen behoevedemen^{ac} nijet to vasten, ende des vrijdages moest men^{ad} wal vleech^{ac} eten. Ende de moniken, nonnen ende bagij-

B p.393

^a gefangenen V. | ^b credensijen V. | ^c wardieren V. | ^d doen V. | ^e + den V. | ^f + eens deels A. | ^g denn hartoch] de hertouch V. | ^h + anderdeels A. | ⁱ verlanget V. | ^j hertoch V. | ^k een A. | ^l maeckte V. | ^m pauwes V. | ⁿ Romen V. | ^o alle V. | ^p geestliken A. | ^q geestlike A. | ^r luydenn AD. | ^s + de A. | ^t to hebben] thebben V. | ^u + ende A. | ^v verdellingen V. | ^w sullen A. | ^x te V. | ^y vier V. | ^z + te VcC. | ^{aa} nijete V. | ^{ab} XL V. | ^{ac} behoveden men AD. | ^{ad} moest men] mustemen A, mocht men C. | ^{ae} vleych A, vleesch CD.

1 Van 6 juni 1525 tot 6 juni 1526.
2 Luthers hervorming begon op 31 oktober 1517, maar trok pas jaren later de aandacht o.a. van Benninge.

nen mochten malcanderen wal to^a echte nemen. Oock warlike pristeren mochten wal echte wijven nemen, als se voertijden^b deden, eer Calixtus de pauws¹ insatte dat de pristeren geen echte wijven moesten^c hebben. Ende oick dat de pauws mochte sodane aflaten nijet geven van pijnne ende schult, ende so ene zele^d uut dat vegevuer to lossen mit eenen dicken penninck inde kiste tho warpen, ende dat to^e Roome to bringen ende dat daer to verbrassen. Ende vele meer andere^f dingen, de^g al tegen onse hillige gelove^h ende hillige kercke is: als hoemen misse zal doen, ende dat hillige sacrament ontfangen sal, ende women bichten^{*} sal, ende datmen gene beelden inde kercke sal hebbenⁱ dan een crucifix; daer zijne boeken ende scriften wijt ende breet van holden. Daer sick vole fursten^j ende heeren mijt em to vallen^k, ende volgen sijne scriften ende boeken ende leere; ende begunnen daer oostwerdt in Prusen ende alle andere landen hen hier to Bremen, to sijne ordune^{*} van monken^l, nunnen, papen echte wijven to nemen, ende vasten noch vieren niet, ende doen in Duitssce missen, ende meer andere^m dwelinge inder kerstenheijt; dat voleⁿ quades der hilliger kercken in bringende^o wordt, dat van nooden sal sijn den hilligen vader den pauws een generael concilium to^p leggen, omme dije hillige kercke ende karstenheijt wederomme tho verenigen.

§ 4b *Boerenopstanden in Duitsland en tot in Zwitserland toe*

Hier onder desen^q oproer van Lutere boeken hebben sick opgeworpen uut allen landen oester^r heer^{*} van Ungerens^s, van Prusen, uut Sassen² een ontallicker hoop van burende volckes^t, genomet^u de Swarte Walterhoop³ ofte^v Swarte burende, tot vele^w dusenden toe, tot twee oft drij hondert dusenden; ende lagen achte ofte thijn oft twaleff mijlen van ene, omme de privande te^x bet to krigens^y. Ende oer^z opinie ende voernemen was, datmen holden ende navolgen^{aa} de leere ende boeken, de desse Martinus Luther bescreven hadde, ende de Evangelie de de vier^{ab} evangelisten bescreven hadden, / ende de Epistolen sunte Pauli. Ende solden gene closteren wesen, noch clene steden ende vlecken noch sloeten, daer

ms.V p.399
B p.394

^a ten V. | ^b voertydes AD(C). | ^c musten A, mochten VoCD. | ^d ziele V. | ^e te V.
^f ander A. | ^g dije V. | ^h onse hillige gelove] onsen hilligen loven A. | ⁱ inde ... hebben] sal hebben inde kerck A. | ^j vole fursten] vele vorsten V. | ^k to vallen] toefallen V. | ^l moniken V. | ^m ander V. | ⁿ vele V. | ^o brenget de A, brengende CD. | ^p te V. | ^q dessen AD.
^r oestert Vc. | ^s Ongerens V. | ^t volcks AD. | ^u genoempt AC. | ^v + de A. | ^w vole AC.
^x de AD. | ^y krijgene V. | ^z ore A. | ^{aa} + solde Vc. | ^{ab} veer A.

- 1 Calixtus II (1119-1123) vernieuwde op het Eerste Lateraans Concilie (1123) de decreten tegen het huwelijk of concubinaat van priesters en diakenen.
- 2 Benninge's beschrijving betreft de grote Boerenopstand van 1524-1526 in het Duitse Rijk, die zijn hoogtepunt beleefde in maart-juni 1525; Hongarije speelde hierin geen rol. Pruisen kende een plaatselijke opstand in Samland en Natangen in september 1525, los van de grote "Bauernkrieg".
- 3 Met deze verbasterde naam doelt Benninge op de "Christelijke Unie van het Zwarte Woud", een coalitie van opstandige boeren die tussen april en juni 1525 door het zuiden van Zwaben rondtrok.

vesten om solden wesen. Ende andere^a vele onrelijcke duvelie de se voer namen, daer tho lanck valt to scrijven. Daer sommige fursten^b ende heeren mijt em toe vellen, want oer voernemen was, datmen alle clooster guederen ende ander geestlicke guederen solden stellen inder fursten ende heeren handen, omme den armen ende elendigen mede tho helpen. Sus hebben se angegrepen,¹ ende wonderlijcke vole^c cloosteren, cleijne steden, flecken ende sloten, daer sick op onthelden^d straten roovers ende straten schinners. Ende hebben de al verdorven ende ingenomen ende geplundert, end alt goet dat daer in was genomen, ende^e moniken^f ende nonnen veriaget, ende^g en verbijstert^h hoop van gemaket. Ende alt volck geestlickⁱ ende waerlick dat dus verdorven wordt, lepen vele^j mede bij desen^k hoop, so dat daer een groot hoep^l volck^m bij ene quam, ende groot gelt ende guet, datse kregen uut allen landen daer se wonnen ende doertogen. Soe dat die fursten ende heeren daer ten eersten geen wederstant tegen doen konden. Soe namen se oick ten lesten voer, ende wolden aff hebben alle eijgendomⁿ van lueden, van alle tollen^o, wiltbanen, visscherije, de fursten ende heeren de van den keijser gegunt^p ende gesat weren, men de tollen de van oldes gewest weren, solden blijven ende vissche dijcken; so dat alle guederen ende landen solden al^p vrij ende gemeen wesen. Ende vele meer onredelike^q dingen dese voer namen, so dattet scheen datse alle de warelt^r solden verdorven hebben. Als dit^s de fursten ende heren sus vernamen, so hebben se sick daer op gestarcket; waer soe dat daer en leger lach vanden bureen van tein oft^t twintich dusent, daer hebben se opgeslagen ende dootgeslagen, want se wijt van ene^u lagen; ende de heeren ende^v fursten leden ondertijden grooten scaden an oer volck weder. Ende wat daer meer dootslagen wordt^w, woedat daer meer bijden hoop leep. So datse sick keerden ende gaven na Swaven ende Switssen ende naeder Rinscher heren landen. Ende de Rinsche fursten ende bisscopen van Collen^x, Treer, Mens, de palsgrave ende der hartoch van Gulick ende Barge mijt ander^y fursten ende heeren verbunden sick mit malkanderen tegen dessen^z Swarten^{aa} hoop.² Ende sloegen daer vele^{ab} van doot, waer se se becomen konden, daer se krankest weren; soe dat oer^{ac} hoop begonde cleijn te worden. Ende gaven se sick na Switsserlant;³ ende kregen der Switssers en hoop in oer solt, want se gelt ende goedes

B p.395

^a ander AD. | ^b forsten V. | ^c vele V. | ^d onthielden Vc. | ^e + hebbenn de A. | ^f monken A. | ^g + hebben daer A. | ^h byster A. | ⁱ geestelick V. | ^j vole AC. | ^k dessen AC. | ^l - hoep V. | ^m volcks A. | ⁿ egendome A. | ^o + ende A. | ^p alle V. | ^q onredelicken V. | ^r werelt AC. | ^s dat V. | ^t ofte A. | ^u een V. | ^v + de V. | ^w worde A. | ^x Colen V. | ^y andere V. | ^z den A. | ^{aa} Swerten V. | ^{ab} vole AC. | ^{ac} oeren V.

- 1 Deze aanvallen begonnen in het voorjaar van 1524.
- 2 De gecoördineerde reactie van de vorsten kwam pas op 29 maart 1525. De grootste militaire bijdrage tot het verslaan van de opstandige boeren werd geleverd door de Zwabische Bond (een coalitie van grote en kleine landsheren en steden) onder leiding van Georg Truchsess von Waldburg, door hertog Anton van Lotharingen, hertog Georg van Saksen, keurvorst Frederik van Saksen en landgraaf Filips van Hessen.
- 3 Terwijl tussen half mei en half juli 1525 de opstandige legers overal in Duitsland verslagen werden, braken er elders nieuwe opstanden uit, niet zozeer in Zwitserland als wel in Oostenrijk.

ms.V p.400

genoech hadden, datse in allen landen genomen hadden; daer bleven se liggen hent men / screeff M V^c ende XXVI, soe dat daer geen meer anslach^a van gheschach. Ende van dusdanen oproer ende duvelie, van susdane vergaderinge van buren, daer se geene fursten ende heeren voer hooffluden bij em hadden, ende dusdanighe gewalt in fursten ende in heeren lande^b bedreven, is niet vele meer gehoort.¹

Ende uut desser dwalinge ende verstoorde ende verbaesde warelt^c is daer vele oproers, muterije ende twedracht opgeresen in allen landen, tusschen de geestelicheijt^d ende waerlicke luden, tusschen Raedt ende den borgers, als toe Collen^e, to Utrecht, to Munster; doch de landesfursten – bischop van Collen, van Utrecht ende van Munster – sint tusschen gevallen, ende hebbent elck in oer Stichte opgenomen ende verlijket.²

§ 5a *Groninger gilden formuleren ingrijpende eisen*

De^f stadt van Groningen kunde oick nijet vrij wesen van dese^g verstoorde ende verbasede warelt^h. Int jaer ons Heeren M V^c ende XXV des vrydagesⁱ nae Sunte Laurencius,³ soe weren die bouwmesteren^j ende gemene gilden mit itlicke borgeren uut der brouwer gilde, hemelicke^k buten weten ende consent borgemesteren ende Raedt, mit malkanderen overgekomen ende ghesloten ende bij eene gesworen bij lijff ende guet, bij ene tho blijven, malcanderen helpen uitdragen alle dat daer van rijsen ende comen mochte: omme alle exsise aff to brengen ende alle andere stadtguederen in een ander gescijck^{*} ende ordonnancie to brengen; uutgenomen de wijn exsise ende Hamborger^l beersijs ende andere^m oldeⁿ opcomsten der stadt solde^o staen blijven. Soe hebben se uut de alinge hele hoep geordineert^p ende gedeputeert veer ende twintich personen, daer oer sommige goede rijke borgeren weren vande brouwers, kremers ende laken snijders, tot den twee bouwmesteren,⁴ de dat woort voer den Raedt doen solden, ende de op-

^a anslachs V. | ^b landen V. | ^c warrelt AD. | ^d geestlicheyt AD. | ^e Colen V. | ^f De] Groningen, De V. | ^g desse AD. | ^h werlt A. | ⁱ vrijdages V. | ^j bouwmesters A. | ^k hemelick V. | ^l Hamborge V. | ^m ander AC. | ⁿ olde V. | ^o solden VcCD.

^p geordonneert V.

- 1 Op 2 juli 1526 werd de laatste brandhaard van de Oostenrijkse boerenopstand opge-ruimd door het ontzet van Radstadt.
- 2 Bij de gildenoproeren in Münster (23-26 mei 1525) greep bisschop Frederik von Wied in ten gunste van de geestelijkheid. In Utrecht (gildenoproeren tussen april en augustus 1525) speelde elect Hendrik van Beieren vooral een bemiddelende rol. De Keulse aartsbisschop Herman von Wied bleef op de achtergrond bij onlusten in de stad Keulen (mei-juli 1525). Pas na het verlopen van de gildenbeweging bemiddelde hij tussen de raad en de geestelijkheid, die af wilde van de ongunstige verdragen, gesloten tijdens de oproeren. Zie Laubach, 'Reformation' I, p. 150-151; Van Kalveen, 'Gildenbewegingen', p. 54-86; Ennen, *Köln* IV, p. 221-235.
- 3 11 augustus 1525.
- 4 Van dit gezelschap zijn alleen bekend de bouwmeesters van de gilden: Jacob Smit en Rotger Schutemaker; zie Emmius, *Historia*, p. 830.

B p.396

perste over den heelen hoop wesen solden, ende alle dinck ordonneren ende bestellen solden tot proffijit der stadt opcomsten ende guederen. Soe hebben se uut oer eigener moetwillicheijt ende vermetenheijt, buten consent, weten ende wille des borgemesteren ende Rades, ten ersten gaen voer alle^a poorten; ende den poortwachters, de de tekenen voer de poorten^b ontfangen^c van dat koren dat ter molen gevoert wordt, nijet^d meer ontfangen solde bij lijff ende guedt, want de sijss solde aff wesen na dessen dage; welck^e ene groote forsicheijt^{*} van em was, ende den Raedt spijtige te lijden.

§ 5b *De gilden bedreigen burgemeesters en raad*

ms.V p.401

Des dages daer nae¹ wort^f opt Raethuijs bij ene gedaget borgemester^g, Raedt, olde Raedt, gesworne^h gemeenteⁱ. Soe sijnt daer gecomen de bouwmesteren / ende desse gedeputeerden, ende hebben den Raedt daer voergegeven^j, dat de gilden ende borgeren mijt em samentlijck^k weren gesloten ende verdragen, datsse alle exsijse wolden aff hebben^l, ende wolden ene vrije stad hebben, als dat van oldes plach tho wesen. Ende den heelen anderen hoop vanden hovelingen bleven ten Jacoppijnen^m, ende de gilden ende borgeren bleven opt marckt, ende oer sommigeⁿ inden beer tappers kellers^o, ende droncken sick vul. De Raedt weren desser^p meere ende tydinge^q nijet wal to vreden^r ende onwonelick.^{*} Want als men sulckes ij^s voerhadden der stadt an treffende, so quemen de bouwmesteren ersten opt Raedthuijs bij borgemesteren, Raedt ende geswoorne gemeente^t, ende gaven em de schelinge ende sake to kennen; ende sloten dan eendrachtelicken^u dat der stadt nut ende proffijit was. Begeerden oick noch van se, datsse bijden heelen hoop wolden gaen, ende onderwysense, dat se dat^v aenstaen wolden lathen ten anderen dage, ende^w borgemesteren, olde Raedt ende nije Raedt, sworn^x gemeente mitter heeler achte ene andere manere ende opkomsten vonden de stadt tho onderhouden, eermen den sijs dus^y over dweers^z aff sette. Daer de borgemesteren^{aa} ende gedeputeerden sick op bereden, ende weder in seeden: se weren so koene nijet em dat soe weer in tho seggen; seden se em dat so weer, se sloegen se al^{ab} doot. Dit duerde een^{ac} tijt lanck desse reden tusschen den Raedt ende gedeputeerden, soedat de Raedt geerne eene andere manire gehadt^{ad} hadde; dan dat muchte^{ae} anders niet wesen, de sijss muste affwesen, ende wolden den van stonden an mitter clocken affgekundiget hebben van borgemester ende Raedt. De borgemesters ende Raedt seden em toe: “Wil

^a allen V. | ^b poerte A(C). | ^c ontfingen V. | ^d nijet] verboeden nijet Vc. | ^e welcke V.
^f wert V. | ^g borgemesteren A. | ^h swoerne A. | ⁱ meente V. | ^j vorgeven AD.
^k samentlike A. | ^l wolden ... hebben] aff hebben wolden V. | ^m Jacopinen A. | ⁿ sommige AD. | ^o kelder A. | ^p deser V. | ^q rijdinge V. | ^r freden V. | ^s yeet AD. | ^t geswoorne gemeente] swoerne meente A. | ^u eendrachtliken A. | ^v – se dat VoCD. | ^w – ende AC.
^x swoerne A. | ^y sus A. | ^z dwars AD(C). | ^{aa} bouwmesteren VcCD. | ^{ab} alle A.
^{ac} eenen V. | ^{ad} manire gehadt] manier gesadt V. | ^{ae} mochte V.

B p.397 ghij dat jo soe hebben, so kundige^a gyt^b selven aff.” Daer se op seden: “Dat behoort ons niet toe to doen; wij raden juw, dat ghijt van stonden an doen, ofte het mochte juw wal quader vallen.” Dit^c duerde so lange, dat de heele hoop quam opt marcket ende voert Raethuijss, een deel opt Raethuijss; ende kregen een groot swaer holt, ende wolden die dore vanden Raedtcamer daer mede op loopen, ende wolden se al dootslaen. De beneden voer dat Raedthuijs stonden repen^d: “Slaedoot, slaedoot!” Ende helden de messen op: “Warpet de verreders hier ten venster^e uut!” Als de Raedt dit gescreij hoerden^f, so seden se den deputeerden toe: se wolden alt gene^g dat se begeerden achtervolgen ende doen, ende dat se sollen gaen ende stellen den hoop tho vreden, se solden oeren willen hebben. Soe moeste de^h borgemester Hillebrant Roltmanⁱ, de doe zijn pant was,¹ mit sine^j medegesellen gaen opt Richthuijss^k, ende die clocke wort^l geluijt als
ms.V p.402 mannielicken is, als men ij^m vander stadt wegen voer den / hove aff kundigetⁿ. Ende kundigen daer aff: dat alle excisen bynnen^o Groningen sullen aff wesen, ende sal hijer nae ene vrije stadt wesen, uutgenomen van wijn ende Hamborger beer^p sijsen ende andere olde opcomsten der stadt guederen. Hijer mede weren se des dages to vreden, dat den Raedt spijttich was to^q lijden.

§ 5c *Vier borgen, onder wie Benninge, aangewezen voor stadsschuld*

Daer nae des anderen dages² quamen bowmesteren ende gedeputeerden weder opt huijs bij borgemester^r ende Raedt, ende wolden rekenschup hebben vanden olden rentemesteren ende den nijen ende alle officianten^{*} ende sijssmesteren, ende wolden weten wo vele achterstallige renten ende sculde^s de stadt schuldich weren, ende wolden oick uut den heelen hoop opt Raedthuijss veer borgen kessen, de goet daervoer solden loven ende staen voer alle de voergenoemde^t sculde, sodat de stadt daer genen scaden van hebben solde. Ende dat solden de veer borgen weder versoecken ende vinden op alle stadt broken van borgemesteren, hooftmans, oldermans, rentemesteren, sijssmesteren, off se ij^t onder hadden vander stadt guederen. Hier was niemant opt Raedthuijs to gesinnet,^{*} de^u hijer voer loven noch borge voer wolden worden^v; men se seden daer op mitten cortsten: dat moste so gescheen, want de heele hoop vanden gilden was tho Iacoppinen^w; wolde men dat mit lieve^x nijet doen, so solde men dat mijt leede geeerne doen.³ Ende hebben se mijt luijter^y^{*} gewalt to gedrongen, datsse al
B p.398

^a kundiget AC. | ^b gyt] ghij dat V. | ^c dat V. | ^d riepen V. | ^e vensteren V. | ^f hoorde V. | ^g alt gene] al tgene V. | ^h dije V. | ⁱ Roltman AD. | ^j sijnen V. | ^k Recht huus A. | ^l werdt V. | ^m yeet A. | ⁿ aff kundiget] affkundigen Vc. | ^o bijnen V. | ^p bijer V. | ^q te V. | ^r borgemesteren AD. | ^s + de A. | ^t vorscreven A, voergaende Vc. | ^u dije V. | ^v wolden worden] worden wolde A. | ^w Jacopinen A. | ^x leve AC. | ^y luter A.

- 1 Elk der vier burgemeesters was beurtelings raadsvoorzitter gedurende ongeveer drie maanden, welke periode 'pand' werd genoemd. Hilbrand Roltman's zgn. Pinksterpand liep van 4 juni tot 8 september 1525.
- 2 13 augustus 1525.
- 3 Misschien een bestaand spreekwoord.

tho male “Ia” moesten seggen, welck swaer was tho doen^a. Soe hebben se gecoren^b 1 borgemester Peter Sickinghe, Sicke Benninge, Harmen^c Kock, Roleff^d Sissinge, de^e mit swaricheijt ende lange weijgeringe hebben dit moeten loven ende annemen sus borge to worden ende oer handt elck van em^f to geven. Ende borgemester^g ende Raedt, bouwmesteren ende gedeputeerden loveden em wederomme de penningen to^h vinden op deⁱ broke van borgemesteren, hovetmans, oltermans, rentemesteren, sijsmesteren, so datse daer geene^j scaden^k an oer goederen solden hebben.

So hebben dese^l veer borgen bij ene laten dagen borgemesteren, hooftmans, oltermans, rentemesteren, sijs mesteren, omme enen penninck to vinden desse achterstallige renten ende sculden mede toe betalen, dat sick wal beleep over veer oft vijff dusent Rinsgulden^m. Soe sijnt se bij eneⁿ wal^o drij oft veer dagen, ende hebben niet meer konnen becomen ende vinden dan omtrent hondert Rinsgulden^p, dat wijt ende veer is van vijff dusent. So hebben borgemesteren, Raedt, bouwmesteren ende gedeputeerden oer handt hijer van getogen, ende de borgen laeten staen, ende geen hulpe noch troost gedaen, omme de penninck to^q vinden ende mede uut der last ende sculde to^r comen; ende hebben gedaen als de backer, de dat broot brenget^s inden oven, ende blijvet selven daer buijten.²

§ 5d *De gilden eisen nieuwe amtseed van alle ambtsdragers*

ms.V p.403

Als desse gijlden ende gedeputeerden dessen oproer ende twijdracht angestalt hadden, so hebben se^t geordonneert^u ende in scriften gestalt^v eenen eedt,³ dije^w alle officianten, rentemesteren ende sijsmesteren solden doen^x: als dat se^y solden zweren ten hilligen dat se^z geenderleij^{aa} guederen van oer eigen guedt jeningen^a sculdeners hadden in betalinge gedaen – den de stadt sculdeners – dan totter stadt proffijt, ende geen goet onder hadden^{ab} daer de stadt ijert van toe quam^{ac}; ofse ijemant daer na bevonden, hijer gebreckelick^{ad} in bevonden worden^{ae}, wolden^{af} se straffen an lijff ende^{ag} guet. Dessens eedt was niemant doenliken van den officianten, want daer was nijemant^{ah}, he^{ai} hadde wal goet, ossen,

^a doene V. | ^b + de A. | ^c Harman V. | ^d Roloff V. | ^e die V. | ^f hem V.

^g borgemesteren AC. | ^h te V. | ⁱ die V. | ^j genen A. | ^k scade V. | ^l desse AD.

^m Rinsce gulden A. | ⁿ + gewest Vc. | ^o wel V. | ^p Rinsce gulden A. | ^q te V. | ^r te V.

^s schiet V. | ^t sij V. | ^u geordinert A. | ^v gesat A. | ^w de AC. | ^x solden doen] doen solden A. | ^y zij V. | ^z sij V. | ^{aa} generleye A. | ^{ab} + guederen A. | ^{ac} queme AD.

^{ad} gebrecklikenn A. | ^{ae} worde A. | ^{af} wolden] den wolden A. | ^{ag} + an A. | ^{ah} nemant off A. | ^{ai} hij V.

- 1 Benninge's beschrijving suggereert dat de aanwijzing van de vier borgen nog op 13 augustus 1525 of kort daarna bezegeld is. Waarschijnlijk hebben zij zich wel drie weken lang tegen deze benoeming verzet, want pas op 4 september zond Jasper van Marwijk een bode naar Karel van Gelre om de keuze van de vier borgen te berichten; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 114v.
- 2 Wellicht een bestaand spreekwoord. Benninge gebruikt het ook in Deel III-N § 7c (p. 403 n. 1).
- 3 Tekst noch datum van deze eed zijn bewaard.

B p.399 peerden, botter, beer ende laken ende an der waer an stat schulde uut geven^a, daer de stadt genen scaden, of de rentemesteren daer jet^{b*} an wonnen, hadde^c de Raedt guedt to lijden; men den eedt den se den Raedt gedaen hadde^d, de vermochte^e datse wal guedt van oer eigen guederen muchten uutgeven bij consent des Rades an stadtschulde, welck eedt se overbodich weren toe doende. Men se weren mit des Rades eedt niet^f to vreden; de oeren eedt doen wolden^g, solde daer mede vrij wesen, ende de den nijet doen wolde, wolden se straffen nae oer guethduncken. Sus stont al oer voernemen op argelist ende behael^{h*} ende onrecht.

§ 5e *Ex-rentmeester Johan Jarges verlaat Groningen na hetze*

Soe was daer een man in Groningen geheeten Johan Jarges, gepromoveert mester artium, ende was vanden oppersten geslachten van Jarges volck, de Groningen lange mede regeert hadden, borgemesteren ende Raedt gewest weren; ende sijn ooms^l sone was nu^l een kerckheer^k tho Sunte Mertens kercke^l, geheeten mester Evert Jarges. Ende hadde dre broeders ende ooms^m ende moijen kinderen, so dattet een groetⁿ geslachte was. Ende he hadde Peters Sickinge steeff dochter. Desse^o Johan Jarges sat nu oick inden Raedt, ende hadde wel^p dre iaren^q ofte veer iaren rentemester ende sijssmester mede gewest,¹ ende was een eerlick, guet, wijs, vornoemet man. Den leden se groote oneere ende last an ende tegen em^r an, dat he solde tho deep inden rentkamer^{*} getastet ende voele vander stadt guederen gestolen hebben; so wolden se em doot slaen^s, oer sommige vangen. Soe toech he uuter stadt, daer he velich mochte wesen;² doch over acht^t ofte^u thien dagen haelden em sijn broeders weder in de stadt, omme em^v tho verandtwoorden. Men he konde mijt den hoop to^w geen gehoor comen, so als sodane ongestueerden^{*} hoop volckes allentoox^x is. So weeck hij^y weder uut der stadt in sijn gewaersom.

§ 5f *Na gilde-eisen wijkt burgemeester Peter Sickinge uit*

ms.V p.404 Als se sus jo lanck jo meer dus dumme ende onrechtelicke^z anslage voernamen, / soe hebben se den Raedt voergegeven³ dat desse veer borgen – Peter

^a gegeven A. | ^b yeet A. | ^c hadden V. | ^d hadden VcC. | ^e vermochten VoD. | ^f + mede A. | ^g wolde AD. | ^h behal V. | ⁱ oemes A. | ^j – nu V. | ^k kerckhere AD.

^l Mertens kercke] Merten V. | ^m omes A. | ⁿ groote V. | ^o dessen V. | ^p wal AD. | ^q – jaren AC. | ^r hem V. | ^s slagen V. | ^t achte V. | ^u off AD. | ^v hem V. | ^w tot V.

^x altoes AD, altoost C. | ^y he AD. | ^z onrechtlike A.

- 1 Mr. Johan Jarges komt in de jaren 1519, 1520, 1522 en 1523 in kwitanties als rentmeester voor; zie GrA, RvR, inv. nr. 854 en 869, diverse nummers.
- 2 Zowel zijn eerste als tweede vertrek uit Groningen zal in september 1525 zijn voorgevallen.
- 3 Op 18 september 1525 werd een bode naar Karel van Gelre gestuurd met het bericht over dit ultimatum aan de vier borgen; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 115r.

B p.394
 lees 400

Sickinge, Harmen ende Roleff^a voergenoemt^b – solden desse voergenoemde achterstallige renten ende schulde, dat sick wal belopen solde omtrent vijff dusent Rinsgulden^c, op brengen in reeden gelde, ende leveren de^d over bij Sunte Matheus dage¹ in handen veer vanden^e gedeputeerden. Welck al geweld ende onrecht was, want se veerder geen borgen geworden weren – daer se mit drange toegedrongen worden – datse^f solden vinden die penningen onder alle den^g genen de se vermoeden ijert onder to hebben^h vander stadt guederen; daer solde em de Raedt ende gedeputeerden to helpen. Kondense dat daer onder niet vinden, so solden se in oer egen guet dat niet soeken. Als Peter Sickinge dit vernam, so is he oick uuter stadt geweken; ende he ende zijn zwager Iohan Jarges voergenoemt sint tho samen gereijset an onsen genedigenⁱ heeren den hartoch^j van Geller,² om^k oer^l noot ende onrecht^m te clagenⁿ.

§ 58 *Ontzetting Jarges uit raad afgedwongen, geen verbanning*

Als Peter Sickinge ende Iohan Jarges sus uuter stadt geweken weren, soe sint se opt Raedthuijs gecomen voer den Raedt,³ als se alle dagen nije anslagen ende onstuer voer gaven, ende wolden Iohan Jarges voergenoemt meer oneere anleggen ende doen, ende wolden den uuth den stoel des Rades hebben, ende kenden oneerlick; ende begeerden dat de Raedt em sijn kussen solden to huijs senden. Ende de Raedt weijgerdet^o em ten ersten starckelicken^p, ende wolden em die onere niet doen achter sijn rugge. Se solden em stellen ter andtwort; konde he sick mit recht^q niet verdedigen^r, so wolden se em rechtens vervaren laten. Men all des Rades affweren konde em nijet baten, want den hoop was den Raedt gans heel boven gecomen; se mochten^s doen altgene dat em belevede. So hebben se genomen sijn cussen, daer he op to rade plach to^t sitten opt Raedthuijs, ende hebben dat geworpen op de vloer, ende verwijst^u int eeuwige eerloos ende uut den Raedt to^v blijven. Men de Raedt sweech hier stille toe, ende leet em oeren wech gaen. Daer na over achte dagen⁴ sijnt se weder opt huijs bijden Raedt gecomen, ende hebben de Raedt voer gegeven ende wolden, dat de Raedt Johan Jarges solde^w verordelen voer eenen deeff, ende eeuwelick^x vredeloos leggen uut der stadt; sus konden se em geen meer spijtes ende oneere op leggen, em ende all zijne^y vrenden. De Raedt wolde em hier op geen gehoor geven, ende

^a Roloff V. | ^b Peter ... vorgenoemt] Peter Sickinge Sicke Benninge Harmen Koick ende Roleff Sissinge vorscreven A, Pieter Sicke Roelefs ende Harmen voorgenoemt CD. | ^c Rinsce gulden A. | ^d die V. | ^e veer vanden] vanden veer A. | ^f datse] dan datse Vc. | ^g die V. | ^h to hebben] thebben V. | ⁱ + leven A. | ^j hertoch V. | ^k ende AD. | ^l oeren V. | ^m armoet Vo. | ⁿ te clagen] geclaget A. | ^o weygerde AD. | ^p starckliken A. | ^q rechte V. | ^r niet verdedigen] nicht vordedingen A. | ^s mosten Vc. | ^t te V. | ^u verwijset A. | ^v te V. ^w solden V. | ^x ewelike A. | ^y all zijne] alle sinen A.

- 1 21 september 1525.
- 2 Eind september 1525.
- 3 Tweede helft september 1525; niet nader te dateren.
- 4 Eind september 1525.

B p.378
lees 401

seden: “Wij^a hebben daer geen recht toe nae inholt uns^b stadt^c boeces;” want off^d he hier bynnen^e onse stadt al gevenckelick^f sate, so moeste he ersten belien^g ende de cluft muste^h em eersten vertugen, ende daer op muchteⁱ de Raedt verordelen, ende anders neet. De Raedt sede em: “Wilt^j ghij em verordelen, dat mogen^k ghij doen.” Daer^l seden se op als de Joden seden tot Pijlatus: “Ons behoort nemandt te ordelen”.¹

§ 5h *Stadhouder bewerkt uitstel van betaling door de borgen*

ms.V p.405

Als se in dese onsturicheijt allijke^{*} seer jagende^m weren, ende wolden de voerge-noemde summe van de achterstallige renten ende sculde van de ander dre borgenⁿ op to brengen – wan^o Peter Sickinge uuter stadt was int landt van Geller – so hevet de stadtholder Jasper van Marwijck ghearbeijt^p tusschen desse borgeren vorgenoemt^q ende den gilden ende gedeputeerden. Want he was oer^r hovet^s, doen ende laten: alt gene^t dat se deden, ende² weer nie^u van hem^v begundt gewest, hadde he^w se in oer oproer ende rebellicheijt tegen den Raedt vanden stadtholder nijet gestarcket ghewest; ist also, so vergevet em Godt in sulcken eerlicken stadt suss^x groten^y twedracht ende onwille to brengen, daer besunicheijt noch vele meer quades^z verryssenn^{aa} ende comen mach. Doch hevet de stadtholder bearbeijdet, dat de borgen voergenoemt solden^{ab} dese voerge-noemde summe^{ac} van penningen voer dat achterstallich^{*} voergenoemt op brengen des saterdages na Sunte Michiel^{ad};³ twelck em nijet mogelick was noch^{ae} doenliken, oock groot onrecht was, off se de penningen ende gelt al hadden, em dat to geven, daer se em^{af} penninck noch placke schuldich weren.

§ 5i *De drie overgebleven borgen gedwongen tot geldeningen*

Alst quam des saterdages na Sunte Micheel^{ag},⁴ so quamen desse dre^{ah} borgen als Sicke Benninge, Harmen^{ai} Kock^{aj}, Roleff Sissinge vorgenoemt^{ak} ten Jacoppijnen^{al} int reventer, daer de heele hoop ende de stadtholder vergaddert weren. Daer wort em voer gehouden: se moesten van stunden an de voergenoemde

^a + en A. | ^b des V. | ^c stadts AD. | ^d oft V. | ^e in V. | ^f gevenclike A. | ^g belijem V.
^h moest V. | ⁱ mochte V. | ^j wyl A. | ^k moge A. | ^l – daer VcCD. | ^m gaende A.
ⁿ borgeren AD. | ^o want A. | ^p gearbeydet A. | ^q borgeren vorgenoemt] voergenoemde
borgeren V. | ^r hoer V. | ^s + ende V. | ^t tgene V. | ^u nije V. | ^v em A. | ^w hadde
he] hadden Vc. | ^x so A. | ^y grote V. | ^z + van Vc, + uut C. | ^{aa} verreyssen V.
^{ab} solde V. | ^{ac} somme V. | ^{ad} Micheel AC. | ^{ae} noech V. | ^{af} + niet enen A. | ^{ag} Michiel
V. | ^{ah} drij V. | ^{ai} Harman V. | ^{aj} + ende A. | ^{ak} Roleff ... vorgenoemt] Roloff Sissinge
etcetera V. | ^{al} Jacopininen A.

1 Vgl. Joh. 18:31.
2 Lees: en?
3 30 september 1525.
4 30 september 1525.

summe geldes in oeren handen op brengen; konden se dat niet doen, so weer daer to^a Deventer een man geheeten Peter^b Doijs, de^c hadde jaerlix twehundert Rinsgulden^d iaerlicker renten uut der stadt guederen mijt itlicke achterstallige renten; dat solden de dre borgen voergenoemt annemen vander stadt wegen toe betalen ende to vrijen bijnnen twe iaren, ende de zegele ende brieven^e vande renten buten der stadt schaden in oeren handen weder to^f leveren. Daer desse borgen mijt desse reden seer verstoort ende tho onvreden weren sulcken^g last ende swaricheijt an tho nemen, daer se em^h penninck noch placke schuldich weren, ende woldent mitten ersten niet doen noch an nemen. Daer em op gesecht wordt van deⁱ summigen: “Wal an, wilt^j ghijt mit leve neet doen, ghij sult^k mit leede wal doen”. Soe moesten se van anxte ende dwanck dat annemen to doen^l, daer voert breven^m worden gemaket.¹ Des anderen dagesⁿ op en sondach² worden se weder opt Raethuijs gedaget voer borgemester, Raedt, stadtholder ende gedeputeerden, ende moesten bidden^o, ende begeren / van borgemester, Raedt ende stadtholder de breven^p over oer te^q bezegelen, ende moeste elck borge sijn egen zegel mede hangen^r; welc also geschach, woe wal dat seet ongeerne deden. Ende hadden se dat neet willen doen hebben, sonder twijffel^s se haddense gevenckelicken^t angetastet ende inde^u venckenisse^v gelecht^w. Sulcken^x gewalt, onsturicheijt, rumoer ende onrecht is in Groningen in menschen gedachten off nije^y geschien, dat die gilden ende borgeren ende gemeente sus tegen den Raedt ende de olden geslachten upwerpen^z, de Groningen sus lange eerlicken ende wyssliken^{aa} geregeert^{ab} hadden; welck em groot spijt ende hoomoet is van sulck^{ac} volck, arm ende quales tales, * daer vole^{ad} onder was de^{ae} nijet sochten de welvaert van Groningen, men lever gewest solden wesen^{af} in de kisten ende kantoiren der rijcker borgeren. Ende desse twedracht were nijet opgeresen, dan se hadden troost vanden stadtholder, der was oer hovet ende raet ende daet; ende dat quam toe ende was een orsake tusschen den Raedt ende stadtholder, de se mijt malcanderen hadden, datse em aff wolden hebben, daer se tegen malcanderen inder vasten³ mit malcanderen voordon hertoch^{ag} van Geller weren, daer de stadtholder de overhandt helde ende de^{ah} stadtholder bleeff, soe ick juw^{ai} voor van gescreven hebbe.⁴ Expecta quid sequitur; men sal geen dinck beginnen, men sal dat eijnde versinnen.⁵

^a te V. | ^b Peeter V. | ^c ende V. | ^d Rinsce gulden A. | ^e breve A. | ^f te V. | ^g dulcken A. | ^h nicht enen A. | ⁱ van de] vanden AD. | ^j wyl A. | ^k sultet V. | ^l doende AD. | ^m brieven V. | ⁿ anderen dages] anderdages A. | ^o + ende buegen V. | ^p breve A. | ^q to AD. | ^r anhangen V. | ^s twyvel AC. | ^t gevenckliken A. | ^u inden V. | ^v vencknisse A. | ^w geleijt V. | ^x dulken V. | ^y ne A, nie CD. | ^z upworpen A. | ^{aa} wijselicken V. | ^{ab} geregieert V. | ^{ac} dulck A. | ^{ad} vele V. | ^{ae} die V. | ^{af} gewest ... wesen] solden gewest hebben V. | ^{ag} hartoch AD. | ^{ah} - de V. | ^{ai} jm V.

1 Deze brieven zijn niet bewaard.
 2 1 oktober 1525.
 3 1 maart – 15 april 1525.
 4 Zie Deel III-S § 1b.
 5 Benninge gebruikt deze zegswijze driemaal in de kroniek; zie p. 367 n. 5 en p. 388 n. 1.

§ 5j *Gilden gedagvaard naar Arnhem; Gelderse commissie naar Groningen*

B p.403 Als Peter Sickinge ende Johan Jarges sus bijden fursten van Geller lagen, ende oer beclachten daer deden, soe hevet de hartoch^a gescreven enen breeff aen den bouwmesteren ende gilden ende gedeputeerden,¹ ende oere^b supplicatien^c mede gesant, dat se solden comen voer sijn^d genaden, ende em tegen Peter Sickinghe^e ende Iohan to verandtwoorden. Daer se sick op bereden, ende hebben daer luden to^f gedeputeert, de daer solden hen reijsen. Men des anderen^g dages was dat weder aff, ende woldent niet besenden; ende weren oick beducht, quemen se daer voer den fursten, he solde em dat int guede niet affgenomen^{*} hebben^h, dulcken oproer ende rebellicheijt voer to nemen. Ende hebben den fursten gescreven,² dat heⁱ sijne reden hier tho Groningen solde^j senden, omme de sake tusschen beijden partijen hen to leggen. Daer de furste weder an oer screeff:³ he^k konde zijne reden nijet wal^l ontberen; het were temelicker datse bij em quemen, dan dat he^m se solde to Groningen volgenⁿ. Soe hebben se enen vanden ghedeputeerden, geheeten Geert vander Schere, daer hen gesent mijt eene credencie,⁴ ende de hadt wal^o kunde mijtten fursten; de verwarff^p daer, dat de^q furste an nam sijn rede hjer to senden; men dat vertoech lange, eer se quemen.

F p.153 § 5k *Commissie hoort partijen en legt borgen aanbetaling op*

ms.A f.444r Als^r Peter Sickyngende ende Johan Jarges sus lagen int lant van Geller byden hartogen, ende de gylden wolden em daer nyet komen toe ter antwort, soe sande de hartoch to Groningen syn reden, mester Arent van Gruthusen, mester Harmen Koppert ende den scolaster;⁵ ende quemen des dages nae Sunte Tomas voer Mydwinter anno XXVV,⁶ ende reyseden weder nae hues des wonsdages na Lichtmyssen.⁷ Ende gengen alle dagen opt Raedhus to raede mytten Raet ende bouwmesteren ende gesworen gemeenten ende gedeputeerden. Ende daer wort voele onredelicke reden voer gegeven vanden gylden ende gedeputeerden over den veer borgen de se gedungen⁸ hadden to loven voer dat achterstallyge,

^a hertoch V. | ^b oer V. | ^c supplicatinn A. | ^d sine AC. | ^e – Sickinghe AD. | ^f – to V.
^g ander A. | ^h affgenomen hebben] aff nemen V. | ⁱ hij V. | ^j solden V. | ^k hij V. | ^l wel V. | ^m hij V. | ⁿ solde ... volgen] to Groningen volgede A, toe Groningen solde volgen CD.
^o wel V. | ^p de verwarff] dije verwarffde V. | ^q dije V. | ^r begin hiaat in V.

1 Deze brief is niet bewaard.
 2 Deze brief is niet bekend.
 3 Dit is waarschijnlijk de brief waaraan Karel van Gelre refereert in zijn brief aan de stad Groningen d.d. 18 oktober 1525; zie GeA, HA, inv. nr. 143a (270 rood).
 4 Datum noch tekst zijn bekend.
 5 Johannes Vyrssen, de secretaris van Karel van Gelre; zie *Rekeningen Groningen*, p. 3.
 6 22 december. Het jaartal is natuurlijk niet 1530 maar 1525.
 7 7 februari 1525.
 8 Lees gedwongen?

daer voer van gescreven is.¹ Ende alle de olde rentmesteren van vyff offten ses jaren vorleden mosten daer op Raedhues voer des hartogen raede ende alle den Raedt ende hoep van gylden ende gedeputeerden rekenscup doen van alle opkomsten ende stat guederen, van opboren ende uitgeven; dat / den rentmesteren ende systmesteren swaer to doende was. Doch wort daer rekenscup gedaen; soe dat daer nyeman onrechtlyken bevonden wort. Soe dat de reden mennich onredelich voernemen hoerden van den gylden ende gedeputeerden, als sodane vertwyvelden hoep plech to doen. Soe datter nyet sunderlinges gehandelt wort, daer der pyne weert is van to scryven; dan daer wort uitgesproken ende in scryfften overgeven,² dat men solde geven van hondert gulden jaerlycker renten veer gulden des jaers. Ende dat de veer borgen solden gehalten wesen toe betaelen dat achterstallige rente, soe se onder breff ende segel overgegeven hadden. Ende oeck, dat solde oeck vergeten ende vergeven wesen alle den oproer ende geweld, de de gylden ende gedeputeerden den Raedt gedaen hadden. Ende de anderen punten, omme de scatinge uut den lande to hebben, ende omme toe appeleren van den Raed an den hartogen, wolden de rede niet van handelen; mochten se versoeken anden / fursten, als se nae deden.³ Ende daer mede nemen se oeren affscheyt, ende reyseden weder omme nae hues op den vorgenoemden dach.⁴

F p.154

ms.A f.444v

ms.A f.445r

1 Zie Deel III-S § 5c.

2 Uitspraak van 28 januari 1526, uitgegeven in *Rekeningen Groningen*, p. 3-6.

3 Zie Deel III-T § 2a.

4 7 februari 1525.

DE GILDEN zetten te Groningen het bestuur naar hun hand; tenslotte toch nog verzoening; plundering door afgedankte huurlingen uit Duitsland overal rondom Groningen (1525)

§ 1a *Staatsgreep van de Groninger gilden*

Daer nae tegen Sunte Peter ad Chatedrae,¹ als men den Raet behoert toe kesen, soe hebben de bowmesteren ende gedeputeerden mytten gemenen gylden alto onrelyken ende handel angevangen, ende gedaen tegen borgermesteren, Raedt ende gesworene gemeente, dat nye eer ghehoert noch ghescheen is seer Groningen stadt recht gehat hevet. Ende dat was dit: dat se koeren nye gesworene ghemeente nae oren wyllen contrarie den Raet,² ende setten aff de ge sworene gemeente de em niet beleveden daer to sitten, ende van rechtens wegen noch en jaer daer behoerde to sitten. Ende koeren daer ander gemeente weder in, als allerleye volck uut den gylden, als smeden, backers, kremers, scomakers – quales tales. Ende vergeten alle de olde borgers ende geslachten, de des Raedes stoel weerdich weren ende daer toe sitten plegen. Ende voert soe hebben desse nie gesworene gemente bij consent ende wylle / gekoren en nyen Raed, al uut verwoetheyt tegen den Raedt; ende hebben daer uut den Raet geset, de daer noch en jaer in behoerde to sytten. Want de inde Raet gekoren wort, behoert to sitten twe jaren: des eersten jaers nye Raed, des anderen jaers olt Raet; men se hebben dit niet angeseen, ende hebben se allyke wal affgeset. Ende de twe borgermesteren, als Hilbrant Rolteman ende Evert Mepsche, behoerden aff toe gaen, want se twe jaren geseten hadden inden Raedt. De mosten inden Raedt blyven tegen oren wyllen, omme dat se anders gene borgermesteren uut den Raet konden vinden, de se kesende worden. Ende soe hebben se en nyen Raet gekoren uut oer selves moetwyllichey,³ ende hebben all de olden stammen ende geslachten vergeten, de oer voervaeders voer ende se nae borgermesteren, Raet ende hoefftmans plagen toe wesen, ende koren inden Raet allerleye volck, de men eertyds in de ghesworen gemeente nouwe gekoren solde hebben. Des ghelykes genck de koer oeck toe mytten hoefftmans to kesen, dat de Raet plach to ke sen; men nu / koeren de gedeputeerden ende geweldige hoep. Des gely-

1 22 februari 1526. De Raadskeuze ging normaal aldus: op 8 februari werden door loting vijf personen uit de gezworen gemeente aangewezen, die daarna de helft van de Raad kozen, ter vervanging van die Raadsleden die al twee jaar zaten; de andere helft bleef nog een jaar zitten. Zie *Stadboek van Groningen* (Pro Excolendo) I, art. II.

2 Op 10 februari 1526 schreef Jasper van Marwijk aan Karel van Gelre over de keuze van de nieuwe gezworen gemeente; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 117v.

3 Op 22 februari 1526.

F p.156 kes koren se nie kerckvoegeden tot horen wyllen. De veer borgermesters de behoert to kesen de voegeden, ende de hadden gekoren de voegeden alst behoert; men de worden affgesat, ende de de gemeente gekoren hadden, de mosten blyven. Dit was in allen den olden stammen een groet hoemoet ende onwylle, dat se dat mosten lyden. Konden se dat gekeert hebben, se haddent gedaen; men het was noch geen tyt.

§ 1b *Gilden en bevolking kiezen zelf het gildrecht*

Item de olde olde Raet de uut gengen, plegen dat gyltrecht* jaerlix toe kesen* op Sunte Peters dach;¹ ende dat gyltrecht plecht dan enen olderman* to kesen. Dat hebben de gylden ende gemeente oeck an sick ghenomen, ende des Raedes koer to rugghe ghestalt; ende hebben gekoren dat gyltrecht nae oren wyllen, ende de koren voert enen olderman. Ende toe dessen oproer ende onwylle was de stadtholder ene grote oersake van, daer de gylden ende gedeputeerden syck an hielden.

§ 2a *Karel van Gelre erkent het nieuwe stadsbestuur*

ms.A f.446v De bowmesteren ende gedeputeerden mytten gemenen gylden synt noch niet gesaediget gewest, ende hebben gedeputert Hillbrant Rolteman, Henrick Scultinck, Geryt Luekens ende Jacop Smyt, dat se solden reysen an den hartech van Geller omme ytlyke / geschafften* de se voer hadden, alse omme dat men solde appuleren* ende beropen van ordelen dat de Raedt tussche parten wyset, an den statholder ende veer borgeren daer toe verordent, ende voert an den hartoch; ende voert omme ene scattinge toe vinden uut den Ommelanden. Soe synt se daer hen gereyset an den hartoch, daer se guet gehoer kregen van stunden an vanden fursten, want het genck em niet en tegen. Ende hevet hem en reeses* mede ghegeven onder breff ende segel:² datmen solde mogen appuleren ende beropen vanden Raedt an den stadtholder myt veer borgeren, de men daer F p.157 toe verordenen solden; ende weer de saeke den to swaer, soe mochtmen voert appuleren an den hartoch. Item oeck worven se ene scattinge in Vreslant van den bor³ guederen, dat se inden Ummelanden lyggende hebben: dat de hondert gulden hevet des jaers, de sal daervan geven der stadt jaerlix veer gulden.⁴

§ 2b *Burgemeesters en raad laten zich niet uitschakelen*

Doe se toe hues quemen, ende dat reses ende breff ende zegel voer den Raedt brochten, ende daer gelesen wort, soe hebben borgemesteren ende Raet daer

1 22 februari.

2 Ordonnantie van 13 maart 1526; zie GrA, RvR, inv. nr. 772.

3 Lees: burger?

4 Deze bepaling staat ook reeds in de uitspraak van de raadsheren van Karel van Gelre, gedaan op 28 januari 1526; zie p. 509 n. 2.

ms.A f.447r op gesecht, dat se dat genes syns wolde beleven noch an nemen oer vryheyden soe over toe geven, daer se / lever wolden omme starven. Ende synt van stunden an opgestaen, oren eed opgesecht, ende de slotelen op de schyve gelacht, ende vanden huese gegaeen. Soe toech voert borgermester Evert Mepsche, de syn pant doe was, uuter stadt,¹ soe datter geen recht was en dre weke lanck hent des vrydages nae Paesschen.²

§ 2c *Gilden draaien bij en verzoenen zich met burgemeesters en raad*

Doe wort by ene gedaget borgermesteren, Raet olt ende nie, alle de brouwer-gylde – dat de treffelickesten borgeren weren – toe Wolberch in de kercke. De de statholder ende gylden weren by ene ten Jacopinen als gewoonlycken was. Soe hebben borgermester ende Raedt daer den borgeren oeren borger eet voergehouden ende gelesen, ende gevraget wat se bij den Raet daer op doen wolden. Daer op gesecht wordt: se wolden al by oeren eed ende byden Raet blyven, ende helpen styven ende starcken; ende de artykulen nummer staen noch to laeten, den de gylden ende gedeputeerden van den hartogen, so vorscreven is,³ to hues gebracht hadden. Soe synt de bowmesteren myt dre uut den gylden gekomen to Sunte Wolberch inde kercke, ende synt daer vrunt-/lyken verlyket ende overgekomen in maneren hier nae gescreven.⁴

ms.A f.447v
F p.158

Wy borgemesteren, Raedt, gesworen gemeente, bowmesteren mytten hovelyngen vanden gemene gylden, gemene borgers, doen kondich ende openbaer, dat wy leefflyken ende eendrachtlyken onder ons synt verlyket ende verdragen ende gesloten: soe wat onstuer, onwille ende twist myt woerden off myt warken, woe sick dat mach begeven hebben toe dessen daege toe – is Goede almachtich toe love ende toe eren, omme alle borgeren ende inwoners des toe doechlyker ende leefflyker myt malkanderen toe leven – sal gans heel ende al vergeten ende vergeven syn ende wesen; soe dat yder man sal borgermesteren ende Raedt in horen rechte styven ende starcken ende byvellich* wesen, als dat nae ende eet toe behoert ende nae older ghewoenten; ende oeck dat nymant sal woerden brucken van dessen verleden sacken, daer de Raed off emans van onsen borgeren to onwylle wesen muchte, off men sal dat berichten nae den stat boeke. Ende dit wort des sondages toe / Paeschachten⁵ vanden statknechten over de kercke kundiget. Ende des vrydages daer nae⁶ wort der ene prosessie gehouden, ende men droech dat hillige sacrament omme de stat, als plach toe doen op des Hilligen Sacramentesdach.⁷

ms.A f.448r

1 Op 29 maart 1526 bevonden de burgemeesters Evert Mepsche en Johan Schatter zich te Bedum; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 118v.

2 6 april 1526. De burgemeesters hadden de stad dus rond 16 maart verlaten.

3 Zie Deel III-T § 2a.

4 Originelen van deze overeenkomst zijn niet bekend.

5 8 april 1526.

6 13 april 1526.

7 De tweede donderdag na Pinksteren.

§ 3 *Overlast in Drenthe en Ommelanden door afgedankte huursoldaten*

Doe de hartoch van Holsten mytten Wenschen steden Lubeck, Hamborch, Rustech, Besunde myt oren addorenten hoeren wyllen hadden mytten koninck van Deenmarcken, ende den uut lande ende lueden verdreven hadden, soe gaven se de lanskechten orloff, der to maele en groeten hoep was. De quemen doer Stichte van Munster heer aff* doer Koverden inde weke voer Palm.¹ Ende gengen in Drente liggen op de leveringinge ende garde, ende loysden sick in voelen dorpen, want de hoep toe male groet was; want de sprake was datter wall by ene was ende nae daer toe leep over soeven off achte dusement, behalven ghetros ende jongen, eer se weder uut den lande sceyden. Ende waer se en leger in namen, daer kunden se kum* achte dagen loysen ende kost krygen, want de hoep to groet was; ende / deden den huesman to maele en groten overlast omme beer, broet ende visch to hebben. Vlyschs hadden see genoegh, want beesten, scapen, swynen, hoeneren, gansen was daer genoegh inden lande. De Groninger wolden geen beer uut laten; soe sloegen seet al in stucken daer se lagen, kysten, kasten, trysoerren* ende emmers, karnen, molden, ende ledent int vuer ende verbrandent; ende deden den huess lueden ende buren alto groten overlast. Men daer wort nymant gevangen ende guet ghenomen openbaer, dan dat getros ende horen stelen wal bedlakenen, hemden ende anders clederen, clenodien. Sus toegen se umme doer alle Vreslant om Groningen,² eersten in Vredwolt, voert Achtkarspel, Colmer lant, vort Langwolt, Hummerse, inde Marne, Hunsynge, Fymelinge. De vanden Dam de gaven den hoefftlueden Hansken van Halverstat ende Cristoffer Lange – de weren velthoeftlueden – ene summe geldes, dat se niet loysden in den Dam. Ende voert toegen se in Dyurdeswolt ende na int Olde ampt. Ende lagen in elcken leger VI off VII off VIII dagen, woe se de kost best / krygen konden; ende de hueslueden de beer hadden, off de molt hadde ende browden em beer, daer deden se em geen overlast. Ende van daer toegen se weder umme doer Drenthe, hen na Dokkum, in Dongerdeel ende Colmerlant,³ ende lagen daer oeck en achte dagen lanck. Ende quamen weder umme in Langwolt ende in Aedwert, men daer bleven se men twe nachten. Ende braken daer op des sondages voer Sunte Vyt,⁴ ende toegen nae Roeden, doer Drenthe ende voert nae Coverden, nae Zwolle. Daer braken ende sceyden se sick van ene, elck synen wech.⁵

1 18 tot 24 maart 1526. Op 21 februari lag dit leger nog in de buurt van Bremen, op 13 maart in Lingen; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 117v-118r.

2 Op 8 april 1526 is er bericht dat het leger in de Ommelanden is aangekomen; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 119r.

3 Op 22 april 1526 lag het leger in Warffum; zie GeA, HA, inv. nr. 1331, fol. 119v.

4 10 juni 1526.

5 Vanaf de tweede helft van juli 1526 bevond een aanzienlijk aantal landsknechten zich in Oldenburg en Oost-Friesland. Hoewel men in Groningen en Ommelanden voortdurend bedacht was op hun eventuele terugkeer, was er pas in december 1526 weer sprake van knechten in Drenthe; zie GeA, HA, inv. nrs. 1331 (fol. 120v-122r) en 1332 (fol. 8r-13v).

DEEL III-U

EXCURS OVER de Sacco di Roma en zijn gevolgen voor het prestige van Karel V (mei-juni 1527)

§ 1a *Karel van Bourbon sneuvelt bij eerste aanval op Rome*

Waerachtige¹ tydinge van pawslyker hyllycheyt ende der stadt Rome, woe de gewonnen ende van keyserlycke mayestaet Karolo etcetera ghewonnen ende geboert, ende dem paws mysgangen is.

In den eersten op anno M V^c ende XXVII op den sevenden dach mey is de hartoch van Borbon van wegen des keyzers voer Roem komen geweltlycken, ende hevet gehat myt syck kryges volck, nementlyck lantsknechten XIII dusent, Spanyers X dusent, reysygers III dusent, Walsche knechten III dusent.

ms.A f.449v

Item den anderen dach² hebben de keyzerschen eynen erenstyken storm voergenomen ende gehat; / unde hebben nyet gescafft. Den darden dach³ noch eynen erenstyken storm voergenomen; daer is de hartoch van Borbon gescoten worden ende den anderen dach gestorven, dat der keyserlyke mayestaet en groten scaden ende affbreck was.⁴

§ 1b *Stormloop slaagt door hulp van Colonna's*

Item daer nae so hebben an eynen vasten oert der stadt Roeme den dorden sturm an gevangen, daer sick de Romer ant weynichsten verseen hadden. Ende den selven strum hebben des keyzers heer gewonnen, ende uut deser oersaeke. Doe de Romer geseen hadden in der stadt Roem der Colonesar parthy gewest, dat de keyzerschen twe sturmen verloren hadden, synt se den keyzerschen toe eroverynge des sturms by standen ende to hulpe komen, ende hebben betractet, dat den selven Coloneseren, weer dat keyzerschen den sturm verloren hadde, weer lyff unde guedt daer an gestanden. Want toe Rome weren twe parthyn: de ene weren geheten de Ursyners, de weren guet paws, ende de ander Colonesar, de weren guet keyzers; welcke partyen lange to Romem gewest synt.

F p.161

1 Het volgende t/m § 2 vertoont inhoudelijk veel overeenkomst met het pamflet Knuttel 32a in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, maar dat is niet Benninge's bron geweest; zie Inleiding 2, p. XXXVII.

2 8 mei 1527; in werkelijkheid op 6 mei.

3 9 mei 1527; in werkelijkheid op 6 mei.

4 Op 5 mei 1527 waren de keizerlijke legers voor Rome aangekomen. Op 6 mei vonden er drie bestormingen van de Borgo plaats. Na twee mislukkingen slaagde de derde, maar Karel van Bourbon raakte daarbij dodelijk gewond.

ms.A f.450r
 Item als nu de darde sturm angevangen wort, hebben de Spaniers, Coloneser ende Walsche knechten se hart in den eersten voertoch gearbeyt, dat se voer de Dutschen in de stat Rom gekomen synt. Ende all wat se onder wege vunden ende overquemen, / hebben se all ersteken ende doetgeslagen. Als nu de keyzerschen myt enen haestygen voernemen inde stadt voert toegen, hebben de Romer noch eyn mael in de stat enen stant begrepen, ende oer anslach inde oerde ter weer gestalt, sament Dutschen ende Welschen so sie daer in ghehat hebben gemaket, der meyninge die keyzerschen weder uut der stadt to slaen. Men des hevet em niet geholpen; dan het synt der merer deel, de wyle sie in der ordinck gestanden, erworget ende doet geslagen worden. De ander, omtrent seiven dusent, synt geflogen ende geweken in Sunte Peters kercke; dat hevet em oeck niet mogen helpen, sonder synt inder kerken al myt eyn ersteken ende geworget.

§ 1c *Veel slachtoffers, gevangenen en verwoestingen*

Item daer synt veer cardinael doetgeslagen ende ersteken, een van den Ursyner ende anders dre trefflyke namens gewest.

Item de Colonesers ende Spaniers hebben dat Ursyner geslechte soe voele in Rom, myt sampt oer wyver ende kynderen, erstoeken ende doetgeslagen, dat men meent dat in Rom geen mensche meer sie van den Ursyner geslechte.

F p.162
 ms.A f.450v
 Item het synt oeck alle curthisanen, Dutsch ende Walsch, alle auditores, pressters, monken inden cloesteren, der Focker, Wessel ende ander / banckeers erworget ende doet geslagen, ende de vrouwen gespoliert, der gelyken de jonfferen geschant.

Item de pawslyke hillicheyt is sampt myt soventeyn cardinalen ende etlyken biscopen inde Engelborch geweken. Daer mede hebben sick seer voele volcks mede ingedrongen; doch dat se niet over teyn dagen lanck spyse ende prevande daer op ghehat hebben, haet sick pawslycke hillicheyt myt sampt den cardinaelen, biscopen toe beholden oer lyff ende leven in keyserlyck mayestaet genaede ende ungenade gegeven, unde also de Engelborch verlaten ende upgegeven, ende gevencklyken in Neapels gevoert;¹ ende de andere bevels lueden ende kryges synt all ersteken ende doetgeslagen. Ende is nie sulken moert in Rom gescheet, seer dat Rome hevet gestanden. Dat men meent opelycken ende bewyslycken, dat der Romer ende der ander XX dusent ten mynsten

1 Paus Clemens VII vluchtte op 6 mei 1527 met veertien kardinalen in de Engelenburcht. Op 5 juni 1527 gaf hij deze over aan de keizerlijke bevelhebber Philibert de Chalon, prins van Oranje. Daarbij werd bepaald, dat een aantal burchten en steden in de Kerkelijke Staat aan Karel V zou worden overgedragen, alsmede een som geld. De paus bleef echter in de Engelenburcht gevangen zitten: pas na uitvoering van een deel van de verdragsbepalingen zou hij worden vrijgelaten en zich naar Napels begeven. Omdat de steden in de Kerkelijke Staat weigerden hun poorten te openen, kwam daar niets van terecht en dus bleef Clemens VII in de Engelenburcht. Tenslotte sloten Karel V en Clemens VII op 26 november 1527 een verdrag, waarbij de paus in zijn geestelijke en wereldlijke rechten werd hersteld. Op 6 december 1527 verliet de paus de Engelenburcht en trok naar Orvieto.

doet ghebleven synt. Sunder dat den Coloneseren toe gehoert hevet, den selven is niet quaedes wedervaeren.

Item der keysersschen synt oeck wal veer dusent doet bleven. Also steyt dat nu gans ovell toe Rom.

§ 1d *Losse berichten*

ms.A f.451r Item die lants knechten worpen vast monscans om die cardenaels hoeden. / Item des vrydages nae Uns Heren Hemelvarst dach,¹ do was des dages een edelman, de daer oeck by was west to Rom, genaent Symon Zeller, in eynen cardenaelhoet opentlyck to Ausburch in ryden; des wort seer vast gelackt ende gespot.

F p.163 Item de Venicianer ende Florentiner weren wal ontrent veertich dusent starck, der meyninge den hilligen paws to helpen. Doe sie vernomen hadden, woe de pawlycke hillicheyt gevangen weer ende Rom gewonnen, synt weder nae hues gereyset.

§ 2 *Geboorte van Karel V's zoon, geruchten over reisplannen van de keizer*

Item keyserlyke mayestaet hevet waerafftygen eyne jungen zoen by syner keyserynne.² Ende men holt des gans serteyn daer voer, dat de keyserlicke mayestaet myt den eersten myt ener markelycken antall van heren, ruteren ende knechten heer over koemende wort.

§ 3 *Nabeschouwing van Benninge over de Sacco di Roma*

ms.A f.451v Item dat de hartoch van Borbon daer voer Rom soe doet bleff, als vorgescreven is,³ was der keyserlyke mayesteyt ende groet affbrech ende verlues. Soedane strybaeren ende gelucksame, opsaetsygen fursten ende heren, van anslage to maeken, ende en stryt toe voeren, inden velde enen slach to slaen, ende stede ende sloten, lande ende lueden to wynnen, alst opelyke blyke by den koninck van Franckryck, den he voer Pavie in Lomberdie int velt versloech myt / all syn heren ende volck; ende venck den koninck myt vole heren ende fursten.

Item des ghilykes hevet he Rom nu oeck gewonnen, ende den paws ende cardinaelen oeck gevangen; ende soedane groten moert ende doetslachtynge daer gescheen is, als voergescreven is,⁴ dat by sunicheyt soe ongenadich niet weer toe gegaen, weer soedane groten furst daer niet weer doet gebleven.

1 11 mei 1527.

2 Dit was Filips, de latere Filips II, geboren te Valladolid op 21 mei 1527.

3 Zie Deel III-U § 1a.

4 Zie Deel III-U § 1b-1c.

DEEL III-V

VERTALING VAN het eerste deel van het 'Pilgerbüchlein': de geschiedenis van Rome tot en met Constantijn de Grote

§ 1 *Proloogje van Benninge*

Hier wyl ick en weynich beschryven van de twe grote pelgrymasie ende wech to reysen to Jerusalem ende to Rome. Ende eersten wyl ick scryven, woe¹ Rome van eersten gebouwet sie, ende vanden eersten konick ende van enen ygelicken in sunderheynt to Rom se sick geregiert^{*} hebben. Ende² oeck die Romer genen meer koninck hebben wolden, ende setten hoefflude ende borgermestere lange tyt. Ende van den eersten kayser Julio, unde van allen keyseren to Rom, we³ se geregeert hebben hent toe keyser Constantinus tyden toe; ende woe Constantinus gedopt wart, ende van maelaetsheynt gereyniget wort. Ende woe em de⁴ paws Sylvester de stadt Rom ende dat selve lant gaff em ende alle synen naekomelingen⁵ tot een hovet aller cristen. Ende woe vele kirken in Rom sint, ende wat hillichdom ende genaede inden kercken allen sint. Ende van alle de staciones,^{*} de inden kercken sint over dat ganse jaer.

§ 2 *De stichting van Rome en de tijd der zeven koningen*

ms.A f.452r

Inden eersten, do de hillige stad Rom gebouwet wort, van anbegin der warlt veer dusent veerhundert ende veer⁶ jaer. Daernae, als de grote stat Troia verstoert wort van⁷ Greckschen keyser, doe flogen de grote fursten ende heren van der groter stat Troia myt schepen op den see myt wyff ende kint ende groet guedt in anderen landen; ende inden selven landen bouweden⁸ stede ende borge. Doe quemen der heren oeck voele in Walslande, daer ydsont Rom de stat is gebauwet. Dat schach toe des tyden des koninges Joachim van Juda. Doe was daer eyn

1 Hier begint Benninge's vertaling van het "Pilgerbüchlein". Voor details wordt verwezen naar: Miedema, "Mirabilia Romae". Zie Inleiding 2, p. XLI-XLII. In de delen III-V en III-W worden in de cijfernoten met siglum "P" (= Pilgerbüchlein) relevante 'varianten' geboden, zoals die in Miedema's Hoogduitse versie "d 32" staan. Hierbij wordt de methode van de letternoten gevolgd.

2 + das P.

3 wie (= hoe) P.

4 em de] er dem P.

5 + und satzet in und sein nachkomen P.

6 veer dusent ... veer] Tausent fierhundert und funfftzig P.

7 + dem P.

8 + sie P.

joncfrouwe genaemt Rea, eyn dochter des koninges van Sebenberch, daer nu Rom hen gebouwet is. De jonckffrow, als se was inden tempel Vesto genampt de affgoedes, soe kam hemelicken by oer de planetee Maers, ende beslep se, ende made se myt kinde. Daer van worden geboren twe twyllinge, de ene wort genomt Remus, de ander Romulus. De moder wort nae orer ee ende geset levendich begraven, ende oeck de kinderen worden verscafft to verdrencken. Ende de dener de see drencken solden, de worpen de kinderen beyde in eynen busch by dat water genamt de Tyber. Ende daer quam eyn wolffyne, ende brachte de kinderen in oer nest; ende onderwant sick der kinderen, ende gaff em sugen, inder maete oftet oer jonge wulven gewest hadden. Hent soe / soe¹ lange dat daer een huesman quam, een heerder myt synen beesten, ende fant de kinderen, ende brachte se syner huesvrouwen genampt Acca Laurencia. De be beyde² kinderen wossen op an scoente ende doegentachtich, ende quemen daer nae an de hove der lansheren. Inden selven tyden wort groet krich ende orloch ende oploep, ende de hierden ende buren des landes erslogen ende verwonnen de heren des landes. Daer nae de buer de de vorgenomede kinderen gevonden ende opgebracht hadde, de wart gemaket tot enen heren des landes; des beholpen em Remus ende Romulus. Do nu de selve heiert ende gebuer gestorven was, do worden de twe vorenamt Remus ende Romulus heren des landes, ende bouweden de stat; ende de stat wort daer nae³ den twe broederen genomt Roem, ende worden koninge ende heren des landes, als ons de Romessche cronica⁴ sechet. Remus wort erslagen, ende Romulus regeiert allene, ende koes uut den oltsten hondert man, genamt de senatores – de selven rechten uut wat inden Ryck to richten was – ende koes noch duserent man, de manachtichsten ende de starckesten, em to denen, ende nomede⁵ milites van der tall wegen; soe heet⁶ noch alle ridders miles. Roemulus regeerde XXXVIII jaer, doe sloech em de donder doet. Nae em wart koninck Pampilius, regeerde XL⁷ jaer, ende was de eerste / de solt gaff den soldeneren ende kryges lueden.

Item nae em regierde Tulyus Hostilius XXXII jaer, ende was de eerste toe Rom de goldene ende sulveren beslagene kledere an druech; ende⁸ alle⁹ syn dener ersluech de donder, ende verbrande se alle. Item nae em regierde Anchus, de maekede de eerste brugge over de Tyber to Rom, ende regeerde XLIIII jaer gewaltlyken. Item nae em regeerde Priskus Tarquinius XXXVII jaer, ende de maekede dat Capitolium, ende wort doetgeslagen. Item nae em regierde Sarvius Tulyus XLIIII jaer, de was de eerste de toe Rom opbrochte exsye ende toll, ende wort daer umme doetgeslagen. Item daer¹⁰ na em regierde Tarquinius de Ho-

1 – P.

2 be beyde] – P.

3 Mogelijk toe te voegen "nae" zoals in P.

4 Dit is waarschijnlijk de "Cronica von allen Kaysern und Königen ...", gedrukt te Augsburg (1474), zie *Cronica Kaysern Königen*.

5 + die P.

6 + man P.

7 XLI P.

8 in und P.

9 gar (= geheel) P.

10 - P.

ms.A f.453v

veerdige XXX jaer; de bedreeff¹ to Rom manigerleye pene inde gefencknisse, stocken ende bloken. Ende hadde eynen zoen, de heet oeck Tarquinius; de bedreff voele scalcheyt ende moetwyllen toe Rom, ende overheeff sick synes vaeders ghewalt. Op eyn tyt ginck he in een² Romers hues, de wyle de Romer niet to hues was, ende verkraeffte de vrouwen over eren wyllen. De vrouwe was genampt Lucrecia. Dat beclagede de vrouwe scryende eren man, genampt Celatina, ende allen eren vrenden; ende bat se des to berichten ende toe wreken. Ende in yegenwordicheyt orer aller nam see een swert³ inde hant, ende sprak: “Dat solde sick / geen vrouwe myt my uut reden de eer ere verlust; welker vrouwen leit sie om oer ere, dee doe als ick.” Ende se stack en swert doer oer hart, ende bleff doet. Daer⁴ worden alle de vrunden ende volck inder stat zeer bedrovet ende vertarnet, ende de Romer verdreven den koninck ende synen zoen ende alle syn vrunden uut Rom, ende wolden daer um genen koninck meer hebben om oers bosen levendes.⁵

§ 3 *Lotgevallen van de Republiek tot het optreden van Caesar*

Daer na koeren de Romer twe toe borgermesteren, ende satten den wyse reden, ende koeren de niet dan na fromheyt ende wysheyt, niet na edelheyt noch nae machticheyt, ende leten de niet dan een jaer regeeren. Des anderen jaers satten se ander burgermesteren, om dat se sick eers gewalts⁶ verhoeverdigen ende oer eygen nuts niet soeken.

ms.A f.454r

Inden tyden voer Cristus geboert verhundert ende XXX jaer orloegeden de van der Hoger Seynen myt den Romeren, ende erslogen em veel volcks doet, ende oertogen Rom; ende bedungen se,⁷ dat se sick mosten tegen em aff kopen, ende de Romer mosten geven de vander Seyne dusent punt goides, ende mosten daer voer setten gyselers.⁸ De vander Seyne synt onverwaert to hues getogen. Daer na makekeden sick de van Rom op, ende overvellen de Seners, ende verslogen ende vengen all eer volck, ende namen / oer gued weder. Inder tyt dre hondert jaer voer Cristus gheboert was en groet starffte to Rom, ende int mytten vander stad was eijn groet gat; daer uut genck en verveerlyken stanck, ende⁹ den selven stanck sturven de luede. Do vrageden de luede oren affgot, wat he em daer in rede toe doen. Do sprack de affgot: wan eyn daer wyllich in dat gat sprunck, soe vel dat gat toe. Doe quam daer een moetwyllich jongelinck, genampt Marcus Curcius. De begeerde off men em synen moetwillen wolden laten eyn jaer lanck, also by welker vrouwen he slapen wolde, dat em dat verhenget worde; soe wolde he daer nae in dat gat springen. Dat wart em verorlovet,

-
- 1 erticht P.
 2 eines P.
 3 messer P.
 4 da (= toen) P.
 5 om ... levendes] von ires mutwillens wegen P.
 6 + nit P.
 7 bedungen se] bezwangens P.
 8 ende ... gyselers] – P.
 9 + von P.

ms.A f.454v

ende he slep by vele schoner vrouwen eyn jaer omme. Doe dat jaer uut was, do sat he sick gewapent op eyn pert, unde sluech syn run spees onder syn arm, ende sprank in dat gat. Ende doe vel dat gans toe ende wart even, men het dat noch by der hellen graff. De Cristen hebben daer getymmert ene kercke Sante Anthony. Item hier nae bestreden de Roemer vele landes, ende gewonnen de grote stad Cartago, ende namen de all oer have ende guet; se steken de stat in brant, ende de brande XVII dagen, ende braken de stat. De was soe groet, der¹ umganck der stat muren veer mylen lanck was, ende de muer was XXX voet dick, vyfflich² / voet hoech. Ende de wyle men den gemeynen nuts betrachtet, worden de Romer grote heren ende mechtich landen ende lueden.

Item voer Cristus LVIII jaer, wart Julius gemaect en borgermester toe Rom, ende de³ sanden em myt groten volck in Lamparden, dat nu Dutsch lant is, an des syt dat gebarchte,⁴ ende⁵ bevoelen em vyff jaer uut toe wesen als en⁶ hoefftman. Ende het genck em geluckich; he beduanck Lamparden, ende vuer daer na in Dutslant, ende orlogede tegen de twe machtigen hartogen van Beyeren. Ende al de syck tegen Julio georloget hebben, hevet he verwonnen;⁷ de hebben em gehuldet. Daer nae toech Julius voer Trier, de hovel stat in Dutsch lant. De stat brachte he onder sick, ende gewan Colen, Mens, Straesborch; ende toech daer nae weder um nae Rom, ende hoppede de Romer solden em grote ere doen. De wolde⁸ em de Romer niet in laten, omme dat he over vyff jaeren was uut gewest: he hadde VIII jaer jaer⁹ uut gewest. Also toech he weder nae Dutslant, unde nam de fursten des landes ende groet volck myt em, ende toech weder um na Rome. De¹⁰ vlogen de all uut Rom, de tegen em weren; men dat gemene volck had Julium leef om syn wysheyte ende vromheyte, toegen¹¹ jegen Julium uut der stat, ende voerden em herlicken ende loefflick inde stat.

§ 4 *Julius Caesar wordt de eerste alleenheerser in Rome*

ms.A f.455r

Der eerste keyser to Rom was Julius. De Romer sworen em onderdenicheyt. Daer nae toech he op synen vyanden, ende venck oer vole. Cato de grote meyster wort gevangen, ende he koes dat Julius myt em dede wat he wolde, ende doe stack Cato sick selves doet;¹² ende itlicke anderen deden dat oek. He verdreff alle synen vyanden. Do de Romer syn gewalt saegen, ende se gene ghewalt hadden, doe

-
- 1 das der P.
 2 und .L. P.
 3 sie P.
 4 Lamparden ... gebarchte] Lamparten P.
 5 + sie P.
 6 uut ... als en] .V. iar zu sein P.
 7 georloget ... verwonnen] erhebt hetten P.
 8 De wolde] da wolten P.
 9 - P.
 10 da P.
 11 die zogen P.
 12 he koes ... doet] ee er so wolt das Julius mit im schueff wie er wolt ee stach er sich zu tod P.

worden se em nydich; ende do he toe gerichte sat op den raetshuse, do sloegen se em doet, als he dat keyserdom vyff jaer geregert hadde.

§ 5a *Keizer Augustus en de Julisch-Claudische dynastie*

De ander keyser te Rom

Octavianus was Julius susters soen. De wart keyser ende regierde XLII jaer voe¹ Cristus geboert ende XIII jaer nae Cristus geboert. Inden eersten jaer doede he alle de an Julius doet sculdich weren. Alle lant ende ryck makede he em onderdaen over alle de warlt; ende vrunt² allenthalf op den eertryck, vander sunnen op ganck tot oer neder ganck, om syn³ grote wysheyte ende mechticheyt. Octaviani beden⁴ voele lueden an, off he Got were geweest. De wyse vrouwe Sybilla de zeden⁵ den keyser Octaviani, ende wysden em inden⁶ hemel by der sonne eyne jonckffrow, sytten in eynen gulden krans, ende was gekronet myt ener gulden croen, ende had eyn kynt in oren arm. De vrouwe zede den keyser, we dattet⁷ were: en jonffrouwe, ende dat kint were waer Got ende Here boven allen heren / in⁸ hemel ende op der eerde. Doe dat der keyser vernam, doe vel he neder op syn kne, ende bede dat kint an, offerde em, ende maeke em daer en alter op den barch; ende wolde sick daer na niet meer laten anbeden. Daer steet nu ene kercke, ende heyt Ara Celi, ende is nu eyn Apsarvante cloester.⁹ Dit wonder schach inder nacht, doe Cristus geboeren wort; Cristus¹⁰ wolde in de warlt komen in soe gueden vreden. Doe desse keyser LXXII jaer olt was, do starff he.

ms.A f.455v

§ 5b *De darde keyser to Rome*

Tyberius, Octavianus steeff zoen, wart keyser, ende regierde XXIII¹¹ jaer. By synen tyden wort Cristus gemartelert ende gecrusiget tho Jerusalem ende onsen wyllen.¹² Tyberius wart uutssettich, ende em mochten de grote mesteren, de fere ende nae besendet worden, niet helpen. Ende em wart gesecht van Jesu, de weer in Jerusalem, de kunde alle kranckheyt wal wenden; wan he toe eynen krancket¹³

-
1	vor P.
2	Ende vrunt] und wart frid P.
3	om syn] und die P.
4	Octaviani beden] Octaviani. da bettent in P.
5	zaiget P.
6	Octaviani ... inden] Octaviano am P.
7	we dattet] wie das P.
8	+ dem P.
9	ende is ... cloester] – P.
10	+ got P.
11	XXIII P.
12	ende ... wyllen] und on sin (= zonder) wissen P.
13	krancken P.

sprack: “Wart gesunt”, van stunden an.¹ Em quam clage over synen richter Pylatus, de van syner² richter was in Jerusalem, woe he daer en valsche ordel over gegeven hadde. Daeromme sande de keyser syn aller beste twe dene³ to Jerusalem, dat se em brochten den wysen profeten Jesum, ende de saeke verhoerde om Pylato, ende gaff em gewalt. Doe se nu inde stadt Jherusalem quemen, ende vernamen de mere, wo dat /Jhesus onschuldichlich gecruciget weer worden – ende dat verhoerden sie anden genen de he gesunt gemaket had, unde an der eedeler vrouwen Veronica – do vengen se Pylatum ende beden de edele vrouw Veronica, dat se myt em reysede to Rom, ende nemen myt oer den doeck,⁴ den oer de Here Jhesus in oeren doeck hadde gedruet. Dat dede sie, ende voer myt de deners to Rom. Do Veronica nu totten keyser quam, ende tonede em den doeck myttet antlaet Ons Heren Jhesu Cristi, doe wort he van stunden an gesunt van de maletsheyt, ende dancke⁵ Got, ende gelovede in Jhesum Cristum; ende settet sick toe gerichte, ende verordelde Pylatum. Doe Pylatus vernam dat he verordelt was, do stack he sick selves doet. Do worpmen int meer.⁶

ms.A f.456r

Gayus, Tyberius soen, wart de veerde keyser, ende regijerde dre jaer. Ende was en ungesch man, ende beslep syn eygen dochter, de he an syn suster gemaket hadde; ende leet sick voer Got anbeden. He wort doetgeslagen.⁷

Claudius, Gayus zone, was de vyffte keyser, ende regeerde XII jaer. He sloech syn echte wyff doet in drunckenheyt, ende nam Agrippae syns broders dochter; ende was ene unkuessche vrouwe, ende de vergaff em daer omme, dat eer dochter man an dat keyser ryck queme.

ms.A f.456v

Nero, de boese mensche onwerdich,⁸ wart de seste / seste⁹ keyser, ende regeerde XIII jaer. Hem was gene boesheyt toe groet. He leet syn eygen moeder levendich oer bueck op snyden, op dat he mochte seen, waer he gelegen hadde. Ende leet Senecam syenen scoelmester doede,¹⁰ om dat he hem in syner joget¹¹ hadde gestraffet. Ende het was de eerste keyser de de Cristen menschen vervolgede; ende twen apostelen,¹² sunte Peter ende Pauwel, leet he martelen ende voele andere hylligen. Ende he leet Rom an steken myt vuer an XII enden moetwyllich, dat he vanden fuer vroude hadde. De Romer wolden em daer um doet geslagen hebben. Doe ontplep he hem. Doe he nu sach, dat men hem nae volgeden,¹³ do stack he sick selves doet.

1 van ... an] so wer der kranck von stund gesunt P.

2 an seiner stat P.

3 diener P.

4 anplick P.

5 dancket P.

6 worpmen int meer] warff man in in die tyber P.

7 erstochen P.

8 mensche onwerdich] boeß wuetrich P.

9 - P.

10 toeten P.

11 in ... joget] in iugent P.

12 ende ... apostelen] den zweien P.

13 + und suchten in P.

§ 6 *Het vierkeizerjaar en de Flavische keizers*

Gaba wart de soevende keyser, ende regeerde VII jaer. He was selff darde keyser. Vytellus regeerde IX maent, Otto regeert III maent to Rom. Otto lach myt den borgeren an, dat Galba onthoeft wordt mydden inder stadt; ende Otto orlogede myt Vitello, ende doe he sach dat he niet an em konde,¹ doe stack sick Otto selves doet; Vitelles drenckede.

Vespanianus wart de achte keyser; de regeerde IX jaer eer he keyser wart. Und he was van keyserlike geschefftes wegen getogen in dat Joetsche lant myt groet volck,² want de Joeden weren den keyser onhoersom. Ock was Vespanianus in sunderheyt des Joeden³ vyent, want he had ene grote kranckheyt gehat, soe dat em de wespen in syner noese wossen; ende cyn boede wort nae Rom van Jherusalem gesant op den meer, ende em hevet⁴ dat meer ende wynt⁵ in Vespanius lant geslagen. / De boede wort voer den koninck Vespanianus ghebracht. De vragede hem, waer he hen weer. De boede sprack: "Ick bin van Jherusalem." Vespanianus sprack: "Inder selver stat Jerusalem, als ick hebbe hoeren seggen, synt grote propheten ende wyse luede; der bistu oeck eyner: maeke my gesunt, off du moest starven." De boede sprack to den koninck Vespaniaen: "Genaede my heer, daer was eyn man in Jherusalem, de selve man heet⁶ myt naemen Jhesus, was wys ende myt allen doegeden gesyert, de maekede alle krancken gesunt om sus,⁷ we syner begeerde, ende maekede de blinden seende, de doeven horen, de doeden verweckede; wanneer he sprack, so worden se gesunt,⁸ ende gaff den doeden dat levent weder." Vespanianus sprack: "Waer is nu de meister, de my oeck gesunt mochte maken?"⁹ De boede sprack: "Em hebben de Jueden¹⁰ onsculdich gedoedet." Doe dat Vespanianus hoerde, doe wort he toernich, want he hoppedede dat he em oeck gesunt solde maeket hebben, als he gelevet hadde; ende swoer by syner cronen, he wolde den onsculdigen doet an de Jueden wrenken. Doe he dat gesworen hadde, doe wort he van stunden an gesunt in syner noesen. Dat was de ander oersake. In den was Vespanianus ghetogen, als he keyser gemaeket was,¹¹ toe Rom, ende leet Tytum synen soen myt eynen groeten heer voer Jherusaelem. Daer weren uut allen anderen castellen unde steden de Joeden gefflogen in Jherusalem; ende daer wart inder stadt soe groten hunger, dat oeck de luede van hunger sturven, ende de vrouwen doeden eer kinderen, ende aten de van hunger.

Tytus wan de stadt, ende brack de, ende leet niet eynen steen op den anderen; ende erslaegen vele Juden, ende vengen voele der Juden, de voerkofften se, ende

1 niet ... konde] im nit mocht angewinnen P.

2 heer P.

3 des Joeden] den iuden P.

4 het (= had) P.

5 die winde P.

6 hies (= heette) P.

7 om sus] umb sunst P.

8 de ... gesunt] wan er sprach wirt gesunt so wort er gesunt er hiess die toten uff stan P.

9 de my ... maken] das er mich auch gesunt mach P.

10 + von neides wegen gecruziget und P.

11 wart P.

ms.A f.457r

ms.A f.457v

vuerden se¹ over meer in allen lant, ende verkofften se,² ende gaven XXX Juden voer eynen penninck. Tytus woert de negende keyser to Rom nae synen vaeder, ende regierde III jaer. He was mylde ende dogentaffich. Doe he starff, beclade men hem sere van alle den Romeren.³

Domicianus regeerde XVI jaer, ende was de X de keyser. He was Tytus broder. Soe vroeme als syn vaeder ende broeder weren gewest, daer tegen was he yoe soe boes ende quaet. He namede sick Got to wesen, ende en vervolger der Cristen; ende versande sunte Johannes ewangeliste ende vele Cristen int elende. Ende he wort van synen eygen vrenden doetslagen, ende scentlyken begraven.

§ 7 *De adoptiefkeizers van de Tweede Eeuw*

Nervo wart de XI keyser to Rom, ende regede⁴ een jaer, ende wederreep al dat Domicianus gedaen hadde; ende sunte Johannes quam weder uut dat ellende. Desse keyser starff.

Traianus wort de XII keyser to Rom, ende wort to Colen am Ryn gekoren. He beduanck wyde lant, ende heve recht gerichtet, ende dwanck niemant van synen geloeven; ende regeerde XIX jaer, daernae starff he.

Adrianus de XIII keyser van Rom regeerde XIX jaer, ende voer in weide lant. Do he to Jherusalem quam, hete he de stad weder op bouwen ende tymmeren de Cristen, want he was em gunstich ende holt, am dat se soe vast weren in eren geloven.

ms.A f.458r De XIII keyzers⁵ to Rom. De Romer wolden nu twe keyser hebben. De ene solde regeren inden landen ende over⁶ meers, ende de ander an des syt des mers. Anthonius myt synen zoen regeerden XXII jaer; se waeren vroem, gerecht ende mylde. By oeren tyden waeren Galienus de grote arste ende Plotomeus de steerne kyker.

Marcus Anthonius de XV keyser to Rom regeerde myt synen broder Lucio XIX jaer, ende starff in Ungerlant.

Comodus, Marcus zoen, de XVI keyser to Rom sament myt Lucio regeerden⁷ XII jaer; wort myt en strick geworget.

1 vuerden se] furtens (= voerden daarvan) P.

2 ende verkofften se] – P.

3 van ... Romeren] – P.

4 regiret nur P.

5 de XIII keyzers] der XIV. kaiser (enkelvoud) P.

6 ende over] enhalben des P.

7 regiret P.

§ 8 *De soldatenkeizers van de Derde Eeuw*

Helyus was niet wyllich keyser, wort doet gheslagen, ende was de XVIII¹ keyser.

Severus wort XVIII keyser to Rom, ende regerde XVII jaer. De was starck, ende de de² vyffte vervolginge op de Cristen, ende voele hilligen worden by synen tyden gemartelt. Het nam eyn boes eynde myt em. Anthonys Cartalla de XIX keyser ende Severus, de vorgenomede keyzers zoene, regeerden VII jaer. Severus was tegen de Cristen. He was onkuesch, dat he syn suster³ nam tot een wyff; ende daer nae wort he doetgeslaegen toe Endioen.

Marinus ende syn zoen worden de XX keyzers to Rom; ende worden van dat gemene volck gekoren, ende regeerden men een jaer. Ende worden beyde doet geslagen van haetes⁴ wegen.

ms.A f.458v Anthonius Marcus de XXI keyser to Rom⁵ was also onkuesch, dat he generleye onkuesheyte onderwege leet. He wort doetgeslagen / in eynen uploep, ende wort also doet doer den dreck doer de stat geslepet.

Alexander Aurelius der XXII keyser toe Rome regeerde XIII jaer; ende was den Romer leeff, want he vermeerde dat ryck. Syn moeder heet⁶ myt namen Mamea, de wart bekeert toe den kersten geloven; daer om leet de keyser se doeden. Ende⁷ foer oeck in vele landen; ende woert gedoedet to Mens, als he olt was XXVII jaer.

Maximus de XXIII keyser to Roem. He wort van manlicheyte⁸ gekoren tot enen keyser, ende verachtet⁹ de kerstene grotlyken.¹⁰ He regeerde dre jaer, ende wart myt syn soen tot Aglay doetslagen.

Gordianus de XXIII keyser to Roem regeerde VI jaeren, unde streed myt den Persen, ende overwan se; ende doe he weder om to hues quam, wort he doet geslagen.

ms.A f.459r Phylips de XXV keyser to Rome regeerde VI jaeren myt sampt synen soen Philypus. Ende inden eersten jaer, doe he myt sampt den Romeren beginnen dat fest ende den dach, als sick van eerst Rom was angevangen, ende dat was dusent jaer dat Roem gebouwet was, ende see hadden grote vroude, ende loveden oeren affgot Jubiter. Dat sach Poncius des keyzers frunt, de was een cristen mensche. De sprack: "Wat ere ende loff geven ghy enen gemakeden belde? Eret / ende lovet den God de hemel ende eerde gemaket hevet, ende dat leven gevet, ende alldinck vermach." Poncius sach¹¹ den keyser ende Philippo syn zoen soe vele van Jhesus, dat se beyden do Crysten worden, ende oeck syn

1 XVII P.
 2 de de] thet die P.
 3 stifmutter P.
 4 neides P.
 5 + regiret III iar P.
 6 hies P.
 7 er P.
 8 + wegen P.
 9 durchacht (= vervolgde) P.
 10 groblich P.
 11 sagt P.

huesvrouwe Severa ende syn jongeste soen myt namen Quirinus; ende all oer hoffgesinne leten sick ock mede dopen. Phylippus was de eerste Cristen keyser de gedoopt wort. He ende syn soen worden beyde vermoert. Dat dede Desius oer vrunt.

Desius wort de XXVI keyser te Roeme, ende wort to keyser gemaket om dat he den Cristen fyant was. He vervolgede de Cristen, ende leet eer' martelen ende doeden. He regeerde twe jaer, ende wort in enen stryde doet geslagen, ende syn soen wort gedrencket.

Gallus de XXVII keyser to Rom, myt Voluciano regeerden twe jaer; ende tegen em worden² gekoeren Emilianus van Moren lant tot en keyser. Se orlogeden myt malkanderen ter tyt, dat se alle dre doet geslagen worden.

ms.A f.459v

Valerianus myt synen soen Galieno was de XXVIII keyser toe Rom, ende regeerde XVI jaer, ende de bedwanck Greken lant ende Marcedonien unde Asiam. He was oeck een vervolger der Cristenheit. Voer Mesopitanen wort he gevangen van den / koninck Sophor, ende starff inder geffencknisse. Galienus wort doetgeslagen voer Meylaenen.

Claudius de XXIX keyser to Roem regeerde niet dan een jaer ende VIII maent; ende toe den selfften tyden weren daer voele oerloegen in velen landen. Daer nae sloech sick een groet selschap to samen myt groten volck, ende de selfften³ velen landen ende steden. Cladius versluech de geselschap, se waren genoempt de Huenen. Ende de keyser leet vole Cristen martelen ende doeden, ende he leet oeck doeden sunte Quiryndes eersten kerstelyken keyser soene. De selve Quirinus vorgeuomet starff om syne manlicheit. Daer om hengen em de Romer enen gulden scylt in dat raethues to syn eren. Syn broder wort keyser ende levede mer XL daegen, daer om is he niet gesat in den getall der keyseren.

Aurelianus was de XXX keyser to Rom ende regeerde V jaer; ende was een strydbber man, ende was de eerste de ene keyserlyke golden krone droech ende clederen beslagen myt golden⁴ ende edelen gesteente. He verachtete⁵ de Cristen oeck,⁶ ende leet doeden syn suster soen. Syn eygen deners sloegen em doet.

ms.A f.460r

Tacitus wart de XXXI keyser to Roem, ende regeerde VII maenden; was milde ende / wys, ende wort oeck doetgeslagen. Doe quam Florianus ant ryck, ende he wort in de derde maent doetgeslagen.⁷

Probus de XXXII keyser regeerde VI jaer, ende verdreff de barbaren ende heyden uut Dutslant. De was from ende strenghe; omme syn strenghet⁸ wort he doet geslagen van syn eygen ridderschap.

1 ir vil P.
 2 wart P.
 3 + verderbeten P.
 4 golde P.
 5 durchachtet (= vervolgte) P.
 6 fast P.
 7 + umb die kurtze regirung so zelt man in nicht P.
 8 strenghe P.

Florianus was de XXXIII keyser to Rom, ende regeerde twe jaer; ende dede em laten in een aeder, ende starff daer an.

Carus de XXXVIII keyser to Rom myt twe soenen regeerden twe jaer. Carus was utter maeten boes, ende starff. Carinus syn soen wort doetgeslagen van syn zwaeger¹, ende Numeriaenus syn zoen wort om syn misdact gedoedet van Diocleciano.

§ 9 *Diocletianus en de Tetrarchie*

Daer nae regeerde² Dioclecianus ende Maximianus XX jaeren; Dioclecianus³ van grover aert en buer geboren. He sande Maximianus uut in Dutslant ende in Franckryck, want se satten sick tegen dat Romsche Ryck;⁴ ende op der selver vaert martelde he sunte Quiry⁵ ende syn geselschap. Desse twe, Dioclecianus ende Maximianus, verachteden⁶ de Cristen doer de ganse warlt; ende waerde oeck de vervolginge der cristen XX jaer lanck. Se braken de kercken, ende doeden de Cristen, ende verbranden oer boeken, ende in XXX⁷ dagen doeden se toe Rome meer dan XX duser / Cristen om der geloven willen myt manniger leye martelie; se doeden oeck sunte Lucia, sunte Anestacia ende sanctum Sebastianum, ende soe voele cristen de ontelick synt onder oren gebede worden gedoedet toe Rom. Ende toe Meydlant wort⁸ gedoedet by oren tyden de ridder sunte Jorge, sunte Agata, sunte Crysoegonus ende vele ander hilligen, de ick van kortse onder wege laet. Men versconede nemant; we den affgoeden niet offeren wolde, den doeden men, he weer ryck off arm, edel off onedel, jonck off olt. Also wort de cristenheyt fast verstoert ende verdilliget. Dioclecianus wort myt fenyn vergeven; Maximianus wart gehangen nae Godes boert dre hondert ende XII jaeren. Ende om oere grote boesheyt sint se niet gescreven int getal der keyseren.

Constantinus ende Galerius weren de XXXV keyseren, ende regeerden twe jaeren: Constantinus op gen siet des meers, ende Galerius an desse syt des mers. Constantinus⁹ beduanck Hispanien land, ende nam des konincks dochter van Britanien genaemt Helena, ende helt se toe en wyf; ende was fruem. Ende myt der selver vrouwen gewan he enen zoen, ende nomede em Constantinus – de selffte was Constantinus de den paws sunte / Silvester gaff Rom¹⁰ ende alle synen naekomelingen – ende hevet¹¹ oeck vole andere sonen myt syner echtter

ms.A f.460v

ms.A f.461r

-
1	soen ... zwaeger] sun erplint. sein sweher schlug in zu tod P.
2	regirten P.
3	+ was P.
4	+ die bezwang er wider under des romisch reich P.
5	Mauritius P.
6	durchachtent (= vervolgden) P.
7	XX P.
8	wurden P.
9	Constantius P.
10	+ im P.
11	ende hevet] er hett P.

huesvrouwen. Do nu de vaeder Constantinus¹ seeck warrt, doe makede he synen zoen Constantinum toe enen keyser in syn stede, want he overtrat alle syn andere soenen myt wyshey, myt synnen ende vernufft. Constantynus lach lanck kranck, unde daer tusschen soe makeden de Romer eynen ander keyser, doe se syne krancheyt vernaemen, ende maekede² Maxcencium. De was en groet verachter³ der cristenen menschen, ende leet sunte Katherinen marteleren ende doeden, ende vele andere Cristen menschen. Galerius wort oeck kranck. De maeke⁴ twe keyseren an syn stede, myt naemen Maxcencium⁵ ende Severum; der durachtenhey⁶ de cristen seer. Constantinus verwan Maxcencium unde Maximinum ende Severum alle dre myt syner wysheit ende myt manhey, ende bleff allene keyser ende here over alle landt. Syn vaeder starff in Britanien; em to eren wort gebouwet ene stadt op den over van der se,⁷ ende wort nae em genamt Constancia. Dat is de stat Constans in Zwaven lant, niet veer van Switz.

§ 10a *De regering van Constantijn de Grote*

Der XXX⁸ keyser to Roem

ms.A f.461v

Constantinus was de XXXVI keyser to Rome, ende regeerde XXX jaeren ende teyn maent. / Syn ryck hoeff an dre hondert jaeren ende XI jaer nae Cristus boert, ende⁹ overwan de tegen em waren. Daer am¹⁰ fel he in groet hoverdie. Doe verhengede God, dat he maelaets wort, ende em konde geen arste geholpen. Doe reden em syne deners ende heren: he solde sick in junger kinder bloet baeden ende wasschen, soe solde he gesunt worden. Doe geboet de keyser, dat men¹¹ alle kinderen in der stat, byder stad ende op den lande solde brengen, dat so geschach. Ende wolde de kinderen gedoedet hebben, ende sick in oren bloede baeden. Doe lepen de moederen mytten¹² kinderen myt groten gescreye ende weynen voer den keyser, dat em den keyser ontbarmede, ende weynede, ende sprack: "Hoert my, ghy heren, des¹³ hevet keyserlyke werdichey utgesat. We een kint in enen openen orloch, frunden off vianden, doedet, den salmen doeden. Solden wy dan an onsen vrunden kinderen soe oevel doen, weer¹⁴ ons ene grote scande; ende off wy van eren blode gesunt worden, dat worden

-
1	constantini P.
2	machten P.
3	durchachter (= vervolger) P.
4	machet P.
5	Maximum P.
6	der durachtenhey] die durchachtent (= vervolgden) P.
7	op ... se] uff dem boden sehe (= aan het Bodenmeer) P.
8	XXXVI P.
9	+ er P.
10	Daer am] darumb so P.
11	+ im P.
12	der P.
13	es P.
14	Solden ... weer] das wir an unsei (sic) feinde kinder verbotten haben das wer P.

ms.A f.462r wy niet to weten,¹ ende woe lange dat wy leven worden nae der kinder doet.” Ende sende de kinderen levendich weder omme,² ende begavede elcke moeder nae dat se was, ende gaff eer weder ere kinderen, ende³ vervrouwede se allegaeder weder. Daer nae in kurts verscheen den keyser inder nacht in synen slaepesunte Peter ende Pauwel, ende spraken to em: “Omme de / doeget ende erberminge de he gehat hadde⁴ over de kinderkens, soe hevet ons to dy gesant Jesus Cristus, dat wy dy enen raet soelen geven, daer du doer gereyniget sulste worden ende gesunt wordest. Ghae toe den pawes Silvester, de verborgen licht uutwendich der stadt inden barch Saracto; de wort dy leren den gelooven de recht is, ende wart dy doepen. Wanneer dattet gescheen is, soe wordes du gesunt ende reyn.” Constantinus de keyser hadde geen rouwe,⁵ hen des morgens vroe quam he to sunte Silvester den pawes. De leerde em den Cristen geloven, ende doepede hem; ende als he gedoepet was, doe wort he gesunt ende gereyniget. Doe Constantinus sach ende vernam dat he gesunt was, danckede he Got; ende van vrouweden wyst he niet, woe he den paws Sylvester solde ere ende danck bewysen van syner hulpe wegen.

§ 10b *De Donatio Constantini alias Constitutum Constantini*

Item inden⁶ eersten dach soe Constantinus gedopt was, geboet he, datmen Jesum Cristum in aller werlet soldmen⁷ anbeden, ende em holden voer enen waren heren ende Got.

Item den anderen dach geboet de keyser: we enen cristen leyt dede, den soldmen syn gued halff nemen.

Item an den darden dach geboet he, dat synte Silvester solde syn biscop toe Roem.

ms.A f.462v Item den veerden dach geboet he ende ordineerde: als daer⁸ en keyser were ende here in der werlt over alle heren, also solde / syn en Romesch biscop over alle biscoppen ende over alle presteren de in der werlt weren; unde dat wart daer nae over dre hondert jaeren bestediget van den keyser Focas. Dat bracht toe wege Bonifacius de paws, dat en ytlyck biscop to Roem solt syn over alle biscope inder werlt, want een biscop to Rom vertret sunte Peters stede, de⁹ Got selves gesat hevet, ende em bevoelen de sloetelen des hemels, ende em gewalt geven toe binden ende to ontbinden, als ons dat hillige ewangelye betuget. Ende der selve sunte Peter, de eerste paws, de ligget to Roem; ende daer oeck ligget sunte Pauwels, de de Cristenheyt myt syner lere verluchtet hevet.

1 dat worden ... weten] des wir nit wissen ob das gesche so wissen wir doch wol das wir sterben müssen P.

2 levendich ... omme] ledig (= vrij) P.

3 + ergetzet sie ires erschrecken und P.

4 he ... hadde] du gehabt hast P.

5 ruwe (= rust) P.

6 am P.

7 solt eren und P.

8 er P.

9 de (= stede)] den (= Petrus) P.

Daer omme ist bylick dat alle Cristenlyke biscoppen onder dem biscop to Roem staen. Voermaels soe wolden to Jerusalem ende van Alexandrien¹ ende van Constantinobel de overste hoeveden syn. De sullen syn patriarchen, ende de biscop toe Sunte Jehan Latranen sal syn paws toe Rom ende dat overste hovet.

Item anden vyfften dach geboet Constantinus, we in ene kercke ontfloge, de solde daer in vryhey² hebben voer gewolt, wes misdaet he gedaen hadde.

An den sesten dach geboet de keyser, datmen gene kercken solde maeken, het belevede dan den paws Silvester.

ms.A f.463r An den soevende dach geboet de keyser, dat men den biscop solde geven hier voer³ den keyserlyken penninck,⁴ ende / schoep de gelegenhey⁵ der kercken.

An den VIII dach genck he selvest toe Sunte Peters kercke, de was cleyn, ende hove an to maken dat munsteer,⁶ ende halp selves arbeyden, ende droech selffs XII korven myt eerden uut.

Inden tyden was Helena des keyzers moeder an geen syt des meers Betonia,⁷ ende se vernam dat de keyser Constantinus oer soene was cristen woerden. Daer omme screff se em enen breff, ende ontboet hem, dat he de affgoeden solde verlaten ende niet meer anbeden,⁸ ende straffede em omme dat⁹ he Jhesus den gecrusigeden Got anbedet, ende niet anbedede der Joeden Got, want to der selvertyt helt oer Helena des Jodesschen geloven. Doe screff oer Constantinus weder, dat se toe hem queme to Rom, ende bracht myt eer wyse meisteren; dat geschach. Helena nam myt eer hondert rabi, dat waren Jodessche mesteren, de besten de se hebben mochten,¹⁰ ende XL mesteren. Doe se toe Rom quemen, doe worden se eerlyken ontfangen van den keyser; ende Selvester den paws wort ontboeden, dat he myt synen presteren solde komen, ende mitten mesteren disputeren, welck gelove de beste weer. Selvester de paws vel neder op syn kneen, ende bad Got an,¹¹ dat he syn hulper weer ende em by stont. Ende doe se nu voer den keyser komen / up beyde partyen, doe worden van oer partyen ghekoeren twe groete meysteren uut den beyden – de ene was gemaent¹² Craton, de ander Zenophilus – toe overhoeren; unde Constantinus was daer selves by als een hovetman. Daer eyn ordinge¹³ is, wan eyn partye spreke, dat de ander dan swygen solde, ende dat de ander dan antwoord geven solde; de dan voer gesproken hadde swygen solde hent de ander oeck uutgeredet hadde. Wort also vullenbracht. De

ms.A f.463v

-
- 1 wolden ... Alexandrien] wolten die bischoff zu Jerusalem und von Antiochia Alexandria P.
 2 freiung (= vrijwaring) P.
 3 hier voer] hin fuer (= voortaan) P.
 4 + vom lieb P.
 5 schoep de gelegenhey] schuff die zehent (= de tiende) P.
 6 to ... munsteer] das munster zu bauen P.
 7 + zu P.
 8 ontboet ... anbeden] lobt yn in dem das er die aptgotter het verlossen und bettet der nit mer an P.
 9 omme dat] in dem das P.
 10 mocht P.
 11 - P.
 12 genant P.
 13 ordnung P.

Jueden koeren uut van hondert ende XL rabbi XV mesteren, de geleerdesten ende wolsprekenste. Doe overwan sant Selvester den eynen nae den anderen mytter hulpe Godes in sprekinge des hilligen Gestes ende mytter waerheit, also dat se gene weder reden tegen sunte Silvester niet mochten hebben. Doe leten se sick doepen, de mesteren alle ende all de myt Helenae gekomen waeren;¹ ende worden doe ghedoepet meer dan XII dusent, myt wyff ende kynt, ende bekerden syck toe den Cristelyken geloven. Do begavede de keyser sunte Silvester ende alle syne naekomelynge, ende gaff em de stat Rome ende dat lant ende vole steden. Ende doe hoeeff op de grote vervolginge de² Cristen, ende de Cristen hoeven sick an to vermeren; ende is seer der tyt nie soe grote vervolginge gescheen. Des³ synt wal daer nae falschers des geloven opgestanden, als de Ariacni ende ander ketteren, de mytter hulpe Gods synt verwonnen van sunte Gregorie, Jeronimo, Augustino ende Ambrosio. Daer nae toech Constantinus / over meer in Greken lant, ende bouwede daer ene grote stat, ende nomede de na hem Constantinobel; ende leet Roem demm paws.

ms.A f.464r

1 + und die uber horer P.
 2 der P.
 3 es P.

DEEL III-W

VERTALING VAN het tweede deel van het 'Pilgerbüchlein': beschrijving der zeven Romeinse hoofdkerken en van 91 andere kerken, gevolgd door een overzicht van staties en aflaten

§ 1 *Proloogje over de kerken te Rome en de genaden aldaar*

Hier nae steet gescreven de genaede ende afflaet ende oeck de hillichdome byden soeven hoefftkercken¹ toe Rome, ende voele wonderteyken ende geschickte toe Roem synt; oeck alle staciones in der kercken vanden heelen jaer.

Der hilligen paws Selvester de bescreyft in syn cronica,² dat to Rome synt gewest dusent ende veerhundert ende vyff kercken, der vole to broken synt. Uut den kercken de noch to Rome synt, hebben de hillige pawse geordineert ende gesat soeven hovetkercken, ende de myt groten³ genaeden ende afflaet begavet dan de ander kercken.

§ 2a *Eerste hoofdkerk: Sint Jan van Lateranen*

De eerste hovetkercke to Rom is toe Sunte Johan Latranen, ende ist de overste hovetkercke inder ganser werlt, ende was te voeren en pallaes des keysers Constantini. Doe he inder doepe van de uutsetticheyt⁴ wart, doe gaff heet den paws to ener kercken, ende bad do sunte Silvester, de em daer in gedopet hadde, dat he syne segeninghe ende genaede oeck daer to geven wolde. Doe sprack sunte Silvester: "Got de Here Jesus Cristus, de dy gereyniget hevet an der zele van sunden, anden lyve van uutsetticheyt, wyl reynigen alle cristen menschen de in desse kercke komen, van alle ere sunden. Oeck van Gods gewalt ende der hilliger aposttelen sant Peter ende Pauwel vergeven wy juu⁵ alle oer sunden ende alle eer misdaet, de daer inne gaen myt⁶ berouwe, ende genaede begeren." Doe Silvester / an den eerten gewalt krech,⁷ dat gescach anden IX dach inden derden harffstmaent, dat is op Sunte Theodoren dach marteler.⁸ Ende do sunte Silvester

ms.A f.464v

1 + und allen kirchen P.
2 *Actus Silvestri*, vgl. Levison, 'Schenkung', p. 166 e.v.
3 grosser (= grotere) P.
4 + gerainiget P.
5 yn P.
6 + andacht, mit P.
7 an den ... krech] am ersten weiheit die kirch P.
8 9 november.

dat ampt ende¹ wyngē vullenbracht hadde,² doe gaff he grote genade ende afflaet de kercken³ ontellick, ende in sunderheyt op den dach der kerckwyngē verghiffnisse⁴ van allen sunden van pyn ende scult, ende anden selven dach heet men des⁵ fest Salvatores. Doe de paws Silvester de genaede gaff, ende de Collecta over de genaede sprack, do spraken de engelen in yegenwoerdicheyt alles Romschen volckes, dat dat en yderman hoerde, de daer weren:⁶ “Amen”, dat is soe vole gesproken: Dat gheschee ende worde waer, toe warteyken ende bestedinge der genaden ende des afflats. Soe brachten de engelen dat angesicht doer de Gulden Poerte, dat noch boven an dat gheffelfft steet, dat⁷ yderman noch seen mach; we weyl⁸ de kercke is twemael verbrant, so hevet de brant dat ansicht niet gescadet. Item men deyt de Gulden Poerte to Sunte Johannes in de genaedenryken jaer op; sus⁹ toe anderen tyden is de Gulde Poerte toe gemuert. Daer synt oeck dre andere poerten, staen by een anderen. Welck mensche onder den dre poerten de weet¹⁰ niet welck de rechte Gulden Poerte is; daer omme gaet men doer alle dre poerten. Oeck we der doer geet, de is ledich van synen sunden als een mensche de eerst gedoept is, we dat doet myt beruwe ende andacht. Men mach oeck voer de selen doer de poerten gaen. Ende nae der by is een steen, daer op sunte Silvester standen hevet, doe he Constantnus ende de volcke den cristen geloven predekede, / ende den groten afflaet ende genaeden doe¹¹ gaff, dat hem selven daer voer vruchtete. Doe quam daer en engel van God, ende sprack: “Vrucht dije niet, God wyl de ghenade stede halden, ende wyl se sevenvolt vermannich volden.” Ende in de selven steyn synt gehouwen desse woert: aures audiencium.¹² Item de paws Gregorius hevet de kercke ander warff gewyt, nae den als se verbrant was ende gebroken van den Ariani ende ketteren. Unde he gaff soe vole daege afflats to der kercken, als des¹³ dre dagge ende dre nachte dropen waters regende; ende het berouwede em, dat he soe deep in dat screen der barmharticheyt gegrepen hadde. Doe verscheen em de Here Jesus, ende sprack: “Niet laet dy ruwen, Gregory, gyff meer, ick gelove dy,¹⁴ want voele volcks bedarff der genaeden.” Gregorys bestedigde alle den afflaet der kercken. Item de hillige pauws Boniffacijs bestedigde alle genade ende afflaet, ende gaff meer afflaets daer toe, ende sprack: “Dat afflaet datter is to Sunte Johannes Lateranen is ontellick, mach oek van niemant getelt worden dan van Got allene.” Sute Bonifacis sprack daer toe: “Selich is de moeder de dat kint geboren hevet,

ms.A f.465r

-
- 1 + die P.
 2 - P.
 3 de kercken] der kirchen (= alléén de St.Jan van Lateranen) P.
 4 - P.
 5 es das P.
 6 was P.
 7 das es P.
 8 We weyl] wer wilt. P.
 9 sunst (= anders) P.
 10 welck ... weet] weis man P.
 11 dar zu P.
 12 Jesaja 32:3b.
 13 es P.
 14 ick gelove dy] ich erlaub dir P.

de to Rom komet toe der kercken.” Ende besunder op en saterdach doer dat ganze jaer is stacio to Sunte Johans Latran.

Item boven den hoegen olter is ene yseren tralie; daer staen in de twe hoveden van sunte Peter ende Pauwel, de hillige aposttelen. Wan men de tonet, soe hevet¹ soe voele ghenaele ende afflaet, als² men in Sunte Peters kercke de Veronica tonet. Ende onder den hogen olter is dat graff sunte Johannes Ewangelista. Ende genck selves in dat / graff, doe he starven solde, ende eyn licht wolken ommebevenck hem int graff;³ ende daer nae doe dat licht vergaen was, doe vant men hemelsch broet int graff in syn hillige lichams stede. Voer den selfften alter is vergevinge dat darden deel aller sunden.

ms.Af.465v

Item over⁴ Sunte Marien Magdalenen olter is dit hier naebescreven hillichdoem. Dat purper cleet dat Onse Here Jesus Cristus an hadde, do Pylatus sprack: “Ecce homo”; ende den doeck de hem syn leve moeder Maria leet omme leggen byden cruce; ende een hemet Cristi; ende dre⁵ hantwele daer mede Onse Here Jesus Cristus syne jongeren de voete mede⁶ drogede; ende voele meer helichdoem, van Santa Maria Magdalenen ende vole andere hillige stucken. Dat hilichdoem toent men op Karsdach,⁷ ende men nomet elck in sunderheyt.

Item inder sacristien is dat alter daer sunte Johannes mysse op hevet gelesen. Op den alter is de Archa des Alden Testaments, ende boven der Archa is de roede Moysi. Oeck is der boven de taeffel daer op Onse Here Jesus Cristus hevet myt synen jongeren dat aventmael op geeten. Ende an donderdach in der Passie weke soe brenget men de taefel inde kercke,⁸ ende alle lueden de leggen broet daer op, ende beholden dat Got toe love ende toe eren.

Item daerna op den trans byder Gulden Poerte⁹ soe komet men in ene capelle; daer in is eyn alter steyn. Daer op den steen soe is gespeelt worden omme de clederen Ons Leven Heren Jesu Cristi; ende de joncffrow Maria is daer op geseten, doemen oeren soen Jhesum Onsen Heren ende Got vanden cruce nam, ende em in oren schoet gelecht wort. Inder selven capelle synt dre poerten, daer doer de Here Jesus is doer ghe-/gegaen in syner martelien to Jerusalem; ende we daer doer geet myt andacht, de hevet vergevinge van allen sunden.

ms.A f.466r

Item daer na komt men op den ganck, daer hangen de eersten clocken; seggen de lueden dat se vanden hemel synt gekomen – laet ick berusten off dat soe sie. Voer den selven gebuuwe buten der kercken daer is eyn groert koperen man op een pert; is in voertyden eyn hoefftman toe eren gemaect worden, soe doer¹⁰ sulke eren van den Romeren verdent hevet, als men secht.

1 + man P.
 2 + wann P.
 3 hem int graff] das grab P.
 4 ober (= boven) P.
 5 die P.
 6 - P.
 7 ostertag P.
 8 brenget ... kercke] thuet man in herfuer P.
 9 porten (= poorten) P.
 10 soe doer] der P.

Item daer nae komt¹ in eyn capel, daer in is en altersteyn. Daer staen op vyff teyken der vingeren. Op den steen is² Maria de moeder Gods in eyn onmacht gevallen, doe haer verkondiget wort daer³ oer soen Jesus Cristus ghevangen was; soe wolde se hoer holden an den steen, ende de tekenen synt an den steen gebleven. Inder selver capell boven daer doer⁴ is dat eerste cru crucifix⁵ dat inder warlt gemaket is in ghedechtnisse syner martelie.

Item daer is oeck een stenen trappe, de hevet XX ende achte trappen; de was to Jerusalem an Pylatus hues. Up der selver trappen wart Cristus voer Pylatus gebracht ende verordelt; ende we de trappe op geet in andacht offte off geet, de hevet, soe vaeke als he dat doet, van elcke trappe IX jaer afflats. Ende⁶ daer is eyn yseren tralie, daer op is eyn cruceken;⁷ daer is de genade twevolt. Op de selve stede is op⁸ Cristus op de kne gevallen. We de trappe kneende op krupet, de verlosset daer mede ene sele, daer he voer biddet, wal solde de sele⁹ an den joncsten dach inden fegevuer liggen, als he op elcke trappe eyn Paternoster leset ende en Ave Maria lesen. Ende beneden by / der trappen is een koperen hovet ende een hant myt ener koevel¹⁰ gestanden, nu in Capitolio. De kugel beduedet de warlt, de hebben de Romer onder ore gewalt gehat. Boven tegen de trabbe steet een witte stenen suel; de is int middel geschoert do Cristus gecruciget wort. Item daer¹¹ komet men an enen alter. Daer is een mormelsteen;¹² daer op hebben de hilligen XII apostelen misse gelesen. Daer op des saterdages lesen vele presteren daer misse op van andacht.

Item daer is oeck eyn lovelycke capelle, ende heet Santa Santorum; daer in is groet hilichdom ende genaede. Daer was ens eyn eerlick guet¹³ Romer, de was bewarer der capellen. Ende an een hoechtydlyken dach vroe do sat he voer de cappelle, ende bewaerde de. Doe wort he inden geest verrucket, ende sach dat sunte Gabriel ende sunte Michael myt anderen engelen den alter toe bereyden. Doe quam sunte Peter, an gecledet myt pawslyken ornaementen,¹⁴ myt twen leviten, sunte Lawrentz ende sunte Vincentz, oeck in oren ornamenten;¹⁵ ende se spraken dat Confiteor. Petrus las de misse, Vincentius de epistel, Lawrencius dat ewangelium. To den ampt quam Jesus myt syner lever moder ende myt alle den XII apostelen, ende bleven byden ende der missen, ende sceyden daer nae weder hen; ende bleff niemant dan sunte Johannes Ewangelista. De genck to den Ro-

-
- 1 + man P.
 2 . es ist P.
 3 das P.
 4 daer doer] der thuer P.
 5 cru crucifix] crucifix P.
 6 + an der selben staffel P.
 7 daer op ... cruceken] ist ob einen crutzelin P.
 8 - P.
 9 de sele] die selbis (sic) (= de ziel tot) P.
 10 kugel P.
 11 darnach so P.
 12 daer is ... mormelsteen] ist marmelsteinen P.
 13 eerlick guet] andachtiger (= vroom) P.
 14 ornat P.
 15 ornaten P.

mer, ende roeret em an, ende sprack: “Hevestu de dingen geseen, de hier gescheen synt?” “Jae”, sprack de Romer. Doe sprack sunte Johannes: “Gae to den hilligen vaeder den paws, / ende segge em de gescickede de geschen synt; als dan so vind ghy¹ op den alter den kelck myt de sacrament ende ordamenten,² den sunte Peter myt em vanden hemel brachte.” De hillige vaeder de paws, de doe daer was, vernam doe he quam ende vant de waerheyte ende waerteyken.³ Doe wort eyn twydracht. De paws wolde hebben dat hilichdoem, soe wolden de Romer hebben. Soe beslote de paws dat hilichdoem⁴ capellen op⁵ den alter, ende vermakede dat myt enen starcken yseren tralie, ende tralyde oeck den alter; ende worff de slotel in de Tyber, want geen mensche is weerdich dat hilichdoem toe roeren. Unde daer daer⁶ darff geen paws noch cardinael, geen biscop noch geen prester misse inder capelle lesen, van weerdicheyt⁷ der capellen. Ende is mytten hilichdoem besloten worden dat hovet sunte Lawrencius, de is hovet-heer der selver capelle. Inder capel is vergevinge aller sunde van pyn ende scult; ende daer darff geen vrow inde capelle komen byden hoegen swaren ban, men mach daer wall in seen. Inder selver capell is oeck dat ansicht Ons Heren Jehesu Cristi Salvatores,⁸ dat sunte Lucas dat belde hevet ghemaelt doer begeringe wylten Marie der moeder Gods Jesu Cristi. Ende he maelde soeven jaer daer an, ende konde nie de gestalt den belde maken, als he geerne gehat hadde. Ende als he eenmael sat voer den bilde, doe wort he entslapen; ende doe he daer nae ontwaekede, doe was dat belde gemaeket inder gestalt als heet geerne gemaeket hadde. Dat belde is kostlyck gesyrt / myt golde ende silver, ende men doet dat op en Karsdach, unde an Oesterdach⁹ doet men dat op, ende lat dat open¹⁰ ende lat dat open an den dach Salvatores,¹¹ ende lat dat open acht dagen. Oeck soe dracht men dat myt lovelycker processie an Onser Lever Vrouwen dach eer Scheydinge Marie¹² toe Sante Marie Maioer, ende lat dat daer een nacht. Ende we daer myt hen¹³ geet, de hevet vergevinge syner sunde van pyn ende scult; ende voer welke sele he biddet de inde fegevuere is, de wort verlosset uut der pyn. Daer is een capelle in eynen oert, dar is dat belde Ons Heren Jesu Cristi gemaelt; dat hevet een vertwyvelt mensche een¹⁴ geworpen, daer een wonder geschach, ende daer leep bloet vanden belde. De sunder kreech ruwe, ende bichtede de sunde ende alle syn sunden enen prester. De prester verwonderde sick

-
- 1 de gescickede ... ghy] die geschicht als du dann gesehen hast und zu worzeichen so fint er (= de paus) P.
 2 die ornat P.
 3 paws ... waerteyken] past (sic) do er das vernam da kam er und fant die warzeichen P.
 4 + inder P.
 5 ob (= boven) P.
 6 - P.
 7 + wegen P.
 8 salvatoris P.
 9 Pasen.
 10 ende lat dat open (2e)] – P.
 11 salvatoris P; de zondag na Pinksteren.
 12 15 augustus.
 13 + und her P.
 14 + spiler P.

der sunde, ende sach an een crucifix Onses Heren, ende dacht: "Also weynich als dat belde des crucifix van der want hen over mach komen an de ander want, also weynich mach ick dij dat vergeven." Ende sach dat belde an. Ende de wyle he neder sach, ende daer na weder an wolde seen dat crucifix¹ hen over nae den willen Gods, als men des noch mach seen toe eyn teyken dat de barmharticheyt Godes grondeloos is. De prester apsolveerde doe den sunder; de wort from, ende hoede sick daer nae voer sunden.

§ 2b *Tweede hoofdkerk: Sint Pieter in het Vaticaan*

ms.A f.468r De ander hoevetkercke is to Sunte Peters munster, ende legget an enen barch, de heet Vaticanoe. /Toe der selver kercken soe gaet men ene stene trappe up van XXXVI trappen hoech. We daer op offte aff geet in gueder andacht, de hevet van elcke trappe V² jaer afflats up rechter penitencie.³ Dat hevet de paws Alexander geven. Als men hen in komet, doe hetet⁴ in dat Paradys. Daer in is⁵ een koperen knop groet; de stonde op der kercken to Marie Rotonda, de wyle de was en tempel der affgode. Doe men de kercke wyede, doe fuerde de duvel den knoep hen wech, ende worp den inde Tyber; ende men hevet den doer wonder daer heer ghesat.

Item daer is een capel, daer hevet sunte Peter misse in gelesen vaeke. Daer is voele hilichdoems van voele hilligen,⁶ van vole hillige pawsen ende van martelaren ende van joncfrouwen. Daer is oeck groet afflaet.

Item voer Sunte Peter munster daer is Onser Lever Vrouwen Marie der joncfrouwe belde gemalet; ende eyn overgeven vertwyvelt speler de vloekede daer der joncfrouwen Marie, ende warp se myt enen steen. Daer is een wonderlyck teyken gescheen, dat daer bloet is uut⁷ geffloten, ende gesprengt op eyne steen, als men noch dat teyken seet op den steen; ende is een yser tralie⁸ over gemaket. Ende an der selver stede brack de duvel den speler den hals, ende fuerde hem hen myt lyff ende zele inder helle.

ms.A f.468v Item in Sunte Peters kercke synt hondert alter, ende toe ytlyken alter synt geven XVIII jaer afflaets ende soe voele karenen. Van den hondert alter /alter⁹ synt gesat VII hovet alter; de hebben vele meer afflats dan de ander. Der eerste hovet alter is der Hilliger Dryvaldicheyt. De ander is der Selen alter; sunte Gregorio den wart daer gheopenbaert, he solde bidden. Doe bat he voer de gelovige zelen, ende he wort¹⁰ van God doe inder misse geopenbaert, woer¹¹ welcke sele

-
- 1 + da war es P.
 2 .si. (= zeven) P.
 3 up rechter penitencie] uffgesatzter buesz P.
 4 + es P.
 5 Daer in is] da ist in der mit P.
 6 van voele hilligen] – P.
 7 + dem pild P.
 8 + dar P.
 9 – P.
 10 he wort] er warb P.
 11 – P.

men op den alter eyn misse dede, de niet verdomet were, de worde van stunden an verlost van ore pyne. De darde hovet alter is Sunte Gregorys alter des pawes, de daer lyffachtich licht, ende op¹ den selven alter is een tabernakel. Op den selven wyst men dat hovet sunte Andres des hilligen apostel, daer² eyn lyfflyck broder sunte Peters is geweest, ende tonet oeck dat hovet des hilligen cristlyken lersers sante Gregorio. Daer is besunder groet afflaet ende genaede; unde we op den selven alter leset XXX missen,³ de verlosset ene zele uut den vegevuer, daer he voer biddet. De veerde hovet olter is Onser Lever Vrouwen alter, daer men alle dage op singt, neven Sunte Peters capelle. Op den selfften alter steet een tabernakel, daer in is besloten dat spere daer Onse Heer Jesus Cristus anden cruce mede in syde gesteken wort.⁴ Dat seste altaer is to Sunte Lucia altaer.

Dat soevende hovet alter is Sancta Veronica, daer men dat antlaet Onses Leven Heren Jhesu Cristi tonet. Ende als men dat toenet, soe verdienen de Romer⁵ VIII dusent jaer afflats, ende de over barch off over meer daer komen, de verdienen XII dusent jaer afflats, soe vaeke ende mannich-/warff als se dat seen, ende oeck soe voele karenen, ende dat dardendeel vergevinge aller sunde van pyn ende scult. Item by der Veronica alter is de Gulden Poerte, ende is lange tyt to gemuert geweest, ende by menschen gedencknisse nie geopent west. Ende inden jaer als men telt nae Cristus boert M ende vyffhundert, doe paws Allexander de seste in syn achte jaer regeerde, dede⁶ de poerten op myt syner eygen hant; daer by weren alle cardinalen ende biscope to Rome. Doe wort dat soe bestediget, dat de poerte alle hondert jaeren en mael op solde doen, ende solde de dat selve ganse jaer open laten; ende we myt andacht doer de poerte geet, de hevet grote genade ende afflaet. Item onder der Gulden Poerte is en alter, daer synget alle Cristnacht⁷ de Crismisse op. Daer nae is eyn alter,⁸ ende daer seleft by hanget dat seel ende strick daer⁹ sick Judas selven gehangen hevet, de Cristum Onsen Heren hadde verkofft voer XXX penningen.

Item inder kerckwynginge, als sunte Silvester dat Godes hues Sunte Peters munster so gewydet hadde, dat is achte dagen nae Sunte Martinus dach,¹⁰ so is daer soe voele afflaets, dat des niemant tellen mach dan Got allene, ende vergevinge aller sunde.

Item in¹¹ allen festen ende hoechtydelicken daegen ende op Ons Leven Heren Hemelvaerds dach; item oeck op alle Onser Lever Vrouwen daegen, soe is daer dusent jaer afflaets; ende in¹² allen Sunte Peters daegen dusent jaer afflats; ende

1 ob (= boven) P.

2 der P.

3 leset XXX missen] lest XXX meß lesen P.

4 + der funft haubt altar is zu sant leo des pabst und da ligt er leibhafftig P.

5 + VII tusent iar ablas und die uß den castellen umb Rome sint P.

6 + er P.

7 alle Cristnacht] man am Cristag P.

8 + heist zu sant Symon und Judas der heiligen zwolfpotten die ligen beyde leibhaftig ob dem selben altar P.

9 + an P.

10 18 november.

11 an P.

12 an P.

ms.A f.469v

oock soe vole karenen oeck sonder den voergenomten afflaet, de to den muster¹ geven is. Item byden hoegen alter is alle dagen XVIII jaer afflats ende soe vole karenen. / De paws Gregorius hevet geven alle pelgrimen, de daer komen in gueder meninge to Sunte Peters alter, vergevinge aller sunden ende affneminghe der geloeffnisse, de de menschen gelovet hebben, ende niet² vollenbrengen mach. Oeck so en mensche vaeder ende moeder bloet gelaten hevet, soe he daer berouwe voer hevet, wert³ hem vergeven.

Item onder den hoegen alter is eyn keller; daer in liggen sunte Peter ende Pawls, ytlycke de helffte. Daer synt to verdenen veer dusent jaer afflats.

Item byden choer alter liggen XIII dusent martelaren, ende men hanget hier voer⁴ Ons Heren Hemelvarst dach eyn doeck, ende lat den hangen tot Onser Lever Vrouwen dach Sceydinge.⁵ Dat selve doeck leet sunte Gregorius decken over de hillige martelaren, de daer⁶ over alle inder stadt ende om de stadt leet op graven; ende voerden de to Sunte Peters wal dre ganse manet alle dagen op wagenen, ende dat doek deckede⁷ alle wege over dat hilichdom. We onder den doeck heer off hen geet in guden voersaet ende rechter meyninge, de verdent XL dusent jaer afflats, ende also vole karenen. Oeck soe eyn mensche voer ene zele toe soeven maelen daer onder hen geet, ende spreckt alsoe vaeke VII Pater Noster ende VII Ave Marien, de selve sele de niet verdomet is, daer he voer biddet, de wort verlosset; is oeck de sele in vrouden, so komet⁸ der selven zelen to vrouden, ende den menschen to nut ende vergevinge syner sunden.

ms.A f.470r

Item in Sunte Peters munster staen XII vitte stenen pylers. De / synt kostlyken uitgehouwen, ende de synt gestaen in den tempel Salmonis to Jerusalem. An der selver pyleer eyn heve⁹ Cristus gelenet an myt synen rugge, doe he inden tempel hadde gepredicket. De selve pyleer is omme getraliet, ende als men enen beseten menschen inde tralye an den pyleer settet myt syn rugge,¹⁰ soe wort he verlosset. Beneven den coer olter is eyn hostia des hilligen sacramentis in enen tabernakel; de hevet sunte Peter selve geseigent. Toe der rechter hant geet men in ene capelle. Daer steet en pyleer, daer an stunt een cruce. Dat cruce kusset en arm vrouwe. Doe genck daer¹¹ ene ryke vrouw daer, ende wysschede dat crues, ende woldet daer na kussen. Doe voer dat cruce to rugge den dach,¹² ende wolde sick niet kussen laten. Dat crues sicht men oeck¹³ in der hoege. Item beneven den hoegen alter is eyn altersteen van roeden mormelsteen. Daer op hevet men sunte Peter

-
- 1 munster P.
 - 2 de menschen ... ende niet] der mensche gelobt hat und nit volbracht und nit P.
 - 3 + es P.
 - 4 + op P.
 - 5 Maria ten Hemelopneming (15 augustus)
 - 6 er P.
 - 7 + er P.
 - 8 + es P.
 - 9 hat P.
 - 10 settet ... rugge] sperret (= opsluit) P.
 - 11 - P.
 - 12 to ... dach] uber sich zu dem dach (= dak) P.
 - 13 noch P.

ende sunte Pawls gedeelt oer hillige lichamen; ende elcke halve lichamen¹ to Sunte Peter, ende de ander twe delen in Sunte Pawls kercken gedragen.

Item to² lichter hand des choers alter is eyn capelle; de is myt yseren omme gentaliet. Daer in is en stoel, daer op sunte Peter hevet in syner pawslyker werdicheyt hevet in³ geseten; ende is daer een cleyen ketten, daer men sunte Peter⁴ syn hande gebunden in de gevencknisse.

Item als men gaet in Sunte Andres capelle, int mydden steet en alter, daer onder ligget sunte Johannes Cristostimus, demen nomet Johannes mytten gulden mont.

ms.A f.470v

Item in Sunte / Peternelle capelle daer is een altersteen, daer in hevet sunte Peter in⁵ gescryet eynen groten rinen als soe wyt als twe vinger, doe he Cristum versacket hadde. Ende daer by is sunte Peternellen⁶ graff; sunte Peternelle de sant Peters dochter is gewest.

Item in der capelle de men nomet Sunte Martins capelle, daer is een groet koperen belt sunte Peters; de sit daer, ende tonet daer syne voten⁷ to kussen. Ende we de selve voeten⁸ kusset, de hevet alle de genade, also off he den paws syne voete⁹ hadde gekusset.

Item midden inder kercke licht de weerdige prester Beda.

Item daer is oeck ander hilichdom to Sunte Peter. Item daer is dat hovet sante Sebastiani; dat hovet sunte Lucas ewangelista; dat hovet sunte Jacob marteler; eyn arm Longini des ridders, de Onsen Heren doer syn rechter syden stack myt enen speer anden cruce; een arm van sunte Andrea XII apostelen; ende oeck vole ander grote hillichdom. Ende is daer vole genade ende afflaet. Daer weer vole van to scriyven.

§ 2c *Derde hoofdkerk: Sint Paulus buiten de Muren*

De darde hovetkercke is toe Roem sunte Pawls der XII apostelen, buten dar stat by den torn.¹⁰ Alsmen geet toe sante Pawls, is daer en barch bynnen der stat mure,¹¹ de van al der werlt eertyck is gemacket worden. Do de Romer gueds genoch hadden, ende niet goldes off sulvers begeerden, doe geboeden see toe geven voer den tijns dat ertryck in¹² aller warlt in kannen. Doe worpen se de stenen kannen op eynen hoepen. Uut der mennichvoldicheyt der kannen mytter eerde soe wort daer een barch van. Ende by der selver poerten / is dat graff Romelus

ms.A f.471r

-
- 1 gelassen P.
 2 + der P.
 3 hevet in] – P.
 4 + hat P.
 5 - P.
 6 sunte Peternellen] das P.
 7 tonet ... voten] recket sinen fues (= enkelvoud) P.
 8 de selve voeten] den selben fues (= enkelvoud) P.
 9 syne voete] seinen fues (= enkelvoud) P.
 10 torn] thor (= poort) P.
 11 bynnen ... mure] – P.
 12 uß P.

ende Remus, de Roem eersten gebouwet hebben, als inder cronica gescreven steet. Nicht veer van der poerte steet een breed steen; daer in is gehouwen de gescryfft. Do sunte Peter Sunte Peters kercke wyede wort van sunte Gregorys den paws; ende wolde¹ oeck op den dach sunte Pawls kercke wyen. Doe daeledede sonne. Do kneede he neder op dat blote eertryck, ende bat God omme belenge des dages; ende genck oeck daer nae toe Sunt Pawls, ende wyede de kercke. Ende de son bleff stil staen. Ende do de wyinge vullenbroch was, ende sunte Gregorys mytter processie weder inde stat gengen, noch stont de sonne an de stede, als he Got aff gebeden had. Ende doe se inde stat quemen, doe wast duester nacht² alle de inder stat weren bleven; ende de myt em weren gaen buten by de wyinge de hadden lichte sonne ende dach. Unde oeck en weynich vort bet steet een stenen pyler. Daer seden sunte Peter ende Pawls guede nacht, ende sceyden van malkanderen,³ als men se leyde uuter stat ende men se doeden wolden; ende daer was so voele volcks, ende om der groter gewalt⁴ wegen, datter niet een oploep worde, soe voerdemen sunte Peter weder in de stat Rom; ende em wort ene platte gescoren als eynen narren, ende he wort gecruciget op den barch Montorio mytten hovet onder sick gekeert. Sunte Pawls wort syn hovet affgeslagen; des selven is ghescheen toe Sancta⁵ Anastacio, datmen noemet tot den Dren Burnen. Vander selven kercken vindestu hier nae gescreven⁶ den afflaet ende genaede de daer is.⁷ Item daer is oeck anden achten dach Sunte Merten biscop⁸ – als de kerck gewyt is worden – acht dusent jaer afflats ende vergevinge aller sunden.

ms.A f.471v

Item onder den choer alter daer liggen sunte Peter ende sunte Pawls, ytlyker de helffte van oer lichaem. / Unde beneven ande sueder syt⁹ de choer alter steet en crucifix groet, ende hevet een hovet op de luchter syde. Daer hevet sunte Brygitta sprake mede gehalten, ende onderwyst van syn pasie ende lyden.¹⁰ Daer is oeck ander hilichdom to Sunte Pawls. Item een arm van sancta Anna; ende sunte Pawls staff, ende de ketten daer he an ghevangen is gelegen; eyn arm van sunte Nicolaus; ende een stuck vanden cruce sunte Andreas XII apostel; ende vole meer hilichdom. Ende daer is vole genade ende afflaet; daer vole van weer to scriyven.

-
- 1 do sunte ... wolde] da sant gregorius het geweiht sant Peters munster und wolt P.
 - 2 + voer P.
 - 3 seden ... malkanderen] gesegent sant Peter und sant Pauls ein ander P.
 - 4 welt (= menigte) P.
 - 5 sant P.
 - 6 Zie Deel III-W § 3a; zie p. 550.
 - 7 de daer is] + item in der kirchen sant Pauls ist XLVIII iar ablas und so vil karein und das dritteil vergebung aller sunde und an allen sant Pauls tagen so ist da tusement iar ablas P.
 - 8 De drie (niet twee) dagen onmiddellijk vóór Hemelvaartsdag.
 - 9 an ... syt] – P.
 - 10 steet ... lyden] ist ein crucifix das selbe hat geredt mit sant Brigitta P.

§ 2d *Vierde hoofdkerk: Sinte Maria de Meerdere*

De veerde hovet kercke to Rom is toe sunte Marie Maioer, ende heet to Onser Lever Vrowwen toe den snee. De name komet also heer. De jonckffrowe Marie verscheen enen Romer; de had vole gueds, ende had gene arffgenamen. Ende sprack: he solde oer ene kercke bouwen. Ende de Romer genck voer den paws, ende sede hem des gescheds.¹ Nu was de joncfrowe Marie den paws oek voer komen in gesicht als den Romer. Doe sprack de paws: "Ick weet niet, waer hen ick de kercke hen² bowwen sall." Doe sprack de joncffrowe Maria: "Waer du morgen enen nien gevallen sne vindes, daer salmen my de kercke tymmeren." Nu wast inden august, so ist an de heteste tyt als inden jaer. Doe vel daer eyn snee cyner ellen dick, daer ytsunt de kercke steet, ende ander geen snee. Doe quam de paws mytten cardinalen, ende mat dee wyde ende lencte, ende lach daer den eersten steen. Ende doe de gebowet wort, doe wyede de paws de kercke in de ere Onser Lever Vrouwen Maria. / Also heet se noch Marie to den snee. Daer synt alle dage XLVIII jaer afflats ende soe vole karien ende dat dardendeel vergevinge aller sunden. Inden choer alter daer licht sunte Mathias XII appostel; daer steet by gescreven: Tu qui legis sias quod³ requiescit in pace Mathias. In den anderen alter toe der rechteren hant licht sune⁴ Jheronimus der hillige lerer. To der lucher syden des choer alters is Onsser Lever Vrouwen belde, dat sunte Lucas gemaelt hevet. Inderr kercken is dit hier nagescreven hillichdom: de wege daer Cristus in syner kintheyt in gelegen hevet; eyn stuck van den hilligen cruce; eyn arm van sunte Tomas eertsbiscop ende syn gewaede; een arm van sunte Cosmas; de kinne van Sacharias, Johannes Baptisten vaeder; een arm van sunte Mattheo; een arm van sunte Lucas ewangelista; item des hoys, der Jehsus⁵ inder krybben op gelegen hevet; een hemt Cristi, dat he in syn joeget hevet gedragen; van Onser Lever Vrowen melck;⁶ van oren cleyderen; ende meer vole hillichdoms. Dat toenet men an Oesterdach⁷ toe vespertyt. Item zto Oesteren ende to Pinxteren ende op Onser Lever Vrowen dach Hemelvaert⁸ is vergevinge inder kercken van pyn ende scult. Paws Gregorius de VIII hevet de kercke gewyt, ende hevet daer to geegeven an den dach der kerckwynginge dusent ende XL jaer afflats ende dat dardendeel vergevinge aller sunde. By der kercken steet⁹ schoen pallaes des paws.

ms.A f.472r

-
1	gesicht P.
2	- P.
3	sias quod] hic scias quia P.
4	sant P.
5	cristus P.
6	melck] gespon (= moedermelk, spinsel) und P.
7	Pasen.
8	15 augustus.
9	+ ein P.

§ 2e *Vijfde hoofdkerk: Sint Laurentius buiten de Muren*

ms.A f.472v De vyffte hovetkercke is to Sunte Lawrens ende Sunte Steffen; de liggen daer beyde lyffachtich onder den choer alter. Daer synt alle dage XLVIII jaer afflats ende so vole karenen ende dat dardendeel verge-/vinge aller sunden. Daer is een breet mormelsteen, hevet voele gaeteren; daer op is de roester ghelegen, daer men up sunte Lawrens hevet gebraeden ter doete. Welck mensche den steen ende graff daer seet,¹ de verdeent to elcker tyt² VII dusent jaer afflaets. Daer steet oeck gescreven: wanneer een mensche alle mydweken genge inden gansen iaer daer to, de verlossede ene zele uut den fegevuur; dat hevet sunte Lawrens verbeden. Daer is hilichdom inder kercken: de kanne daer sunte Lawrens sunte Ypolitus mede doepete. Sunte Lawrens hadde geen water inder vencknisse. Doe heet em de engel Goedes toe der rechter hant grypen, ende de eerde³ ontspronck een borne inder gevencknisse. Alsoe dopete⁴ sunte Lawrens mytter kanne water, ende doepete sunte Ipolitum ende de anderen de syne bewaerers weren inder gevencknisse. Oeck synt daer steenen, daer mede sunte Steffen is mede gesteniget; ende anden eersten⁵ steen is noch bloet van sunte Steffan. Daer is oek vole ander hylichdom.

§ 2f *Zesde hoofdkerk: Heilig Kruis in Jeruzalem*

ms.A f.473r De seste hovet kercke to Rom is toden Hyllige Cruce. De selve kercke hevet gestichtet santa Contancia des keysers Constantinus dochter, ende wart gewyet inden XIII dach merts. Inden choer alter liggen⁶ twe hillige martelaren, sunte Cesarius ende sunte Anastacius. Daer is alle daegen XLVIII jaer afflaets ende soe vole karenen ende dat dardendeel vergevinge aller sunden. Oech hevet pawv Silvester alle sondage ende alle midweken doer een gans jaer dat ghtwivaldiget. Sunte Silvester, sunte Gre-/gorius,⁷ sant Pelaius, santa Honorius, alle de genamte pawven hevet ytlyck geven dusent jaer afflats enen ytlyken menschen, de doer Godes wyllen daer komet; ende alsoe balde als he uut geet van synen huese, so he to der kercken wyl, ende off he storve onder wege, so soelen⁸ em alle syne sunden vergeven syn. Op sunte Anestacius dach ende op sunte Cesarius dach – de is an Aller Hilligen dach⁹ – ende op den twe Hillige Crues daegen,¹⁰ soe is daer vergevinge aller sunden. Daer is ene capelle, de heetet to Jerusalem; daer vint men den schat der genaden. Inde selve capelle doer¹¹ gene vrouwe in

-
- 1 sucht P.
 2 fart P.
 3 ende de eerde] an die erde do P.
 4 schopft P.
 5 anden eersten] an einem P.
 6 + die P.
 7 + sant Alexander sant Nicolaus P.
 8 sollen (= zullen) P.
 9 1 november.
 10 De drie (niet twee) dagen onmiddellijk vóór Hemelvaartsdag.
 11 thar (= mag) P.

gaen doer dat ganse jaer, dan op sunte Benedicte avent, als de capelle ghewyt is worden, dat is de XX dach inde merte. Item de capel is sunte Helenen slaepkamer geweest.

Item op der kerckwyinge soe is daer vergevinge van pyn ende sculde; ende nemant darff daer misse in lesen dan de paws allene. Inden alter is dat seel, daer mede Cristus an dat cruce mede¹ wort gebonden, eer he ant cruce wort genagelt; ende is daer oeck eyn stuck vanden rock Ons Heren; ende een sleyer van Onser Lever Vrouwen; ende is oeck daer vanden sponcien, daer Cristus anden cruce mede gelavet wort myt etick ende galle; ende synt XII doernen vander doernen crone, daer mede Cristus ghekronet wort; ende vanden rock sunte Johannes Baptista; ende van asschen ende bloet sunte Lawrens; ende ene pulle vul balsums, daer in swemmet dat hoveit sunte Vincents; ende twe beker, inden enen is Onser Lever Vrouwen melck, inden anderen Ons Leven Heren bloet; item een groet stücke van den hilligen cruce; / ende hilichdom van sunte Peter ende Pawls. Ende² is oeck vele ander hilichdom daer³ niet bescreven is. Item inder kercken in felleste de twe bogen⁴ inder muere is vonden den⁵ titel Jesus Naezarenus Rex Judiorum. Daer by is oeck en groet stuck van den cruce des schekers, de toe der rechter syden henge, do Cristus Onse Lieve Heere gecruciget wort. Daer licht een venster op den twebogen,⁶ dat ment wal seen mach. Inder sacristie is een stuck van den Hilligen Cruce ende⁷ heel naegel, daer mede Cristus an dat cruce mede genagelt wort, ende vole ander hilichdom; toentmen inden jaer vyff mael: op Witten Donderdach in de Passie weke, op des Hilligen Crues dach Vindinge,⁸ op des Hilligen Crucis dach Verhevinge,⁹ ende to der kerckwyinge,¹⁰ ende als daer stacio inder vasten is.

Item voer der kercken is eyn ront mermel steen, daer up de paws de sick den duvel hadde overgeven op dat he paws mochte worden, to stucken ghehouden is; ende den duvelen de daer komen weren in voegellen gestalt, de stucken worden hem voer geworpen; de foerden de stücke all hen, dan alleen dat harte dat muchten se niet hen fueren. Dat was een guet teyken syner genaden.

§ 2g *Zevende hoofdkerk: Sint Sebastiaan*

De sovende hoveit kercke toe Rom is to Sante Sebastiaan ende Fabiaan; daer liggen se beyde, ende legget oeck sunte Seffen¹¹ paws. Ende is daer / dat pulver

-
- 1 - P.
 2 es P.
 3 das P.
 4 in ... bogen] ob dem swipogen P.
 5 vonden den] von dem P.
 6 Daer ... twebogen] Das ligt im fenster ober dem swipogen P.
 7 + ein P.
 8 3 mei.
 9 14 september.
 10 Kerkwijding van Santa Croce in Gerusalemme is op de Vierde zondag in de Vasten of op Goede Vrijdag (zie p. 566).
 11 oeck ... Seffen] auch da sant Steffan P.

van den Soven Slapers. Daer is oeck de staff, doe¹ de engel sunte Gregorio verscheen, ende to em sprack: "Hier is de stat daer en ytyck mensche verwarven mach vergevinge alle syner sunden van pyn ende scult, we gebichtet hevet ende berouwe syner sunden." Daer² hevet oeck de engel Gods sunte Gregorio daer to aldaer³ gedenet, ende daer is alle sondach inde mey vergevinge van pyn ende scult. De hillige vaeder de paws⁴ Silvester, sant Gregorius, sant Alexander, sunte Nicolaus, sant Pelaius, sunte Honorius, sante Johannes hebben geven ende bestediget ende gegeven⁵ XLVIII dusent iaer afflats, wanneer een mensche daer kumpt in gueder meyninge, ende rouwe hevet voer syn sunden. Item daer is Sunte Calixtus kerckhoff. Daer⁶ is een grufft onder de eerde, ende geet wyt ende veer onder der eerden. Men mach daer selves veer graven onder dat eertryck. De Cristen vloegen inde grufft, domen se soe seer vervolgede. Inder selver grufft liggen XLVI hilliger pawsen, de al oer genade daer to gegeven hebben. Daer liggen oeck ytyke martelaren ende hilliger ende joncfrouwen;⁷ men hevet hoer vole verheven doer kristlyken leve⁸ willen. Daer is vergevinghe aller sunden, we daer myt andacht doer geet. Men mach daer voer andere parsonen daer doer gaen, de in genaden synt. Men mach⁹ daer oeck voer de zelen doer gaen; de machmen daer verlossen van oer pyne, welcke de up den wech der zelichey is ofte niet verdompt. Ende byden hinderen alter licht sunte Steffen paws. Daer / over is een iseren tralie; daer is seven dusent jaer afflats. Inde capellen licht sunte Lucina, hevet sunte Sebastiaen begraven. De hevet ock eren pallas geven toe ener kircken, Gode to eren ende den hilligen marteler sunte Sebastiaen.

ms.A f.474v

Item men lest inden legende¹⁰ van sunte Sebastiaen: als daer een pelgrom uut geet inder meninge dat he toe Rom wil gaen toe Sunte Sebastiaen, ende storve onderwege eer he daer queme, de had alle de genaede der kercken, gelyck off he daer komen were.

Item achter der kercken is¹¹ en putte. Daer in synt gevunden worden de hillige lichamen sunte Peters ende sunte Paws; ende hebben daer gelegen, hent datmen screff nae Cristus boert dre hondert ende XIX jaer. De hebben getoent de Soven Slapers den paws; ende doe de lichamen getonet weren, velen se to pulver voer den paws Urbaen. De hillige vaeder Urbaen dede dat pulver in enen sarck, dat is noch inder kercken. Daer is in der krufft chatecumbis alle dage soe vole afflats ende genaede als in Sunte Peters kercke Vaticano.

Item daer steet oek een suel inder kercken voer der sacrastien, daer an is sunte Sebastiaen gescoten worden, de machmen wal seen ende angrypen.

-
1	staff doe] statt da P.
2	- P.
3	to aldaer] zu altar P.
4	vaeder ... paws] veter die pebst (= meervoud) sant P.
5	ende gegeven] - P.
6	das P.
7	beichtiger (= belijders) P.
8	lieb P.
9	auch P.
10	leben P.
11	+ ein grufft heist cathecumbis darinn ist P.

ms.A f.475r

Item daer is by der kercken dat hillichdom: de steen daer God selven op gestaen hevet, do he¹ sunte Peter to Onsen Leven Heren sprack: “Domine quo vaedis? Waer wiltu hen?” Jesus sprack: “Ick wyl to Rom, / ende wyl my² eyns crucen laten.” Do nu sunte Peter dat vernam, do keerde he weder um, ende genck toe Rom. Was³ syne meyninge, he wolde de martelie ende doet gevloghen hebben.

Item daer is oeck eyn arm van sunte Cristovoro des hilligen martelars; ende een arm van sunte Andreas XII apostel; ende een pyl daer mede sunte Sebastiaen mede⁴ is gescoten worden; ende dat hoves sunte Lucina jonckfrow, de Romerin de de kerck gesticht hevet, ende voele ander lovelick hillichdoms. Daer is oeck dat hoves sunte Calixtus paws.

Item achter byder kercken is noch een ander grufft. Daer ligget voele hilliges gebentes der hilligen ende martelaren, eyn grot hoep. Daer heft men voele afflaets ende genaeden van dem verdenen der leven hilligen.

Item dat afflaet is dubbelt in der vasten. Item daer sal oeck nimant twyvelen an den selven afflaet de byder kercken is; ende we daer an twyvelt, de sundet grotlyck ende seer. Dat is oeck⁵ moegelyck dat sullick afflaet sie by der kercken, want⁶ so vole hilliger paws⁷ daer begraven synt worden, de afflaet ende genaede hebben daer toe gegeven ende bestediget, van meninge⁸ wegen der hilligen de daer byder kercken begraven synt worden. Item oeck hevet de engel Gods sunte Gregorio den afflaet verkundiget. Also hebben de soeven hovetkerken een eynde;⁹ Got ons all onsen kummer wende. Amen.

§ 3a *Eerste rondreis: langs 49 andere kerken*

Hier nae volget dat afflaet ende genaede, de toe Rome van anderen kercken, ende vanden hilichdome dat daer in den selven kercken is.

ms.A f.475v

Int eersten toe Sante Marie Transtiberim. De kerck hetet / toe Onser Lever Vrouwen ten Olyborne, want daer synt ontsprongen twe bornen myt olye inder nacht als Cristus wort geboren. De olye vloed inde Tyber. By den choer alter syn op der eerden twe fenster, de synt over getraliet; daer synt de bornen ontsprongen. Inden choer alter ligget¹⁰ sunte Calixtus paws ende sunte Innocensius paws, de hebben de kercke gestichtet. Ende daer liggen oeck sunte Julius paws ende sunte Quirinus biscop, ende sus¹¹ vole hilichdomes byder kercken. Daer

1 do he] + sant Peter bey Rom erschein do P.
 2 + noch P.
 3 + aber P.
 4 - P.
 5 + wol P.
 6 wann (= wanneer) P.
 7 pebst (= pausen) P.
 8 menig (= menigte) P.
 9 ende P.
 10 ligen P.
 11 ist auch sunst P.

is oeck alle daegen twe hondert jaer afflats, ende voer¹ den achtendach Onser Lever Vrouwen dach anden² august³ is daer vergevinge aller sunden.

To Sunte Crisogono. Licht Transtiberim. Is dat naebescreven afflaet ende hilichdom: eyn arm van sunte Jacob des apostels; ene sculder van sunte Andres; dat hovet van sunte Crisogono. Daer selves is groet afflaet. Stacio ende titell. Toe Sunte Cecilia Joncffrow. De kercke is oeck Transtyberim. Daer licht sunte Cecilia joncvrowe liffachtich, ende sunte Tybursius ende sunte Valerianus, sunte Urbanus paws unde Lucinus paws ende sunte Primus ende sunte Maximianus; de liggen all onder den choer alter inder grufft. Is daer oeck vole hilichdoms byder kercken. Ende de kercke is een hues geweest sunte Cecilia der hilliger joncfrouwen. De paws sunte Pascael hevet de kercke gewydet. Daer is alle dage hondert jaer afflats ende dat dardendeel vergevinge aller sunden. Stacio ende titell.

ms.A f.476r

Toe Sunte Bartolomeus op der Insel. Inder selver kercke licht sunte Bartolomeus lyffachtich op⁴ den hoegen alter in enen tabernakel. Daer liggen oeck sunte Pawlinus, sunte Albertus, sunte Martellus ende sunte Superancius. Daer is oeck sus⁵ vole ander hilichdoms. Dat wystmen op Sunte Bartolomeus dach des hilligen XII postels.⁶ Op den selven dach dage⁷ is vergevinge aller sunden, ende over jaer alle daegen du sent jaer afflats. Inder kercken is ene borne; daer in hevet men vonden sunte Pawlinum ende sunte Superancium. By der burne is alle dage CC jaer afflats.

Toe Sunte Johaens de Insule. De kercke is op der insel by Sunte Bartolomeus; is een vrouwen cloester. Daer is ene capelle, de nomtmen tot Onser Lever Vrouwen toe den Mulen. Daer in is Onser Lever Vrouwen belde; dat is vanden hemel komen. De Tyber was eens mael so groet, dat se over de capelle ginck; noch lesschede dat licht niet voer den belde, oeck woert⁸ dat belde niet nat vanden water. Daer synt alle daegen dusint jaer afflats.

Toe Sunte Nicolaus kercken.⁹ Daer is dat hilichdom: een rybbe van sunte Matheo ewangelista; sunte Nicolaws hemels broet; een arm van sant Alexio; ende vole andere hillige stuccke. Ende daer is vole genade ende afflats. Ist stacio inde fasten.

Toe Onser Lever Vrouwen in Porticu. De is toe naeste daer by. De hevet sunte Gregorius de VIII ghewyt, als men screff nae Gods boert dusent ende LXXIII jaer. Het was to voren een hues ener edelen Romerin, de heet Galla Patricia.

ms.A f.476v

De had enen edelen steen de / was groet, een zafier genomt; de was groet scattes wert. Ende se hadde geern den steen inde¹⁰ kercke geven toe eren Onser Lever Vrouwen. Doe frucht se, de steen wort geteylt off bleve niet by der kercken.

1 am P.
 2 dach anden] im P.
 3 22 augustus.
 4 ob (= boven) P.
 5 sunst P.
 6 24 augustus.
 7 - P.
 8 war P.
 9 kercker P.
 10 in ein P.

Ende se kneet neder, ende bat Onser Lever Vrouwen, dat se oer toe ontkennen¹ gaff, wat se solde doen mytten steen. Doe kam Onse Leve Vrouwe belde in den steen, ende hadde oer kint inden arme; daer is oeck een belde² niet langer dan op den gurdel. Doe de vrowe dat sach dat teyken,³ doe sede se dat de paws Gregorio, ende toende em den steen. De wolde den steen to Sunte Peter toe ander hilichdom gedaen hebben. Doe bad de vrouwe den pawes, dat he eer⁴ den steien in oren huese leet; soe wolde se dat hues geven to ener kercken; dat so gescach. Vortyden, waren⁵ de Romer groete noet hebben gehat voer pestilencien, ende ander kranckheyt regeert hat, so droech men den steen loefflyken mytter processie; ende dat belde doet noch vele grote teykenen. Daer is by der kercken vele naemachtiges hilichdoms. Den steen ende dat selve hilichdom dat toenet men to Onser Leven Vrouwen dach Sceydinge,⁶ ende men lat dat hilichdom achte dagen seen; soe is⁷ daer selvest vergevinge aller sunde van pyn ende sculde. Ende sus⁸ so hevet men alle dage hondert dage afflats.

ms.A f.477r

Sunte⁹ Jurien. De kerck is daer nae by. Daer is dat hilichdom: Unser Lever Vrouwen melck; oer slayer; oer¹⁰ clederen; ende sunte Jorien speer; item sunte Joerien hovet; ende vole ander hilichdom. Daer is / alle dagen dusent jaer afflats. Stacio ende titell cardinaeles. Clawdius Tyberius keyser wolden¹¹ weten, woe vole stritber man in Rome weren. Doe vonden se¹² wal over XL mael hondert dusent man¹³ ende IX^c ende XL dusent, als men noch voer der kercken bescreven vint. Toe Sunte Anastacia. De kercke is nae der by. Daer is oeck voele hilichdoms ende grote ghenae. Stacio ende titel inder fasten.¹⁴

Toe Onser Lever Vrouwen Schola Greca. Daer steet de steen noch, de den lueden de finger aff beten,¹⁵ soe se onrecht gesworen hadden. De steen heet up walsch: La Bucca dele Veretade. Den steen hevet Virgilius gemaeket. De selve steien verloes syne crafft van ener boesen vrouwen, de bedroech den selven steen. Daer is voele hilichdoms ende vole afflaets. De kerck is sunte Augustyns schole gewest, daer in he de Retorica in¹⁶ hevet gelesen.

Inder kercke over Schola Greca op de barge is to Santa Sabina. Daer is een stuck vanden hilligen Cruce. Daer liggen lyffachtich sunte Sabina, sunte Theodorus, sunte Alexander paws ende sante Ementoe; unde daer is oeck voele an-

-
1	erkennen P.
2	Daer ... belde] ist auch das pild P.
3	dat sach dat teyken] das zaichen sag P.
4	- P.
5	wann P.
6	Maria ten Hemelopneming (15 augustus).
7	+ dan P.
8	ende sus] sunst P.
9	zu sant P.
10	irer (= van haar) P.
11	wolt P.
12	vonden se] fant er P.
13	- P.
14	Stacio ... fasten] statio in der fasten und titel P.
15	bis (= beet) P.
16	- P.

der hilichdom ende groet afflaet. Daer is oeck een groet swart steen; den warp de duvel na sunte Dominicus, de bedede. Ende de stacio doen¹ Asschewonesdach.

ms.A f.477v
 Toe Sunte Alexio. Licht oeck nae der by. Ende was dat pallas sunte Alexcius vaeder; daer ytsont een cloester. Daer is en stam van den doernen, daer Cris-tus van wort gemaket de doerne kroen. Daer is oeck noch de trappe, der under sunte Aelexcius is / onder² gelegen, dat hem nemant bekende, ende yderman meende, het were en elendich pilgrim. Doe he starff, doe lueden sick selven alle de clocken toe Rome. Doe men em vant alsoe doet, do hadde he enen breff in syn hant; den kunde em nimant nemen. Doe de pawes quam, doe leet he³ den breff; daer in stunt, dat he de⁴ Alexcius was. Doe wort syn vaeder ende moeder gaer ruwich ende bedroevet. Daer is oeck sunte Bonifacius hoefft; ende eyn belde Onser Leven Vrouwen, dat hevet myt enen koester inder kercken gesproken. Daer is alle daegen dusent jaer afflats.

Toe Sunte Prisca. Ligget achter Sunte Alexcii op enen barch. Daer is ock voele hilichdoms ende genaede. Ist Stacio inder fasten.

Toe Sante Saba. De selve kercke is een abdie des ordens Sant Benedicti. De selve kercke hevet gestichtet sunte Gregorius moeder. Daer liggen oeck⁵ twe keyser Tytus ende Vespianus. Daer is vole genade ende afflaet.

Toe Sancta Anastacio. Licht voer der stadt by den Dren Burnen. Is een cloester Sunte Berents ordens. Daer is de suel, daer op men sunte Pawels hevet onthoefft. Daer is oeck dat hovet van sunte Anastacio. Ist alle dagen XL dusent jaer afflats.

ms.A f.478r
 In Onser Lever Vrouwen kercke to der Hemel Ledder. Is daer naeste by. Daer licht dat ghebeente sant Achacio ende syner gheselschup X dusent ridder under den choer / alter inder grufft. Daer is alle dage VII^c dage afflats; ende is daer dat hele jaer alle sondage ende alle Onser Vrouwen daege ende alle hoechtytlicke daegen IIII dusent jaer afflats daer to. Anden XX^{ten} dach in januario is de kerck gewyt worden; soe is der⁶ vergevinge aller sunden van pyn ende scult. Item Got hevet oeck in sunderheyt genaede den selven capelaen⁷ gedaen. Eens maels las sunte Barnardus misse op den choer alter, ende sach ene ledder vanden choer alter hent anden hemel gaen, ende de engele stegen daer op ende aff. Daer van hevet de selve kercke den namen Schala Dei.⁸ Daer is oeck openbaerlicker inder cronica gescreven: welck mensche, de syn sunden hevet gebictet, ende daer over beruwe hevet gehat, de daer ene misse lat lesen op den alter, ende kneet voer den selven alter, ende bid⁹ God ende Marie billicker saeke, de wort

1 de bedede ... doen] do er bete und felet sein Statio am P.
 2 is onder] + XVII iar P.
 3 + im P.
 4 - P.
 5 + die P.
 6 da P.
 7 in sunderheyt ... capelaen] ein sunderliche gnade der selben capellen P.
 8 celi P.
 9 bit P.

verhoeret, op dattet¹ syner zelen nut is; ende voer welcke seele men op den alter misse lest, de wort verlosset van orer pynen, op dat² de sele in genaden is.

Toe den Dren Bornen wort sunte Pawls onthoefft. Dat hovet dede dre sprunge van der eerden; ende toe yder sprunck reep dat hovet: "Jesus!" Ende toe elcken spronck ontspronck ene borne; de fleten noch hueden dages. By elcken born synt dre hondert dach afflats, ende inder kercken is hudert³ dach afflats.

ms.A f.478v
 Toe Onser Lever Vrouwe toe der Botscaff. De licht⁴ als men to Sunte Sebastiaen geet. Daer is vergevinge aller sunden welck mensche de daer in pelgerums wyse komet. Daer is oeck een cruce tusscen der kercken ende Sunte Sebastiaen; daer worden / de teyn dusent ridder doet geslaegen.

Domine Quo Vaedis. By der selven capelle daer beyegende sunte Peter Onsen Leven Heren, ende droech eyn cruce, doe sunte Peter wolde geflogen hebben van Rome, ende fructe den doet ende martelie. Doe Petrus Jesum sach den Heren, sprack do⁵ tot hem: "Here waer wiltu hen?" Jhesus sprack: "Ick wil to Rom, ende wyl my noch eens laeten crucegen." Petrus sprack: "Here, du heveste gesproken, do⁶ komeste niet meer op de eerde." Jesus sprack: "See woe⁷ ick stae." Doe sach Petrus, dat de Here stunt op enen steen, ende had daer in ghetreden off de steen eyn snee were, ende verswant. Petrus ginck weder toe Rome, ende leet de martelie wyllich. Daer is dre hondert jaer afflats alle dage.

Toe Sunte Johannes ante Portam Latimam. Der⁸ is de ketel gestaenden, daer in⁹ sunte Johannes ewangelista inder oly gesoeden hevet; ende he sat daer in als in enen koelen dowe. Daer is voele genaden ende afflats. Ist oeck stacio inde fasten.

To Sunte Sixto. Is eyn vrouwen cloester, dat is verdorven¹⁰ ende synt voele geestlyker vrouwen in. Daer is oeck vole hillichdom, grote genaede ende afflaet. Stacio inder vasten.

ms.A f.479r
 Toe Sunte Balbina. De kercke heetet oeck to Sunte Salvatoer. De hevet sunte Gregorys gewyete. Achter den choer alter daer liggen XII hilligen lichaemen:¹¹ Balbina, sunte Quirinus ende twe joncfrouwen, der¹² Onses Leven Heren antlaet verscheen inder gestalt / Godes des vaeders. Daer is oeck inder kercken vole ander hilichdoms. Daer is alle daege VII jaer afflats ende dat dardendeel vergevinge aller sunden. Alle frydach over dat ganse jaer is dat afflaet twevoldich. Daer is oeck stacio inder fasten unde titel eyns cardinaels.

1 op dattet] ob (= indien/mits) P.
 2 op dat] ob (= indien/mits) P.
 3 hondert P.
 4 + hin uß P.
 5 sach ... do] den herren sach do sprach er P.
 6 du P.
 7 wo uff P.
 8 da P.
 9 + man P.
 10 versperret P.
 11 + sant P.
 12 den (= aan wie) P.

Toe Sunte Gregorio. Is een abdie. Daer selves hevet sunte Gregorius XIII jaer gerust¹ inder gruff. Sante Gregorys hevet de kercke gebauwet toe eren sante Andree. Is alle daegen dusent jaer afflats, ende op Sunte Gregorys dach² is daer vergevinge aller sunden. Anden dach³ Aller Zelen dach⁴ soe geet de genaede an, ende wart⁵ acht daegen vergevinge aller sunden. Sunte Gregorius hevet verworven van God, dat heet⁶ alle behut voer ewiger verdomnisse, de sick to Sunte Gregorio in de broderschup laten scryven, offte⁷ begraven laten.

Toe Sunte Johannes ende Pawli. Is naest daer by. Is ene grote kercke. Daer is oeck voele hilichdoms ende afflaets; se liggen oeck beyde daer. Ist stacio inder fasten ende grote genaeden.

Toe Sancto Steffen in Celomonte. De nometmen oeck to Scant Seffen Ronda. Is oeck vole afflats ende genaede.

Toe Onser Lever Vrouwen toe den Schip. Is vole hilichdom ende genaede.

Toe Onser Lever Frauwen der Keyserim.⁸ Daer is Onser Lever Vrouwen belde; dat hevet myt scanto Gregorio den paws gesproken, ende reep inder nacht,⁹ ende sprack: "Gregori, waer omme gruetes du my niet, soe du doch alletyt gewoent biste my toe groeten, wanneer du voer myn belde hen geyste?" Doe vel sunte Gregorius de hillige paws¹⁰ voer den belde; ende gaff ytlyken menschen, soe vaeke als he neder keet¹¹ voer den belde, ende spreket dre Pater Noster ende drie Ave Marien, ende doet des in gueder andacht,¹² / soe vaeke hevet de mensche XV hunder¹³ jaer afflats.

ms.A f.479v

Toe Sunte Marcelino. Licht achter Onsen Lever Vrouwen Capell Keyserin in eenen wyngaerden. De hevet sunte Alexander de paws gewyt. Daer synt voele manafftiger¹⁴ stucke hilichdoms, ende der¹⁵ is oeck voele genaede ende afflats. Toe den Veer Gekroenenden.¹⁶ Underhalff Sunte Marcellino ende op enen barch. Daer is oeck vole genaede ende afflaets. Ende is stacio inder fasten.

Toe Sunte Clement. Is een cloester. Daer ligget sunte Clemens ende sant Innaesius onder den choer alter. Daer is oeck voele hilichdoms; dat setmen op den alter. Daer ist alle dage XL jaer afflats ende dat dardendeel vergevinge aller sunden.

-
1	gepuet (= geboet) P.
2	12 maart.
3	+ nach P.
4	3 november.
5	weret (= duurt) P.
6	er P.
7	+ da hin P.
8	kayserin P.
9	In der nacht] im nach P.
10	+ uff sein knyete und bade genade P.
11	knyet P.
12	vorsatz P.
13	hundert P.
14	namhafftiger P.
15	da P.
16	gekronen ligt P.

Daer nae komptmen toe ene clene cappellin tusschen Colesio ende Sant Clement. Daer ist ene gebroken kercke. Daer in starff de frouwe de paws gewest hevet; se droech een kint. De engel Gods dede oer kundich, off se ewelicke verdoemt wolde wesen,¹ offte toe warlyker scanden wolde² komen. Daer omme dat se neet verloren wolden wesen,³ verkoer se de scande. Doe se in pawslyken wesen myt alle cardinalen inder possessie genck,⁴ doe genaes se des⁵ Kindes. Daer steet noch een steen; daer an ist gehouwen se myt een kint.⁶

Item toe der ander syden der Spiegelburch staet een stenen⁷ gemuer. Daer stont de vrouwe op, de Virgilius hadde bedroegen. Unde van oerer wegen leschede Virgilius alle dat fuer to Rome. Daer mocht nimant geen fuer ontfengen,⁸ dan tot der frouwen eers off scamelheyt.

Daer neven over is⁹ Archa Tryumphael des groeten pallaes.

Daer by ligget oeck ene kercke, de heet to Sunte Maria Nova. Ist eyn cloester. Daer in ist van den brode, daer¹⁰ / over bleff, doe Onse Leve Here Jesus spyse de vyff dusent menschen sunder wyff ende kint myt vyff garsten broeden. Item daer liggen onder den choer alter sant Nemeseus, scant Trybunus, sancta Justina vaeder, sanctus Symphorianus, santus Olimphus, sanctus Esemperius,¹¹ sancta Lucilla. Oeck so worden XII waegen myt hilichdom gefeuert uut den kerckhoff Sancten Calixten to Sancta Maria Nova. Item voer den hoegen alter steet een steen getraliet.¹² Daer licht onder een edel Romeyner¹³ genaemt Francisca; is hillich, woe wall se neet verheven is. Daer is oeck Onser Leven Vrouwen belde op den¹⁴ alter, hevet sunte Lucas gemaelt. Beneven der kerken is der Tempel der Ewicheyt, den de keyser Octavianus leet bouwen; ende vragede de affgouden ende de bowluede, woe lange de tempel staen mochte. Doe kwam eene stemme, ende sprack: "So lange hent ene maeget in joncfrowlicker reynicheyt een kynt telet." Doe sprack de keyser: "So wort he ewich staende,¹⁵ want sulx is niet moegelycken." Ende leet¹⁶ scriyven anden tempel ende inde muer houwen: templum eternitatis. Doe nu Cristus Onse Leve Here van Marien der reyner joncfrouwen geboeren wort, doe fel des tempels voele neder; ende noch alle jaer op Kersnacht, so valt en deel noch neder. Item to Maria Nova is alle dage twe hondert daege afflats ende voele genaede ende soe vole karenen.

ms.A f.48or

-
- 1 verdoemt ... wesen] verloren werden P.
 2 - P.
 3 wolden wesen] wurde P.
 4 + und vil folck mit ging P.
 5 se des] sie bey der selben kirchen eines P.
 6 ist ... kint] hat man ir pilde mit dem kinde gehawen P.
 7 sinwel (= cilindervormig) P.
 8 zunnen (= ontsteken) P.
 9 + die P.
 10 das P.
 11 + und P.
 12 steet ... getraliet] ist ein gegeter P.
 13 Romerin P.
 14 op den] uff einem P.
 15 wort ... staende] wurd er ewig stan P.
 16 ende leet] darumb ließ er P.

Toe Sunt Cosma ende Damiaen. Lich byden¹ Tempel der Ewicheyt. De kercke was voer alden² tyden der Romer schatkamer. Een hillich paws hevet de ghewyet toe ener kercken inde ere sancte Cosma ende Damiaen; ende he dede voele hilichdoms inde kercke, ende gaff to der kercken dusent jaer afflaets alle dage.

ms.A f.480v

ms.A f.480v
Toe Onser Frowen Verloeste Ons vander Hellen Pyn. Is nae der by. Daer verbannet sunte Silvester / den draken under de eerde XL³ elle deep. De Romer menen, he sie noch onder den groten pallas.⁴ Is op een see off water gebouwet worden. We in berouwe ende andacht inde kercke geet, de hevet XL⁵ dusent jaer afflats. Voer der kercken⁶ noch hoege pylaers, daer up was ene brugge, daer genck men vanden Capitolio up den groten pallas. Dat pallas was soe groet, dat voertyden VII koningen daer inne wonden.

Toe Sunte Adriano. De kercke licht achter den Caepitolio. Daer liggen sunte Mary ende Martha lyffachtich. Inde mure boven den choer alter sint⁷ dre kinderen, Sydrack, Mysack ende Abdenago, de inde oven worden geworpen. Item toe der luchter hant des choers alter daer is een alter, de is gewyt in Onser Lever Vrouwen eere ende sancten Micheels. Daer⁸ van Onser Frowen melck⁹ ende van oren cleederen. Item toe der rechter hant des choers alter is een alter, is gewyet inde ere sunt Salvatores, dat is der Hemelmaker;¹⁰ den hevet sant Anastacius de paws gewyet. Daer is sunte Peters bart, ende van sunte Seffen ende van sunte Cecilien clederen. Inder selven kercken is vole hilichdoms antreffen de martelie Ons Heren Jhesu, daer he¹¹ ghemarteliet wort ende gecruciget. Ende daer is voele ganser ende halver lichamen. Sant Anastacius de pawes de darde, sant Pascalus de anderde pawes hebben elck dusent jaer afflats toe der kercken geven, ende dat afflaet is twevoldich inder vasten.

De kercke¹² heetet toe Unser Lever Vrouwen toe Genade. Licht hinder den Capitolio. Daer is een spaen vanden hilligen cruce; een doern vanden doernen kronen; een stuck van der roeden Moysi; unde LIII kastkens myt hilichdom. Daer is oeck vole hilichdoms.¹³

ms.A f.481r

ms.A f.481r
Toe Sunte Marie de Consolacionis.¹⁴ Daer is een belde, dat is Onser Lever Vrouwen belde, dat doet vole groter tykenen. Ende is een nie kercke mytten almissen gebauwet. Daer is afflaet aller sunden op den sondach der hilliger Drevoldicheyt; hevet geven de paws Sixtus de IIII.

-
1	underhalb P.
2	alten P.
3	XL elle] LX schug (= voet) P.
4	+ im sehe wann der palast P.
5	XI P.
6	+ stan P.
7	+ die P.
8	+ ist P.
9	gespon (= moedermelk, spinsel) P.
10	hailmacher P.
11	daer he] da mit er P.
12	+ die da P.
13	ablas P.
14	consolatione P.

Sunte¹ Peters Fencknisse. Licht hinder den Capitolio. Daer in is de born, daer sant Peter toe den tyden Neronis gevangen lach. Daer bekeerde he toe den cristen geloeven Processum ende Martinianum, de twee ridderen de sant Peter in² fencknisse waerden. Doe had he geen water, daer he see in³ doepen mochte. Doe reep he toe God omme water. Doe quam de engel Gods, ende sprack to Petro: “Gryp beneden⁴ dy ande eerde.” Dat dede sunte Peter. Doe fant he enen born, den hadde de engel gemaket. Doe doepete he de twen ende de anderen de by em in gevancknisse waren. Daer is alle daege CC jaer afflats.

Toe Sunt Marx. Daer is vanden hilligen bloet Cristi, daer mede grote teykenne synt ghescheen;⁵ ende daer in ist vanden purper clede, daer in Cristus bespottet wort; ende daer is dat bloet van vele dusent martelers, dat bloet was toe samen gerunnen in een grafft, do men se doedede; ende ander hilichdom. Dat setmen op den alter in een screen op hoechtydelicken daegen, dat men des wall seen mach ende lesen, we daer wyl. De kercke hevet de pawes⁶ II van gront op verniet, ende daer grote afflaet ende genaede to geven. We daer komet op Ons Heren Fronlichnans⁷ dach ende de ganse acht daege daer nae, ende der Hillige Dre Koningen dach,⁸ ende oeck de ganse kerckwyinge⁹ weke, we in der selver weken dre daegen¹⁰ in geet, de hevet van elcker tyt, als boven screven steet, vole genaede ende afflaets aller sunden. Stacio ende cardinaels titel.

ms.A f.481v

Toe den Hilligen XII Apostelen. Daer leggen scante Philips ende sunte Jacop de hillige XII appostelen, santo Nesario, sancte Celso, Prosinto,¹¹ Proteo, Jacinto, Grisano, ende Dario; ende daer licht de pawes Ewgenius. Stacio ende titel cardinaeles.

Item toe der rechter hant des choers alter daer licht inden alter Eugenus;¹² item toe der lucter hant des alters¹³ licht Sabina. Item een arm van sunte Jacop den XII apostel demm groten; ende vole hilchdoms. Dat toenetmen an Sunte Phylips ende Sant Jacop dach;¹⁴ ende inden Gulden jaere toent ment alle weke dremael. Ende daer is alle daege dusent jaer afflat.

Toe Onser Lever Vrouwen Via Lata;¹⁵ de kercke heetet oeck to Sante Tutias.¹⁶ Daer is gaer een genadich belde Onser Leven Vrouwen. Ist eyn vrouwen cloester gewest. Daer is alle daege dusent jaer afflaets.

-
1	zu sant P.
2	+ der P.
3	daer ... in] das er sie P.
4	neben P.
5	+ in damaso P.
6	+ Paulus P.
7	fronliechnams (= Sacramentsdag) P.
8	6 januari.
9	kerckwyinge weke] karwoche (= Goede Week) P.
10	+ da P.
11	- P.
12	sant Eugenia P.
13	des alters] im altar P.
14	1 mei.
15	via lata] inviolata P.
16	Ciriaco P.

Toe Sancto Marcelo. Licht nae der by. Daer licht sancte Felicitas myt horen soeven zoenen; ende ist daer selves oeck dat hovet van sunte Focae¹ eyn keyser. Daer is voele afflats ende genaede. Ende daer is oeck Stacio inder fasten.

Toe Sant Silvester. Is een cloester. Daer in is dat hovet sunte Johannes Baptista Ons Leven Heren Jesu Christe.² Item daer is oeck dat hovet sant Silvester; ende Onser Leven Vrouwen rock. Daer liggen oeck de hilligen sunte Pawls paws, sunte Steffen paws, sunte Dionisius paws, ende vole ander hilichdom³ ende licamen, de noch gans heel synt. Daer is alle dage dusent jaer afflats.⁴

ms.A f.482r

Toe Sunte Lawrens in Lucina. De kercke heve gestichtet en hillige frauwe genampt Lucina. Daer is voele hyllichdoms van sunte Lawrens: vanden roester; eyn scoeffel; een ketten, daer he mede was gebonden. Daer is voele hilichdoms, daer voele van to scriven weer. Daer is alle daege twe hondert jaer afflats, ende alle midweken⁵ over dat ganse jaer veer hondert daege afflats, ende soe voele kaerinen. Ende stacio inder fasten.

Toe Sunte Triphoe. Licht nae by Sunte Augustyn. In der selven kercken ist stacio inder fasten.

Toe Sant Augustyn. Is van grunt van nie op ghebouwet. Daer is een alter, daer boven licht begraven sant Monica, sant Augustinus moeder, ende andere voele hyllichdoms ende grote genaede. Daer is dat eerste belde van Onser Leven Vrouwen dat sunte Lucas gemaelt hevet; ende he hevet⁶ alletyt by hem gedraegen, waer he hen gegangen hevet. Ende dat belde is vonden worden in synen grave tot synen hovede; ende doet vole wonderlicke tekenen, ende hetet Sancta Maria eyn Joncfffrowe boven allen Joncfffrouwen. Stacio.

Toe Sunte Apollinaer. Licht nae daer by. Is voele genade ende afflats unde stacio.

Toe Onser Lever Frouwen de Popolo. Dat⁷ synt sunt Augustiner, ende halden apsarvancia. Daer is oeck een belde van Unser Leven Vrouwen, dat sunt Lucas hevet gemaelt.

Daer de kercke is, hevet gestaen een groet noetenboem, daer op woende de duvel.⁸ We daer voer hen genck off rede, de lesteren⁹ sie; ende dat wiste nemant, wat dattet was off dede.¹⁰ Santa Pascatius de paws wort geopenbaert, he solde den noeten boem aff howen, ende ene kercke daer / inde stede bowen Onser Lever Vrouwen to eren. De paws nam¹¹ een folck, ende gengen to Rome voer de Poerte Flaminiae toe den noetenboem. Ende de paws dede den eersten strick¹²

ms.A f.482v

-
- 1 Foco (sic) P.
 2 cristi P.
 3 hilichdom ende] – P.
 4 + ist statio in der fasten P.
 5 alle midweken] all mitwochen (= woensdagen) P.
 6 + das P.
 7 da P.
 8 woende de duvel] so wonten die tufel P.
 9 lesteren P.
 10 wat ... dede] wer das tet P.
 11 machet P.
 12 streich (= slag) P.

ande boem, ende roerde denselven boem,¹ ende roetet den selven boem gans uut der eerden. Vant men onder den boem eyn sarck; daer in lach de bose Neroens keyser, de sunte Peter ende Pawels hevet laten martelien ende doeden ende vole ander Cristen. Oeck dede de selve Neroe Roem an XII enden an steken myt fuer, opdat he mochte seen woe groet dat fuer wort. Daer omme wolden hem de Romer gefanghen hebben. Do stack he sick selves doet, ende daer begraven. Daer nae leet de selve paws Pascalis dat licham des bosen Neronis mytten noetenboem toe pulver verbarnen gans, ende verbande alle de duvelen de op den noetenboem geseten hadden. Ende bowede daer ene kercke, ende nomede de to Santa Maria de Populo, daer umme dat so voele folck daer was; ende gaff daer toe twe dusent jaer afflats ende twe hondert ende XIII karenen. De kercke ende dat cloester hevet Sixtus de IIII paws van gronde nies opgebouwet, ende begavet myt² grote genade ende afflaet gegeven. De daer komet op alle Onser Lever Vrouwen dage ende op en yder besunder, ende alle samsdage³ inder fasten, de hevet van elcken dach in besunder vulle genaede ende afflaet aller sunden. Daer is alle wegen nae mydffasten acht dagen Paeschen.⁴ Stacio.

§ 3b *Tweede rondreis: langs nog 42 andere kerken*

ms.A f.483r

Toe Sancta Bibiano. Licht tusschen Sunte Maria Maioer ende den choer toe ter rechter hant / in den wyngaerden. Is een closter gewest. Ende daer is ontellick hilichdom. Daer steyt een steen, is ingehouwen⁵ hier nae bescreven scryfft: “Hic fuerunt sepulti tempore Anthonii inperatoris⁶ V milia ducenta et LXVI milia apsq⁷ parvulis et mulieribus.” Daer wasset een kruet,⁸ hevet santa Bibiana selvest gheplantet; is guet voer de vallende sueke.⁹ Daer is voele afflaets ende genaede, ende vole hillege daegen ist daer vergevinge aller sunden.

Toe Sunte Ewsebio. Is een cloester Santi Jeronimus orden; holden apsarvancie. Daer liggen de hilligen sante Vincenssyus, sant Gregorius prester, sant Steffen prester, sant Theodosius. Daer synt alle dage VII dusent jaer afflats. Stacio inder fasten.

Toe Sancto Matheo. Licht tusschen Sunte Johannes Latraen ende Sunte Maria Maioer. Daer synt alle daege dusent jaer afflats ende also vole karenen, ende dat sovendedeel vergevinge van allen sunden. Des¹⁰ hevet bestediget de hillige vaeder Honorius paws ende Allexander paws ende paws Innocensius. Daer is een arm van sant Cristoffer.

-
- 1 ende ... boem] – P.
 2 und dar zu P.
 3 alle samsdage] all sambstag (= elke zaterdag) P.
 4 nae ... Paeschen] von mitfasten biß acht tag nach ostern P.
 5 + die P.
 6 imperatoris P.
 7 absque P.
 8 + das P.
 9 vallende sueke] fallensucht P.
 10 das P.

Toe Sunte Juliaen. Licht nae daer by. Is een cloester Onser Lever Vrouwen broederen. Daer is voele hylichdoms. Voer der kercken steet een¹ pallas des keyser Anthonis; daer staen noch de affgoeden. Daer synt toe enen mael soe vole hilligen gemarteliet² gedoodet worden, dat dat bloet vloed hent toe Sunte Praxcedis kercke.³ Daer is alle dage hundert jaer afflats.

ms.A f.483v

In Sunte Vyts kercken. Licht daer by. Hevet de paws Sixtus de IIII van nie opgebouwet. De selve kercke noemet men To der fleyschbanck. Ende is⁴ en generaliet steen, daer op hefft men vole⁵cristen / toe stucken gehouwen by keyser Anthonys tyden. De Romer kofften⁶ dat vleys, ende gavent oren hunden ende katten. Dat bloet leep bis voer dat hues sant Braxcedis. Se ende ore joncffrouwen kregen dat bloet op myt spongeen ende myt doeken, soe se best mochten, ende droegent in⁷ brun. Daer is alle dage VII dusent jaer afflats ende soe vole kareni. Daer nae, neet veer daer van, is een kerck, heet to Sant Praxcedis. Daer is dat dardendeel van der kalumpne, daer Cristus an gegyselt is geworden. Inder capelle daer de calumpne in steet, daer moet⁸ gene vrouwe in gaen. Ende we vyff missen lat lesen voer ene zele de in genaeden ist, inder capellen, de wort verlosset van aller pyn; dat is kundelick van tekenen de daer ghescheen synt. Daer is vole hillichdoms dat sunte Peter hevet gescencket sunte Braxcedis, doe he se doepete; dat he van Jherusalem gebrocht hadde. Daer liggen oeck begraven XIII hilliger pawse; ende is alle dage LXXX jaer afflats ende dat dardendeel vergevinge aller sunden.

Toe Sancta Martin in Monte. Ligget niet veer van Sant Braxceden. Daer licht sunta Braxcedis ende XXIX hillige lichamen. Daer ist ander vole hillichdoms ende genaeden. Daer is een closter van Onser Leven Vrouwen broder orden. Toe Sant Ciraco. Licht by den pallaes den men noemet in Terminus. De kerck is vergangen. Daer um hevet pawes Sixtus de IIII de genaede ende stacio de dan⁹ gewest is to Santo Quiraco.

ms.A f.484r

Toe Sancta Susanna. Licht by koninck Heroedes pallaes. Daer selven licht santa Susannae / ende oer vaeder; ende is een cloester sunte Augustinus orden. Daer¹⁰ voele genaede ende afflats ende stacio.

Toe Sant Pontenciana. Underhalff Santa Maria Maioer. Daer is de banck daer Cristus op geseten hevet int aventmael. Daer in is ene capelle, daer in hevet sunte Peter misse gelesen. Daer is een ander capelle, daer helt eens mael een prester misse in. Do he Onsen Heren heven solde, doe twyvelde de prester an den sacrament, dat Got niet daer in were. Doe veel dat sacrament uut synen handen vanden alter op enen mormelsteyn, ende van wonderteyken dat he daer an twyvelt had, doe genck bloet daer uut. Dat teyken is daer noch huden

-
1	das P.
2	marterer (= martelaren) P.
3	- P.
4	+ dar yn P.
5	+ tusement P.
6	verkaufften P.
7	+ einen P.
8	daer moet] darff (= mag) P.
9	+ do P.
10	+ ist P.

daeges. Do de prester dat sach, soe verscrack he, ende hoeff dat sacrament eerwerdigen weder op; ende dat he voer niet geloven wolde, gelovede he daer nae.

Item in der selven kercken liggen dre dusent martelaren, ende van elcken martelaer hevet men een jaer afflats. Den selven afflaet hebben de hillige pawsen daer geven. Inder capelle is een born;¹ is dat bloet van² dre dusent martelers. Toe Santa Indola. Licht achter by Sant Potenciana. Daer is een vrouwen cloester. Daer is oeck vole weerdiges hilichdoms ende groet afflaet.

Toe Sant Lawrens in Palisparna. Licht by Sant Potenciana op den barch. Is een vrouwen cloester. Daer dat selve cloester steet, daer is voertyden gewest en palaes des keyzers Domiciani, de sunte Lawrens leet op den roester braden, ende leet oeck vole andere hilligen martelien. Daer is een arm van sunte Lawrens ende sus³ vole van synen hilichdom. Daer licht sunte Brigitta. Dat hilichdom toenet men op denn donderdach inder / eersten fastweke. Daer is voele genaeden ende afflaets. Stacio inder fasten.

ms.A f.484v

Toe Sunte Eufemiae.⁴ Onder halff der straten tusschen Sant Potenciana ende Sant Peter Advincula; is een vrouwen cloester. Daer is van Onser Lever Vrouwen clederen, ende van sunte Euffemia, ende vole ander hilichdoms. Daer is grot afflaet.

Toe Sunte Lawrens in Carcere.⁵ Daer by op der straten; men hetet oec to Sunte Lawrens in Fonte. Ist een vrouwen cloester. Daer lach sunte Lowrens geffangen onder der eerden, ende lach by hem Lucillus; de de gevangen bewaerde⁶ de ridder Ipolitus. Sant Lawrens bekeerde Ipolitum ende Lucillum toe den gheloven Cristi. Ende he hadde geen waeter, ende bat Got om water, dat he se mochte doepen. De engel Gotts sprack: "See ende gryp neder toe der eerden." Dat dede he. Daer ontspronck ene scone fletende borne. Doe nam sunte Lawrens de kanne daer se uut droncken inder geffencknisse, ende sceppede daer waeter mede, ende dopete se beyde. De kanne is to Sunte Lawrens voer der poerte. Daer is alle dage twe hondert jaer afflats.

Daer by op den barch ligget een kercke, heet to Sant Peter Advincula. Daer is ene ketten, daer an sant Peter gevangen lach. De kercke hevet gebouwet sant Pelaius paw. Daer is voele afflaets; op Sunte Jacops daege des XII postel⁷ soe is daer⁸ grote genaede, ende waert VIII dage, vergevinge aller sunden van pyn ende sculde. Stacio inder fasten.

Toe Onser Lever Vrouwen Ara Celi. Daer geet men ene trappe up, ende hevet hondert ende XXVIII trappen. De kercke is gewest Octavianus hues. Daer / hevet Sibilla hem ghetonet den gulden krans⁹ inder sonnen, ende oeck daer in

ms.A f.485r

-
- 1 + darinn P.
 - 2 + den P.
 - 3 sunst P.
 - 4 + die ligt P.
 - 5 + ligt P.
 - 6 de de gevangen bewaerde] der gefangen huet (= bewaarder, nl. Hippolytus) P.
 - 7 25 juli.
 - 8 + die P.
 - 9 krays (= cirkel) P.

sitten ene schone joncfrouwe mjt¹ ener gulden krone gekronet, ende had een kynt in eren arm. Ende se zede den keyser, woe dat kint weer een here boven allen heren in hemel ende op eerden. Doe dat de keyser Octavianus sach ende vernam, do makede he daer een olter, ende offerde² daer den kinde, ende bedede dat an, ende offerde. Ende he wolde syck niet meer anbeden laten. De selve ater³ is noch daer, ende ist dee eerste alter de gemackt wort in de eren Onser Leven Frouwen der koningynne Marie. Daer is oeck dat graf sant Helena des keyser Constantinus moeder. Daer licht oeck sant Habundans, sant Arenius ende sant Habundancius. Item daer is een belde van Onser Leven Vrouwen, dat hevet sunte Lucas gemaelt. Doer dat belde synt vole grote wondertheyken gescheen. Dat selve belde droech sant Gregorius myt ener processie, daer om dat Rom was in soe groter starffte der pestilencie ende van den gehen⁴ doet. Dat volck reep all tot God ende Marien syner lever moeder. Doe men quam toe der Engelborch, soe sach alle dat volck in der processie, dat een engel stont op den tymmer boven op de Engelborch,⁵ ende hadde een blodich naeket sweert in syner hant. Dat stack he in de schee toe een teken, dat de starffte solde op hoeren. Ende de engel sanck: “Regina Celi,⁶ alleluia, wen⁷ den du hevest verdenet toe dragen, alleluia.”⁸ De paws ende alle dat folck velen op oer keen⁹ neder, ende songen myten paws: “Ora pro nobis Deum, alleluia, biddet voer ons Got, alleluia.” De steen daer de engel op gestaen is, daer in sichtmen dat teken,¹⁰ were he myt bloeten voeten in enen snee gestaen. De steen is gemuert an den choer, ende is een iseren tralie daer / over.¹¹ Inder kercken is voele genaede ende afflats. Item voergename alter, den de keyser Octavianus mackte, is is¹² de eerste alter de gemaket worden¹³ Unser Leven Vrouwen, unde is nu een cloester der Apservanten ordens Fransysci.¹⁴

ms.A f.485v

Toe Sant Angeloe. De kercke licht in der Fischerie. Daer licht sant Simphoriosus myt synen gesellen. Daer is vole ander hillichdom ende groet afflaet. Ende we toe Rom senator is, de giff alle jaer eenen silveren kelck inde¹⁵ kercken.

Toe Sante Maria Minarva. Daer is een closter Predicars ordens. Daer is dat hilichdom: van Onser Leven Vrouwen hare; van oer clederen; ende van den

-
- 1 mit P.
 2 ende offerde] – P.
 3 altar P.
 4 gehen (= plotselinge) P.
 5 tymmer ... engelborch] gemeuer des turns (= torenmuur) P.
 6 + letare alleluia kunigen der himel frew dich P.
 7 wann (= want) P.
 8 + der ist von dem todt erstanden alleluia P.
 9 velen ... keen] kniet nider P.
 10 + als P.
 11 tralie ... over] getterlein vor (= hekje vóór) P.
 12 - P.
 13 + ist P.
 14 worden ... Fransysci] ist worden unser lieber frawen und ist ein closter des ordens sancti Francisci P.
 15 der P.

dre patriarchen Abraham, Isaecck ende Jacop; van Daeniel den proveten; ende voele ander hilichdoms. Daer is ene lovelicke broederschap Onser Lever Vrouwen Verkundinge, daer geven de Romer vole gelts toe. Daer in komen arme Romer dochter; de brengen se toe manne, ende geven em mede vole gelt, de wat doegen wyllen,¹ daer se sick mede geveren* moegen. Daer is alle daege XII jaer afflats ende XII karien.

De kercke de men noemet to Sunte Maria Rotonda, was een tempel der affgoeder. Nu ist de kercke gewyete inde eere Onser Lever Vrouwen ende Aller hyllygen. Anden derden dach, anden VII dach in de mey ende alle Onser Leven Vrouwen dagen ende op Aller hyligen dach,² soe is daer vergevinge aller sunden. Op alle sondaghen ende alle mydweken over jaer, soe³ XXX jaren afflats ende soe vole charien. Inden choer alter licht sunte Rasius ende sant Anastacius. Daer is alle dage XL jar afflats.

ms.A f.486r

Toe Sunte Maria Magdalena. Dat licht daer by. Daer is voele werdiges hilichdoms. Daer is alle dage hondert dage afflats ende soe vele charien.

To Sunte Austacio. Daer licht sant Eustacius ende syn vrouwe Teopista ende oeck twe van oer beyder soenen, Teopistus ende Agapitus; sint alle veer myt eyn ander gemartelt worden. De hilligen pawes Clemens hevet⁴ hevet se selven in den alter gelecht. Item inder sacristien synt XV screenkens myt weerdigen hilichdom. Inder kercken⁵ canonici ende een coleium.⁶ Daer is oeck vole genaede ende afflaets.

Toe Sunte Salvatoer to den Golt. De licht in Campo Martis byden tempel Martis. Inder selven kercken is een gestalt des ansicht Gods, ende is vanden hemel komen. Daer is oeck vole ander hilichdoms; groet genaede ende afflats. Toe Sunte Maria Monteceli. Daer licht Nympha en joncfffrowe ende sant Maucilianus biscop. Byder selven kercken⁷ veel bescreven hilichdoms, ende grote genaede.

Toe Sant Martinel. De licht niet veer van den Campo floor. Daer is de rock⁸ Onsses Heren Jhesu Christi, den Maria em selves gemaeket hevet in syn kintheyt, ende is myt em op gewassen. Daer is oeck sus voele ander hilichdom, genade ende afflaet.

Sunte Andrea licht tusschen den Campfflore ende den Juden plats. Daer wort gefunden, doe men screff M veerhondert ende XLVII jaer, vole lovelickes hilichdoms in eynen becken ende in een glas – dat was meer dan twe hondert jaer daer gelegen; dat lasz men ander scryfft de daer by gevonden wort – ende smakede soe wal, datmen des⁹ wonder daer aff nam. Daer is alle daege voele genade ende afflaets.

1 de ... wyllen] – P.
 2 1 november.
 3 + ist P.
 4 Clemens hevet] Celestinus P.
 5 + sint P.
 6 coliegium (sic) P.
 7 + ist P.
 8 de rock] des rockes P.
 9 - P.

ms.A f.486v

Toe Sunte Blasy toe den Ringe. Daer is de rinck den sunte Blasius an syner hant droch, als he wyen solde. Daer¹ voele hyllichdoms ende genaede.

Toe Santa Barbara. Licht niet veer vanden Campofloer. Is ene woninghe twer broederen gewest, de synt beyde keyser gewest. Inde kercken is vole werdiges hilichdoms, ende alle dage twehundert² dage afflats, en op Sunte Barbaren dach³ is daer dusent jaer afflats.

Toe Sant Jacop. Is een spitael des volcks van Hispanien. Daer is op Sunte Jacops dach⁴ vander vespertyt des avendes to nederganck der sonnen des daeges vole⁵ ghenaeede ende afflats aller sunden. De genaede ende afflaet hefft gegeven de pawes Innocencius de VIII.

Toe Sancta Maria de Anima, dat men nomet dat Duetsche spitael. Daer ghescheet groet Godes denst myt groten flyet ende neersticheyt. Ende men harbarget enen jewelicken Duetschen de daer komet, dre nacht, he se vrowe offte man, we daer in kompt. Daer is alle dage L dach afflats.

Toe Santa Maria de Pace. Is hart daer by. De kercke hefft de paws Sixtus de IIII van gront op nie gebouwet, ende begavet; ende hevet daer in geset ende ordineert canonicos regulares, de daer singen ende lesen alle dagen ghetyden; ende hevet grote genaede daer to gegeven. Op alle Onser Lever Vrouwen dage ende elcken besunder is daer vole genaede ende afflats.⁶

ms.A f.487r

Toe Sant Lawrens in Damasco. De licht op den Campofloer. De hevet gebouwet de hillige pawes Damasus. Daer is een glas daer uut hevet aleer⁷ uutgedroncken. An synen dach ende avent⁸ giffmen den lueden daer uut toe / drincken. Dat solde gued syn voer dat febris. Daer is vole hillichdoms; setmen an hillogen daegen op den alter. Is voele ghenaeede. Stacio.

Toe Sant Blasio dela Panneta. Licht nae daer⁹ by der Engelburch. Daer.¹⁰ Daer is vole hyllichdoms ende genaede.

Toe Sant Celso. Licht allernaest by der Engelburch. Daer licht sant Celsus; het was een Romer, ende was hememelyck een moerdenars.¹¹ Durch syn huusvrouwe wort he onderwyst, dat he bictede, ende grote ruwe hadde, ende penitencie ontfenck voer alle syn sunden. De prester gaff em voer penitencie, he soldes niet meer doen. Dat helt he stede al syn dagen. Eens mael quemen syn gesellen, de wyle syn husvrouwe to kercken was, ende wolde¹² he solde myt em gaen int walt. Dat wolde he niet doen. Do fructen se, he solde se verraeden, ende slogen

1 + ist P.
 2 .C. P.
 3 4 december.
 4 25 juli.
 5 voll P.
 6 vole ... afflats] voll gnad und ablas aller suude (sic) P.
 7 er selb P.
 8 St. Laurentius valt op 10 augustus, de vigilie 9 augustus.
 9 - P.
 10 - P.
 11 schecher (= rover) P.
 12 volten (sic) P.

em doet. Ende begroven em in syn hues onder eyn wynvat, doe¹ men dat graff voer² den vate niet mochte seen. De vrouwe vragede na oren man. Do spraken syne gessellen, he weer weder omme gegaen³ int wolt. De vrouwe bat Got voer oren man. Daer nae tappete de vrouwe dat vat⁴ dat boven dat graff lach, ende scencket wal eyn gans aem⁵ wyn, ende gaff vole des wyns armen lueden om Gods wyllen. Des wyns wort niet mynner; ende welcke krancken des wynes droncken, worden alle gesunt. Het begaff sick,⁶ dat de paws kranck wort. Do spraken syn deners toe den armen lueden, se solden Got bidden dat he⁷ hulpe. De arme luden spraken: wanneer he des wyns druncke, soe worde he gesunt, ende alle de

ms.A f.487v

kranck sint ende de des wynes drincken / worden gesunt. Dat sede men den paws. Do sande de paws geringe nae⁸ wyn, ende wort van stunt an gesunt. Unde voer hen mocht hem geen arste helpen. Doe de paws dat sach, doe genck he myt processie inder vrouwen huus; ende sochte offte niet hilichdoms daer were, daer van sulke genaede gheschege, ende leet onder den wynffate in graven, ende vunden daer des wyves man Celsum onverwesen. De paws ondervant de mere an der wyven ende an eer mans gesellen. Doe he⁹ nu onderfant, doe verheeff he Celsum, ende screff synen namen inden boeck der legenden,¹⁰ ende doe gaff de vrouwe oer hues toe ener kercken. De paws gaff CC jar afflat.

Toe Onser Leven Vrouwen Trampontina. De licht, soe balde men over de Engelborch¹¹ kompt, toe der rechter hant. Daer staen twe suelen, daer an sant Peter ende Pawls synt gemartelt worden. Daer is alle daege CCC jaer afflaets. Toe Sant Jacop. Op den wege als men to Sant Peter geet tusschen der Engburch ende Sant Peter. Daer is een altersteen, daer op is Cristus geoffert worden toe Jerusaelem inden tempel, doe hem Symeon in synen armen ontfenck, ende sprack: "Nu laet Here dinen knecht in vreden, want myn ogen hebben geseen dyn heyl."¹² Ende Symeon proffeteerde Marien. Daer is alle dagge XV hondert jaer afflats.

Toe Sunte Katherinen. De kercke licht op den steenwech by Sant Peter. Dat¹³ synt cloestervrouwen gewest. Daer is de olye¹⁴ de daer lopt uut sante Katherinen graff, ende de melck¹⁵ voer bloet van oren licham vloet, doe men se onthovede.

ms.A f.488r

Toe den Hilligen Geest. Is een ryck spitael. Hevet Sixtus de IIII paws van grunt op weder gebawet; ende hefft daer een broderscup gemaeket, ende hevet sick sel-

-
1	das P.
2	vor (= wegens) P.
3	weer weder omme gegaen] wer umb kommen (= omgekomen) P.
4	+ an P.
5	gans aem] gantz iar am P.
6	begaff sick] begab sich (= gebeurde) P.
7	+ im P.
8	+ dem P.
9	+ es P.
10	lebendigen P.
11	Engelbruck P.
12	Lk. 2:29-30.
13	da P.
14	de olye] des oeles P.
15	+ die P.

ves daer in myt syner selver hant in gescreven, ende oeck vole cardinael ende ander erbare heren. Ende we sick daer in sryven lat, de mach hem selves kesen eynen vernufftigen prester, gestlyken off warlyck; de hevet macht hem toe apsolveren van alle sunden: een mael toe den doede, ende in den levende soe dyck ende offt he des noetrufftich ist, als inder bullen clarlyken gescreven is, de he daer op gemaket hevet. Ende hevet daer in oeck gegeven en arm van sant Andrea. Daer gescheet voele barmharticheyt over¹ den krancken lueden ende den armen wesen, den geffunden kinderen. Daer is oeck de taffel Moysi, myt gulden boeckstaven gescreven, ende de roede Aaron. Daer is alle daegen XI dusent jaer afflats ende dar deil² vergevinge aller sunden.

In der cappele des Gods ackers is alle dage CC jaer afflats. De Gods acker³ is vanden eertryck to Jherusalem, den men nomet Achaldemach, de kofft wort voer de XXX penninge daer omme Cristus verkofft wort. Dat eertryck hevet sant Helena van Jherusalem bracht. De acker hevet de aert: welcke mensche daerin begraven worden,⁴ is inden darden dach verrottet bis op de beente toe. Der Romer machmen geen in begraven.⁵ Voele hilliger pawse hebben de genaede geven: welck mensche berouwe hevet ende ghebichtet ende em syn kerckenrecht⁶ gescheen is, ende begert daer to liggen, den sullen alle syn sunden vergeven syn van pyn ende schult. Oeck off en pelgrum storve, ende hevet begert to liggen inden Gods acker, off he niet / hadde off nae lete, noch dan soelen de choerheren em daer brengen myt keersen ende anderen toe behoren. Ende is groet genaede ende afflaet daer toe gegeven.

ms.A f.488v

Toe Sancto Prancacio. Licht int⁷ olt Rome voer der statt. Daer is een arm van santo Pancracio biscop, ende een arm van sant Pancracio marteler, ende ander vole loefflyck hillichdoms. Daer sint de allerschoenste durluchtigen⁸ marmelsteyn, soe men se in Rome vinden mach. Daer is oeck een cloester des ordens Sant Jheronimus. Inder kercken is oeck eeyn grufft, hetet Cimiterium Caelopody presbitiri⁹ et martiris. Inder selver grufft is dat graff des hilligen pawes Calixti; ende is inder selven ontellick vole hillichdoms.

Toe Sunte Peter in Montorno. Is een closter des ordens Francissi, ende holden apservancie. Opder selver stede daer de kercke steet, is gemartert worden ende gecruciget worden¹⁰ sant Peter daer¹¹ XII aposten. Daer is grote genaede ende afflaet.

Toe Sunt Cosmatius. Licht onder den barch; ende is een vrouwen cloester. Dat hevet de paws Sixtus de VIII gans vernyet ende refformert, ende vole guets ende genaeden ende afflats toe gegeven. Neet veer daer van licht een closter,

-
1	- P.
2	dar deil] der dritteil P.
3	+ auch uff dem kirchoff des gotzackers P.
4	wirt P.
5	geen ... begraven] kein darinn graben P.
6	kercken recht] gotzrecht P.
7	uberhalb P.
8	durchsichtigen P.
9	presbyteri P.
10	ende ... worden - P.
11	der P.

ende hetet Santo Francisco,¹ des selven ordens; heltmen apsarvancie. Daer is genade ende afflaet.

§ 3c *Afsluitende opmerkingen over reliquieën en genaden*

Daer synt noch voele² kercken ende capellen toe Roem inden cloesterdren³ ende in cardinales husen ende hoeven, ende vole borger kircken, daer de pelgrims niet⁴ in komen moegen. Daer vole van to sryven weer, daer geen noet en is, want de / de naemchtigesten kerken synt all bescreven.

ms.A f.488r

Dat is oeck to weten, dat de genaeden ende afflaeten⁵ de by elcker kerken is, inder fasten soe ist all twe voldich.

Het is oeck to weten, wanneer men hevet en stuck hillich doms in ener kercken, is dat en stuck van en hovet des hilligen, soe nomt men dat hovet gans heel. Ist en stuck van enen arm, soe nomt men den arm heel; ist een gelit van enen vinger, soe nomtmen den helen finger. Soe doet men alle geleder: woe wel offten⁶ eyn gelit niet heel daer is, soe nomtmen⁷ dat ganse gelit. Daer om sal⁸ nymant twyvelen, offmen een gelit eens hilligen in ener kercken⁹ off by meer kercken weer¹⁰ toe Roem offte¹¹ anderen landen.¹² Het is to gelykerwys, als een over lant reyset¹³ off geet, ende seet enen torn off enen¹⁴ muer van ener stat, so sprecht he: "Ick se de stat." Also ist mytten hillichdom oeck. Item sintter oeck¹⁵ twe off dre hilligen van enen namen, als sant Peter XII apostel, sant Peter van Meylant under marter.¹⁶

§ 4a *Proloogje over de staties en aflaten te Rome*

Ist¹⁷ oeck toe weten dat alle dage inder fasten is ene besunder stacio by eyner kercken by tyden by twe offte dre als hier nae bescreven steet.

Dit sint de genaeden ende aflaten de bynne Roem toe verdenen synt dat hele jaer doer, op so dane dagen als hier nae bescreven sint. In elcke kerke daer dan

-
1	+ andere P.
2	+ andere P.
3	klostern P.
4	- P.
5	genaeden ende afflaeten] gnad und ablas P.
6	offt (= vaak) P.
7	+ doch P.
8	soll (= moet) P.
9	in ... kercken] offer oder P.
10	- P.
11	+ in P.
12	+ nennet P.
13	reyt P.
14	die P.
15	sintter oeck] sint offt P.
16	Hier eindigt Benninge's vertaling van het Pilgerbüchlein.
17	es ist P. Voor de Aflaatlijst zie Inleiding 2, p. XLII-XLIII.

ene stacio gehouden wort ende daer dulcken teken steet ⊕, daer is vergiffnisse van allen sunden; ende daer dus enen cruce getekens steet †, is verlossinge ener selen uut dat fegevuer, daer men dat voer beghert.

§ 4b Staciones inder fasten

Op Asschelwonesdach: stacio toe Sunte Sabinen. Is vergiffnisse van allen sunden ende dre hondert jaer afflats.

Des donderdages: stacio to Sunte Georgius. X dusent jaer afflats.

ms.A f.488*

Fridages: stacio tot Sunte Johan ende Pawls. Synt toe verdenen teyn dusent jaer afflats.

Saterdages: stacio to Sunte Trivoenen. Is afflaet van allen sunden.

Des eersten sondages inder fasten: stacio to Sunte Johannes to Latranen. Is vergiffnisse van allen sunden, ende XVIII dusent jaer afflats; ende meer afflats sunder getall.

Des mandages daer nae: stacio to Sunt Peter Vinckel. Is vergiffnisse van allen sunden, ende teyn dusent jaer afflats.

Des dinxdach: † stacio to Sunte Anastacium. XXVIII dusent jaer afflats ende soe voele carenen, ende verlossinge ener zelen uutten vegeffuer.

Des wonsdages: stacio toe Sute Maria Maioer. Synt XXVIII dusent jaer afflats ende soe voele carenen, ende vergiffnisse dat dardendeel van allen sunden.

Des donderdages: ⊕ stacio to Sunt Lawrencys in Palisperna. Is vergiffnisse van allen sunden, ende XII dusent jaer afflats.

Des fridages: to Sunte Apostelen is stacio.

Des saterdages: to Sunt Peter stacio. Is vergiffnisse van allen sunden, ende XXVIII dusent jaer afflats ende soe voele carenen.

Des anderen sondages inder fasten: stacio toe Sant Maria in Navicola. XXVIII dusent jaer afflats ende soe voele carenen.

Des mandages: stacio to Sunt Clement. Is vergiffnisse van allen sunden, ende X dusent jaer afflats.

Dinxdages: stacio to Sunte Balbina. X dusent jaer afflats.

Des wonsdach: is stacio to Sant Cecilia. Is X dusent jaer afflats.

ms.A f.489r

Donderdach: stacio to Sant Maria Transtiberym. Tey dusent jaer afflats.

Des fridach: stacio to Sunt Vitael. X dusent jaer afflats.

Des saterdages: ⊕ stacio to Sant Marcellin ende Sant Peter. Is vergiffnisse van allen sunden, ende X dusent jaer afflats.

Des darden sondach inder fasten: † stacio to Sunt Lawrens buten Rome. Teyn dusent jaer afflats ende ende tachtich ende XLVIII carenen, ende verlossinge ener selen uut dat vegeffuer.

Des maendages: stacio to Sunt Marcus. X dusent jaer afflats. Des dinxdags: stacio to Sant Potenciaen. X dusent jaer afflats.

Des wonsdages: stacio to Sunt Sixtus. X dusent jaer afflats.

Des donderdages: to Cosmas ende Damiaen. X dusent jaer afflats.

Des fridages: stacio to Sunte Lawrencius in Lucina. Is teyn dusent jaer afflats.

Des saterdages: stacio to Sunte Susanna. Is vergiffnisse van allen sunden, ende XIII dusent jaer afflats.

Des veerden sondach inder fasten: † stacio to den Hilligen Cruce in Jherusalem. Is vergiffnisse van allen sunden, ende verlossinge ener zelen uut dat vegefuer.

Des mandages: stacio totten Veer Gekronden. X^m jar afflats.

Des dinxdages: stacio to Sunte Lawrens in Damasco. X dusent jaer afflats, ende vergiffnisse darde part van allen sunden.

Des wonsdages: to Sunte Pawls stacio. Is X dusent jar afflats, ende vergiffnisse dat darde part van allen sunden.

Des donderdages: stacio to Sunte Silvester. Tey dusent jaer afflates.

Des fridages: stacio to Sunte Eusebio. X dusent jaer afflats.

Des saterdages: stacio to Sunte Nicolaus in Carsere Juliano. Vergiffnisse van allen sunden, ende XII dusent jaer afflats.

ms.A f.489v

Des vyfften sondach inder fasten: stacio to Sunte Peters kercke. Sint XXVIII dusent jaer afflats, ende vergiffnisse dat darde part van allen sunden.

Des mandages: stacio to Sunt Crisogonus. X^m jaer afflat.

Des dinxdages: stacio toe Sunt Quirico. X^m jaer afflats.

Des wonsdages: stacio to Sunte Marcelyn. X^m jaer afflats.

Des donderdages: stacio to Sunte Apolimarum. X^m jaer afflats.

Des fridages: stacio toe Steffen Celimonte †. Verlossinge ener zelen uten fegever.

Des saterdages: † stacio to Sunte Johan ante Portem Latinam. XIII dusent jaer afflats, ende verlossinge ener seelen uutten fegever.

Des sondages to Palm: ☉ stacio to Sunte Johan Latraen. XXV dusent jaer afflats ende XLVIII carenen, ende vergiffnisse van allen sunden.

Des mandages: stacio to to Sunte Praxcedem. Is vergiffnisse van allen sunden, ende XXV dusent jaer afflats. Des dinxdach: stacio to sunte Prisca. is vergiffnisse van allen sunden, ende XVIII dusent jaer afflats.

Des wonesdages: ☉ stacio to Sunte Maria Maioer, XXVIII dusent jaer afflats ende so vole carenen, ende vergiffnisse van allen sunden.

Des donderdages: to Sunte Johan Latraen ☉ stacio. Is XII dusent jaer afflats ende XVIII carenen, ende op den selven dach dubbelt vergiffnisse van allen sunden.

Op Guede Vrydach: stacio totten Hilligen Cruce in Jherusalem. Is vergiffnisse van allen sunden, ende meer ontellicke genaden ende afflats.

§ 4c *Staties tijdens de Paasweek*

Des sondages op den hilligen Pasche dach: ☉ is stacio to Santa Mara Maioer. XXVIII dusent jaer afflats ende so vole carenen, ende vergiffnisse van allen sunden.

ms.A f.490r

Paesche mandach: ☉ stacio to Sunte Peter. XXVIII dusent jaer afflats ende so vole carenen, ende vergiffnisse aller sunden.

Dinxdages: ☉ stacio to Sunte Pawls buten Rome. Sint XXVIII dusent jaer afflats, ende vergiffnisse aller sunden.

Des wonsdags: † stacio to Sunte Lawrens buten Rom. Sint XVIII dusent jaer afflats ende so vole carenen, ende verlossinge ener selen uutten fegever.

Des donderdages: ☉ stacio totten Apostelen. XV dusent jaer afflats, unde vergiffnisse van allen sunden.

Des vridages: stacio to Sunte Maria Rotonda. XV^m jar afflats.

Des saterdages: stacio ☉ to Sant Johan Latraen. XV dusent jaer afflats, ende vergiffnisse dat darde part van allen sunden.

Des sondages to Paesch achten: ☉ stacio toe Sunte Pancaes. XV dusent jaer afflats, ende vergiffnisse van allen sunden.

§ 4d *Bijzondere staties in diverse kerken*

Nota

Der sint oeck sunderlinge andere staciones van Midffasten hent to Paesachten. Daer is stacio to Sunte Maria de Populo in Urbe; alle dagen vergiffnisse van allen sunden.

Alle saterdages de hele fasten lanck is vullenkomen vergiffnisse van allen sunden to Sunte Maria de Pace in Urbe; dat hevet geven paws Sixtus de veerde. Toe Onser Lever Vrouwen kercke de Pace in Urbe is op alle Onser Lever Vrouwen dach, van der ener vesper hent des ander dages dat de sonne ondergeet, vergiffnisse van allen sunden.

Op alle sondage inder meymaent ☉ is vergiffnisse van allen sunden.

Den twintichsten dach marcy is vergiffnisse van allen sunden to den Hilligen Cruce in Jherusalem. Op den selven dach / moegen daer vrouwen in gaen in Sunte Helenen Caepelle, ende op geen ander tyt inden helen jaer.

Alle vrydages inder fasten in marcio ☉ is vergiffnisse van allen sunden toe Sunte Peter in Urbe.

ms.A f.490v

§ 4e *Staciones na Paeschen*

Op Sunte Marcus dach: stacio to Sunte Peter. XXVIII dusent jaer afflats. So komen daer hen all myt een myt crusen ende vanen uut allen kercken toe Roem, ende gaen myt de processie toe Sunte Peter, ende holden daer stacio myt allen hilichdom to Roem.

Des mandages in de Bedeldage: stacio to Sunte Peter.

Des dinxdages: stacio to Sunte Johan Latranen.

Des wonsdages: to Sunte Maria Maioer is stacio.

Op Ons Leven Heren Hemelvaert dach: stacio to Sunte Peters. Toentmen de Veronica; XXVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen.

Des saterdages op Pinxter avent: ☉ stacio to Sunte Johan Latraen. XV dusent jaer afflats, ende vergiffnisse van allen sunden.

Op Pinxter dach: ☉ stacio to Sunte Peter. Ontallike afflaten, ende vergiffnisse van allen sunden.

Des maendages: ☉ stacio to Sunte Peter Vinckel. Vergiffnisse van allen sunden.

Des dinxdages: is stacio to Sunte Anestacius. XVIII^m jar afflaets.

Des wonsdages: is stacio to Sunte Maria Maioer. Sint XXVIII dusent jaer afflats ende so vole carenen, ende vergiffnisse dat darde part van allen sunden.
 Des donderdages: † is stacio to Sunte Lawrens buten Rome. Synt XVIII dusent jaer afflats ende so vole carenen, ende vergiffnisse dat darde part van allen sunden, ende verlossinge ener selen uutten vegeffuer.

ms.A f.491r

Des frydages: totten Apostelen. Synt XVIII dusent jaer afflats ☉ ende vergiffnisse aller sunden.

Des saterdages: † stacio to Sunte Peter. Sint XVIII dusent jaer afflats, ende verlossinge ener selen uutten vegeffuer.

Des wonsdages inde Zeeldagen na Hilige Cruesdach in septembri: is stacio to Sunte Maria Maioer. Sint XXVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen, ende vergiffnisse dardepart van allen sunden.

Des fridages daer nae: ☉ is stacio totten Apostelen. Sint XVIII dusent jaer afflats, unde vergiffnisse aller sunden.

Des saterdages: is stacio toe Sunte Peter. Sint XVIII dusent jaer afflats, ende vergiffnisse aller sunden.

§ 4f Staciones inder Advent

De erste sondach inder Advent: is stacio to Sute Maria Maioer. Sint XVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen, ende vergiffnisse darde part aller sunden.

Item op alle Onser Leven Vrouwen dagen syn daer desse vorgeroerde afflatten to verdienen.

De anderde sondach: ☉ is stacio totten Hilligen Crues in Jerusalem. Sint XX dusent jaer afflats, ende vergiffnisse van allen sunden. Paws Silvester hevet desse afflatten confirmert.

De darde sondach inder Advent: is stacio to Sunte Peter. Sint XVIII dusent jaer afflats ende so vole carene.

Des wonsdages in den Zeeldagen: stacio to Sunte Maria Maioer. Sint XXVIII dusent jaer afflats ende so vole carenen, ende vergiffnisse dat darde part van allen sunden.

Des fridages: ☉ is stacio inde Zeldagen totten Apostelen. Sint X dusent jaer afflats, ende vergiffnisse aller sunden.

ms.A f.491v

Des saterdags inde Zeeldagen: is stacio tot Sunte Peter. Sint XVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen.

De veerde sondach inder Advent: ☉ is stacio totten Apostelen. Sint XII dusent jaer afflats, ende vullenkomen vergiffnisse van allen sunden.

Op den Hilligen Kars avent: stacio to Sunte Maria Maioer. Sint XVIII dusent jaer afflats ende soe voele carenen, ende vergiffnisse dat darde part aller sunden.

§ 4g *Staties in de Kersttijd*

Op den Hilligen Kars dach: ☉ is stacio inde Karsmisse tot Sunte Maria Mai-oer inde capelle by Ons Leven Heren kribbe. Sint XVIII dusent jaer afflats ende soe voele carenen, ende vergiffnisse van allen sunden. Inde capele moten gene vrouwen in gaen.

Inde anderde miisse Aurora: ☉ is stacio tot Sunt Anastacia. Sint XXVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen, ende vergiffnisse van allen sunden.

Inder hoechmissen Karsdach: ☉ is stacio to Sunte Maria Mai-oer. Sint XVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen, ende vergiffnisse aller sunden.

Op Sunte Steffens dach: ☉ is stacio tot Sunte Steffen in Celi Monto. Sint XVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen, ende vergiffnisse aller sunden.

Op sunte Johannes dach: ☉ is stacio tot Sunte Johan Latraen. Sint XXVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen, ende vergiffnisse aller sunden.

Op Aller Kinderen dach: ☉ is stacio to Sunte Pawls. Sint XV dusent jaer afflats ende soe vole carenen, ende vergiffnisse van allen sunden.

Op Nye jaers dach: ☉ is stacio to sunte Maria Trans Tybrim ad Fontes Oly. Sint XXV dusent /jaer afflats, ende vergiffnisse van allen sunden.

ms.A f.492r

Op der Hilligen Dre Koningen dach: ☉ is stacio to Sant Peter. Sint XVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen, ende vergiffnisse aller sunden.

§ 4h *Staties in de voorvasten*

Des sondages in Septagesimo: † is stacio to Sunte Lawrens buten Rome. Sint XI dusent jaer afflats ende XLVIII carenen, ende vergiffnisse dardepart van allen sunden, ende verlossinge ener selen uten vegeffuer.

Des sondages in Sexagesimo: stacio to Sunte Pauls buten Rome. Sint XII dusent jaer afflats ende XVIII carenen, ende vergiffnisse dat darde part van allen sunden.

Des sondages in quiquagesimo: is stacio toe Sunte Peter. Sint XVIII dusent jaer afflats ende soe vole carenen.

§ 4i *Afsluitende opmerkingen*

Item noch behalven desse vorgeroerde afflats sint voele meer andere ende ontallike afflats van volen pawesen, als van sunte Silvester, sunte Gregorys, sute Pelagius, sunte Pascalis; welck paws Leo de Teynde vanden namen hevet confirmeert.

DEEL III-X

BESCHRIJVING VAN de pelgrimstocht naar Rome door Benninge met vrienden (1500), met enkele alternatieve routes; gevolgd door een excerpt uit Bernhard van Breydenbach "Peregrinatio in Terram Sanctam", waarin ook een pelgrimage naar het Sinaiklooster (1483/1484)

§ 1 *Eerste route, gevolgd door Benninge c.s. (aug.-sep. 1500)*

Hier nae vindy bescreven en twe wegen de men mach reysen toe Rome,¹ de daer devocie to hevet desse hillige afflaten to verdienen. Daer ick Sicko Benninge, de desse cronica hevet bescreven, reysede int Gulden Jaer, domen screff dusent ende vyffhundert, welck doe was dat hunderste jaer ende rechte Gulden Jaer; ende de Gulden Porte was doe open gemaket van paws Alexander, de over drehundert jaeren nie open gewest hadde, ende was to gemuert gewest.² Soe reyseden wy uut Groningen des wonsdages nae Sunte Bartholomeus anno vorgeeroert,³ als Peter Sickinge,⁴ Roleff Huynghe,⁵ Lambert Huynghe,⁶ Derck Heerkns,⁷ / Wylem Scaerde,⁸ Albert Vrese de goltsmyt⁹ ende ick Sicko Benninge vorgeeroert, alle soeven borgeren to Groningen; ende quemen weder to hues op Sunte Barbaren dach,¹⁰ gesunt ende machtich.

Inden eersten reyseden wy doer Westvalen, doert tlant van Cleve ende Gulick na Nues.

Van Nues to Coelen.

ms.A f.492v

- 1 Hier begint een ongeïdentificeerde routebeschrijving naar Rome; zie Inleiding 2 p. XLIII-XLIV.
- 2 Zie Deel III-W § 2b p. 538. Benninge's bewering is onjuist: het Heilig Jaer is ingesteld door Bonifatius VIII in 1300.
- 3 Woensdag 26 augustus 1500.
- 4 Peter Sickinge wordt in Benninge's kroniek vermeld als burgemeester in Deel III-S § 5c p. 503 en als een van de drie borgen in Deel III-Y § 10-12 588-590. Sickinge was tussen 1507 en 1523 meermalen burgemeester; zie Alma, 'Patriciaat', p. VIII-IX.
- 5 Roelof Huinge was raadsheer in 1512 en 1514; zie Alma, 'Patriciaat', p. XI. Huinge had in 1484 het gildrecht gewonnen; zie *Gildrechtboek Groningen*, p. 43.
- 6 Lambert Huinge wordt in Benninge's kroniek vermeld als een der kerkvoogden van de Akerk die het Katharinabeeld bekostigen; zie Deel III-R § 14 p. 489. In 1479 heeft hij het gildrecht gewonnen; zie *Gildrechtboek Groningen*, p. 35.
- 7 Derk Heerkens wordt in 1501 vermeld als raadsheer; zie Alma, 'Patriciaat', p. XI.
- 8 Willem Scaerde heeft in 1475 het gildrecht gewonnen; zie *Gildrechtboek Groningen*, p. 35.
- 9 Albert Vrese de goltsmit heeft in 1501 het gildrecht gewonnen; zie *Gildrechtboek Groningen*, p. 45.
- 10 Vrijdag 4 december 1500. De reis naar Rome en terug duurde dus in totaal 101 dagen.

Item van Colen to Bunne.
 Van Bunne to Andernaeke.
 Van Andernakell to Kovelens opde Mosel. Daer geet ene scone stenen brugge
 over. Daer moet elck mensche geven enen haller,¹ de daer over geet; behalven
 de presters, de geven niet.
 van Koewelens to Rymagen.
 Van Rymaegen to Wesel.
 Van Wesel to Sunte Vlanders.
 Van Sunte Vlanders Roddelars.
 Van Roddelars toe Mens.
 Van Mens to Oppenheim synt III mylen.²
 Van Oppenheim to Worms IIII mylen.
 Van Worms to Sphyr VI mylen. Dan kome ghy inde heller hen to Britsi to, is
 cleen gelt.
 Van Spyer hent over Ryn is ene myle. Dan kome ghi to Brusel in Zwaven, is II
 mylen.
 Van daer to Britsi ene myle.
 Van Britsi toe Molbron; is en schoen ryck closter van Sunte Berents orde.
 Daer giff men proven ende almissen deet hebben wil; is een myle.
 Van Molbron toe Vaynge een myle.
 ms.A f.493r Van Vaynge toe Constat III mylen. / Van Constat to Esselinghe ene myle.
 Van Esselinghe toe Geppinge III mylen. Van Geppinge, Geylinge, toe Olms III
 mylen.
 Van Olms to Memmynge VI mylen.
 Van Memmynge to Cempen IIII mylen.
 Als men komet int Dutsche gebarchte, daer gheet gelt dat heten fyrers,³ hent
 to Ostyen in Lumberdien. Dan kome ghi in een groet dorp geheten Nestelbanck
 II mylen.
 Van Nestelbanck to Flytse II mylen.
 Van daer to Aterwange II mylen.
 Van Aterwange to Sunte Lawrens II mylen.
 Van Sunte Lawrens up den barch den Varner ghenomet, is seer hoech, ene
 myle.
 Beneden anden barch to Naseret I myle.
 Van daer is⁴ een groet dorp ene myle.
 Van daer to Lantegge, daer scheydet de wech nae Onser Lever Vrouwen ten
 Eenzetel, III mylen.
 Van daer to Prons II mylen.
 Van Prons to Rylen I¹/₂ myle.
 Van Rylen to Sunte Claws barch ene myle.
 Van daer to Soven kercken III mylen.
 Van Soven kercken to Sunte Flanders III mylen.

1 Halve penning.

2 De Duitse mijl is ongeveer 5040 meter.

3 Zilveren Tiroomse munt.

4 Waarschijnlijk foutlezing voor Imst.

Van daer to Meraen in de stadt III mylen.

Van Meraen toe Calders IIII mylen.

Van Calders to Termyn, is gued wyn, ene myelle.

Van daer kome ghy in en groet dorp;¹ daer gae ghi van de harbarge nae de ander harbarge doer ene marsche ende lech^{*} lant over ene brugge, een myle.

ms.A f.493v

Van daer to Sunte Mycheel ene myle. / Van Sunte Mycheel to der stat Trent II mylen.

Dan kome ghi in Walsch lant inde cleyne mylen.²

Van daer toe Rovereyt X mylen; der veer mylen maeken ene Dutsche myle.

Van Rovereyt ter Clusen XXXVI mylen. Daer moet elck mensche geven enen crucer³ to toll, uutgenomen de presters geven niet. Over vyff mylen van daer plach en Hollander to woenen, de is doet, daer wonet nu en ander wert. Daer mach men sick vrolich to maeken, de wal gelt hevet.

Item daer geet men den wech aff nae Fylvranc to der rechter hant over dat waeter, ende men lat de stadt van Verona – off anders genomt Walsche Beer-na – liggen, want men moet daer en crucer geven voer en boelet^{*} an der heren hues.

Van Veronae to Alschaelen XVI mylen.

Van Alschaelen to Ostyen XIII mylen. Daer moet men en belet hebben.

Daer moet ghy IIII kaetherinen⁴ geven over dat water to vaeren, ende enen pen-ninck van dat bolet. Dat water nompt de Pawe.

Van daer toe Merendaele XII mylen.

Van Merendaele toe Sunte Mertens barch op den dyck VII mylen.

Van daer to Sunte Johaens castel XVI mylen.

Van daer to Bononien X mylen.

Van daer to Bonaport. Dan kome ghi inde kaetherinen, de synt ganckbert^{*} hent to Rome in de porte ende de crucers oeck.

Van daer to Planiers synt VIII mylen.

Van daer kome ghi in en repas ende dorp, moet ghi en katheryn geven. Dit licht in Scarperien, VIII mylen.

ms.A f.494r

Van daer to Florensoele XIII mylen.

Van Florensole to Scharperien X mylen. Van daer – over de brugge vindi guede harbarge – II mylen.

Van Scarperien to Florens XII mylen.

Van Florens to Sinckaesein VIII mylen.

Van Sinckasein ter Hoger Seyn XXII mylen.

Van der Hoeger Seyn to Bonaconvent XII mylen.

Van Bonaconvent to Sunte Clerx V mylen.

Van Sunte Clerx to den Roden Conffer – vintmen guede harbargen over den barch – XII mylen.

Vanden Roeden Conffer to Aquapedent, datmen nompt totten Hangenden water, XII mylen.

1 Vermoedelijk Schlanders/Silandro.

2 De Italiaanse of Romeinse mijl is ongeveer 1470 meter.

3 Zilveren Tiroomse munt, ongeveer 4 penning.

4 Ongeïdentificeerde munt.

Van Aquapedent to Lawrens castel V mylen.
 Van Sunte Lawrens castel to Bolseyen III mylen.
 Van Bolseyen to Montefflascoen VI mylen.
 Van Montefflascoen to Viterbien VIII mylen.
 Van Vyterbien to Ronselioen X mylen.
 Van Ronselioen to Suters III mylen.
 Van Suters toe Monte Rosam IIII mylen.
 Van Montarosa totten Langen toern VII mylen.
 Vanden Langen toern to Rome inde stat XII mylen.

§ 2 *Tweede route, gevolgd door Benninge c.s. op hun terugreis
 (nov.-dec. 1500)*

Noch eenen anderen wech van Coelen aff; men desse vorsecreven wech is de gereetste, ende wort meest gereyset.¹ Den reyseden wy Sicke Benninge myt myn geselschap vorgeroert, ende quemen den weg doer Meylant ende Zwitsen weder to hoes.²

Van Colen to Bunne.

Van Bunne to Rymagen.

Van Rymaegen to Andernakel.

Van Andernakel to Kovelens.

Van Kovelens to Rymagen.

ms.A f.494v

Van Rymagen to to Wesel.

Van Wesel to Sunte Flanders.

Van Sunte Flanders to Binge.

Als men Zwaven willen laten staen, soe gaetmen ten Hilligen bloede.

Vanden Hilligen bloede toe Sunte Anthonys dall.

Van Sunte Anthonys Dall to Lantdouwe.

Van Lantdouwe to Wyssenborch; daer gefftmē proven.

Van Witsenborch to Hangouwe; gifftmē proven.

Van Hangouwe to Srasborch; is de proven.

Van Staesborch to Sunte Odilien barch; is proven.

Van Sunte Odilien to Brysack over den barch.

Van Brysack to Basel; is oeck proven.

Van Baesel toe Rynffelt.

Van Rynffelt to Brugge, der Bussen to Sunte Claren; is proven. Vandaer moet men overvaeren.

Van daer to Baeden.

Van Baeden toe Surck.

1 De door Benninge beschreven route I (zie p. 570-573) is niet de meest gebruikte pelgrimsweg; zie de Inleiding 2, p. XLIII-XLIV.

2 Zie voor de door Benninge c.s. gevolgde route: Inleiding 2, p. XLIII.

Van Surck tot Onser Leve Vrouwen ten Eenzedel.
 Vanden Eenzetel to Spiegelbarch offte to Sunte Jaemers barch toe Hellen
 Wesel, over de brugge de de duvel hevet gemaeket.¹
 Van daer vaertmen toe schepe nae Walstat, want de barch stykel* ende steyl is
 over to gaen.
 Van Walstat to Filtkerken int lant van Kure.
 Van Filtkerke toe Blotsy.
 Van Blotsy ten Cloester.
 Vanden Cloester over den Aerlenbarch.

ms.A f.495r

§ 3 *Derde route*

Ende offtmen van Binge gaen wolden doer Zwaven, so salmen den vorgeroer-
 den wech van Mens nae Oppenem, so vorscreven is.²
 Van daer to Worms.
 Van daer to Spyr.
 Van daer salmen over den Ryn vaeren nae Brusel.
 Van Brusel nae Vaynge.
 Van Vaynge nae Gippinge.
 Van Gippinge to Esselinge.
 Van Esselinge nae Mulbron; is een cloester.
 Van Mulbron to Olms.
 Van Olms to Memminghe.
 Van Memmynge to Kempen.
 Van Kempen op den Verner, is en barch.
 Van den Verner nae Nazeret over den barch.
 Van Nazeret nae Sunte Nicolaws berch.
 Van Sunte Nicolaus barch to Soeven kercken.
 Van Soeven kercken to Meraen inde stadt.
 Van Meraen to Termyn.
 Van Termyn to Trent.
 Van Trent ter Cluesen; dan kome gy uut gebarchte.
 Van der Clusen to Walschen Beerne. Daer moetmen een bolet halen ende
 dragent hen ter poerten.
 Van Walsche Berne to Yserschale.
 Van Yserschale soe schepetmen over de Pawe, ende koemet to Merendale.
 Van Merendale to Sunte Johannes kastel.
 Van Sunte Johannes kastel sचेptmen* over de Pawe, want se veer omme lopet
 nae Benonien.

1 Veel hoge bruggen over bergvieren dragen van oudsher deze naam, omdat latere ge-
 neraties de bouw menselijkerwijs onmogelijk achtten zonder hulp van de duivel. Welke
 brug hier precies bedoeld wordt, is niet duidelijk.

2 Zie de door Benninge beschreven route I: p. 571.

Hier scheydet de wech. De ene totten Walschen ghebarchte, ende geet na Florens; men de wech is scharp. Men de besten wech ende daermen best vyta-
lie* krygen kan, is van Bononien to Emels.

ms.A f.495v

Van Emels to Remele.

Van Remele to Monteffleer; is gued wyn.

Van Monteffleer toe Meryn.

Van Meryn to Terpete to Oeden.

Van Oden to Galbyn.

Van Galbyn to Terby.

Van Terbi toe Alffraet.

Van Alffraet nae Prusen over den Ryn.

Van Prusen to Sunte Clercks.

Van Sunte Clercks totten Roede Conffer.

Vanden Roeden Koffèr to Hangende water.

Van Hangendewater to Monte Flascoen.

Van Montefflascoen to Viterbi.

Van Viterby to Roneliol.

Van Ronelioel Castelnove.

Van Castelnove to Rome. Deo gracias.

§ 4 *Uittreksel uit Breydenbachs Peregrinatio*

Hier will ick oeck bescreven den wech ende grote hillige bedevaert ende reyse totten Hillige Lande to Jherusalem ende voert totten barch van Synay, totte Hillige jonffer Sunte Katherynen, de desse nabescreven heren deden int jaer Ons Heren dusent veerhundert ende dre ende tachtich, als benamen de edele heere her Johan greve vam Solms, here to Mynsenborch, ende her Berent van Bredenbach, deken ende kemener der kercken van Mens, her Philippus van Bicken ridder, elck myt oren knechten.¹ Ende quemen to samen op Sunte Marcus dach² toe Oppenem in de stat, gelegen dre mylen van Mens. Ende reyseden van daer, ende quemen bynnen XV dagen to Venidien; / ende de wech van Oppenheim hent tot Venidien is hondert Dutsche mylen weges.

ms.A f.495^r

Doe se to Venidien quemen, vonden se vole edelingen de mede over meer wolden ten Hilligen Lande bedevaert. Uut welcke se myt dessen naebescrevenne heren hem mede vercelleden in oer geselschup, als her Maximus van Roppensteyn bannerheer, her Warnant van Meernauwe bannerheer, her Kasper van Bulach ridder, Jurys Max ridder, her Nicolaws de Grot Kort ridder.

Item als desse vorgeroerde heren mytten anderen pelgremen* toe Jerusalem ore bedevaert gedaen hadden, soe reysede patheroen* mytten anderen pelgremen wederomme na Venidien. Ende desse andere vorgeroerde heren bleven to Jerusalem, omme vort to reysen tot Sunte Katherinen barch Synay; ende daer versel-

1 Bernhard von Breydenbach, *Bevaerden*; in de noten verder aangehaald met het siglum "Br." Zie de Inleiding 2, p. XLIV.

2 25 april 1483.

leden meer in oer geselschap de by em bleven weren toe Jerusalem, de mede rey-seden tot Sunte Katherinen, welck oer namen int vervolch achter gescreven sint. Dit is mytter korte over gelopen ende gescreven uut dat Iteniarius* dat her Berent van Bredembach bescreven hevet, ende en principael an hever desser reyse ende bedevaert – Got geve hem vrede.¹

Dit is de reyse van Venidien to schepe over meer to vaeren hent ten Hilligen Lande to Jerusalem.

Inden eersten suli weten, dat se op den eersten dach in junio – dat was doe op en sondach der Hilliger Drevoldicheyt – gengen se to schepe to Venidien, ende des anderen dages quamen se to Parens op de darden dach in junio.

ms.A f.495*v Item op den veerden dach in junio lagen se voer de stadt Parens. Doe quam hem toe moete en onweder, / daer se mede dreven achter ende voert opt meer VIII dagen lanck, soe dat se quemen op den XII dach in junio to Corphon inde stat, gelegen in Greken, VIII hondert mylen van Venidien onder de heerlicheyt van Venidien.

Item op den XV dach – was Viti ende Modesti – voeren se van Corphon, komende ande stat Modon. Daer bleven se liggen enen heelen dach. Item op den XVI dach in junio voeren se vander stat Modon, ende quamen XVIII^{ten} dach inde haven van Rodys, ende daer bleven se liggen dre daegen totten sondach, doe wast X Dusent Martelaerendach.²

Item op den XXII^{ten} dach voeren se van Roedys. Op den anderden dach nae³ Sunte Johannes dach Baptista – ende quemen an dat koninckryck van Ciperen. Daer bleven se liggen op Sunte Johannes dach. Des XXVI^{ten} dach in junio quamen se inde haven van Ciperes.

Item op den XXVII^{te} dach in junio voeren se van Ciperes, ende quemen in dre daegen soe veer int meer, soe dat se dat Hilligen Lant saegen van veers. Doe se wat naer quemen, bleven se liggen VI daegen lanck; terstont so sande oer pate-roen syne deners to Rama ende to Jherusalem omme geleyde.

Item op den VIII^{ten} dach in julio hadden see oere trutselmans* myt eselen, ende reden van Japha to Rama in dre uren. Japha is eertyds gewest eene grote stadt, Joppe genompt off Japha. De heydenne en laten daer gene pelgrims in ryden; men moet daer toe voet ingaen. Se bleven toe Rama liggen dre daegen lanck, omme dat twe Turcksche heren fochten enen kamp myt oren knechten myt mal-kanderen.

ms.A f.496r Item van Rama reden se op den XI^{ten} dach in julio des nachts omtrent twe uren na Jherusalem. Jherusalem is gelegen van Rama XXX Italyaensche mylen wal gemeten. Als men gaet van Rama XX mylen van Jherusalem is dat cassteel Emaus ter rechter hant ende van Jerusalem LX stadien.⁴

Item op den selfften dach, als des XI dach in julio, omtrent VI uren nae myd-dach quemen se to Jherusalem; daer se toe voete mosten ingaen, want men verhenget daer gene pelgerems* in to ryden.

1 Breydenbach overleed te Mainz in 1497.

2 22 juli.

3 Bedoeld is 22 juni 1483, dat is twee dagen vóór Sint Jan; vgl. Br.

4 Benninge verbeterd de opgave in Br. aan de hand van Lk. 24:13.

Item als desse pelgerums* oere bedevaert gedaen hadden, ende oere tyt daer gelegen hadden – ende wo de pelgermasie ende hillige steden versocht worden, daer Got geleden hevet, ende to Betlahem ende op Jordane to reysen, late ick al varen; de daer komet, salt wal bevinden.

Daer nae reyse de pelgerums en part weder umme totte geleyde,¹ ende reyseden weder umme na Venidien. Ende en part der pelgerums bleven to Jerusalem hierna bescreven.

Item desse nae bescrevenne pelgerums bleven int Hilligelant to Jherusalem, omme nae den barch van Synay tot Sunte Katherinen graff bedevaert to reysen.

Item dit weren de heren elck myt naemen: int eerste her Johan grave van Solms, heer to Mynsenborch, de jonxste ende de vromste ende edelste; item heer Berent van Bredenbach, inden tyden camener ende nu deken der hilliger kercken toe Mens, principael opsetter desser bedevart; item her Philipus van Bicken ridder; myt dessen heren onder oer ander deners was en maeler geheten Eerhart Rewyck, van Utricht geboeren, de hem alle de steden ende lantscuppen hevet conterffeyt ende gemaelt;² item heer Maximus – by synen tonamen Smasmus – van Joppensteyn ende heer to Honicke;

ms.A f.496v

item her Fernandus van Vernauwe en bannerheer; / her Casper van Bulack ridder; her Georgius Max ridder; item her Nicolaus de Grote Kort ridder; myt welke behalven de ander deners weren mede een minner broder Franciscy orden, geheten de ene Paulus ende de ander Tomas, de mannigerleye sprake wusten ende spreken kunden; item her Hinrick van Schawenberch ridder; item her Casper van Sielen ridder; item heer Syemundus van Marsbach ridder; item her Peter Welch ridder; item her Johan Lasems, domprovest ende canonnick der kercken Transilianus in Ungerem; item Peter Fabri³ van der Predeker orden, leesmester toe Olms, de eertydes int Hillige Lant ende Turkyen lange ghewonet hevet,⁴ ende vole besocht hevet.

Item des XXIII^{ten} dach augusti – op Sunte Bartholomeus dach – toegen se uut Jherusalem omtrent vespertyt, ende quamen naeder sonnen onderganck toe Betlahem. Daer bleven se twe dagen leggen.

Item op den XXVII dach augusti inder daegeraent⁵ reyseden se uut Betlahem ende quamen des avendes inde olde stadt Ebron.

Item des morgens op den XXVIII dach augusti voer daege reyseden van daer, ende quamen naeder sonnen onderganck an en groet huus staende int velt. Daer bleven se de nacht over.

Item op den XXIX dach augusti – was Sunte Johannes Decollacio – des morgens reyseden se totter stat Gaesera, ende quamen daer en luttick nae myd-

1 Bedoeld zijn waarschijnlijk de galeien te Joppe; vgl. Br.

2 Erhard Reuwich, graveur en uitgever van de eerste Latijnse, Duitse en Nederlandse edities van de *Peregrinatio ad Terram Sanctam* van Bernhard von Breydenbach; zie Davis, *Breydenbach*, p. 1-4, 9-11, 17-18.

3 Bedoeld is Felix Fabri O.P. (+1502), vgl. Br. Fabri had reeds in 1480 een bedevaart naar het Heilige Land gemaakt.

4 ende ... hevet] – Br.

5 Lees: daegeraet; vgl. Br.

dage. Doe de sonne neder gaen was, quemen se inde stadt Gaesera, ende konden daer nauwe harbarge krygen. Daer bleven se XII daegen liggen inde stadt myt groet verdreet.

ms.A f.497r Item op den IX^{den} dach septembris reyseden se uut der stat Ghazara in en felt. Daer vonden se XXIII camelen mytten trutselmans myt prevande ende alle berryff, daer se mede solden reysen doer de wuestenye.

Item op den X^{den} dach septembris reden se nae de wuestenie ene myle weg, ende quemen in een cleyn dorp genompt Leblem. Daer bleven se de nacht.

Item op den XI^{ten} dach septembris reden se inde wuestenie, daer de grote zee lach int westen, daer dat lant in de wuestenie onbewoent was; ende saegen daer nae gene stad noch dorp noch hues, mer ene dorre woestenie ende dorre lant.

Item op den XIII^{den} dach quemen se inde woestenie, de hetet op Arabysche sprake Waldraet.

Item op den XIII^{ten} dach quemen se in ene verveerlyke wuestenie.

Item op den XV^{den} dach quemen se in ene kolde wuestenie, datmen inden lande selden vint, dat men noemet op Arabysche sprake Mynschewe.

Item des morgens op den XVI^{te} dach septembris quemen se in een effen velt, strecket sick totten parady.¹

Item op den XVII^{te} dach septembris quamen se by enen barch Caleb genompt. Item op den XVIII^{te} dach septembris quemen se by en torrent ende lopende water, daer voertyden lopende water plach to wesen, men doe wast droege.

Item op den XIX^{te} dach septembris quemen se in ghebarchte, daer se van veers saegen den barch Godes Oreb ende Synay totter luchter hant ende totter rechter hant dat Roede Meer. Daer bleven enen dach ende nachte in ene stede genompt Raematiya.

ms.A f.497v Item den XX^{ten} dach septembris quamen se in en ghebarchte, daer se van veers saegen ene dorre woestenie, ende quamen soe vere, dat se saegen enen heerden syn beesten weyden an enen barch; welker se in langer tyt niet geseen hadden: menschen offte tamme beesten. Daer saegen se ene sterne oprysen, staende all tyt int zuuden nae der mydder nacht boven den barch Synay, genomp Sunte Katherinen sterne.

Item op den XXI^{ten} dach septembris quemen se toe myddach in en dall; saegen se den barch Synay hoech boven allen bargaen, men se weren daer noch veer aff.

Item den XXII^{ten} dach septembris quamen se tot dat uterste der woesteny² in en even felt lanck ende breet, ende strecket sick an den barch Synay; ende reyseden vort doer, hent dat se saegen Sunte Katherynen closter onder den barch Synay, daer se do zeer blyde omme weren; ende quemen voert int cloester, daer se vrentlyken ontffangen worden van de monniken des closters; ende hebben voert ghehaestet omme inde kercke toe gaen ende misse to horen, wanttet noch geen myddach was.

Item op den XXIII^{te} dach septembris reyseden se uut dat cloester, omme op den barch Gods Oreb toe clymmen. Daer se vole wonderlyke dingen hebben geseen, de daer de hillige proffeten daer gedaen hebben. Daer lanck ende voele van weer to scryven; de daer meer van lust to weten, de lesen den Iteranium* Breden-

1 Lees: parady. De -s is vermoedelijk afgesneden door het bindersmes; vgl. Br.

2 uterste ... woesteny] inwerste des woestenie Br.

ms.A f.498r

bach. Item van dat cloester beneden den barch hent tot dat hoegeste des barges synt VII dusent / trappen van stenen gelecht, uutgenomen alle dat ander effen felt, daer men sunder trappen geit. Op dat hoechste des barges sagen se dat Roede Meer ende de Indyannessche haven, daer de scepen uut Indien komen.

Item op den XXVI^{ten} dach des mants* septembri gyngen se des morgens to bichte in Sunte Katherinen cloester, ende hoerden daer misse, ende ontfangen daer dat hyllige sacrament, ende gengen doe vort mytten abt ende moniken in Sunte Katherinen grafft.

Item doe se oere bedevaert daer myt groter devocien gedaen hadden, do reyseden se weder umme vanden barch Synay naeder stadt Alkaer Babilony; dat was doe op den XXVII^{te} dach septembri, doe se uut Sunte Katherinen closter reyseden.

Item op den darden dach des maents octobris quemen se an de kant des Roeden Meers, daer Moyses de kynderen van Iserhel doer leyde myt drogen votten.

Item op den IIII^{den} dach octobris quemen se an de kant daer dat meer endiget. Item opden VI^{ten} dach octobris reyseden se doer enen sandigen quaden wech, ende reyseden nae dat water Nylus, dat uutten Paradyse syn oerspronck hevet; ende quemen in dat dorp Mathera genompt, daer de balsum* wasset. Item de grote stadt Alkaer Babilonie is gelegen twe Dutsche mylen van dat dorp Mathera.

Item op den VII^{den} dach octobris hoerden se misse in dat dorp Mathera in Onser Leven¹ capelle. Als se misse gehoert hadden, reden se myt oere geleydesluden* na de grote ende heerlyke stat Alkaer; ende quamen inde stat by hoegen daege, men het wort / duester nacht, eer se in hore harbarge quemen van der poerten off, omme grotheyt der stat.

ms.A f.498v

Item op den X^{te} dach octobris mosten se niet uut oer harbarge gaen. Do wast vrydach, so holden de Saracenen oer hochtyt.

Item op den XI dach octobris quemen vole Mamuluken by em inde harbarge, omme to beseen off se onder den pelgerims jenige lantsluden hadden; onder welke men allene en Makeluka was en Dutsche geboren van Basel.

Item op den XII^{te} dach octobris kregen se tydinge, dat de Vnidige geleyden* to Alexandrien gheladen worden; ende wolden sick bereyden omme toe hues toe vaeren na Venydien.

Item des XIII^{te} dach hadde hem de weert bestalt eselen ende esel dryvers, daer se mede solden reysen na de olde grote stad Alexandryen.

Item op den XV^{den} dach octobris breven² se noch toe Alkaer.

Item op den XVI^{de} dach octobris – was Sunte Gallen dach – gengen se myt oren trutselman int casteel des soldaens* – was wal soe groet als de stat Olms – doer XII iseren poerte, ende saegen daer den soldaen myt vole syner edelinge ende heren, ende vole wonderlicken kostelheyt.

Item des XX^{te} dach octobris reden se uut der stat Alkaer myt oren trutselman nae dat water Nylus, omme to vaeren to schepe, ende quemen in twen daegen an ene stat genompt Rossetum.

1 Toevoegen: vrouwen; vgl. Br.

2 Lees: bleven; vgl. Br.

Item op XXII dach quamen se inde haven to Rosset.

Item van Rosset quamen se tot Alexandrien myt groet verdreet, dat se leden in twen dagen vanden Sarasenen ende heydenen.

ms.A f.499r Item op den XXV^{de} dach octobris was groet geruchte opt meer van volck van orloge myt scheten van bussen, daer se zeer van verveert worden.

Item op den XXVI dach octobris wast sondach, soe mosten se noch' uut oer harbarge gaen, want se den trutselman van Alexandrien noch niet betaelt hadden.

Item des anderen dages wast Sunte Simon ende Jueden avent,² ende op den dach³ worden se gebracht in Sunte Katherinen kercke.

Item op den XXIX dach gengen se uut omme to beseen de stad Alexandrien.

Item op den XXX dach octobris quemen daer noch twe Venidiaensche geleyen, omme oeck gued daer to laeden.

Item op den darden dach des maents novembris bestaeden se sick mytten patroen van der gheleyen, omme mede toe vaeren nae Venedien; ende de geleye wort buten gelecht int meer by dat nie casteel, dat int meer toe endes de haven is gelecht.

Item op den XV dach novembris alls beyde schepen bereyt waeren, ende em de wynt wall deende, voeren se uut de haven van Alexandrien, ende quemen opden XVI dach des maents in dat meer Cretum genomt off Creticum.

Item op den XVII dach weren se voer dat lant Crete off Candia. Daer quemen se eerst an en lant daer karsten lueden woenden, want se in vyff maenden geen karstenlant hadden geseen.

Item op den XVIII dach novembris voeren se van dat eylant Crete off Candia, ende dat meer was seer onstuer van wynde ende groten storm.

Item op den XX dach novembris began dat meer stille to worden, ende doe quamen se an en eylant genomt⁴ Nyoe.

ms.A f.499v Item op den XXII^{ten} dach des maents novembris wast Sunte Cecilien dach; myt enen storm wer^{*} quemen se an dat lant genompt Transiam, daer nae vaerende lange int meer Maleam genompt, dat to male onstuer ende onstem^{*} is.

Item opden XXVIII dach novembris myt enen starken wynt drevn se an den barch^{*} Maeleam. Malea is en verveerlich hoech barch gelegen in Greken, welcke barch sick uutstreckt boven over dat meer⁵ dan vyfftych dusent treden; daer altyt de wynden contrarie weyen, so dat de schepen daer myt groter perikel, arbeyt ende sorge voer by hen komen.

Item op den XXIX dach novembris voeren se myt enen cleynen wynt naeden barch Malea, men de wint dreeff se weder omme in Cicladen. Daer bleven se liggen hent dattet dach was.

Item op den XXX dach novembris – wast Sunte Andres dach – worden se weder omme geworpen int meer, ende quemen inde eylanden Cycladen, dat verder was van Maelea dan Coelen is van Venidien.

1 Toevoegen: niet; vgl. Br.

2 27 oktober 1483.

3 28 oktober 1483.

4 Lees: genomt; vgl. Br.

5 Toevoegen: meer; vgl. Br.

Item op den eersten dach des mants decembris begunde de wynt altyt starker to worden, so dat se daer mosten liggen blyven.

Item op den Vte dach decembris wort dat meer stille, ende so gengen se weder toe seyle, menende voer by dessen barch to vaeren Maeleam. Soe quam en groet storm an, so dat se alle de inde galeyen waren, in groeter noet weren lyves ende gueds; / ende dat was op Sunte Nicolaus avent.

ms.A f.500r

Item op den VI^{te} dach decembris wast claer weder, ende de wint weyde noch all enen stynckenden storm, welcke wint se noch weder omme warp in Cicladen.

Item op den VII dach decembris hadden se quaden wynt, so bleven se styll liggen, mer naden eten wortet guet weder, ende se voeren myt en gued weder alle de nacht myt enen gueden wynt.

Item op den VIII^{ten} dach – was Onser Lever Vrouwen dach Concepcionis – voeren se myt enen starken wint nae myddaeghe nae den barch Maeleam, ende se dreven snellyke voer by den sorgelicken hoeck voer by den barch Maeleam, sunder arbeyt varende in ener uren XVIII myle weghe.

Item op den XIII^{ten} dach quemen se an de stadt Modon, daer se to lande gengen; ende hadden in enen dach ende nacht myt en doergaende* wynt gevaren hundert ende XXX mylen sees.

Item op den XVI dach decembris gengen se weer to schepe in de galeyen, ende voeren an en eylant genoempt Sapiencia.

Item op den XVIII dach gengen se weder to zeyle inder nach, ende daer quam en groet onweder, so dat se in groter noet ende perykel weren lyves ende levent.

Item op den XIX dach decembris doe quam en gued voerspodich wynt ende weer, soe dat se voer by vole eylanden voeren.

Item op den XX dach decembris quamen se ande eylanden Gazopolus.

Item op den XXIII dach decembris – dat was op den dach voer den hilligen Kars avent¹ – wart ene grote stylheyt int meer.

Item op den hilligen Kars nacht weren se int meer, ende daer sagen se dat lant Achia.

ms.A f.500v

Item op Sunte Steffens dach² quemen se beneven / dat lant Dalmacien. Daer licht en stadt, de het Ragusa; is de rykeste stat in kerstentryck, als men secht.

Item op Nie Jaers dach gengen se uuter galeyen, ende hoerden mysse. Daer na gengen se weder toe schepe, ende voeren voerby een dorp genomet Koeno de Cista. Daer moten alle pelgremen ende koepluede myt malkanderen verlyken; ende elck moet den anderen vernoegen ende betalen. Daer synt rechteren inder galeyen to geset, daer men niet van appelleren mach.

Item op den anderen dach in januario so weren se buten de havenne; men als se int meer quamen, so quam daer en groet wint an, so dat se mosten wyken in Apulien.

Item op den darden dach in januario voeren se myt enen gueden wynt tot de olde stadt Zaera. Daer beven³ se lyggen enen dach.

1 24 december 1483.

2 26 december 1483.

3 Lees: bleven; vgl. Br.

Op den naevolgenden dach¹ quamen se Corphero genompt, daert seer sorchlyken was to vaeren.

Item op den VII dach januario voeren se to Parens, dat is en stat van Histriam.

Item op den VIII dach in januario saegen se de heerlike stadt Venidien. Soe vroe als de Venidisaners hoer tokumst vernamen ende de galeyn saegen, so lueden se alle de clocken. Ende daer quemen se em uter stadt to moete voer Sute Claws poerte myt cleynen scepen, alst gewoenlycken is, omme dat volck uter galeyn to haelen ende brengen inde stat.²

§ 5 *Epiloog van Benninge*

Dit is de wech ende reyse van Venidien tot Jherusalem, ende van Jherusalem totten barch van Synay tot Sunte Katerinen graff, ende weder umme totte grote stadt Alkaer Babilony, ende vort to Alexandrien, ende weder umme nae hues to Venidien toe. Item oeck den wech to Rome vorgeroert, myt alle den afflaten / ende genaden de daer to verdenen synt in allen kercken, ende alle de stacioenes dat ganse jaer omme inden kerken binnen Rome. Welck twe kostelycke hillige bedvaerden ick heb bescreven omme, off daer jenich guet kersten mensche daer uut bewegen mochte worden omme de reyse ende pelgremasie an to nemen, de als dan hier uut mochte geleert ende infformeert mochte worden, omme hier uut den wech ende afflaten to bescreyen, omme hem daer na to scycken ende to regeren. Laus Deo.³

ms.A.f.501r

1 4 januari 1484.

2 Einde van het excerpt uit Breydenbachs *Bevaerden*.

3 Vertaling: God zij lof.

DEEL III-Y

TE GRONINGEN neemt de rechteloosheid snel toe, ook hertog Karel heeft geen greep meer op de massa, die de borgen zware lasten oplegt en zelf een raad kiest (mei 1527 – feb. 1528)

§ 1 *Proloogje van Benninge*

Fp.164 Nu wil ick desse beschryvinge van Jerusalem ende Roeme laten vallen, ende to ruggē stellen omme meer daer van to beschryven; ende wyll wederkeren tot de Cronikae van Groningen ende Vreslant voert to vulvoeren ende beschryven, daer ickt voer gelaten hebben,¹ van de gesickede* dingen van orloge ende oproer ende moyterie in Groningen ende Vreslant ende int Stichte van Utricht ende lant van Geller ende anders waer gescheen is, ende wyl nu voert an beschryven alt gene dat ick meer beleve.

§ 2 *Bevolking valt uit naar een burgemeester en een bouwmeester*

ms.A f.501v
F. p.165 Int jaer Osses Heren dusent vyff hundert ende XXVII hadden borgemesteren, Raet ende zwoen gemente ende bowmesteren mytter wysheyt van Groningen geordeneert ende gedeputeert by consent der gyliden² twintich parsonen, oer summigen van den oltsten ende besten geslachten, de eertydes borgemesteren ende Raet gewest weren, ende en deel vanden besten van den gyliden ende andere guede borgeren, omme enen penninck ende opkomst to vinden over Groningen, daer de stat mede gereddet mochte worden, ende omme mede in eendrachticheyt to komen. So weren de gedeputeerden myt malkanderen all overkomen ende verdragen ende verdragen opt beleven des gemene Raets ende den gillden, ende woldent opt Raethues weder inbrengen. So weren alle de borgeren ende / gilden opt marckt vergaddert.³ Soe wolde de bowmester Jacop Smyt hen gaen by den ghemenen hoep, ende woldet hem to kennen geven. Soe quemen se em to moete byt Raedhues. So was daer ene onder den hoep geheten Johan Gryp, Lubbert Gryps basters zoen, off als men sede en monkes sone broder Harmen van Coverden, een onredelick, quaet, geck scalck ende moytmaker; ende toech syn swert uut, ende reep: "Slae doet!" Ende sloech den bowmester Jacop Smyt onder de voeten, ende sloech ende how verveerlyken op hem. Men he kreech weynich wonden, men cletwonden* ghenoech, sodat he gereddet wort, ende quam levendich en wech, ende ontleep ten Geestyken Maegeden int cloes-

1 Zie Deel III-T § 3.

2 De exacte datum van deze benoeming en de namen der benoemden zijn niet bekend.

3 Deze oploop is niet precies te dateren.

ter. Ende de Raet was opt hues, ende worden gewarnet so dat de heele hoep sus an quam. Soe sach elck om en guet hen komen. Borgermester Hilbrant Rolteman ende borgemester Reynt Alberdae¹ myt meer Raedes heren naement Hillige lant in,² ende lepen to Sunte Merten inde kercke. De borgemester Lueleff Konerts³ belepen se by de Botterwage; solden se daer doet gheslagen hebben, doch he wort ghereddet van gueden borgeren, dat he ontquam, ende leep toe Heerpoerte uut nae Helpen. Godt de versacht, anders wert wonder gewest datter niemant doet bleve, soe onstuer als de onredelyke hoep was.

§ 3 *Gilden en bevolking dwingen nieuwe monetaire verordening af*

Daer nae hadden borgemesteren ende Raedt ene ordinancie ende geset gemaket van allen gelde dat ganck solde hebben bynnen Groningen, ende wort affgekundiget, als men plecht.⁴ Doe quamen de gyliden ende de geemete, ende makeden ene ander settinghe / vanden gelde⁵ tegen den Raedt; dat moste soe en voertganck hebben.

ms.A f.502r

§ 4 *Comité van 24 gedeputeerden vormt samen met de raad het stadsbestuur*

F p.166 Daer nae⁶ makeden de bowmesteren ende hovelingen vanden gyliden enen nyen oproer ende moyterie buten consent, weten ende wylle des Raedes, ende leten by ene komen de veer clufften vander stad. Ende dit was de statholder Jasper van Marwyck all en oersake, de se starckede in oren moetwylle. Ende depeteerden veer ende twintich parsonen⁷ uutten veer clufften over all Groningen, quales tales,⁸ allerleye arm volck ende weynich de wat hadden, dan ropers ende moytmaekers,^{*} daer de statholder dagelick mede omme genck. Ende de solden mytten bowmesteren ten Jacopinien to rade komen ende mytten hovelingen vanden gyliden. Ende deden dagelick tegen borgermesteren ende Raet mytter zwoeren ge-

1 Hilbrant Rolteman was burgemeester geweest van 22 februari 1526 tot 22 februari 1527; Reynt Alberda was nu burgemeester tot 22 februari 1528. Zie Bijlage III § 2, p. 606, waar hij Reynt Duerdes genoemd wordt. Emmius, *Historia* p. 841 noemt hem steeds Reynt Alberda. Zie Alma, 'Alberda', k. 90 en 94.

2 Misschien een zegswijze.

3 Lulof Conrades komt voor het laatst voor als burgemeester in het zittingsjaar februari 1523 tot februari 1524. Benninge gebruikt in deze passage "burgemeester" zoals gebruikelijk ook als titel voor wie deze functie eerder heeft bekleed.

4 Bekend is alleen de (eerdere!) ordonnantie van burgemeesters en raad betreffende de waarde van de snaphanen, van 9 december 1526; zie GrA, Stukken behorend tot het Stadsarchief Groningen 1594-1815, inv.nr. 880, p. 358.

5 De datum van deze nieuwe geldhervorming is niet bekend.

6 Datum onbekend.

7 Later zijn dit er veertig geworden volgens de brief van Jasper van Marwijk aan Karel van Gelre d.d. 3 mei 1528; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, p. 906, nr. 1477.

8 Vertaling: Zodanig als ze zijn.

meente alt gene dat se wolden. Soe dat de Raet hadde gene macht tegen den hoep, ende hadden daer gene meer gehoers, off der kinderen geseten hadden. Ock was daer doe ter tyt allerleye volck inden Raedt ende ghesworen gemeente; men had se eertyds oer summyge neet angeseen, de daer desse gylden ende hoep sus bygebracht hadden; daer mochtent se mede maken, woe seet wolden.

§ 5a *Hertog Karel probeert schriftelijk de gemoederen te kalmeren*

ms.A f.502v

Daer na¹ quam den hartoch van Geller dagelix voer van dessen groten oproer ende moyterie, de dagelicks bynnen Groningen geschach jo lanck woe meer; daer de statholder Jasper al de meyster van was. So screff de furste to Groningen an bowmesteren ende gylden enen strengen ende erenstyken breff² omme desse moyterie ende oproer aff to stellen ende neder to leggen mytten oversten, ende weder eendrachtich toe worden myt malkanderen. / Dit warck saege veer^{*} de Burgonschen ende greve van Oestvreslant, hier omme stadt ende lande: dat mochte den hartogen wal lichte van lande ende lueden brengen, ende groet last stad ende lande van komen.

§ 5b *Gevolgen voor de raad na weigering tot nietszeggend antwoord*

F p.167

Myt dessen breff quemen se by den Raed; ende wolden, de Raedt solde den hartogen daer weder op beantworden ende sryven, dat se hier bynnen Groningen van genen oproer offte moyterie wusten, ende weren myt malkanderen wal over een ende to vreden – dat joe altesamen gelogen was. Soe wolde de Raet sodanen antwoord niet sryven. So wolden se den Raedt myt geweld daer to dringen, dat se dat den fursten alsoe solden sryven; dat de borgermesteren ende Raed woldent niet doen. Ende daer toegen een deel van borgemesteren ende Raedt utter stat ende wolden oren eet op seggen ende dat recht laten staen. So quemen de bowmesteren ende gedeputeerden ende hovelingen vanden gylden by ene, ende screven den borgemesteren ende Raet, de uter stat weren geweken,³ dat se van stunden an weder in to komen by ener korter gesatter tyt, ende nemen oren eet ende recht weder an sick, by verboert^{*} lyves ende guedes ende ewelicke vredloes utter stadt. So dorsten se den rebellen hoep niet onthoeren, ende quemen weder inde stat,⁴ ende tasten oren eet ende recht weder an, wo wal seet ongeerne deden.

1 Deze berichtgeving is alleen globaal te dateren: in februari en begin maart 1527.

2 Op 10 maart 1527 is er sprake van brieven van Karel van Gelre aan de raad en aan de gilden, met onbekende inhoud; zie GeA, HA, inv. nr. 1332, fol. 15v.

3 Deze brief is niet bekend.

4 De datum van dit herstel van het normale bestuur is niet exact bekend.

§ 6 *Volkstribunaal dwingt de raad tot veroordeling van Johan Jarges*

ms.A f.503r

F p.168

Daer nae¹ quemen de bowmesteren ende gedepeteerden mytten gedeputeerden opt Raethues byden Raedt, ende wolden dat de Raedt solde mester Johan Jarges verordelen voer en deeff; dat de Raed weygerde, ende woldent niet doen. Wanttet also geen statrecht en was ende tegen oer stadthoek; wantmen nae allen rechte niemant mach verordelen, he moet eersten belyen ende jechlich* wesen, ende nae vertugen. So leten de bowmesteren ende / gylden mytten gedeputeerden alle de veer clufften to Hove daegen ende by ene komen, ende leten vole tuegen daer koemen ende by ene daegen achter syn rugge – mester Johan niet tegenwordich syn noch niemant van syner wegen –, de elck syn tuechnisse daer deden, niet gerichtlyken naeden boeke. Doch de veer clufften vertugeden hem voer en deff; doch de Raedt wolde daer niet op ordelen. Men en dach daer na hebben se den Raedt daer toe gedrongen, dat se mester Johan Jarges mosten aff kundigen van stunden an van dat Rechthues,² dat he were vertuget voer enen deff van de veer clufften, ende wort ewelicke vredeloes gelecht voer enen deff; welck em ende alle syne vrunden en ewyghe scande ende oneere was.

§ 7a *Gedeputeerden beantwoorden de brief mondeling te Arnhem*

Inden selven jaer omtrent Pinxterachten³ verdrogen de bowmesteren ende gedeputeerden myt malkanderen, dat se woldent besenden an den hartoch van Geller, omme hem to verantwoorden op de scryfften, de de furste vanden oproer ende moyterie bynnen Groninge ghescreven hadde.⁴ Ende hebben daer to verordent ende gedeputeert ende hen gesant⁵ Tomas Scynckel – de was doe inden Raet, ende plach mytten gylden to holden – ende Henrick van Lewerden – en scomaker, nu bowmester –, Claws Lubbers ende Johan Gryp.

§ 7b *De vier borgen en Johan Jarges naar Arnhem gedagvaard*

Item worden oeck verscreven de veer borgen alse Peter Sickynge, Sicke Benninge, Harmen Kock ende Roleff Sissynghe, omme hem to verantwoorden op de borchtal,* als se vanden gylden toe gedrongen weren voer de achterstallige renten van der stat wegen toe betaelen. Daer quam mester Johan Jarges oeck,

-
- 1 De datum van deze actie is onbekend.
 - 2 De datum van deze gedwongen veroordeling is niet bekend.
 - 3 16 juni 1527; vgl. Bijlage III § 7a, p. 608 n. 6, waar sprake is van 20 juni 1527. De uitzending vond echter plaats op 15 juni blijkens de rekening van Van Domseler; zie GeA, HA, inv. nr. 1332, fol. 18v.
 - 4 In dit Deel § 5.
 - 5 Op 15 juni 1527 schreef Jasper van Marwijk aan Karel van Gelre over de komst van de vertegenwoordigers der gemeente naar de hertog; zie GeA, HA, inv. nr. 1332, fol. 18v. Op 18 juni kregen Tomas Schinkel, Claws Lubbers en Hinderik van Lewerden van de rentmeester van Groningen geld mee voor de reis; zie *Rekeningen Groningen*, p. 58-59. Johan Grijp wordt niet genoemd, maar is wel meegegaan; zie GrA, RvR, inv. nr. 1204.

F p.169
ms.A f.503v

omme em toe verdedinge voer den fursten van de deverie, daer he voer vertuget ende verlecht was. Daer quam oeck de statholder Jasper van Marwyck, ende Hinrick Scultinck, deet mester Johan overgesecht hadde voerden Raet van Groningen, ende synen voet daer op geboden,¹ dat / mester Johan weer en witlick deff. Als se quemen myt malkanderen ter sprake¹ voer des fursten hoegen raeden, so zede mester Johan Jarges: he stunt daer voer recht, ende wolde syn ghelyde op seggen; Henrick Scultinck solde des ghelyken oeck doen, omme lyff ende levent to wynnende ende to verlesen; ende boet synen voet daer op uut, dat ment hem nummer myt recht solde waer maken, als men em valslyken over gesecht ende achter syn rugge over getuget hadden, dat he en witlyck deff were. Daer Henrick Scultinck op zede: he stont opelycken bekant, dat heet voer den Raedt van Groningen also gesecht hadde van der borger wegen, daer wolde heet em waer maken; men voer des fursten raede wolde he myt em geens rechtens plegen. Ende helt em an syn geleyde. So en hebben de raede niet wyder inder saeke gehandelt.

§ 8 *Wederzijdse vertogen voor de raad; deze houdt de zaak aan*

ms.A f.504r
F p.170

Doe desse parten oren affsceyt hadden, worden die veer borgen vorgeroert² voer gheyseget;³ de ore saeke daer op deden, ende beclageden sick: dat se geweltlyken⁴ daer to gedrongen worden vanden gylden ende gedeputeerden, dat se mosten borge worden voer soedane achterstallich renten als de stad buten sculdich was, ende dat weder vinden op borgemesteren, Raet, hoefftmans, oldermans, rentmesteren, systemesteren ende op alle officianten de de stat guederen gehandelt hadden; ende offte se totter summe niet komen konden, als dan solden se dat niet nemen van oer eygen guet. Daer de ghedeputeerden int kort op antwoorden: se hadden daer / geen bevel⁵ op de saeke toe antwoorden offte to verdedingen, men se hadden bevel toe verdedingen op de scrijfften, de de furste toe Groningen an hem ghescreven hadde vanden oproer ende moyterie. Daer de saeke op berustede, ende kregen⁶ een affsceyt op Onser Lever Vrouwen avent Visitationis Marie:⁴ dat de sake solde berusten ende anstaen blyven hent tot Sunte Mychaels dage,⁵ vry, velich lyves ende guedes. Ende in myddeler tyt soe wolde de furste selves to Groningen komen, offte syne vulmachtige hoege raeden daer senden, omme alle dinck hen to leggen.⁶

1 De hoorzittingen vonden plaats einde juni 1527.
2 In dit Deel § 7b.
3 Lees: kregen?
4 1 juli 1527.
5 29 september 1527.
6 Brief van Karel van Gelre d.d. 2 juli 1527; zie GrA, RvR, inv. nr.1204.

§ 9 *Hertog Karels afgezant doet te Groningen gunstig bemiddelingsvoorstel*

Daer nae¹ hevet de furste to Groningen gesant enen doctoer, genompt mester Johan Winscotes,² myt ener credencie. Ende hevet daer gesecht van des fursten wegen, dat syne furstelycke genade begeerde van borgermesteren, Raet, bowermesteren ende gedeputeerden, dat se de veer borgen onghemolesteert wolden laten, ende de saeke berusten laten hent to Lichtmissen eerstkomende.³ De furste wolde Peter Doys arffgenamen to Deventer voer de twe hondert goltgulden jaerlycker renten ende voer dat principael ende alle achterstallige renten, daer de vorgeroerde borgen⁴ voer ghelovet hadden nae inholt oer breff ende segel vorgeroert,⁵ buten der stat hinder ende schaede to vreden stellen, ende de rente breven van Doys volck em weder leveren; welck borgemeysteren, Raedt, sworen gemente mytter wysheyt vanden gueden borgeren geerne wolden achtervolget ende gedaen hebben.

§ 10 *Niettemin veroordeelt het gerecht de borgen tot betaling*

ms.A f.504v

F p.171

Men Her omnes volck, de ropers ende geemente woldent niet to laten, soe / als sulck volck altyt doet, daer geen recht noch reden an is. Ende repen all gelyck: se wolden niet langer wachten, se wolden oer saeke myt recht doer dryven. Ende hebben de borgen alle veer recht geset^{*} mytten stat dene Hoffert, alse Peter Sickinge, Harmen Kock, Roleff Sissinge – de weren uter stat geweken – ende Sicke Benninge – was inde stat. So hebben de dre borgen de uter stat weren, oer saeke myt oeren huesvrouwen scryfftlyken verdedingen laten.⁶ soe dat de Raet was part der saeke, soe mochten se over hem niet rechten; se wolden em toe rechte staen voer oren behoerlyken rechter den hartogen van Geller, de weer ore rechte landes furste. Se pasten op de antwort niet, ende gengen oer gange allyke wal doer. De Raedt haddet geerne geseen, men se weren boven den Raedt, de mosten wal doen wat se wolden, ende mosten hem verwinnynge gunnen; ende hebben de borgen alle veer verwonnen ende sryven laten, woe wal dattet tegen stat recht was. Ende toe Sunte Andres pant⁷ leten se de veer borgen ope-

- 1 Karels afgevaardigden zouden eerst uiterlijk 29 september 1527 naar Groningen komen, maar op 27 september werd bericht dat hun komst was uitgesteld; zie GeA, HA, inv. nr. 1332, fol.34r.
- 2 Uit de rekeningen van Evert van Domseler blijkt dat Johan Wynschote zich op 10 december 1527 in Groningen bevond. Op 13 januari 1528 was hij weer in de stad; zie GeA, HA, inv. nr. 1332, fol. 36r, 37v. Gezien Benninge's datering van de maatregelen tegen de borgen (zie § 10 hieronder), moet hij al vóór 16 november 1527 Groningen bezocht hebben.
- 3 2 februari 1528.
- 4 In dit Deel § 7b.
- 5 Zie Deel III-S § 5i.
- 6 Deze geschriften zijn niet bewaard gebleven.
- 7 16 november 1527; zie *Stadboek Groningen* I, art. XXVIII: Andreas pand vangt aan 14 dagen vóór Sint Andreas.

lycken vant Rechthues vredeloes leggen, voer vyff dusent Rinsgulden ses hondert ende XXXIII goltgulden.¹ Ende voert op Sunte Angneten avent² leten se elck borge mytten schulten ende stad deners penden* op alle oer guederen, elck in sunderheyt voer de hele alinge summe vorscreven, dat all tegen stat recht is.

F p.172 § 11 *Peter Sickinge bij vlucht gemolesteerd zonder vervolging daders*

ms.A f.505r Item Peter Sickinge, ene van den veer borgen, hadde anxet voer den hoep, ende mocht dessen groten homoet ende gewalt niet langer lyden, ende wolde reysen uter stat. Als he ter Hoger bruggen quam,³ soe weren daer en veer scuten schuvers, ende quemen hem to mote, ende slogen ende stotten hem; ende drongen em aff dat he se moste loven toe geven XX Philippus gulden, ende he moste hem setten enen golden rinck ende III Philippus gulden to pande. Ende namen em syn benet* van syn hovet, men de twe gesellen wolden daer geen doen mede hebben.* Daer quam en buer gaen;* kofft he weder van enen hoet, sette he weder opt hoebet, ende toech voert an. Dit was opelyck straten schinnen, men het genck sunder straffinge hent,* want de Raedt noch de sculte van Selwert hadde geen macht dat to berichten, van der gylden wegen, de boven hoer was.

§ 12 *Borgen gearresteerd en tot onmiddellijke betaling gedwongen*

F p.173 ms.A f.505v Item op Sunte Blasien dach⁴ int jaer dusent vyffhondert ende XXVIII weren de bowmesteren ende gedepeteerden mytten hovelingen van den gilden te Jacopinen to raede, als se plegen; ende hadden gesloten, se wolden de veer borgen vangen, ende wolden dat gelt van em hebben, daer se hoer voer gepent hadden. So stont Harmen Kock voert Wynhues by meer borgeren. Soe quemen se an myt groet gescrye, ende tasten hem an gevencklyken, ende brochten hem opt nie sael, ende leten hem daer bewaren, hent dat se de ander borgen daer by hadden. Peter Sickinge was uut der stadt geweken; so stont syn soene Johan Sickinge opt marckt, ende dachte nargent op, menende syn vaeder genck de saeke an, se hadden geen recht noch reden tot em. Men allyke wal tasten se hem gevencklyken an, ende brachten by Harmen Kock. / Roeleff Sissinge als he dat roemoer vernam, dat den helen hoep sus verbolgen quam van dat marckt, de leep ter Ae poerte uut, ende meende myt en schip to ontkomen. Daer lepen se in syn hues myt oer geweer, ende sochten em alt hues doer. Ten lasten vernamen se dat he buten de poerte was; so volgede se hem nae, ende belepen hem int

1 In Bijlage III § 10 worden afwijkende bedragen genoemd. De terugbetaling aan de nabestaanden in 1541 betrof 5000 Emders gulden; zie GrA, Verzameling van afschriften, inv. nr. 543.

2 21 januari 1528. Zie Bijlage III § 10, p. 610 heeft "Sinte Lucien avent", dit is 12 december 1527. Het is echter in het licht van dit Deel § 9 en § 12 veel waarschijnlijker, dat de gemeente heeft moeten wachten tot na het vertrek van Johan Wynschote, dus tot kort na 13 januari 1528.

3 Dit incident is niet exact te dateren.

4 3 februari 1528.

scyp, ende vengen hem, ende ledden hem nae den marckt. Daer leep al na man, wyff ende kint, offte men enen deff ter galgen hadde geleyt; ende brochten hem by de ander gevangen. Sicke Benninge was in syn hues, den tasten se niet an, ende helden em voer enen gueden man, want he nie van em geweken hadde. Ende daer worden se eersten geset op den rentkamer ende daernaer der onder inden keller, ende worden daer bewae¹ dach ende nacht myt XL off L man myt oer gheweer vanden gilden. Doe wort em gesecht: se mosten daer to raeden bynnen dre daegen, dattet gelt daer were, off se mochten van oren hals komen.* Soe hebben oer vrenden daer voer geraden, gelent ende geborget, dat se elck oer penninge alse XIII hundert Rinsgulden ende XXXIII goltgulden ende II½ stuvers op brochten ende betaelden. Dat al tegen stat recht was, want doe se gepent hadden, soe solden se de panden nae den teyn dagen verkofft hebben. So mochten se oer niet gevangen hebben; ende off se toesaege^{*} gehat op Peter Sickinge, daer mochten se synen sone niet voer antasten. / Men se deden al dat se wolden, het were recht offte onrecht; de Raet hadde daer gene gewalt noch wederstant in. Sicken Benninge leten se sus gaen en tyt lanck, ende hem wort nargent van gesecht. Doech moste he syn penninge oeck betalen, soe alse de anderen voer hen hadden gedaen. Men se beclageden hem: omme he borge was geworden, moste he mede op leggen; se wolden hem so weder omme helpen, he solde daer genen scaden int ende van hebben. Ende danckeden hem voer enen gueden man.

F p.174
ms.A f.506r

§ 13 *Onrust op de Grote Markt verhindert verkiezing van de nieuwe raad*

Des saterdages daer inden selven jaer, als men den nien Raet kesen solde,² wort Jacop Smyt de olde bowmester oeck gevangen vanden gylden ende borge- ren; ende was en groet oproer opt marckt, want se hadden en ordinancie ende geset gemaket: soe vroe als daer jenich oproer were, so mosten alle de gilden ende borgeren byene opt marckt komen, olt ende jonck myt syn geweer, by verlues syn gylde ende borgerscup. Alsus, als se jenige moyterie off duvelye int horet hadden, soe quam de hele hoep op en kort by ene; daer de Raet seer verveert ende versaget voer weren. Soe datter doe op den dach geenen nie Raedt koes off koren wort, doch de bowmester Jacop quam voert weder uut.

§ 14a *Onregelmatigheden bij verkiezing van de raad*

Des sondages – dages daer nae³ – beleveden seet dat men en nien Raet solde kesen. Ende senden opt hues an de talmans ende gesworen gemeente ene cedulae, daer in gescreven weren weren XVI offte XVII de men niet inden Raet solde kesen, want de wolden se niet in den Raet hebben. Ende dat weren van de besten ende eerberheyte,* / de se ende ore voervaederen Groningen geregiert hadden,

F p.175
ms.A f.506v

1 Lees: bewaert?
2 8 februari 1528.
3 9 februari 1528.

ende borgermesteren ende Raet plegen to wesen, als benamen:¹ Lueleff Konerds, Peter Sickynghe, Claws Scaffer, jonge Johan Hornken, Harmen Kock, Roleff Sissinge, Sicke Benninge, Lubbert Clant, Roleff ten Water, Roleff Huynghe, Jemme Alma. Roleff ten Water was over jaer inden Raedt gekoren,² ende wort borgemester gekoren; men desse weldige hoep wolden hem niet gunnen noch toe staen de Raedes stoel, ende moste niet inden Raet wesen. Soe datter men dre borgemesteren dat jaer van XXVIII³ weren, ende daer staen men dre borgemesteren in allen breven de gesegelt do sint.

§ 14b *Klacht Benninge over incompetenten raad en Jasper van Marwijk*

Dit was desse eerberheyt spytich ende swaer to lyden. Als se den nien Raet by oer consent ende beleven sus koes, soe worden daer aller leye volck in gekoeren, dat soe na reden ende byllicheyt niet en behoerde, als: Claws Knoeken houwer, plech en knoken houwer to wesen, nu brouwet he wat mede; Johan Volkers, was en onnosel cleyn manken, de vaeder was en bartscherer gewest ende syn moder en papendochter; Harmen van Campen, was en scroder in korter tyt, ende sneet nu laken, en sempel, onnoesel, slecht man; ende meer sempel lueden. Men de konden kryten ende moyten mytten gylden, de worden inden Raet ende sworn gemeente gekoren. Het hadden eertydes selsen* voegelen / gewest in der kouwe to sitten; men plach se waendages* uut den geslachten ende stammen to kesen: van de Huynghe, van de Jarges, van de Sickinge, van de Kathers, van de Clanten, van de Schaffers, van de Hornkens, van de Ulgere, van de Konerdes. Daert nu wyt off lopet! Mochten Otto ter Hansowe, Henrick Kather, Swer Kater, Allert Clant, Evert Hubbeldinck, Ghosen van Dulck, Henrick Baeroldes, Johan Rengers Scaffer, Derck Scaffer, Johan Scaffer, Tese Jarges, Coppin Jarges, Garmet Alma ende meer der older stammen op seen, ende saegen nu dat regiment in Groningen an, ende saegen dat volck inden raetstoel sitten, se solden bysunicheyt seggen:

Och Groningen, Groningen, eerlyke stadt,
Woe biste myt sulken eselen besat!
Men doe an enen esel eens lewen huet,
He reret doch als en esel doet.
Wat van gueder aert wort opgevoet,
Dat blyvet barmhartich ende guet;
Want van gueder komst ende geslecht
En seet niet geerne dan dat recht.

- 1 Benninge noemt maar elf namen in plaats van de aangekondigde 16 of 17.
- 2 Dit slaat op de raads- en burgemeestersverkiezing van 8 en 9 februari 1527. Karel van Gelre had op 4 februari 1527 een brief geschreven aan het stadsbestuur van Groningen over de burgemeesterskeuze, en hij droeg Jasper van Marwijk op die brief te verspreiden, als dat de Gelderse zaak zou dienen. Wellicht was dat de reden dat Roelof ten Water zijn burgemeestersambt niet kon vervullen; zie GeA, HA, inv. nr. 143a (366 rood).
- 3 Lees: in 1527. In de brieven van dat jaar worden inderdaad slechts drie burgemeesters genoemd.

Soe wyst dat weder, dat niet so suuer.
 En is als van aert een ghebuer;
 Wanneer he op stygende is,
 He is ghyrich ende valsch, syt gewys!
 Och Groningen, blyvestu den lueden bevoelen,
 Du salste noch mannigen last halen,
 Wo wal dat niet is an dat been,
 De hont wyl dat doch holden alleen...¹

- ms.A f.507v Hier mede mene ick niet allene de nu inden Raedt sytten, ende de de gemeente, seer desse oproeer ende twedracht is oproeer geweest hevet, byt regiment gebracht hebben; men ick segge oeck van de se daer by gebrocht hebben, ende de Groningen regeren myt oer moyterie, alsoe: de scemaker Henrick van Lewerden, Johan Swa maker beyde bowmesteren, Jacop Smyt, Henrick Kistemaker, Johan Gryp, Johan van Wysum² de kremer, Johan van Lochum de kremer, Jacop Bylken, Evert Wantserer de scroder, Tymen van Utricht, Bartolt de maeler, Konst Slotemaker, Johan Stans de hopenbinder,* Rottger Scutemaker, Berent Scutemaker, Joest Scutemaker ende meer genoech van arm vaesel vanden gilden. De oerer summige bo³ boven twe off dre jaeren in Groningen niet gewoent hebben, ende daer gedeent hebben, ende al oer guet en deel en is geen teyn offte twintich goltgulden wert; ende nu daer gehylket synt, ende hebben de borgerscup ende gylde daer gewonnen; ende de daer dan ropen ende moyten konen onder den hoep, de worden dan hovelingen vanden gylden gekoren. Desse regieren nu Groningen! Men se hadden all en hovet off twe, daer se sick op stoenden ende to verleten, ende de den hoep daer to harden reden, alsoe de statholder Jasper van Marwyck ende Lueken Hornken, des statholders huesvrouwen vaeder. De hadde eertyts vaeke borgermester, hoefftman ende Raedt gewest; ende hadde
- ms.A f.508r syn borgerscup op gesecht omme dat he niet inden Raedt wolde wesen, / ende hadde nu jaergelt vanden hartogen van Geller. Ende is altyt al to voeren contrarie den Raet gewest, ende was en swynde, hoverdich, goetdunckel, gyrich mensche, de niemant guet gunde, ende meende dat alde wysheyt in em allene was; ende de den statholder synen swager bysunicheyt in allen quaden informeerde, want he de wetenheyt ende kunde hadde van allen rechten ende handel in stat ende
- F p.178 lande, ende hadde dat lange mede ghehandelt, als he borgermester ende hovetman is gewest; ende is altyt een haetebuer gewest op den lueden. Hadde he de statholder soe voele int beste geraeden als int quaetste, het en hadde soe veer in desse duvelye ende twedracht niet verlopen. Ende het is to vermoeden, soe lange als de twe by dat regement blyven, salt to Groningen gene grote eendrachticheyt komen. Men alst Got wyl, salt balde guet syn.⁴

1 Dit gedicht is een bewerking van een passage uit de Keulse rijmkronek van Gottfried Hagen uit 1278, twee eeuwen later in druk opgenomen in *Cronica Coellen*, fol. 204v. Identificatie van de bron met dank aan drs. R.H. Alma.

2 Lees: Wynsum.

3 Overbodig.

4 Deze verzuchting was wellicht bedoeld als afsluiting van de kroniek, want Benninge zwijgt verder over Groningen; zie p. 596 n. 5. Toch voegt hij, waarschijnlijk later in 1528, nog een (onvoltooid gebleven) supplement over het Sticht Utrecht toe.

DEEL III-Z

BISSCHOP VERLIEST alle gezag in Utrecht en Sticht; overstap naar Gelre; Karel V wordt landsheer en begint met verovering van het Sticht (1525-juni 1528)

§ 1 *Gildenoproer te Utrecht na jaar neergeslagen; Karel van Gelre erkend*

ms.A f.508v

F p 179

Inden jaer Ons Heren M vyffhundert ende XXVII¹ was daer ene groet oproer ende twydracht toe Utricht tusschen de geestlichey, borgemesteren, schepen, raet, rentmesteren, sismesteren ende alle bevels lueden myt oerer partyen ter ener syt; ende den gylden ende borgeren ende voele armes vaesels myt oer adde-
renten ter ander syden, de de oppersten scolden, dat se qualyken mytter stadt guederen hadden omme gegaen ende gestolen, ende wolden daer rekenscup van hebben, als dessen hoep to Groningen begynt hebben, daer voer van gescreven is.² Soe hebben de gemeente to Utricht / inder nacht en oploep ende allarm in oer harnasch gemaket. Ende de geestlichey ende oversten synt des gerisch* wys geworden, ende myt oer partyen, int harnasch myt oer geweer, myt pypen ende trummen ende trumpetten, recht off de stadt vull ruteren ende knechten weren ghewest. Ende worden hantgemeng* myt malkanderen, doch daer bleff weynich doet. Ende de geestlichey ende de oversten myt oer partie helt de overhant.³ Ende de gemeente ende gilden ende borgeren myt oer adderenten kregen de poerten op inder nacht, ende ontlepen uut; en deel quemen over de muren, wal omtrent en vyff hondert. Ende daer bleff noch genoegh der bynnen, de all van oer partie weren, de noch dagelix nae uutlepen; soe datter wal en teyn of twaeleff hondert uut lepen, ende daer bleff noch genoegh bynnen, de van all ener meninge weren. Soe weren de gestlichey ende de oppersten beduchtet voer den ballinge ende de noch bynnen weren; off se de stat by nachte in vellen, soe weer em de hoep to machtich; se solden se all plunderen ende doetslaen ende uutter stat jagen. So synt se den hartogen van Geller hartoch Kaerl an gevallen, ende hebben den in Utricht gehaelt, ende angenomen ende gehuldet

1 Deze incidenten ving en al aan in 1526.

2 Zie Deel III-S § 5c.

3 Waarschijnlijk doelt Benninge hier op de straatgevechten die op 8 december 1526 uitbraken tussen de "Conroedsen", de partij der patriciërs onder leiding van de bisschoppelijk stadhouder Jacob van Mynden, en de partij van de gilden en het volk onder leiding van burgemeester Gerrit Knijff. Zie Struick, *Utrecht*, p. 129. Zie voor de datum 8 december: Hortensius, *Secessionum*, p. 88; zie ook Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, p. CXXXIX.

ms.A f.510r voer enen arff scarmheer, ende oer stat ende poerten ingedaen.¹ Daer wonderlyke vole quaedes / van is gekomen, als ghy int vervolch wal sult vernemen.²

§ 2 *Gelre wint diverse Overstichtse steden en Rhenen*

Inden selven jaer omtrent Onsser Lever Vrouwen Hemelvaerts dach³ was en krygesman geheten Mager Heyne, en vervaeren stuccke scalcks; ende hadde sick daelgeslagen to Meppel, ende woende daer. Ende om syner ondoeget, ende dattet en opsaefts bove was, hadde em de droste dat scultampt daer geven. Desse Heyne bedachte enen behenden verredelicken anslach, ende krech eyn teyn kryges knechten to sick, ende quam daer mede toe Hasselt in cledinghe ende maniere off dat koepluede weren. Ende Heyne was daer wal bekant, ende begeerde van den borgemester van der kopluede wegen, datmen de voer dage wolde de poerte op doen, dat se mochten varen to Campen, se dorsten by dage niet varen; welck de borgemester belevede. So hadde Heyne bestelt, dat omtrent LX kryges knechten in der nacht quemen voer Hasselt voer de brugge. Als de voerman mytten wagen inde poerte quam, so helt he, want he den verracet mede wuste; soe dat de poerte niet toe mochte. So slogen se de poerter* doet, ende gaven den knechten de voer de brugge lagen en teken. De quemen risch over de brugge myt pypen ende trummen, ende maekeden en gescry: "Geller! Geller!" off der dusent vyanden inde stadt weren gewest. Ende de borgeren lagen nakent* ende barvoet int bedde; elck sach om en guet hen komen ter poerten uut ende over de muer, als elck best konde. Ende se deden niemant quaet; ende de blyven wolden, ende sweren den hartogen van Geller, de mochte bynnen / blyven. Soe kregen seet in sunder stoet ende slach. Men se: dat de hartoch van Geller van den anslach niet wyste eert gescheen was. Men doe seet in hadden, wast van em wall ghedaen; doe beset heet myt volck, bussen ende kruet. Item voer Campen stont en toern, heet dat Koepoerte. Dat nam de hartoch van Geller in, ende maeke dat vast myt grafften ende bolwerken, ende besette dat myt kryges volck;⁴ soe dat de van Campen niet uut der stat dorsten reysen. Des gelykes makede he en blochues toe Wylsum op de Yselen, so dat de van Campen ende Zwolle niet tot malkanderen konden komen, want he hadde Hasselt oeck in. Item de stat Renen krech he oeck behentlyken in.⁵ Sus maeke he den biscop ende steden, dat hele Sticht to scanden.

F p.180

ms.A f.510v

1 Op 5 augustus 1527.

2 Zie Deel III-Z § 3.

3 15 augustus 1527. Volgens Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, p. CXLII, op 14 augustus 1527.

4 De Gelderse troepen namen geen Kamper stadspoort in, maar bezetten aan een vier-sprong tussen Kampen en Hattem een koeienstal, die zij binnen enkele dagen veranderden in een sterke vesting. In het spraakgebruik ging deze fortificatie de "Koeborg" heten. De datum van de oprichting is niet duidelijk. Zie Van Slichtenhorst, *Geschiedenissen*, p. 397; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, p. CLVI.

5 Op 14 november 1527; zie Van Slichtenhorst, *Geschiedenissen*, p. 395.

§ 3 *Bisschop staat zijn wereldlijke macht af aan Karel V*

Dit verdroet den biscop, ridderscup ende steden to male seer, want de biscop was een geboertich furste, des palsgreven ende hartogen van Beyerens koerffursten soen;¹ ende setten sick ter were myt ruterens ende knechten, ende beleden Utricht myt vesten ende blochusen,² soe dat se niet in noch uut dorsten. Ende de ballingen van Utricht vellen den biscop to hulpe mytten Over Ysellenghe steden Deventer, Campen, Zwolle, Oldensel, Amsvoert, Wyck.³ Men de hartoch was em overlegen myt syne lantscappen, ruterens ende knechten; soe dat se voer em beanxtet weren, ende konden hem allene sunder meer hulpe geen / wederstall doen. Soe is de biscop by consent ridderscup ende steden samentlyck myt malkanderen over gekomen ende verdragen myt der keyserlycker mayesteet, de en geboren here van Burgonien is, myt syne bevelslueden ende raeden int hoff van Burgonien, dat de biscop ende syne nakomelinge mytten ridderscuppen ende steden ende dat hele Stichte van Utricht hebben sick gegeven onder de hartogen ende heren van Burgonien voer ewyge scarmheren, nae inholt des contracths onder segel ende breve.⁴ Ende des hebben de Borgonschen aangenomen, den biscop weder in to leveren op oren kost ende scaden alt gene, dat tottet Stichte eertyds behoert hevet.

ms.A f.511r
F p.181

§ 4a *Habsburgers veroveren Kampen en omgeving*

Als se desse overkomst myt malkanderen overgekoemen weren, so is joncker Florys⁵ van des keyserens ende Borgonschen wegen overgekomen myt groet volck van orloch, myt ontallick vole groter bussen ende reesschap van orloch; ende quemen eersten to Campen. Daer quam by her Jurien van Towtenborch, statholder toe Lewerden, myt en VIII hundert knechten; daer was joncker Joest Burmanni hoeffman over. Soe vellen see ersten voer de Koepoerte voer Campen, dat de hartoch vast gemaket hadde ende in hadde; ende hadde daer op omtrent II½ hundert knechten. Dat wonnen se stormerder hant,⁶ ende sloegen al doet dat daer op was, ende brakent in den gront aff. Als dat de van Wylsum opt bloc-hues vernamen, dat se / daer soe mede omme gengen ende al doet sloegen, soe

ms.A f.511v

- 1 Hendrik van Beieren (1487-1552) was de zoon van keurvorst Filips van de Palts en Margaretha van Beieren. Op dit moment was echter Hendriks oudere broer Lodewijk V de Vreedzame de keurvorst van de Palts; zie Isenburg *Stammtafeln* I, 31.
- 2 Nadat de bisschop in augustus al ten zuiden van Utrecht het huis De Vaart had versterkt, bezette hij op 12 september ten oosten van de stad het klooster Vredendaal; zie Van Slichtenhorst, *Geschiedenissen*, p. 389, 391; ook Hortensius, *Secessionum*, p. 154.
- 3 Amersfoort en Wijk bij Duurstede lagen in het Nedersticht.
- 4 Verdrag van Schoonhoven, 15 november 1527; zie de tekst bij Dode van Flensburg, *Archief*, 2e stuk, p. 17-23.
- 5 Floris van Egmond, heer van IJsselstein.
- 6 De "Koeborg" (zie p. 594 n. 4), werd ingenomen op 9 maart 1528; zie Nijhoff, *Ge-denkwwaardigheden* VI.2, p. CLVI.

verlepen se dat blochues,¹ ende namen dat all aff dat se daer op hadden, ende togen daer mede int lant van Geller.

§ 4b *Hasselt na beleg veroverd; Gelderse tegenaanval afgeslagen*

Daernae togen de Burgonschen mytter macht voer Hasselt, ende beleden dat.² Daer was de statholder van Lewerden, her Jurien van Towtenborch, principal velthovetman ende bevels man van des keyzers wegen ende der Borgonschen, want her Florys van Yselsteyn was mede int ander heer mytten biscop van Utricht. Des greven jongeste zoen, joncker Johan van Oestvreslant, quam den keyser ende Borgonschen to denst* voer Hasselt omtrent myt twe hondert ruten ende ses hondert knechten; off dat schach op des greven solt, off des keyzers ende Borgonschen, en wystemen niet. Ende daer brochten se voer XL off vyfftych groter hovet stucken van bussen, behalven alt ander clene gescut, ende richten dat op voer Hasselt; ende to scoten alle de poerten, muren, toernen ende de husen inder stat, soe datter niement in dueren konde van knechten ende borgeren, ende makeden kuelen inder eerden, daer se sick in bargeden. Oeck begunde de prevande toe korten. Men so verweerlicken als se daer voer schoten, is niet to seggen; doch se ontheldent em allyke wal vromelicken ende manlycken ses weken lanck, ende gavent doe op beholden lyff ende guet,³ ende nemen mede uut all oer grote gescut, dat se daer in bracht hadden, ende gengen uut; daer Goltsteen ende Hackvorst weren de upperste bevels lueden van de Gellerschen. Als se daer uut weren, besetten de Borgonschen myt volck, ende makeden de stat weder vast, ende oer scansen buten weder slecht. Ende reyseden voert over Ysel int lant van Geller, op na Harderwyck ende inde Velue, ende haelden daer enen groten roeff by der seekant langes. Ende / hartoch van Geller quam myt groter macht van ruten ende knechten, ende wolde em dat roeff weder nemen. Men de Borgonschen weren em to machtich ende overlegen myt volck. Ende quemen myt malkanderen in de mangelynge,⁴ ende bleven vole doeden an beyden syden; ende de Borgonsgen helden twelt, ende vengen vole ruten ende knechten, ende naement roeff mede; daer de Gellerschen zeer mede worden gekrencket ende gewacket.⁵

F p.182

ms.A f.512r

F p.183

1 Op dezelfde of de volgende dag.

2 Als dit beleg inderdaad zes weken geduurd heeft (zie volgende noot), is het rond 9 april 1528 begonnen. Dit stemt overeen met de mededeling van de Kamper stadssecretaris Johan van Breda, dat op 10 april 1528 het beleg om Hasselt werd geslagen; zie Johan van Breda, *Kronijk*, p. 118.

3 Op 21 mei 1528; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, p. CLVII.

4 De datum van deze slag op de Veluwe is niet bekend.

5 Benninge zwijgt hier (opzettelijk? zie p. 592 n. 4) over de turbulente gebeurtenissen in Groningen en omstreken: de gevangenneming van de Habsburgse bevelhebber Joost van Burmannia op 30 april 1528, gevolgd door oproeren in de stad pro en contra Jasper van Marwijk op 2 mei 1528; zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, p. 902-908, nr. 1477.

§ 4c *Habsburgers veroveren de Gelderse stad Hattem na een week*

De hartoch van Geller hadde daer liggen Hattum, ene soe keyserlyck starcken borch als men jeet vole vint in Dutschlant. Dat besette he myt knechten ende prevande ende gescut ende syn beste grote bussen daer op ende inde stat. Daer quemen de Burgonschen voer op Sunte Vyts, op en maendach.¹ Ende scoten myt oer grote gescut soe verveerlyken, daer doch geen muren, poerten noch toernen voer holden konnen, dat al de inde stat ende op de borch weren muchte gruwen. Ende lagen daer voer opden achtenden dach op en vrydach. Ende gaven de stat ende borch op,² ende gengen daer uut myt en wyt stocken myt open ansicht als gevangen lueden, want se meenden de hartoch van Geller hadde mede gewest op de borch, men he was daer niet mede. Ende de borgeren de leten se elck daer in blyven byt syne; ende de mosten den Borgonschen plycht ende ede doen.³

-
- 1 15 juni 1528. Deze datum is foutief; zie noot 4 p. 596. De Kamper stadssecretaris Johan van Breda schrijft dat de Habsburgers op 4 juni 1528 besloten Hattem te gaan belegeren en dat dit beleg acht dagen duurde, exclusief de dag van overgave; zie Johan van Breda, *Kronijk*, p. 118. Dit zou betekenen dat het beleg pas begon op vrijdag 5 juni 1528.
- 2 Op vrijdag 12 juni 1528 vond er een bestorming van Hattem door de Habsburgers plaats, en de volgende dag, 13 juni 1528, werd de overgave bezegeld; zie Johan van Breda, *Kronijk*, p. 118; Van Slichtenhorst, *Geschiedenissen*, p. 401.
- 3 Benninge vermeldt niet meer het beleg van Harderwijk (16 juni tot 2 juli 1528), en – nog veel opvallender – evenmin de inname van Utrecht door Karel V op 30 juni 1528. Zie over het abrupte einde van de kroniek per 13 juni 1528 Inleiding 1, p. XXV.

BIJLAGE I CONCEPT VAN DE DELEN I-A EN I-B

§ 1 *Voorgangers en hun bedoelingen*¹

ms.B f.1r Dat prologus des commentatores van dessen boeke der croniken der Vresscher landen ende de soeven Zeelanden.

Hier voermaels, ende eer de ewighe wysheit, dat is Cristus, ons selven myt wercken ende woerden dem wech der dogeden ende ewige salicheit voer ge-gaen ende gheleert hevet ghehad, so sint inder tydt vele namerlike wyse man-nen ende meisters ghewest, wysheit ende kunste lijff heltende ende bemyn-nende, datmen filosofhen nomende was, welke na onsen talen so vole to seggen is als mynners off leefhebbers der kunsten. Ende onder dessen waren enige de den luden in wysheit leerden ende leyden wolden, stellende hore le-ninge in scriften to setten: oer summyge van orloge, veyde ende verdreit de fursten, heren ende steden de landen ende luden hadden to regeren; oer sum-

ms.B f.1v myge in ander namerliken kunsten als philosophia astronomia in medicinen / inden rechten; om hijr wth to nemen lerynghe ende vernufte, een iegelick hem hijr van to wachten ende waren, em neit lichtelyken in sulkes to stellen dat hem scadelyken mach wesen. Want periculoes, lastich unde swair is tho wesen in or-loge, veyde ende verdreyt dair dit bock van meestelick is op gefundeert ende ghe-seth.

§ 2 *Plan indeling kroniek; inhoud eerste boek*²

Hijr na to te komen tot mynen propoest ende voer nemen, om to bescriven de croniken desser Vreesscher landen ende der stadt Groningen, de voer my-ner tydt ghescheen syndt ende de na myner tijt ghescheen synt, so ghy voer-nemen sullen. So hebbe ick voer my ghenomen mytter hulpe van Gode dyt boeck ende cronikel indren boken to delen. Dat eerste deel ende boeck sal holden dat heer comen ende oersprunk der Vresscher landen mytten soven Seelanden. Ende ock vande privilegie van konync Kaerle.

§ 3 *Plan beschrijving herkomst der Friezen*³

Welck ick bevinde dat de Vresen eersten synt heer ghecomen wth Indygen, dair de hillighen Dre Konynghe wth weren de Onsen Leven Heren in sy-

1 Vgl. Deel I-A § 1.

2 Vgl. Deel I-A § 2.

3 Vgl. Deel I-A § 3.

ms.B f.2r ner / gheboorte versochten; dair de Vresen weren in groten bedwanck ende eigendom der Indigers, so dat se mosten vleen wten lande, als de kinder van Israhel deden wth Egipten vanden bedwanck des koninghes pharaonis, dair Moses de prophete se van verlossede van God. Ende leyde se droges votes doer dat Rode Meer myt alle hoer have ende guderen myt wyff ende kynt. Ende quamen inde woestyne, dair se weren XL iaren lanck dair int lant van beloefften. Ende de konynek pharo verdronck int meer mit al syn volck, als men claerlick vint bescreven int boeck Exodi Inder bibel.

Item ock so vintmen bescreven inde historie van Troyen: als de grote stadt Troya, de so groet ende so mogende was, gedestruceert was van den Greken, so vloegen ock wtter stadt vole der ryker lude ende Troianen myt wyff ende kynt, ende namen al oer scat ende guderen mede in scepen over de see. Ende dair quam vole in Walslant, dair nu Rome bouwet is, ende wonen noch hudden op dessen dach al dair, / ende doer alle Italien ende Walsch lant doer.

ms.B f.2v

Als de Vresen dus weren gheweken ende ghevloegen wt Indigen, so weren se to scepe upder zee myt wyff ende kynt, ende myt alle oer have beeste ende guederen. So zeylden se alle de werlt ende eylande omme, ende sochte en woest ende umbwoent landt. So makeden se een vordrach ende verbunt onder malanderen: weert sake dat ienich schyp van em allen een eylant ofte landtscap vonde dat umbwoent lach, de solde op synen mast setten ene bernende picktunne, ende kundigen de anderen dair mede to lande; welck aso geschach; so dat de eersten hebben gevonden desse soven Seelanden dat noch up dessen dach Vreslandt geheten is. Ende hijr synen se to samen to lande ghetreden, ende quamen indat Vreslant, als de kinderen van Israel quemen int lant van beloefften, dair van screven steyt, dat Unse Leve Here wolde se brengen / int lant dair vloyen solde honych ende mellick. Datmen dessen Vreslanden ock wal to scriven mach: Hic est terra sluentem lac et mel. Dat is: Dit is eyn lant dair vloyet honich ende mellick. Ende desse lande hebben desse Vresen bediket ende bedammet myt schophelen ende myt spaden, ende myt groet arbeyt ingewonnen, ende de landen betymmert ende bewonet myt slichten holten huesen, sunder ienige stede, slote ende borgen.

ms.B f.3r

§ 4 *Plan beschrijving Zeven Zeelanden*¹

Ock wyl ick sryven int eerste boeck van de VIJ Zeelanden, ende wair sicke elck scheydet. Ende wo ock Vreslant dair na in dren landen gedeelt is, ende wair sick elck deel verscheydet. Ock wat landen van desse VIJ Zeelanden onder becrachtiget synt van... Ende de ock noch vry sint.

1 Vgl. Deel 1-A § 4.

§ 5 *Inhoud tweede boek*¹

ms.B f.3v Dat ander deel van dessen boke wyl ick scriven vanden orloge, last ende verdreet dat was int Ons Heren dusent veerhundert ende twe; ende ock alle de copijen van de huldinge ende privilegien de hartoch Albert, / hertoch Willem ende hartich Johan den Vresen geven hadden, ende wo se weer wten lande worden verdreven.

§ 6 *Inhoud derde boek en verantwoording*²

Dat derde boeck off deel des tegen wordigen bokes ende Cronikels sal holden van alle orlogen, last, iammer ende verdreit de was ende sceide aen gaende int iair Ons Heren dusent vyffhundert ende sesse, in welkeer dat Vreslant so swaer ende lastich wort over getogen vermyts roeff, brant, moert, doetslach, vangen ende scatten, so dattet neit wal is to bescriven. Ende ick int vervollich wal claerliken sal bescriven, van stede to stede ende van tyde tot tyde, wo sick alledinck hevet begheven. Want alle de dyngen de in dessen derdendeels boecks van tracteert wort, is al by mynen tyden ghescheen, dair ick selves meestlick by, an ende over byn gewest. De ander twe delen sboeckes myt alle de copien hebbe ick by ene vergaddert wth wairachtigen scriften, dat ick des saker byn aldynck so ghescheen ende gewest is. Finis

§ 7 *Apstel Thomas in Indië, vanwaar Saxo, Bruno en Friso worden verdreven*³

ms.B f.4r Hijer beghint dat eerste deel van dessen boeke der Croniken der Vreesscher landen mytten soven Zeelanden ende Groningen
Nae der geboorte Ons Heren Jesu Cristi, ende nader passie ende pinen ende synen hemelvaert, als leset ende bescreven vindet inder older Croniken wo sunte Thomas dat rike to Indien bekeerde totten kersten geloven, des was in den salven lande eenn ryke to Indien, een lantschap geheten Frisia. Ende inden selven lande Frisia weren dre broders, geheten Saxo, Friso ende Bruno, der verdreven worden myt al oren vrunden ende partien.

§ 8 *Saxo sticht Saksen, Bruno Westfalen, Friso Friesland*⁴

Ende zegelden vanden lande wter kunde, van veerden to veerden van eylande to eylande, vanden enen konynckryke totten anderen, al voer weer ende

1 Vgl. Deel I-A § 5.

2 Vgl. Deel I-A § 6.

3 Vgl. Deel I-B § 1a-b.

4 Vgl. Deel I-B § 1c-2.

ms.B f.4v wynde, wair se Godt hen wysede, in groten anxte oers levendes ter tydt dat se quemen vander genade Godes in dat noerden desser werlt by der Noerder / zee, dair se nemant woenachtich vonden als eyn woestyne, ende makeden dair van dat alderschoenste lant dat de werlt inne heft off hadde, ende nu gheheten Vreslant. Dair makeden desse vorscreven broders myt oren vrunden ore wonynghen, ende deelden dat landt naden tyden oren kynderen, offtem van rechter arfftael angecomen were. Went Sassen wort to dele den Saxo; dat lant noch dair den namen van hevet. De woende stede upter Elven. Dair nae vermeerden syne vrunden ende nakomelynghen ende bewoenden Brunswijck; dair was hoeftman in de ene broder Bruno, dair de stadt Brunswijck den namen van hevet. Desse selve Bruno street altoes tegen de Staveschen, Doeringen ende Sueder Francken, als men vint wal bescreven inden olden Croniken van Sassen; ende desse Bruno was ms.B f.5r Sassen sone, ende was wonderlyke kone, ende bedreeff in synen tyden vole. / De ander broder, gheten Brune, de woende op een sloet wter maten starck op der Weser, geheten Bruneshorch; van dessen quemen de Westphelynghe. Wo desse Bruno streit weder de Hessen, Rynlanderen ende Westerlynghen, vytmen bescreven inde Cronike to Collen. De broder gheheten Friso, dat dair dat lant na genoempt is, dat geheten is Fryslant. Desse Friso hadde soven sonen ende ene dochter geheten Wymoet, ende bekummerde ende besette soven landen off steden in Vryslant; ende enen iegeliken sone gaff he syn lant to brukene. Ende dair na sint de landen genoempt soven Zeelanden. Ende Fryso bleeff selven myt dochter Wymoet, dair dat lant na geheten is Weymeldelandt ofte Wynteren landt by der Wesere, streckende in dat oester sneck; dair van quam Hardinghe landt ende Dermersche, Kedinghe landt. Ende besetten ende bekummerden see ms.B f.5v myt oren nakomelynghen alle de landen tusschen der / Elven ende Wesere to Staden toe.

§ 9 *De Noormannen maken de Friezen tot slaven*¹

Naden tyden quemen de Denen ende Normanni off de Nortschen heren myt groot volck, to scepe, to vote ende ock to peerde; ende ver wonnen alle desse Vresche landen, de desse vorbenoemden broderen myt oren kinderen ende nakomelyngen to hoerden. Ende makeden se so egen, dat se mosten dragen geboren ende ongeborn enen holten bant ofte wede omme horen hals.

§ 10 *Willibrord en Bonifatius kerstenen de Friezen*²

Inder selver tydt weren desse eergenoemde Vresen in mysloven ende neyt anbedende enen waren Godt Jesum Cristum Marien sone, meer se ambeden afgoden, went ter tydt dat de hillighe vader Sunte Gregorius de pawes van Rome, de do ten tyden de apostel in Engellant sande, de hilligen sanctum Wil-

1 Vgl. Deel I-B § 3.

2 Vgl. Deel I-B § 4.

ms.B f.6r

brordum wt Engelant in dat voerbenoemde Vreslant, to lerene den wech der ewyger genaden ende bekentenisse der wairheit, ende quam to lande int eersten myt synen scepe ende mede broderen in Westvreslant / to Holwert geheuten by Doccum. De selve erwerdige biscop bouwede vele kercken ende bede huses inden selven, ende ock in anderen lande, ende bekeerde vele volcks totten rechten kersten geloven; dair starff he in syner stadt te Wtrecht, dair he biscop was Ende in deser selver stadt was ock sanctus Bonifacius, wth Engelant geboren, een biscop to Mense, de in voertyden myt vole biscopen als Aderalo to Erpherden biscop, Cesaro synen suffraganeo, ende ander vole personenn wort gemartelizeert to Dockum in Westvreslant van den ongelovigen Vresen de do noch heyden weren. Ende inder selver tyt do se gemartelizeert worden, ontspranck ene versche borne, de huden to dage in desse vorbenoemde stede een iegelick wal seen ende proven mach.

§ 11 *De Saksen maken de Friezen weer tot heidenen*¹

Naden tyden bedwanck de ommylde Ludgerus, een hartich to Sassen, alle Vreslant van oren waren kersten geloven, ende moesten ambeden syne affgoden. Ende verstoerde alle godes huses, vander Elve want totter Lauwersche, so dat in alle den lande meer ene kercke bleeff, etc.

1

Vgl. Deel I-B § 5a.

BIJLAGE II: HERHALINGEN UIT DEEL II-A

ms.A f.41r § 1 **Wo Groningen weder quam ant Stichte van Utricht na beleninge keyser Henricks¹**

Item int iaer Unsses Heren M verhundert ende XIX is Groningen gekomen an Sticht van Utrich na de erste beleninge van keiser Henricks; ende biscop Frerick van Blanckenheim is de erste biscop gewest de in Groningen is gehuldet inden vorscreven iaer des XV dages inden mey; ende de selve biscop Frerick heft der stadt Groningen voer em ende sijnen nacomelingen ende gezworenen de stadt Groningen laten blijven bij hore olde herlicheyden, previleyn ende gewoenten ende richten, over geestlick ende warlick, als van oldes plech to wesen vor datum der huldinge vorscreven. Ende doe wort de koepman to reisen ende to verkeren mijt levendigen beesten ende to verkopen, dat in vor tijden so niet mochte gescheen, alse dat de van Groningen mogen varen, keren ende verkeren, riden to water ende to lande in Stichte van Utrich sunder toll.

§ 2 **Van Groninger wapen, wo se daer an gekomen sint ende voren²**

ms.A f.41v Item dat Groninger wapen is een swart arent, de dubbelt is, ende hevet onder sijnen clawen enen Groninger schilt, daer en wijt velt de twe deel van is ende int middel enen gronen streck doer gaende. Ende de arent is des keisers wapen altoes to Rome, ende hevet enen gulden velt; daer Groningen is angekomen, want de stadt van Groningen van anbeginne onder den keiser van Rome was, hent ter tijt to do keyser / Henrick van Rome to Utrich starff, ende sijn ingeweyde al daer is begraven inden doem kercke; ende do gaff he den broderen, dat do canonijken plegen to heten als de reguleren, tot behoeff oerer voedinge oers lichames dat hoff to Groningen, dat gelegen is inde greffschups van Drente; ene guldene bulle, de daer van inholt ende in Groningen gepresentert is, als biscop Frerick vorscreven gehuldet wort, daer dat begin van is: In nomine sancte et individue Trinitatis. Henricus favente Dei clementia rex. Datum anno Incarnationis Dominice anno^o XL°.

1 Vgl. Deel II-A § 30b.

2 Vgl. Deel II-A § 30a.

§ 3 *Slotopmerking Lemego over band van Groningen met Utrecht*¹

Hijr machmen marcken, dat de breve des keisers seer lange iaer na oer begin niet weren geachtet, de nochtan in dat leeste bijbrochten dat Groningen is gekomen an Stichte van Utricht.

§ 4 **Van summige dingen de in Vreslant gescheen anno M CCCC° XXI hent to XXIII**²

Van summige dingen de in Vreslant gescheen anno M CCCC° XXI hent to XXIII.

Item inden iaer M CCCC ende XX do geschach een strijt ter Kulse bij Hinlopen, den de Groningers wonnen, is gescheen up sunte Pancratius dach.

§ 5 *Hollanders helpen de Friezen de Groningers te verslaan*³

Tem int iaer M verhundert ende XXI hadden de van Groningen belecht Grote Sloten in Westerlant; do quemen de Hollanders ende ontsettenden de West vresen, ende vengen voele borgeren van Groningen sunder ontseggen, ende nemen de van Groningen al oer scuten ende roeyscepen, ende voerden de alto male in Hollant, ende scattende daer al de gevangen hadden; daer mede was van Groningen Henrick Bijers, Eylke Onsta, Apke to Dijck, Iohan Grove ende voele andere borgeren van Groningen, ende gescheede /up sunte Benedictus dach.

ms.A f.42r

1 Vgl. Deel II-A § 32
 2 Vgl. Deel II-A § 24d.
 3 Vgl. Deel II-A § 25.

BIJLAGE III UITTREKSEL UIT DEEL III-Y

§ 1 *Proloogje van Benninge*¹

ms.V p.406 Nu willen wij wederkeeren, ende scrijven voort van de geschickede² dingen van
ms.V p.407 orlogen ende oproere van moijterije, de in Groningen ende Vreestlant / ende int
Stichte van Utricht ende anders waer die ghescheen sint.

B p.403 § 2 *Bevolking valt uit naar een burgemeester en een bouwmeester*³

Int iaer Ons M vijffhundert ende soeventwintich hadden borgemesteren, Raedt ende geswoorne meente ende bouwmeesteren mitter wijsheijt van Groningen geordonneert ende gedeputeert bij consent der gilden twintich personen vanden oldesten ende besten geslachten, de eertijdes borgemesteren weren geweest, ende een deel vanden besten vanden gilden ende enderen goeden borgeren, omme enen penninck to vinden over Groningen, daer de stadt mede gereddet mochte worden, ende om mede in eendrachticheijt mede tho comen. Soe weren de gedeputeerden all dinck mit malcanderen overcomen ende verdragen opt beleven des gemene Rades ende den gilden, ende woldent opt Raethuijss weder in bringen. Soe weren alle die gilden ende gemene borgeren op tmarcket vergadert. Soe wolde de bouwmeester Jacop Smit hengaen bijden gemenen hoop, ende woldet em to kennen geven. Soe quemen se em to moete bij dat Raedthuijss. Soe was daer ene onder den hoop geheeten Johan Grijp, Lubbert Grijs bastaert sone, een onredelick, geck, quaet scalck ende muijtmaker; ende sijn sweert uut, ende riep: "Slae doot!" Ende sloech den bouwmeester Iacop onder die voeten, ende sloech ende houw verveerlicken na hem. Men he kreech weijnich wonden, soedat he gereddet wordt, ende ontquam levendich. De Raedt was opt huijs, ende worden gewarnet dat de heele hoop sus an quam. De sagen elck om een goet hen komen. De borgemester Hilbrant Rolteman ende Reijnt Duerdes⁴ mijt meer ander⁵ Radesheren nament Hillige landt in, ende lepen Sunte Merten inde kercke. Borgemester Luleff Koenders kregen se onder bij dije Botterwage; doch hij wordt gereddet van goeden borgeren, ende leep ter Heerpoorten uut nae Helpem.⁶ God versaccht, anders waest wonder datter nemandt doot bleeff.

B p.404

1 Vgl. Deel III-Y § 1.
2 geschickede Vo.
3 Vgl. Deel III-Y § 2.
4 Reynt Alberda; vgl. Deel III-Y; zie p. 584 n. 1.
5 Lees: anderen.
6 Lees: Helpen of Helpmen (Helpman).

§ 3 *Gilden en bevolking dwingen nieuwe monetaire verordening af*

Daer nae hadden borgemesteren ende Raedt ein ordonnancie ende geset gemaket van allen gelde dat ganck solde hebben binnen Groningen; ende affgekundiget. Doe quemen die gilden ende gemeente, ende makeden² ene ander settinge vanden gelde tegen den Raedt; ende dat moest soe een ganck hebben.

§ 4 *Comité van 24 gedeputeerden vormt samen met de raad het stadsbestuur*³

ms.V p.408

Daer nae leten dije bouwmesteren ende hoefflingen vanden gilden buten consent des Rades bij een comen dije veer cluften van heel Groningen. Ende deputeerden veer ende twintich personen uut die vier cluften over all Groningen, allerlij arm volck ende weijnich rijck volck, dan roepers ende muijtmakers; / de metten bouwmesteren ende gilden toe raede solden gaen. Ende deden dagelix tegen borgemester ende Raedt al tgene datsse wolden. Oock was doen ter tijt allerlij volck inden Raedt ende gemene⁴ meente; man haddense eertijdes niet an geseen, de desse gilden ende gemeenten daer bij gebracht hadden; daer mochten sie mede maken, woe seet wolden.

§ 5a *Van eenen scerpen brief vanden fursten van Geller*⁵

Dit quam den hertogen van Geller dagelix voer van dessen grooten oproer ende moijterije, die dagelix bijnnen Groningen schach. Soe screeff he to Groningen aenden bouwmesteren ende gilden enen strengen ende ernstelicken scarpen breeff, omme dessen oproer ende moijterije aff te stellen mitten oversten, ende weder eendrachtigen to werden mit malcanderen. Dit warck saege veer de Bourgoenschen ende greve van Emden, lagen hijer omme: dat mochte den hertogen voergeroert wal lichte van lande ende luiden brengen, ende grooten last van comen.

§ 5b *Gevolgen voor de raad na weigering tot nietszeggend antwoord*⁶

Mit dessen breeff quemen se bijden Raedt; ende wolden dat de Raedt solde den hertogen daer weder op scrijven een antwoordt, datsse wusten hier bijnnen Groningen van genen oproer ofte moijterije nijet, ende weren mit malcanderen wal over een ende to vreden – dat jo al gelogen was. So wolde de Raedt

1 Vgl. Deel III-Y § 3.

2 makede Vo.

3 Vgl. Deel III-Y § 4.

4 gene Vo.

5 Vgl. Deel III-Y § 5a.

6 Vgl. Deel III-Y § 5b.

B p.405 sodanen antwoordt den fursten niet scrijven. So wolden se den Raedt mit geweld daer¹ to drengen, dat se dat den fursten also solden scrijven; dat borgemester ende Raet en weijgerden, ende woldent neet doen. Ende togen een deel van borgemesteren ende Raedt² uut der stadt, ende wolden oeren eedt opseggen ende trecht staen laten. So quemen de bouwmesteren ende gedeputeerden ende gilden bij ene, ende screven borgemesteren ende Raedt, de uuter stadt geweken weren, van stonden an weder in to comen bij ener corter gesatter tijt, ende nemen oeren eedt ende recht weder an, bij verbuerte lijves ende guedes ende eeuwelicken vredeloos uut der stadt. So quemen se weder in de stadt, ende vengen oeren eedt ende recht weder an, wo wal seet neet geerne deden.

§ 6 *Volkstribunaal dwingt de raad tot veroordeling van Johan Jarges*³

ms.V p.409 Daer na quemen bouwmesteren⁴ ende gedeputeerden bij den Raedt, ende wolden dat de Raedt solde mester Johan Jarges verordelen voor een deeff; dat de Raedt weijgerde, ende woldent neet doen. Want dat also geen recht was ende tegen hoer stadt boeck; wantmen na allen rechten nemant kan verordelen, hij moet ersten belijen, ende na vertugen etcetera. So leten die gilden ende gedeputeerden al de veer cluftten to Hove bij ene comen, ende leten vele tugen bij ene comen achter sijnen rugge, de elck oer tuijchnissen daer deden, men nijet gerichtelicken naden boke. Doch de veer cluftten vertugeden em een deeff; men de Raedt en wolde daer neet op ordelen. Doch een tijt daer nae hebben se den Raedt to gedrongen, datsse mester Johan voer-/genoempt moesten aff kundigen vant Richthuijs, dat hij weer vertuget voer een deeff van de vier cluftten, ende wordt eeuwelick vredeloes gelecht voer een deeff; welcke em ende all sijn vrenden een eeuwige scande was.

§ 7a *Gedeputeerden beantwoorden de brief mondeling te Arnhem*⁵

Inden selven jaere omtrent Hilligen Sacraments dach⁶ verdroegen dije bouwmesteren ende gedeputeerden mijt malcanderen, dat se woldent besenden aenden hertoech van Geller, om em to verandtwoorden op de scriften vanden op-roer ende moijterije, so als die furste em gescreven hadde. Ende hebben daertoe gedeputeert ende hen gesant Thomas Schenckel, Henrick van Leeuwerden den bouwmester, Claes Lubberts, Johan Grijp.

1 – daer Vo.
 2 weijgerden ... Raedt] – weijgerden en woldent neet doen. Ende togen een deel van borgemesteren ende Raedt Vo.
 3 Vgl. Deel III-Y § 6.
 4 borgemesteren Vo.
 5 Vgl. Deel III-Y § 7a.
 6 20 juni 1527; vgl. Deel III-Y § 7a p. 586 bij noot 3.

§ 7b *De vier borgen en Johan Jarges naar Arnhem gedagvaard¹*

B p.406

Daer worden oick voerscreven vanden fursten te comen de veer borgen als Peter Sickinge, Sicke Benninge, Harmen Kock, Roeleff Sissinge, omme em te verantwoorden op de borchtael, al² se vanden gilden toe gedrongen weren voer de achterstallige renten vander stadt wegen to betalen. Daer quam Iohan Jarges oick, omme em to verdedingen van de deverije, daer he voer vertuget ende verlecht was, als voergescreven is. Daer quam oick die stadtholder Iasper van Marwijck, ende Henrick Scultinck, de em overgesecht hadde voerden Raedt van Groningen, ende zijnen voet daer op geboden hadde, dat he weer een wettelick deeff. Als se mit malcanderen quemen ter spraken voer des fursten hoogen rade, so sede Johan Jarges: hij stont daer voer des fursten hogen raden ende wolde sijn geleijde opseggen; Henrick Scultinck solde des gelijcken doen, om lijff ende leven to winnen ende toe verlesen; ende boet zijnen voet daer, dat hijt nummer waer solde maken, als he em overgesecht hadde, dat he een wettelick deeff were. Daer Henrick Scultinck op sede: hij stont opentlick bekant, dat hij dat tho Groningen voer den Raedt dat³ also gesecht hadde, daer wolde hijt em waer maken; men voer des fursten raedt en wolde hij dat nijet doen. Ende hielt em an sijn geleijde. Daer de saeck op bleeff berusten ende staen.

§ 8 *Wederzijdse vertogen voor de raad; deze houdt de zaak aan⁴*

ms.V p.410

Doen desse parten oer afscheijt hadden, worden de veer borgen voergeroert voergeejsschet; de oer sake daerop deden, ende beclageden sick: datse gewetelicken daer toe gedrongen weren vanden gilden ende gedeputeerden, datse moesten borge worden voer sodane achterstallige renten als de stadt buten sculdich was, ende dat weder vinden op borgemesteren ende Raedt, rentemesteren ende hooftmans, sijssmesteren, oldermans ende alle officianten de de stadt guederen gehandelt hadden; ende ofte se dat totter summe niet vinden conden, solden se dat niet soeken in oer eijgen guet. Daer de gedeputeerden int cort op andtwoorden: se hadden daer geen / bevel op to andtwoorden, men hadden bevel te verdedingen op de scriften, de de furste to Groningen an se gescreven hadde vande oproer ende muterije. Daer de sake op beruste, ende kregen een afscheijdt op Onsen Lever Vrouwen avent Visitationis Marie: dat de sake solde berusten ende anstaen blijven hent tho Sunte Michieels dage, velich lijves ende goedes. In midler tijt wolde de furste selves to Groningen komen, ofte sijn volmachtige hoge raden daer senden, om alle dinck hen to leggen.

1 Vgl. Deel III-Y § 7b.

2 Lees: als.

3 Lees: – dat.

4 Vgl. Deel III-Y § 8.

§ 9 *Hertog Karels afgezant doet te Groningen gunstig bemiddelingsvoorstel¹*

B p.407

Daer nae so hevet de furste to Groningen gesant enen doctor, geheten mester Johan Wijnscoeter, mijt ener credencien. Ende leet seggen, dat die furste begerde van borgemester, Raedt, bouwmeesteren ende gedeputeerden, datse de vier borgen ongemolesteert wolden laten,² ende de sake laten berusten tot Lichtmisse erstcomende. De furste wolde Peter Doijs arffgenamen tho Deventer voer de tweehondert goltgulden jaerlicker renten voer principael ende alle achterstallige renten, daer de borgen voergenoemt³ voer gelovet hadden nae inholt oer breven, buten der stadt hinder tevreden stellen, ende de rentebreven em weder leveren; welck borgemesteren ende Raedt, gezworne gemeente ende de wijsheijt vander stadt geerne wolden gedaen hebben.

§ 10 *Niettemin veroordeelt het gerecht de borgen tot betaling⁴*

Men Her omnes volck, de roepers ende gemeente woldent niet toelaten, soe als sulck volck allentijt doet, daer geen recht noch reden in is. Ende repen alle gelijk: se wolden niet langer wachten, ende wolden oer sake mijt recht doerdrijven. Ende hebben de borgen al weer Hoffart ende wete geset. Peter Sickinge, Hermen Kock ende Roleff Sissinge weren uuter stadt geweken, ende Sicke Benninge was inder stadt. Soe hebben de drij borgen hoer sake verdedinget mijt scriften: de Raet was part der saken, so mochten se⁵ niet over em rechten; se wolden hem to rechte staen voer oren behoerlicker richter den hertoge van Geller, voer oer landtsfursten. Se pasten daer niet op, ende gengen oer gangen allijke wal doer. De Raedt moste em verwinninge gunnen; ende verwonnen de veer borgen, wo wal dattet tegen stadt recht was. Ende to Sunte Andrees pant leten leten⁶ se de voergeroerde veer borgen opentlicken vant Rechthuijss vrede-looss leggen, voer vijff dusent Rinsgulden sess hondert ende XXXIII Rinsgulden. Ende voert op Sunte Lucien avent leten se elck borge mitten schulden ende stadt deners penden an alle oer goederen, elck in sunderheijt voer de voergenoemde summe, dat all tegen recht was.⁷

1 Vgl. Deel III-Y § 9.

2 wolden laten] leten Vo.

3 Lees: voergenoemt.

4 Vgl. Deel III-Y § 9.

5 – se Vo.

6 Lees: – leten.

7 Ms. V p. 41 o onderaan: Voleijndet den XXVIII februarij anno 1566, bij mij D. Joannem Morenium Bruxellensem, Groningen.

GLOSSARIUM

Toelichting

Woorden die in de tekst van de kroniek zijn aangeduid met een asterisk (*) zijn opgenomen in het glossarium. Er zijn alleen woorden en woordcombinaties alsmede betekenissen vermeld die niet te vinden zijn in het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* inclusief *Supplement*.

Er wordt verwezen naar bestaande woordenboeken. Wanneer de betekenis overeenkomt met een ander woord in het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* inclusief *Supplement* (afgekort MHW) is dat woord als verwijzing in de lijst opgenomen. Ook het *Middelnederlandsch Woordenboek* (afgekort MWB), het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (afgekort WNT) en het *Etymologicum* van Kiliaen (afgekort KIL) zijn geraadpleegd en waar nodig opgenomen.

Daarnaast wordt in een aantal gevallen een betekenis van de opgenomen woorden voorgesteld. Dit bleek noodzakelijk, omdat de genoemde woordenboeken evident niet de betekenis geven die uit de context kan worden afgeleid. De voorgestelde betekenis is echter in de meeste gevallen tentatief, en is daarom in het glossarium opgenomen tussen aanhalingstekens, al dan niet voorzien van een vraagteken. Het teken (>) verwijst naar het hoofdlemma.

De eerste paragraaf waarin genoemd woord of woordcombinatie in de tekst voorkomt, is achter het lemma aangegeven; aldaar is het woord in de tekst voorzien van een asterisk (*).

Glossarium

abdije (III-O § 4a, p. 422):	“pandhof/kloostertuin”?
achterstallich, dat – (III-S § 5h, p. 506):	MWB achterstal
actie (III-M § 7b, p. 381):	WNT actie
adderenten (III-G § 11, p. 247):	MHW adherenten
aeralt (III-M § 8b, p. 384):	MWB araut
aff, gaeven sick ter sieden – (I-C § 10, p. 21):	WNT afgeven
aff, heer – (III-T § 3, p. 513):	MWB heraf
aff, sleten dat – (III-P § 5, p. 442):	“afbreken”?
aff, stelen sick – (III-P § 7c, p. 445):	lees: steken ? “verlieten”?
affgenomen, int gueude niet – (III-S § 5j, p. 508):	WNT afnemen
affgeslagen (III-P § 3, p. 439):	“geweigerd”?
allen, in – (III-L § 8a, p. 359):	“alles bijeen”?

- allengen (III-H § 4b, p. 258):
 allerm (III-Q § 8b, p. 471):
 allewegen (III-I § 9b, p. 289):
 allijke (III-S § 5h, p. 506):
 als (III-G § 1b, p. 224):
 ambisijaten (III-M § 8a, p. 383):
 amesaet (II-C § 26a, p. 79):
 amisiaten (III-J § 5, p. 302):
 ammerael (III-Q § 11a, p. 478):
 an, van stunden – (III-G § 6b, p. 238):
 angestalt (III-N § 7c, p. 403):
 anstaende (III-G § 1d, p. 228):
 appostelen (III-E § 2a, p. 186):
 appuleren (III-T § 2a, p. 511):
 arffrentemester (III-S § 1b, p. 493):
 avontuer, op oer eijgen – (III-F § 3, p. 206):
 balcken, quam op de – (III-R § 4, p. 483):
 balsum (III-X § 4, p. 579):
 barch (III-X § 4, p. 580):
 barreff (III-O § 4a, p. 422):
 barrende (I-A § 3, p. 4):
 barse (III-K § 11, p. 335):
 barssen (II-A § 20c, p. 43):
 becruden (I-C § 10, p. 21):
 bedachtenisse (I-C § 9, p. 20):
 bedarvede (III-O § 1b, p. 417):
 bede, van – (I-C § 4, p. 14):
 beden, uut – (III-G § 1d, p. 227):
 beforichden (III-A § 3c, p. 102):
 begrijpen, stal konden – (III-K § 9d, p. 326):
 begueden (III-O § 4b, p. 424):
 behael (III-S § 5d, p. 504):
 behentlicken (III-Q § 10a, p. 474):
 beknutte (I-C § 10, p. 21):
 beleegeden (I-C § 8c, p. 19):
 belegert, sick – (III-K § 9c, p. 325):
 bellenchier (III-O § 3b, p. 421):
 beluemen (III-F § 6, p. 112):
 benaecken (III-C § 4, p. 139):
 benet (III-Y § 11, p. 589):
 berandet (III-F § 6, p. 212):
 berenten (III-O § 4b, p. 424):
 bereijsen (III-G § 8, p. 239):
 berwen (III-I § 8c, p. 287):
 beschienen (III-C § 14a, p. 157):
 beschineden (III-D § 8b, p. 177):
 beslijken (III-F § 4f, p. 210):
 MHW allenich
 MHW alarme
 MWB allewege
 MWB allike
 MWB also
 > amesaet
 MWB ambaciate
 > amesaet
 MWB amirael
 MWB van stonden aen
 MWB aenstellen
 “later toevallend”?
 MHW apostille
 MHW appelleren
 “opperrentmeester”?
 “op eigen risico”?
 WNT balk
 MWB balsame
 “voorgebergte/kaap”?
 MWB berf
 MWB bernen
 > barssen
 MWB baerdse
 MHW becrodren
 MWB gedachtenesse
 MWB bederven
 “op hun verzoek”?
 MWB utebaren
 MWB beserigen
 “stand konden houden”?
 WNT begoeden
 “inhaligheid”?
 MWB behendelijk
 “schriftelijk vastleggen”?
 “dekten toe”?
 WNT legeren
 MWB belechiere
 “naar hun wens/zin”?
 “verkrijgen”?
 MWB bonette
 MWB berinnen
 “met renten begiftigen”?
 WNT bereizen
 KIL berf
 MWB bescenden
 > beschienen
 MWB beslupen

- besmeedet (I-C § 8a, p. 17):
 bespeerde (III-E § 3a, p. 198):
 besunderinghe (II-A § 8, p. 34):
 besunnicheyt (III-A § 1, p. 96):
 betrachten (III-K § 10, p. 333):
 bevel (III-Y § 8, p. 587):
 bevljigten (III-I § 10, p. 292):
 bewegen (III-L § 2a, p. 346):
 beijegede (III-M § 9, p. 385):
 bichten (III-S § 4a, p. 498):
 bleren (III-Q § 8c, p. 472):
 bloetrunst (III-E § 2b, p. 191):
 boelet (III-X § 1, p. 572):
 boom, evangelij – (III-L § 3a, p. 349):
 borchtal (III-Y § 7, p. 586):
 borgen, ride – (III-J § 6, p. 304):
- branttekenden (III-F § 9b, p. 215):
 brecklick (III-A § 3d, p. 103):
 brochlich (III-E § 2b, p. 193):
 bruken (III-P § 8a, p. 447):
 buseren (III-C § 10a, p. 150):
 bute (III-H § 11, p. 265):
 bij, leep – (III-R § 12, p. 488):
 bijhelp (III-E § 2b, p. 194):
 byvellich (III-T § 2c, p. 512):
 camer (III-O § 7b, p. 430):
 canonasie (III-Q § 10a, p. 476):
 clarejten (III-I § 8b, p. 286):
 cletwonden (III-Y § 2, p. 583):
 comminacie (III-E § 2a, p. 185):
 compulsorie (III-E § 2a, p. 186):
- contemax (III-J § 1b, p. 296):
 convermasie (III-G § 9b, p. 242):
 credensie (III-S § 2, p. 497):
 criminacie (III-K § 9a, p. 322):
 dachsteden (III-K § 10, p. 333):
 dae (III-K § 3a, p. 314):
 dage, op den – (III-G § 6a, p. 237):
 dageleestinge (III-K § 9b, p. 324):
- dat, in den – (III-C § 1a, p. 133):
 dat, naedem – (I-A § 3, p. 5):
 debet (III-A § 1, p. 95):
 deel (III-K § 12, p. 338):
 denst, quam to – (III-Z § 4b, p. 596):
- WNT besmeden
 “gesloten/geblindeed”?
 MWB bisonder
 MWB sunicheit
 WNT betrachten
 MWB bevelinge
 WNT bevljigten
 “bedenkingen”?
 MWB bejegenen
 MWB biechten
 MWB blaer
 MWB bloetreise
 MWB belet
 MWB boene
 MHW borchtale
 verschrijving voor “rijke/aan-
 zienlijke borgen”?
 “sloegen brandalarm”?
 MWB gebrekelijc
 MHW brokelijc
 “zaken doen in”?
 MHW busseheren
 MWB boete
 WNT bijloopen
 MWB behelpinge
 “bijval uitend”?
 (betekenis onbekend)
 > knonesijen
 “klaroenblazers”?
 “kledingschade”?
 “bedreiging”
 “dwangbevel van de appèl-
 rechter aan het nedergerecht”
 MWB contumacie
 MHW confirmatie
 MWB credentie
 “geschreeuw/onrust”?
 “eendagsbesprekingen”?
 WNT dooi
 WNT dag
 “afgesproken eendagsbije-
 komst”?
 MWB indien
 MWB nadien dat
 MWB bet
 MWB dal
 “kwam te hulp”?

- deijde (III-K § 3a, p. 314):
 distraheren (III-E § 2b, p. 189):
- doergaende (III-X § 4, p. 581):
 doervaren (III-E § 2a, p. 181):
 dollich, moers – (III-A § 3j, p. 111):
 duem (III-G § 11, p. 248):
 dulpotich (III-M § 5a, p. 373):
 dwelinge (III-S § 4a, p. 497):
 echters (I-C § 8b, p. 18):
 echtes (III-I § 1c, p. 270):
 eerbarmich (II-B § 7b, p. 68):
 eerberheijt (III-Y § 14a, p. 590):
 eerde, mijt eeck ende – (III-N § 7c, p. 404):
 eertijds (III-A § 5, p. 122):
 ehafftich (III-E § 2b, p. 194):
 encke (III-R § 14, p. 489):
 endelinghe (III-C § 15b, p. 159):
 entelicke (III-S § 1a, p. 491):
 ere, mijt halver – (III-R § 6, p. 484):
 erkantnisse, tot – (III-D § 2b, p. 163):
 etzlicke (I-B § 1b, p. 7):
 eijsschede, toe – (I-C § 4, p. 14):
 excepcien, dilatoric – (III-E § 2a, p. 184):
- exe (I-C § 8b, p. 19):
 fellich (III-E § 2b, p. 196):
 feijlde (III-Q § 8b, p. 471):
 fori, mixti – (III-E § 2b, p. 195):
- forsicheijt (III-S § 5a, p. 501):
 fredban (II-B § 6b, p. 64):
 fullest (III-J § 6, p. 304):
 gaen, quam – (III-Y § 11, p. 589):
 ganckbert (III-X § 1, p. 572):
 geboden, voet daer op – (III-Y § 7, p. 587):
 gecksmeer (III-O § 3a, p. 420):
 gegunt (III-S § 4b, p. 499):
 gehoor (III-N § 7c, p. 403):
 gelegelycke (III-F § 2c, p. 205):
 gelelijcke (III-G § 9b, p. 241):
 geleyden (III-X § 4, p. 579):
 geleydeslueden (III-X § 4, p. 579):
 geloiijst (III-K § 3a, p. 315):
 gelucksame (III-U § 3, p. 516):
 gemarret (I-C § 8b, p. 18):
- MWB doyen
 “onttrekken met overheve-
 ling”
 “constante/harde rugwind”?
 “ervaren”?
 MWB dolch
 MWB duum
 “onhandig/slungelig”?
 MWB dwellinge
 MWB achterst
 MWB echter (= “daarna”)
 MHW erbarmich
 “de elite/deftigheid”?
 “met houtwerk en aarde”?
 “voordat”?
 MWB gichtich
 MWB enket
 MWB endelike
 MWB endelijc
 “weinig cervol”?
 WNT erkentenis
 MWB itlijck
 “bevel gaf te komen”?
 “verweermiddel tot afwijzing
 van de vordering, omdat die
 te vroeg is gesteld”
 MWB aex
 MWB vellich
 “mislukte”?
 “van gemengd gerecht, d.w.z.
 zowel kerkelijk als wereldlijk”
 “gewelddaad”?
 MWB vredeban
 MWB volleest
 MWB comen
 MHW gancaer
 MWB voet setten bi
 MWB geecs-mare
 MWB gonnen
 “gezag/overwicht”?
 MWB gelagelike
 > gelegelycke
 MWB galey
 WNT geleidsman
 MWB logijs
 “voorspoedige/fortuinlijke”?
 MWB merren

- gemeijn, helden – (III-P § 10a, p. 451):
 gemoet, wal – (III-K § 3a, p. 314):
 geobliert (III-D § 2b, p. 163):
- geregiert, sick – (III-V § 1, p. 517):
 geresteert (III-J § 1b, p. 296):
 gerisch (III-Z § 1, p. 593):
 gerucket, omme – (III-O § 7e, p. 432):
 geschafften (III-T § 2a, p. 511):
 gescumet, op – (III-P § 7c, p. 445):
 gescut (III-M § 1c, p. 367):
 gescijck (III-S § 5a, p. 500):
 geset, op groot gueth – (III-M § 1b, p. 367):
 geset, recht – (III-Y § 10, p. 588):
 gesickede (III-Y § 1, p. 583):
 gesin (III-J § 1b, p. 296):
 gesinnet, to – (III-S § 5c, p. 502):
 geslagen, voer thooft – (III-N § 3a, p. 396):
 gesloten, de handen weren em doe all – (III-I § 8b, p. 286):
 gespeert, op – (III-C § 11b, p. 153):
 gestaen, an – (III-O § 5, p. 425):
 gestaevden (II-B § 4a, p. 59):
 gestortet, omme – (III-P § 8b, p. 448):
 gewacket, sick – (III-Q § 6a, p. 468):
 gevarstet (III-A § 3c, p. 101):
 geverdeelt (III-J § 5, p. 303):
 geveren, sick mede – (III-W § 3b, p. 560):
 gevlochent (III-C § 6f, p. 145):
 gevloechert (III-F § 4c, p. 268):
 gewaerssum, in eer – (III-Q § 8e, p. 473):
 geweert (III-O § 3b, p. 421):
 geweltlyken (III-Y § 8, p. 587):
 gewert (III-G § 11, p. 247):
 ghebruicken (III-A § 3k, p. 121):
- gheyseget, voer – (III-Y § 8, p. 587):
 gin (I-B § 1a, p. 7):
 greetman (III-L § 5b, p. 354):
 gretmans (II-B § 3b, p. 57):
 guedschaden (III-K § 10, p. 330):
 gukelrije (III-L § 2a, p. 346):
 gyltrecht (III-T § 1b, p. 511):
 hagede, to – (III-G § 9a, p. 240):
 handel, onder dessen – (III-M § 8b, p. 383):
 handeswijle, om een – (III-H § 5, p. 259):
 handt, mit striedender – (I-A § 3, p. 4):
- “kwamen voor hen op”?
 “optimistisch”?
 lees “geobligeert”? “in gebre-
 ke gebleven/achterstallig”?
 “hun bestuur ingericht”?
 MWB registreren
 MWB gerasch
 WNT omrukken
 MWB gescachte
 WNT opschuimen
 MWB schieten
 WNT geschik
 MWB setten, op gelt -
 “doen dagvaarden”?
 MWB gescien
 MWB gesinde
 “toe bereid”?
 “een lelijke klap gekregen”?
 “hun handen waren toen ge-
 heel gebonden”?
 MWB opsparren
 “toebehoord”?
 MWB staven
 “afgeschafft/vervallen”?
 “zich verzwakt”?
 MWB versten
 MWB vierendelen
 “zich mede behelpen”?
 > vlochenen
 > vlochenen
 “beslag”?
 gewert
 MWB geweldelike
 “waard”?
 “voordeel/profijt van heb-
 ben”?
 “opgeroepen”?
 MWB gene
 MWB grietman
 > greetman
 “materiële schade”?
 “bedrog/kletspraak”?
 MWB gilderecht
 “behaagde voort te zetten”?
 KIL handel
 WNT handwijl
 “al vechtend”?

- hant, stormender – (III-P § 2, p. 438):
 hantgemeng (III-Z § 1, p. 593):
 hebben, doen mede – (III-Y § 11, p. 589):
 heer, oester – (III-S § 4b, p. 498):
 hent, genck – (III-Y § 11, p. 589):
 hoop, over den – (III-R § 14, p. 489):
 hoop, weldige – (III-L § 2b, p. 346):
 hopenbinder (III-Y § 14b, p. 592):
 horne (III-N § 5, p. 398):
 hovetslage (II-B § 3b, p. 57):
 hoyblocken (III-N § 7b, p. 402):
 hungervaneken (III-H § 1a, p. 257):
 in, dreef desse zyl – (III-N § 7c, p. 404):
 in, setten – (III-M § 2, p. 369):
 ingoederen (III-C § 6f, p. 145):
 iteniarius (III-X § 4, p. 576):
 iteranium (III-X § 4, p. 578):
 itsont (III-P § 11d, p. 456):
 jaer, over – (III-D § 6a, p. 171):
 jaer, toe – (III-D § 6a, p. 171):
 jargent (III-K § 9a, p. 322):
 jechtich (III-Y § 6, p. 586):
 jenigen (III-S § 5d, p. 503):
 jet (III-S § 5d, p. 504):
 joe (I-C § 2, p. 13):
 jungen (III-M § 1c, p. 368):
 kannade (III-H § 1b, p. 251):
 karmisse, eers – (III-N § 1a, p. 394):
 kernappen (III-K § 3a, p. 313):
 kesen (III-Q § 7a, p. 470):
 kesen (III-T § 1b, p. 511):
 knapsacken (III-Q § 6b, p. 469):
 knonesijen (II-C § 38, p. 83):
 komen, van oren hals – (III-Y § 12, p. 590):
 kosten (III-I § 7b, p. 283):
 kremerije (III-N § 6, p. 399):
 kum (III-T § 3, p. 513):
 kundiegen (I-A § 3, p. 4):
 kijpeden (III-K § 7, p. 320):
 lange, onder – (III-G § 3, p. 233):
 lasij (III-I § 7c, p. 284):
 laten, uut – (III-T § 3, p. 513):
 lech (III-X § 1, p. 572):
 leet, het was hem daer umme – (III-F § 11b, p. 218):
 leggen, hen to – (III-Y § 8, p. 587):
 leseken (III-A § 3j, p. 112):
- WNT stormenderhand
 MWB hantgemenc
 “gedoe/bemoeienis”?
 “uit het oosten afkomstig”?
 MWB henengaen
 “in totaal”?
 “hoofdmacht”?
 MWB hoepbinder
 MWB horn
 MWB hovetslach
 WNT hooiblok
 “hongervlag/-banier”?
 “wegslaan/instorten”?
 “vielen aan”?
 KIL ingoeden
 “reisverslag”?
 > iteniarius
 MHW ietsont
 “vorig jaar”?
 WNT jaar
 MWB ergens
 > ehafftich
 MWB enich
 MWB iet
 MWB io
 MWB jongelike
 MWB kemenade
 “pak slaag cadeau”?
 “legertros”?
 MWB case
 MWB kiezen
 MWB cnappen
 MWB canesic
 “hun leven verspelen”?
 MWB cost
 MWB cramerie
 MWB cume
 MWB condigen
 MWB kipen
 “lange tijd”?
 MWB laci
 “uitvoer toestaan”?
 MWB lage
 “het kon hem niet schelen”?
 “verzoenen/opruimen”?
 MWB lese

- levigen (II-A § 30b, p. 49):
lichtsinnich (III-M § 5a, p. 373):
loepen, hadde dat nae – (III-D § 7, p. 176):
loevinghe (II-A § 24c, p. 46):
loijs (III-M § 7a, p. 380):
lucht, quam niet ter – (II-C § 55b, p. 91):
luwent (III-Q § 2b, p. 464):
luijter (III-S § 5c, p. 502):
lijchlijken (III-A § 1, p. 96):
man (II-A § 21c, p. 44):
mants (III-X § 4, p. 579):
markeden (III-G § 9c, p. 245):
marsen (I-C § 8b, p. 18):
masschien (III-O § 8, p. 434):
mate, teekens – (III-K § 11, p. 334):
matige (III-E § 2b, p. 195):
mede, weren daerumme – (III-P § 11c, p. 454):
mennet (II-B § 2b, p. 54):
michel (III-O § 7b, p. 430):
moetwilligen (III-M § 7c, p. 382):
moeijtmackers (III-C § 11b, p. 154):
mogelijcken (III-N § 8, p. 405):
mogenheijt (III-Q § 3, p. 464):
moijelicken (III-M § 1d, p. 368):
moymtackers (III-Y § 4, p. 583):
mullershuijss (III-K § 9b, p. 323):
nachtfforst (III-G § 9b, p. 242):
nakent (III-Z § 2, p. 594):
neerslage (III-I § 3b, p. 275):
nette (III-H § 2b, p. 252):
nochtertijt (III-G § 3, p. 234):
nootdruft (III-Q § 10a, p. 476):
nutsinghe (III-E § 2b, p. 197):
oegen (III-H § 4b, p. 258):
oerduijs (III-N § 7a, p. 401):
oever (II-A § 30b, p. 49):
oevergetoegen (I-A § 6, p. 5):
officianten (III-S § 5c, p. 502):
olderman (III-T § 1b, p. 511):
oldinghes (I-C § 9, p. 20):
ommekannen (III-E § 2b, p. 190):
omnes, her – (III-K § 9a, p. 322):
- onbegrijpelick (III-E § 2b, p. 191):
onbekant (III-L § 7a, p. 357):
onerwegene (III-I § 7c, p. 284):
- MWB levendich
WNT lichtzinnig
“viste achter het net”?
“belofte”?
MWB logijs
WNT komen
MWB lijnwaet
MWB luter
MWB lichtelike
MWB men
MWB maent
“marktredes”?
MWB merse
MWB machscien
MWB mate, t’elcken
MWB matinge
“toch/evenwel”?
- MWB maeyen
MWB mekel
“onrust stoken”?
MWB muystemaker
“zeer”?
MWB mogentheit
“gekweld/wanhopig”?
> moeijtmackers
MWB muldenaers huus
MWB nachtverste
MWB naect
“geveld/verslagen worden”?
MWB net
“nu nog”?
MWB nootdorft
MWB nust
MWB ooch
MWB ordeis
“zowel”?
> trecken
MWB officier
MWB ouderman
“vanouds”?
MWB omcanne
WNT heer (= “Jan Rap/het
uitvaagsel”?)
“niet vast te stellen”?
“incognito”?
“ondoordachte”?

- ongenanten (III-K § 8, p. 321):
 ongerust (III-S § 2, p. 496):
 ongescadiget (III-M § 8a, p. 383):
 ongestueerden (III-S § 5e, p. 504):
 ongevaerdelijk (III-E § 2a, p. 182):
 onpertuijn (III-K § 10, p. 329):
 onstemt (III-X § 4, p. 580):
 ontmelicke (III-M § 11b, p. 391):
 ontnemen (II-A § 9, p. 35):
 ontricht (II-C § 43a, p. 86):
 ontweert (III-M § 1b, p. 367):
 onveerdich (III-K § 8, p. 321):
 onverboet (III-I § 5a, p. 276):
 onverschattet (III-N § 11, p. 410):
 onvertroestlieck (III-E § 2b, p. 197):
 onvervierlike (III-J § 5, p. 303):
 onwonek (III-S § 5b, p. 501):
 op, rusten sick – (III-P § 7e, p. 447):
 op, sat niet vele – (III-Q § 8c, p. 472):
 op, starckeden sick weder – (III-P § 3, p. 439):
 op, versammelden daer – (III-P § 1, p. 438):
 openden (II-A § 24c, p. 46):
 opsateessche (III-Q § 10a, p. 475):
 opsatechs (III-P § 2, p. 438):
 opsatic (III-G § 1c, p. 225):
 opslach (III-I § 5c, p. 279):
 optnijt (III-K § 10, p. 332):
 orberheijden (III-I § 10, p. 291):
 orde, voer – (III-P § 6, p. 443):
 ordoijs (III-J § 5, p. 303):
 ordune (III-S § 4a, p. 498):
 overlegen (III-L § 1b, p. 344):
 overstuers (III-M § 11a, p. 387):
 overwech (III-G § 9c, p. 246):
 overweldige (III-A § 3c, p. 101):
 partelijck (III-G § 2b, p. 232):
 patheroen (III-X § 4, p. 575):
 paulion (III-M § 11b, p. 391):
 paulunen (III-M § 11b, p. 390):
 pelgerems (III-X § 4, p. 576):
 pelgerums (III-X § 4, p. 577):
 pelgremen (III-X § 4, p. 575):
 penden (III-Y § 10, p. 589):
 pinseer (III-I § 10, p. 293):
 poerter (III-Z § 2, p. 594):
 proffors (III-M § 7a, p. 380):
 “naamlozen/uitvaagsel”?
 MWB rusten
 MWB ongescadet
 MWB ongesture
 MWB ongeveerlike
 “onheus/onredelijk”?
 MWB ongestemmet
 MWB ontamelike
 “vernamen/begrepen”?
 MWB ontrecht
 WNT ontweren
 MWB onvaerdich
 MWB verboden
 MWB verschatten
 WNT onvertroestelijk
 MWB onvervaerlike
 “strijdig met de gewoonten”?
 MWB oprusten
 “was niet veel te halen”?
 “rustten zich weer toe”?
 “haalden daar op”?
 “streken op/incasseerden”?
 > opsatic
 > opsatic
 MHW opsetlich
 “opstand/omwenteling”?
 MWB nieuw
 MHW orbaerheit
 “vóór de slagorde uit”?
 > oerduijs
 MWB ordene
 WNT overlegen
 “hals over kop”?
 “onderweg”?
 MWB verweldigen
 MWB partielijc
 MWB patrone
 > paulunen
 MWB paveljoen
 > pelgremen
 > pelgremen
 MWB pelgrijm
 MWB panden
 “signet/opgedrukt zegel”?
 MWB portenaer
 MWB perfors

- prophetissa (III-M § 11b, p. 391):
 proven (III-L § 3a, p. 349):
 prijs, helden – (III-Q § 8c, p. 472):
 quaet, soe vroe guedt dan – (III-Q § 10c, p. 477):
 rechtsinnige (III-N § 10, p. 408):
 rede (III-R § 11, p. 487):
 reddien (III-K § 2, p. 312):
 reeses (III-T § 2a, p. 511):
 regent (II-A § 13b, p. 37):
 regeieren (III-E § 2b, p. 196):
 rentkamer (III-S § 5e, p. 504):
 resses (III-H § 4b, p. 256):
 roegetal (II-C § 40c, p. 84):
 roemoer (III-Y § 12, p. 589):
 rume, upt – (III-I § 5c, p. 279):
 rumen, aff – (III-M § 7a, p. 380):
 rumen, op – (III-F § 11a, p. 218):
 rijt, siel – (II-A § 13b, p. 37):
 sael, to sijnen – (III-P § 13c, p. 461):
 scarpentijnen (III-M § 6c, p. 378):
 schaffveerden (III-H § 11, p. 265):
 schalder, op de – (III-D § 8b, p. 177):

 scharme (III-K § 14, p. 341):
 scheen (III-G § 12, p. 249):
 schelge (III-C § 14a, p. 156):
 scheptmen (III-X § 3, p. 574):
 schocke (III-O § 1b, p. 417):
 schoeffelen (I-A § 3, p. 5):
 schoeten, toe – (II-A § 13b, p. 37):
 schovele (III-L § 3a, p. 348):
 schutten (II-A § 25, p. 46):
 scolde (III-R § 16, p. 490):
 screeff, aff – (III-M § 7c, p. 382):

 seggeslueden (II-C § 29, p. 80):
 selsen (III-Y § 14b, p. 591):
 sequester (III-D § 6a, p. 171):
 setten (III-E § 2a, p. 184):
 slaen, aff to – (III-O § 7a, p. 429):
 sloech, toe – (III-O § 7a, p. 429):
 smelichte (III-Q § 8c, p. 473):
 sneck (I-B § 2, p. 9):
 soldaens (III-X § 4, p. 579):
 solveerden (III-I § 3a, p. 274):

 MWB prophetesse
 MWB provende
 “beschouwden als buit”?
 “net zo goed als kwaad”?

 “echte/geschoolde”?
 MWB redene
 MWB redge
 > resses
 “aanvoerder”?
 WNT relegeeren
 “stadsrentenkas”?
 MWB reces
 MWB roedegetal
 MWB rumoer
 MWB ruum
 “het veld ruimen”?
 “vertrekken”?
 MWB rijt
 MWB sale
 MWB serpentijn
 MWB schofferen
 WNT schalder (= “voor hun plezier”?)
 MWB scherm
 MWB schien
 MWB scheel
 MWB schepen
 MWB schaecman
 MWB schoffel
 MWB teschieten
 > schoeffelen
 MWB schute
 MWB schoude
 WNT afschrijven (= “schriftelijk afwees”?)
 MWB segsman
 MWB seltsiene
 “scheidsrechter”?
 “voorzet/manoeuvre”?
 “afkalven”?
 “werd ondiep”?
 MWB smaliken
 “hoek”?
 MWB soudaen
 “redden ze zich uit/praatte
 ze goed”?

- speckinge (III-K § 9c, p. 325):
 spissen (III-M § 7b, p. 381):
 sprekelijcken (III-K § 14, p. 342):
 spijt (III-G § 7, p. 239):
 staciones (III-V § 1, p. 517):
 steken, doer – (III-J § 1b, p. 295):
 stenders (III-D § 2a, p. 161):
 steren (III-Q § 8c, p. 472):
 stilsate (III-R § 2, p. 481):
 stotten, voer uut – (III-Q § 8b, p. 471):
 straketten (III-J § 6, p. 305):
 strenck (II-A § 30a, p. 49):
 stuer, over – (III-L § 8c, p. 360):
 stijchledderen (III-F § 6, p. 212):
 stykel (III-X § 2, p. 574):
 sufferganio (I-B § 4, p. 10):
 swijnde (III-M § 11b, p. 388):
 sijnt, bijden blauwen sack – (III-P § 11d, p. 456):
 tachteren (III-P § 1, p. 438):
 tale, knie – (III-A § 3k, p. 119):
 tales, quales – (III-S § 5i, p. 507):
 tarsen (I-C § 8b, p. 18):
 teeken, brant – (III-Q § 8b, p. 471):
 teentman (II-B § 2b, p. 54):
 toesage (III-Y § 12, p. 590):
 toesage (III-M § 7b, p. 381):
 tofaer (III-A § 3h, p. 108):
 toffaert (III-A § 3c, p. 100):
 traphanten (III-I § 8b, p. 286):
 trecken, over – (III-G § 9b, p. 242):
 trosse (III-P § 12b, p. 459):
 trutselmans (III-X § 4, p. 576):
 trysoerren (III-T § 3, p. 513):
 tuijch, reijsighe – (III-K § 9c, p. 325):
 umme, treden den – (III-C § 12b, p. 155):
 uut, ponden hem de schult – (III-A § 3d, p. 104):
 uutgegloijet (III-F § 11b, p. 221):
 vaesel (III-R § 11, p. 487):
 veele, tis em even – (III-F § 6, p. 213):
 veener (III-P § 7b, p. 444):
 veer, saege – (III-Y § 5, p. 585):
 veerden, van – tot – (I-B § 1c, p. 8):
 veerkante (III-M § 4b, p. 371):
 verboert (III-Y § 5, p. 585):
- MHW specke
 MWB spise
 MWB sprekelijc
 MWB spijt, in -
 MWB stacie
 “regelen”?
 MWB staet
 MWB stier
 MWB stillesate
 “ver vooruit reden”?
 MWB staketten
 MWB strenghe
 > overstuers
 MWB stijchleder
 MWB stic
 MWB soffragæen
 MWB swinde
 “zich onrechtmatig verrijken”?
 MWB tachter
 MWB tal
 “zonder aanzien”?
 MWB targe
 > branttekeden
 MWB tiendenaer
 > toesage
 “aanspraak”?
 > toffaert
 MWB toevaren
 WNT trawanten
 “ervan langs geven”?
 “helper”?
 MWB druutsman
 MWB tritsoor
 MWB tuuch
 “liepen dezen over”?
 MWB utepanden
- MWB gloeyen
 MWB vassel
 WNT evenveel
 MWB vaendrager
 “keken toe / loerden op hun kans”?
 MWB vaert
 “gebouwen om de pandhof”?
 MWB verboorte

- verbrantscattet, sick – (III-K § 3a, p. 314):
 verdruet (III-M § 11b, p. 388):
 verhoemoedet (III-E § 3a, p. 198):
 verhueren (III-R § 8, p. 485):
 verlaget, sick – (III-K § 5, p. 318):

 verlettinghe (III-E § 2b, p. 192):
 verleijen (II-B § 2b, p. 54):
 vermallet (III-E § 3a, p. 198):

 vermennen (I-C § 8b, p. 18):
 vermuret (III-F § 9a, p. 215):

 versoekes, wenich – (III-S § 2, p. 494):
 verspilderde (III-C § 11a, p. 152):
 verstreken (III-C § 3b, p. 137):

 vertoeven, sich – (III-G § 2b, p. 232):
 vertroostes (III-P § 3, p. 439):
 vervluchtich (III-A § 3c, p. 100):
 vervoegen (III-H § 1a, p. 251):
 verwarchte (III-A § 3c, p. 100):
 verwilginghe (III-E § 2b, p. 189):

 verwilligen (III-K § 1, p. 310):
 verwracht (III-N § 11, p. 410):
 viandessche (III-F § 2c, p. 205):
 vinden, sick laten – (III-L § 2a, p. 345):
 vleen (I-A § 3, p. 4):
 vlochenen (III-D § 8a, p. 177):
 vlijte (III-E § 2b, p. 191):

 voerdan (II-A § 24c, p. 46):
 voergeven (III-M § 9, p. 385):
 voergewest (III-F § 6, p. 212):
 voermijdt (III-K § 1, p. 311):
 voerscrijven (III-M § 8b, p. 384):
 voertan (III-O § 9b, p. 435):
 voertlicke (III-E § 2b, p. 192):
 voerwerck (III-K § 11, p. 334):
 voet, voer – (III-K § 9d, p. 326):
 volboert (III-P § 11d, p. 456):
 volen (III-F § 3, p. 207):
 vonde, komet to – (III-N § 3b, p. 397):
 vorkeren (III-A § 1, p. 96):
 vorscreven (III-P § 13a, p. 460):

 “platbranden afgekocht”?
 MWB verdrieten
 MWB verhoemoedigen
 MWB verhoren
 “in een hinderlaag gaan liggen”?
 “verwonding”?
 MWB verlenen
 “dwaas verspeeld/een karikatuur van gemaakt”?
 “bemannen”?
 “voor muurwerk gebruikt”?
 MWB versoec
 MWB verspilden
 “verliepen/verspreidden zich”?
 “afwachten”?
 “troost”?
 MWB vorevluchtich
 “afhandelen/regelen”?
 > verwracht
 KIL verwillinghe, vgl. MWB
 verwilligen
 WNT verwilling
 “verspeeld”?
 MWB viantsch
 WNT vinden
 MWB vlien
 MWB vluchten
 “blijvende wonde/verminking”?
 MWB vortaen
 “voorstel/standpunt”?
 “voorkómen”?
 MWB vermeten
 MWB verschriven
 > voerdan
 “verdere/overige”?
 MWB vorewerc
 MWB vorevoets
 MWB volbort
 MWB gevoelen
 > vunde
 “verwijten”?
 > voerscrijven

vunde, kumt noch wal to – (III-I § 3a, p. 274):
 vuste (III-M § 6d, p. 379):
 vuijt, screven – (III-P § 1, p. 437):
 vytalie (III-X § 3, p. 575):
 wachten, uut – (III-E § 2a, p. 182):
 waendages (III-Y § 14b, p. 591):
 waeringe, voer – (III-E § 2b, p. 192):
 waersumheyt (III-G § 12, p. 249):
 wake, quade – (III-Q § 10a, p. 475):
 wadden (III-O § 9b, p. 435):
 warschop (III-O § 3a, p. 419):
 wartlijcken (III-F § 10, p. 216):
 wasse, wilde – (III-A § 3j, p. 111):
 wederstal (III-J § 9, p. 308):
 wedum (III-Q § 5d, p. 467):
 weelige (III-L § 6b, p. 356):
 weersordicheijt (III-I § 1b, p. 267):
 weggen (III-L § 8a, p. 359):
 welte (III-O § 7a, p. 429):
 wer (III-X § 4, p. 580):
 weren, getroost – (III-P § 3, p. 439):
 wickolde (I-C § 2, p. 12):
 woepen, reepen alle – (II-A § 10, p. 35):
 wolders, saecke – (III-G § 1e, p. 228):
 wijck (III-A § 3j, p. 112):
 wijlle, mijt – (III-F § 8a, p. 214):
 wijse, gastiges – (III-J § 6, p. 305):
 ijegenseggen (II-B § 2b, p. 55):
 ijene (III-G § 9b, p. 141):
 yewelick (III-A § 3c, p. 100):
 ijsseden (III-N § 8, p. 405):
 zielrijt (II-A § 16a, p. 39):
 zijlriden (III-C § 3b, p. 137):

MWB vont

vgl. MWB woest: “ongeregelde/op afgelegene plaatsen”?
 “verordenden”?
 MWB vitaelge
 “bewaken / observeren”?
 MWB wandages
 “waarschuwing vooraf”?
 > gewaerssum
 “geen goede bewaking”?
 MWB werden
 MWB wertschap
 MWB wereltlijc
 “genitaliën”?
 MWB wederstellen
 MWB wedeme
 “flinke/levenslustige”?
 MWB wedersordich
 “leiden/wegwijzen”?
 MWB welt
 MWB weder
 MWB getroosten
 MWB wijcbelt
 MWB wapengeruchte
 MWB saecwoude
 MWB wijch
 “vrijwillig”?
 MWB gastewijs
 MWB tegenseggen
 MWB negeen
 MWB iegelijc
 KIL ijsen
 > rijt
 > rijt

INDEX NOMINUM

In de Index Nominum zijn de namen van personen en plaatsen opgenomen zoals deze in de kroniekttekst voorkomen, vaak met verwijzing naar een hoofdlemma in de moderne schrijfwijze. Bij dit hoofdlemma vindt men alle spelingsvarianten, tenzij deze te talrijk zijn zoals in het geval van Groningen en Bourgondië, en de verwijzing naar de pagina's waarop de naam, ongeacht de spelling, in de tekst gevonden wordt. Bij personen is daar waar het kan de achternaam het hoofdlemma geworden, terwijl regerende vorsten op hun voornaam worden aangetroffen. In de weinig talrijke gevallen waar identificatie met een historische persoon of een geografische naam onmogelijk bleek, wordt de spelling uit de kroniek aan gehouden en de naam tussen aanhalingstekens weergegeven. Er is gekozen voor een summiere toelichting, zoals de functie van een persoon of een nadere geografische aanduiding in het geval van plaatsnamen.

A

AARON, broeder van Mozes: 563.

Abbe Heemster > Heemstra.

ABDENAGO, een der drie jongelingen in de vuuroven (Daniël 3): 553.

Abele > Dijke, ten; Grevinge.

ABRAHAM, aartsvader: 560.

Abservanten > Leeuwarden.

ABUNDANS (Habundans, Habundus), heilige: 559.

ABUNDANTIUS (Habundancius), heilige: 559.

ACCA LARENTIA (Acca Laurencia), echtgenote van Faustulus, pleegmoeder van Romulus en Remus: 518.

ACHACIO, heilige: 549.

ACHAIA (Achia), benaming voor Albanië en Griekenland: 581.

ACHELDAMACH (Achaldemach), pottbakkersakker te Jerusalem: 563.

ACHTKARPELEN (Achte karspel, Achtercarspel, Acht karspel, Acht kaspel), grietenij in Friesland: 24, 32, 36, 39, 45, 111, 121, 124, 137, 374-375, 380-381, 384, 435, 445, 455, 469-470, 477, 513.

Acken > Aken.

Ackerum > Akkrum.

ACQUAPENDENTE (Aquapedent, Aquapendent, den Hangenden Water), plaats in Italië: 572-573, 575.

ADALBERTUS O.S.B. (Albertus), heilige, bisschop van Praag: 547.

ADAM, eerste mens: 125.

- Adam Scomaker > Scomaker.
 ADDINGA (van Westerwolde), hoofdelingengeslacht te Wedde: 82.
 – EGGE: 82.
 – HAYE/HAYO: 24, 39, 122.
 ADERALO O.S.B., bisschop van Erfurt: 10, 603.
 ADOLF VAN CLEVE, heer van Ravenstein: 70.
 ADOLF VAN EGMOND (Aeleff, Aloeff, Aloff), hertog van Gelre: 223-226.
 Adewerder zijk > Aduarderzijk.
 Adewerdt/Adewert/Adwerder/Adwert > Aduard.
 Adolf van Rechteren > Rechteren.
 Adrianus > Hadrianus.
 ADUARD (Adewerdt, Adewert, Adwerder, Adwert, Aedewerdt, Aedewert, Aedewerth, Aedwert, Aedwerth enz.):
 – KLOOSTER, Cisterciënzer klooster: 158, 212, 311, 313, 334, 347, 421-423.
 Abt (zonder naam): 74, 258; ook > Berend II ter Hofstede; Elbertus van Rees; Gaykinga, Frederik; Sasserus; Vriese, Roelof; Wolter; monniken en broeders > Jacob; Marwijk, Zweder van; Steenwijk, Hendrik van; Wolter van Rees.
 – PLAATS in het Westerkwartier: 98, 106, 135-137, 139, 144, 157-161, 168-170, 176-178, 198, 207-214, 216-217, 234-236, 239-240, 243, 248, 251-256, 258-261, 263, 273, 275-276, 286-288, 290, 306, 315, 318, 322, 326-327, 333-334, 337-341, 344-348, 350-351, 353, 359, 366, 372, 374, 403-404, 417, 421, 456-459, 467-468, 471, 473, 479, 513; blokhuis: : 207, 375-377.
 – STEENTIL: 161, 209, 220.
 – VOORWERK: 275. Ook > Dorkwerd.
 ADUARDERDIEP: 334.
 ADUARDERZIJK: 45-46, 135, 137, 168, 171-173, 199, 202, 214, 288, 338, 348, 350, 361, 376.
 Aduarderzijk, blokhuis > Stuur Groningen.
 Ae > Groningen, Aa.
 Aecken > Aken.
 Aedewerder deep > Aduarderdiep.
 Aedewerder zijk > Aduarderzijk.
 Aedewerdt/Aedewert/Aedewerth/Aedwert/Aedwerth > Aduard.
 Aedwarder zijk/Aedwerder zijk > Aduarderzijk.
 Aeken > Aken.
 Aeleff > Adolf van Egmond.
 AELEN, CLAES VAN, Groninger burger: 87.
 Aelexcius > Alexius.
 AEMILIANUS (Emilianus), Romeins keizer: 526.
 Aemke Jarla/Jarlema > Jarla.
 AENEAS (Eneas), koning van Troje: 4, 7.
 Aepcken van Ewsum > Ewsum.
 Aepoerte > Groningen, Apoort.
 Aerlenbarch > Arlbergpas.
 Aernhem > Arnhem.
 Aewerder siel > Aduarderzijk.
 AEYLKE JOHANS (Eylcken), hoofdeling te Siddeburen: 154.

- AGAPITUS, heilige: 560.
 AGATHA (Agata), heilige: 527.
 Aglay > Aquileia.
 AGNIETENBERG (den Barch), klooster bij Zwolle: 308.
 AGRIPPINA MINOR (Agrippae), echtgenote van keizer Claudius I: 522.
 Aidwert > Aduard.
 AKEN (Acken, Aecken, Aeken), stad in Duitsland: 14, 20, 23, 426, 441; O.L. Vrouwekerk: 14.
 AKKRUM (Ackerum), plaats in Friesland: 402.
 Alagaert > Offa.
 ALANEN (Alaenen), volk: 7.
 ALBARDA, AYBELT, Groninger burger: 127.
 Albart > Albrecht van Saksen.
 Albart Wigboldus > Wigboldus.
 ALBERDA, REINT (Alberdae, Duerdes, Dyuerdes, Dyurdes), Groninger burger: 423, 491, 585, 606.
 ALBERT, pastoor te Hoogkerk, notaris voor graaf Edzard: 279, 303.
 Albert > Albrecht van Beieren; Albrecht van Saksen.
 Albert Bartolt Kemes zoon > Kalmers.
 Albert > Clant; Jarges; Koninck; Vrese.
 Albertus > Adalbertus O.S.B.
 ALBRECHT VAN BEIEREN, graaf van Holland: 5, 34, 36, 51, 53-54, 56, 58-59, 391, 601
 ALBRECHT II VAN HABSBURG, keizer: 425.
 ALBRECHT VAN SAKSEN (Albart, Albert), hertog van Saksen: 26, 80, 136, 141, 145, 147, 156-158, 161, 164, 174-175, 180, 226-228, 230, 237, 241, 310, 369, 372.
 Alckmaer / Alckmar > Alkmaar.
 Alcmar > Olivier van Paderborn.
 Aldersum > Oldersum.
 Aleid Huynghe > Huginge.
 Aleke Kalmers > Kalmers.
 Alen, Claes van > Aelen.
 ALEXANDER I, paus: 545, 548.
 ALEXANDER III, paus: 537, 551, 556.
 ALEXANDER VI, paus: 538, 570.
 Alexander Aurelius > Alexander Severus.
 ALEXANDER DE GROTE, koning van Macedonië: 95.
 ALEXANDER SEVERUS (Alexander Aurelius), Romeins keizer: 525.
 Alexander van Leisnig > Leisnig.
 ALEXANDRIË (Alexandryen, Alexandrien), Egyptische havenstad en St.Katharinakerk: 530, 579-580, 582.
 Alexcii > Rome, Sant' Alessio.
 ALEXIUS (Aelexcus, Alexcius, Alexio), heilige: 547, 549.
 Alffraet > Umbèrtide.
 ALGERSMA, OUWE, hoofdeling in Friesland: 110.

- ALINGHUIZEN (Alinge huesen), buurschap bij Garnwerd in Groningen: 157.
 Alkaer / Alkaer Babilony > Cairo.
 ALKMAAR (Alckmaer, Alckmar), plaats in Noord-Holland: 53, 410.
 ALLERSMA, DUURDT, eigenerfde te Ezinge: 376.
 ALLERSMAHUIS, borg te Ezinge: 376.
 Allert > Clant; Gaykinga; Nijenklooster.
 Allexandrien > Alexandrië.
 ALMA, Groninger burgerfamilies:
 – GARMET, Groninger burger: 591.
 – JEMME, Groninger burger: 591.
 – JOHAN, kapelaan te Bedum: 255.
 – ILE HER: 459.
 – REDMER (Heeralma, Heralma, Veralma), ridder te Saaksum: 130, 142.
 ALMER, pastoor van Gerkesbrugge: 36.
 Aloff / Aloff > Adolf van Egmond.
 Aloff > Rechteren, Adolf van.
 ALP, JOHAN VAN, bevelhebber van jonker Fox: 135.
 ALPEN (Duetsche, Dutsche gebarchte): 571.
 Alschaelen > Isola della Scala.
 ALTEKE, Friese hoofdeling bij Dokkum: 45.
 Alijt van der Geest > Geest.
 AMBROSIUS (Ambrosio), heilige: 531.
 AMELAND, eiland in de Waddenzee: 58.
 AMELENS, JACOB, pastoor van de Akerk te Groningen: 489.
 AMERSFOORT (Amesfort, Amsfaert, Amsfort, Amsvoert), plaats in Utrecht: 74-75, 240, 411, 595.
 AMSTERDAM, plaats in Noord-Holland: 53.
 Amsvoert > Amersfoort.
 Anastacia > Rome, Sant'Anastasia.
 Anastacio, Sant > Rome, S.Vincenzio ed Anastasio.
 ANASTASIA (Anestacia), heilige: 527.
 ANASTASIUS (Anestacius), heilige: 543, 549, 560.
 ANASTASIUS I, paus: 553.
 ANASTASIUS III, paus: 553.
 ANCUS MARTIUS (Anchus Marcius), koning van Rome: 518.
 ANDERNACH (Andernaeke, Andernakel, Andernakell), plaats in Duitsland: 571, 573.
 ANDREAS (Andrea, Andree, Andres), apostel en heilige: 538, 540-541, 546-547, 551, 563.
 Anestacia > Anastasia.
 Anestacius > Anastasius.
 Angeloe in der fischerie > Rome, Sant'Angelo in Pescheria.
 Angneten > Agnes.
 ANLOO (Anloe), plaats in Drenthe: 353, 360, 402, 443.
 ANNA, heilige: 540.
 Ant Rensema / Rensma > Rensema.

- ANTHENOR (Antenor), koning van Troje: 7.
 Anthonius > Antoninus Pius.
 'ANTHONYNS DALL, SUNTE', plaats in de Palts (tussen Bingen en Landau):
 573.
 Anthonys Cartalla > Caracalla.
 Anthonius Marcus > Heliogabalus.
 ANTON VAN BOURGONDIË (Antonijs), 'De Grote Bastaard', zoon van
 Philips de Goede: 70, 92.
 ANTONINUS PIUS (Anthonius, Antonius), Romeins keizer: 524, 556-557.
 Antonijs > Anton van Bourgondië.
 ANTWERPEN, plaats in België: 448.
 APEL, TER, Kruisherenklooster in Groningen: 437.
 APENNIJNEN (Walschen gebarchte), bergland in Italië: 575.
 Apke van Ewsum > Ewsum.
 Apolimarum / Apollinaer > Rome, Sant'Apollinare.
 APOSTELEN, leerlingen van Christus: 535-536, 563. Ook > Andreas; Barthe-
 lomeüs; Jacobus de Meerdere; Jacobus de Mindere; Johannes; Judas; Mat-
 theüs; Matthias; Paulus; Petrus; Philippus; Thomas.
 Apostelen > Rome, Santi Dodici Apostoli.
 APPINGEDAM (Dam, Damme, Damsters), plaats in Fiveringo: 34, 39, 42, 44,
 86, 98, 142-144, 150-156, 162, 164-169, 171-172, 177, 198-199, 202-205, 207-
 208, 210, 212-213, 215, 235, 240, 244, 252-254, 264, 291-292, 298-299, 310-
 311, 313-314, 326, 328, 331, 333, 344, 347, 349-350, 353-354, 356, 358, 360,
 366, 373, 377-379, 384, 391, 393-396, 414, 417, 436, 437, 447, 452, 455,
 466, 490, 513; bolwerk: 396.
 Apsarvante / Apservanten > Rome, Santa Maria in Ara Coeli.
 APULIË (Apulien), landstreek in Italië: 581.
 Aquapedent / Aquapendent > Acquapendente.
 AQUILEIA (Aglay), plaats in Italië: 525.
 ARABIË, land en volk: 578.
 Ara Celi > Rome, Santa Maria in Ara Coeli.
 ARAGON (Aragoen, Arragon), koninkrijk in Spanje: 426, 449.
 Archa tryumphael > Rome, Arco di Costantino.
 Arenius > Arthemius.
 Arent > Arnold van Egmond.
 Arent van Beloe > Lo, Arnold vom.
 Arent > Gruthusen, Mulert, Steenwieck.
 Arfferde > Erfurt.
 ARIANEN (Ariaeni), ketterij: 531, 533.
 ARKEL, heerlijkheid in Zuid-Holland: 52.
 ARKEL, JOHAN VAN: 53.
 Arkelens > Erkelenz.
 ARLBERGPAS (Aerlenbarch): 574.
 ARNHEM (Aernhem, Arnhem, Arnem), plaats in Gelderland: 223, 228, 233,
 412-413, 492.
 ARNOLD VAN EGMOND (Arent), hertog van Gelre: 223-224.
 Arragon > Aragon.

- ARTHEMIUS (Arenius), heilige: 559.
 Artoijs > Artois.
 ARTOIS (Artoijs), graafschap in Frankrijk: 449.
 ASCHENDORF (Asschendorp): plaats in Duitsland: 354, 487.
 Asege Aylckema in den Ham > Aylkema.
 ASIA (Asiam), Romeinse provincie: 526.
 ASINGA, JONGA (Azega), hoofdeling in Friesland: 63.
 ASPEREN, plaats in Zuid-Holland: 411.
 Asschendorp > Aschendorf.
 ASSCHENDORP, EVERT VAN, afgevaardigde van de Groninger gilden: 254, 256, 355.
 Assegenn > Rasquert, Asego van.
 ASSEN:
 – KLOOSTER, Cisterciënzer nonnenklooster in Drenthe: 170, 204, 250, 403, 433, 461.
 – PLAATS in Drenthe: 171.
 Assouw/Assow > Nassau.
 ASSYRIË (Assijrien, Assyrien), koninkrijk in de oudheid: 390.
 ASTERGAELAND, landstreek en volk in Oost-Friesland: 25.
 ATENDOER, JOHAN VAN, afgevaardigde van de Groninger gilden: 254.
 Aterwange > Heiterwang.
 AUGSBURG (Ausborch, Ausburch), plaats in Duitsland: 449, 516.
 AUGUSTINUS (Augustino, Augustyn, Augustyns), heilige: 531, 548, 555, 557.
 AUGUSTINUSGA (Augustijns gae), plaats in Friesland: 477.
 Auke Jarla/Jarlema > Jarla.
 AURELIANUS, Romeins keizer: 526.
 AURICH (Aurick, Auwerick, Auwrick): plaats in Oost-Friesland: 60, 99, 325, 336-337, 396-397.
 AURICHERLAND (Auwercker landt): landstreek in Oost-Friesland: 25.
 AURICHHOVE (Aurichove), borg in Oost-Friesland: 40.
 Aurick > Aurich.
 Ausborch/Ausburch > Augsburg.
 Austacio > Rome, Sant'Eustachio.
 Aut Rensema/Rensma > Rensema.
 Auwerick/Auwrick > Aurich.
 Auwercker landt > Auricherland.
 Aybelt Albarda > Albarda.
 Aylcke Onsta > Onsta.
 AYLKEMA, ASEGE (Aylckema, Aijlkema) alias Asege in den Ham en Asege to Rasquert, hoofdeling: 140-141, 143, 165, 202, 240, 303.
 AYNGEWECH, weg Enumatil – Leegkerk – Groningen: 467.
 Azega > Asinga.

B

- Backe veen > Bakkeveen.
 BADEN (Baeden), markgraaf(schap) in Duitsland: 229.
 BADEN, plaats in Zwitserland: 573.
 Baeden > Baden, Frederik.
 Baerhues > Barrahuis.
 Baeroldes > Baroldes.
 Baesel > Bazel.
 BAKKEVEEN (Backe veen), plaats in Friesland: 467.
 BAFLO (Baffelt), plaats in Hunsingo: 44.
 BALBINA, heilige: 550.
 BALTHASAR, JONKER (Baltasar, Balthazar), Oostfrieze hoofdeling: 484, 486.
 Barch, den > Agnietenberg.
 Barelde > Larrelt.
 Barge > Berg.
 BARGEKLOOSTER (Barger clooster), buurschap in Friesland: 435, 458.
 BARGEKLOOSTER/BARRACONVENT (Barger clooster), klooster van de Windesheimer Congregatie in Friesland: 66, 371, 435.
 Barger marckt > Bergen op Zoom.
 Barholt Kemes > Kalmers.
 Barlicken/Barlickum > Berlikum.
 Barnardus > Bernardus van Clairvaux.
 BAROLDES, HENDRIK (Baeroldes), Groninger burger: 81, 110, 125, 591.
 Barolt ter Bruggen > Bruggen, ter.
 BARRAHUIS (Baerhues), plaats in Friesland: 128.
 BARTHOLOMEÛS, apostel en heilige: 547.
 Bartolt > Ebbinge; Maeler; Kalmers; Schuitemaker.
 Basel > Bazel.
 Batema > Heratema.
 Bauwe Ukena > Ukena.
 BAUWEMA (Bawema, Bouwema), Fries hoofdelingengeslacht.
 – PIJPE: 107, 110, 121
 – SYE: 110.
 BAZEL (Baesel, Basel), plaats in Zwitserland: 92, 573, 579.
 BECKUM, JOHAN VAN, Groninger burger: 40.
 BEDA, heilige: 540.
 BEDUM (Beum), plaats in Fivelingo: 255, 288, 423.
 Bedum, geestelijken > Alma, Johan; Mepsche, Johan; Vredewolt, Johan.
 Beentemer > Bentheim.
 BEETSTERZWAAG, plaats in Friesland: 86.
 BEIEREN (Beijeren)
 – HERTOOG (zonder naam): 141, 520, 595.
 – HERTOOGDOM in Duitsland: 5, 23, 34, 36, 51, 57, 59.
 BEILEN (Beijlen, Beylen), plaats in Drenthe: 303, 353.
 BELLINGEWEER (Billijngeweer), plaats in Hunsingo: 158.

- BELLINGWOLDE (Billinge, Bijlingewolt), plaats in het Oldambt: 74, 122-123.
 Beloe, Arent van > Lo, Arnold vom.
 Beloofde Land > Palestina.
 Bemen > Bohemen.
 Benckema/Bencken > Benkema.
 BENEDICTUS VAN NURSIA (Benedicten), heilige: 549.
 Benedictus, priester > Heroma.
 Beninge > Benninge.
 BENKEMA, HARMEN (Benckema, Bencken, Benken), hoofdeling te Midwolde: 210, 354-355.
 BENKEMAHUIS (Bencken hues), huis te Midwolde: 209-210, 288, 326, 354.
 Bennerdes hues/Benners hues > Eysemahuis
 Bennert Eysema/Bennert op de Geest > Eysema.
 Benner/Bennert Sappema > Sappema.
 BENNINGE, SICKE (Beninge), Groninger burger, auteur van de kroniek: 95, 198, 256, 318, 489, 503, 506, 573, 579, 586, 588, 590-591, 609-610.
 Benonien > Bologna.
 BENTHEIM (Beentemer, Benthum, Bentum):
 – GRAAF (zonder naam): 201-203, 215, 219, 280, 298, 302, 319, 322, 324, 359, 366, 395. Ook > Everwin II.
 – GRAAFSCHAP Duitsland: 359, 363.
 BEREND, abt van Klaarkamp: 67.
 BEREND II TER HOFSTEDE, abt van Aduard: 249.
 Berend > Coenders; Dulmen.
 Berend/Berent, sunte > Bernardus van Clairvaux.
 BERG (Barge), graaf(schap), later hertog(dom) in Duitsland: 298, 310, 499.
 Bergen > Mons.
 BERGEN OP ZOOM (Barger marckt): 448.
 BERLIKUM (Barlicken, Barlickum), plaats in Friesland: 131, 381, 445.
 BERNARDUS VAN CLAIRVAUX (Barnardus, Berend, Berent), heilige: 549, 571.
 Bernardus ter Mate > Mate.
 BERNEERS, SYSE, Groninger burger: 135.
 BERUM, borg in Oost-Friesland: 332.
 Berum > Bierum.
 BESUDEN, GEERT, eigenerfde te Vries in Drenthe: 44.
 Besunde > Stralsund.
 BETHLEHEM (Betlahem), plaats in Palestina: 577.
 Betonia > Bithynië.
 BETUWE (Betouwe), landstreek in Gelderland: 486.
 Beum > Bedum.
 BEYER/BEYERS, HENDRIK, Groninger burger: 47, 63, 73, 605.
 Beijeren > Beieren.
 Beijlen/Beylen > Beilen.
 BIBIANA (Bibiano), heilige: 556.

- BICKEN, PHILIPPUS VAN (Philippus), adellijke pelgrim naar het Heilige Land: 575, 577.
- BICKBERGE, RUTGER VAN, Groninger burger: 377.
- BIERUM (Berum), plaats in Fivelingo: 41.
- BILDT, HET (Bill, Bijll), landstreek in Friesland: 445.
- BILDKERS (Billickers), bewoners van het Bildt in Friesland: 445.
- Billinge > Bellingwolde.
- BINGEN (Binge), plaats in Duitsland: 573-574.
- BIRGITTA VAN ZWEDEN (Brigitta, Brygitta), heilige: 541, 558.
- BITHYNIË (Betonina, Britanien): 530.
- Blanckenheem / Blanckenheem / Blanckenheim > Frederik van Blankenheim.
- Blanckerweer > Blankeweer.
- Blankenheim > Frederik van Blankenheim.
- BLANKEWEER (Blanckerweer), versterking bij Glimmen: 38, 213, 361.
- Blasien > Blasius.
- Blasio dela Panneta > Rome, San Biagio della Pagnotta.
- BLASIUS, heilige: 561.
- Blasy tot den Ringe > Rome, San Biagio dell'Anello.
- BLAUW, JOHAN (Blawe), Groninger burger: 266.
- BLESDIJKKE (Ble dijck), plaats in Stellingwerf: 59.
- Bloemendal > Wiltenborg.
- BLUDENZ (Blotsy), plaats in Oostenrijk: 574.
- BLIJHAM, plaats in het Oldambt: 122-123.
- Bocca della Verità > Rome, Santa Maria in Cosmedin.
- Bocke Harinxma > Harinxma.
- Bockinge > Gockinga.
- BOER, TEN (Bueren, ten Buer),
- PLAATS in Fivelingo: 265, 447.
 - KLOOSTER, Benedictijner nonnenklooster in Fivelingo: 318, 326.
- Boergoenschen / Boergoingnien > Bourgondië.
- BOHEMEN (Bemen), koninkrijk: 22, 126.
- Bolggn / Bolgum > Bouchem.
- BOLOGNA (Benonien, Bononien), plaats in Italië: 572, 574-575.
- Bolo Ripperda > Ripperda.
- BOLSENA (Bolseyen), plaats in Italië: 573.
- BOLSWARD (Bolsswart, Bolsswert, Bolswaert, Bolswart, Bolsweert, Bolswert, Bolzwert), plaats in Friesland: 42-43, 66, 129, 132-134, 147, 190, 371, 380-381, 400, 402, 405, 409, 419, 448-449, 464, 477.
- BOLSWARD, WYBE VAN, zeeofficier der Geldersen: 478.
- Bolsward / Bolsweert / Bolswert / Bolzwert > Bolsward.
- BOLTA, SICKE (Bolte), hoofdelling in Friesland: 127.
- BOMPORTO (Bonaport), plaats in Italië: 572.
- BOMSTERZIJL (Bumster zijl, Bumzter zijel), keersluis bij Grijskerk: 158, 401, 404.
- Bonaconvent > Buonconvento.
- Bonaport > Bomporto.
- BONIFATIUS (Bonifacius, Bonifaeus, Boniffacius) O.S.B., heilige: 10, 603.

- BONIFATIUS IV, paus: 529, 533, 549.
 BONN (Bunne), plaats in Duitsland: 571, 573.
 Bononien > Bologna.
 Borbon > Bourbon.
 BORCH, JOHAN TER, edelman te Eelde in Drenthe: 453.
 BORCH, JARCH/JARICH TER, hoofdeling te Warfhuizen in Hunsingo: 156.
 Borck/Borcker brugge > Schipborg.
 Borckmer oech > Borkum.
 Borgemans > Bruggen, ter.
 Borgenschen/Borgoenscen/Borgoenschen/Borgoensschen/Borgongnien/Borgonien/Borgonnien/Borgonschen/Borgoijnien > Bourgondië.
 Bork > Schipborg.
 BORKUM (Borckmer oech), waddeneiland: 154.
 Borndeel > Utingeradeel.
 Borne > Oldeboorn.
 BORSSELE, CLAUS (Borselen, Worselen), edelman in Zeeland: 53.
 BORSSUM (Bursum), plaats in Oost-Friesland: 354.
 Botscaff, toe der > Rome, Santa Maria la Nunziatella.
 Botte Branda > Branda.
 Botten Holdinghe > Holdinga.
 Botteringe/Botterijngje poerte > Groningen, Boteringepoort.
 Botteringe strate > Groningen, Boteringestraat.
 Botterwage > Groningen, Boterwaag.
 BOTNIA (Bottinge), JUW, Fries ridder: 482.
 BOUCHEM (Bolgnn, Bolgum), plaats en graaf(schap): 70.
 BOURBON (Borbon, Burboen):
 – HERTOOG (zonder naam): 83, 223, 226, 343, 496, 514, 516.
 – HERTOOGDOM in Frankrijk: 495.
 Bourgoenscen/Bourgoenschen/Bourgoensschen/Bourgoignien/Bourgoingen/Bourgoingnien/Bourgoinnien/Bourgoinschen > Bourgondië.
 Bourgois > Burgos.
 BOURGONDIE (Borgogne, Bourgondien, Bourgondijen, Bourgonien, Bourgonnien, Borgonschen, Burgonschen enz.)
 – HERTOOG (zonder naam): 67, 70, 175-176, 233, 383, 386-387, 392, 406, 413, 416, 418, 424, 430, 480, 497, 595. Ook > Karel de Stoute; Karel V; Maria; Maximiliaan; Philips de Goede; Philips de Schone.
 – HERTOOG: BESTUUR: 380, 384, 405, 412, 416, 463, 480, 487, 585, 595, 607.
 – HERTOOG: KRIJGSMACHT: 381-382, 386-387, 398, 400-413, 419, 424, 451, 453-455, 457-458, 460, 462, 464-466, 468-469, 476, 479, 483-484, 486, 596-597, 607.
 – HERTOOGDOM/VRIJGRAAFSCHAP in Frankrijk: 36, 225-227, 236, 310, 397, 399, 406, 413, 426-427, 449, 495.
 Bourgondien/Bourgondijen/Bourgonien/Bourgonnien/Borgonschen > Bourgondië.
 Bourmanni > Burmania.
 Bouwema > Bauwema.

- BRABANT (Braebant), hertogdom in de Nederlanden: 67, 133, 136-137, 222, 236, 296, 299, 310, 313, 380, 386, 407, 412-413, 426, 430, 441, 448-449, 464, 480, 482, 487.
- BRAMSCHE, JOHAN (Braemsche, Bramessche), Groninger burger: 266, 272-273, 276-277.
- BRANDA, BOTTE, Friese hoofdeling: 176.
- BRANDENBURG (Brandenborch), markgraaf(schap) in Duitsland: 482-483.
- BRANDES, HILBRAND, Groninger burger (ook > Hillebrandes): 82, 86.
- Braxceden > Rome, Santa Prassede.
- Braxcedes > Praxedes.
- Brede Market > Groningen, Grote Markt.
- Bredenbach > Breitenbach.
- Brederode > Gijsbrecht van Brederode.
- Breel > Brielle.
- BREISACH (Brysack), plaats in Duitsland: 573.
- BREITENBACH, BERNHARD VON (Bredenbach), domdeken van Mainz, pelgrim naar het Heilige Land: 570, 575-578.
- BREMEN (Breemen)
- BISDOM in Duitsland: 254.
 - BISSCHOP: 10, 26, 85, 488. Ook > Bremen, Claus van; Rembartus; Willehad.
 - STAD in Duitsland: 14, 76, 397, 446, 468, 498.
- BREMEN, CLAUS VAN (Clawes), bisschop van Bremen: 73.
- BREMEN, COERT VAN, Groninger bevelhebber: 133.
- Brenges > Mons.
- Breroe/Breroede > Gijsbrecht van Brederode.
- BRETTEN (Britsi), plaats in Duitsland: 571.
- BRIELLE (Breel), plaats in Zuid-Holland: 36.
- Brigitta > Birgitta van Zweden.
- Britanien > Bithynië; Engeland.
- Britsi > Bretten.
- BRITTANNIA (Britanien), Romeinse provincie: 527-528.
- Broderen > Groningen, Minderbroeders.
- Broeckerlandt/Broeckmerlandt > Brokmerland.
- Broeke, van den > Broke, thom.
- BROKE, plaats in Oost-Friesland: 34, 36, 40-41, 43, 46.
- Broke > Westerbroek.
- BROKE, THOM (van den Broeke, Kensma), Oostfries hoofdelingengeslacht: 73.
- DOEDE: 73.
 - KENA/KENE/KENO: 25, 34, 36, 40-41, 43, 46.
 - OCKO: 34, 36, 40, 60-61, 63, 66, 73, 99.
 - WITSELT: 34.
- BROKMERLAND (Broeckerlandt, Broeckmerlandt), landstreek en volk in Oost-Friesland: 25, 40, 73, 99.
- Bronger van Loquard > Loquard.
- BRONKHORST (Bronckhoerst), stad, adelsgeslacht, partij in Gelre: 31, 40.

- BRUCHSAL (Brusel), plaats in Duitsland: 571, 574.
 Bruen Clinge/Klinghe > Clinge.
 Bruenswijck > Brunswijk.
 BRUGG (Brugge), plaats in Zwitserland: 573.
 BRUGGE, plaats in Vlaanderen: 83, 450.
 BRUGGEN, TER (Borgemans), Groninger burgerfamilie: 41, 43.
 – BAROLT: 41.
 – HENDRIK/HINDRIK jr: 41.
 – HENDRIK/HINDRIK sr.: 41.
 – JOHAN: 41.
 – LODEWIJK: 41.
 – ROELOF: 41.
 Brugge strate > Groningen, Brugstraat.
 BRUNESBORCH, legendarisch kasteel aan de Weser: 9, 602.
 Brunne > Groningen, kapel ter Brunne.
 BRUNO, stamvader der Brunswijkers: 8-9, 601-602.
 BRUNSWIJK (Bruenswijck, Brunswickscen, Brunswieck, Brunswieck, Bruijns-
 wijckschen, Bruijnswijck, Bruijnswijckschen, Bruijnswijcksschen):
 – HERTOOG (zonder naam): 8, 157-158, 326, 347, 368, 392-393, 396-398, 414,
 419. Ook > Erik I van Brunswijk-Calenberg; Hendrik de Jongere van Bruns-
 wijk-Wolffenbüttel; Hendrik de Oudere van Brunswijk-Wolffenbüttel.
 – LAND/VOLK: 8, 602.
 BRUNSWIJK-GRUBENHAGEN (Grubbenhagen), hertogenfamilie: 347.
 Brusel > Bruchsal.
 BRUSSEL, plaats in Brabant: 610.
 Bruijnswijckschen/Bruijnswijck/Bruijnswijckschen/Bruijnswijcksschen
 > Brunswijk.
 Brygitta > Birgitta van Zweden.
 Brysack > Breisach.
 Bucca dele Veretade > Rome, Santa Maria in Cosmedin.
 Budiagers/Budijainger > Butjadingen.
 Buer, ten > Boer, ten.
 Buercoop > Oldeberkoop.
 Bueren > Boer, ten; > Buren.
 Buerkoop > Oldeberkoop.
 Buermers > Burum.
 BÜLACH, KASPAR VAN (Bulack), Duits ridder, pelgrim naar het Heilige
 Land: 575, 577.
 Bumster/Bumzter zijl > Bomsterzijl.
 BUNDE (Hogenbunne), plaats bij Oost-Friesland: 170, 314, 331.
 Bunne > Bonn.
 BUONCONVENTO (Bonaconvent), plaats en klooster in Italië: 572.
 Burboen > Bourbon.
 BUREN (Bueren), plaats en graaf(schap) in Gelre: 487.
 Burgoenschen/Burgondien/Burgonien/Burgonnien/Burgonsce > Bourgon-
 dië.
 BURGOS (Bourgeois), plaats en burggraaf(schap) in Spanje: 449.

Burgundien > Bourgondië.
 BURMANIA (Bourmanni), Fries hoofdelingengeslacht:
 – TJAARD: 482.
 – JOOST: 595.
 Bursum > Borssum.
 BURUM (Buermers), plaats in Friesland: 201, 374, 472, 484.
 BUTJADINGEN (Budiagers, Butiagers enz.), landstreek en volk tussen Jade en Weser in Duitsland: 25, 170, 314-315, 392, 414.
 Butiager(s)/Butjagers/Butijager(s)/Butyager(s)/Butijanger > Butjadingen.
 BUWEKLOOSTER (Buuconvent), Premonstratenzer nonnenklooster in Friesland: 477.
 BYLKEN, JACOB, Groninger burger: 592.
 Bijll > Bildt, het.
 Bijllingewolt > Bellingwolde.
 Bywe in den Ham > Ham, den.

C

Cabbelaus > Kabeljauwen.
 CAECILIA (Cecilia), heilige: 547.
 CAELOPODIUS, priester: 563.
 Caepitolio > Rome, Capitoool.
 CAESARIUS (Cesarius), heilige: 543.
 CAIRO (Alkaer, Alkaer Babilony), plaats in Egypte: 579, 582
 CAIUS CAESAR/CALIGULA (Caius), Romeins keizer: 522.
 CALDARO/KALTERN (Calders), plaats in Italië: 572.
 CALEB, berg in de Sinäi: 578.
 CALIXTUS I, paus: 546, 563.
 CALIXTUS II, paus: 498.
 Calmers > Kalmers.
 Caminga > Kamminga.
 CAMMINGHABUREN (Camingaburen, Kamminghe buer), buurschap in Friesland: 138.
 CAMPEN, HARMEN VAN, Groninger burger: 266, 591.
 Campen > Kampen.
 Campfflore/Campofloer > Rome, Campo dei Fiori.
 Canceler, Hubert > Rossum, Hubert van.
 Candia > Kreta.
 CANNSTATT, BAD (Constat), plaats in Duitsland: 571.
 CANTER (Kanter, Kanther), Groninger burgerfamilie:
 – GELMER: 172, 174, 179, 201-202, 204, 231, 234, 248, 253-254, 266, 276-277, 294, 298, 320, 328, 362, 385, 397, 406.
 – WILLEM: 464, 489.
 Capitolio > Rome, Capitoool.
 CARACALLA, ANTONINUS (Anthony's Cartalla), Romeins keizer: 525.
 Carel > Karel de Grote.
 Carinten > Karintië.

- CARINUS, Romeins keizer: 527.
 Carolo/Carolus/Carolus > Karel Martel; Karel de Grote; Karel V.
 Carolus Magnus > Karel de Grote.
 Carstijlien > Castilië.
 CARTHAGO (Cartago), Punische hoofdstad: 520.
 CARUS, Romeins keizer: 527.
 CASTELNUOVO DI PORTO (Castelnove), plaats in Italië: 575.
 CASTILIË (Carstijlien, Castilien, Castijlijen, Kastijlien enz.), koninkrijk in Spanje: 227, 231-234, 238-240, 243, 244-245, 247, 383, 426.
 Cater > Kater.
 Caters cruce > Groningen, Katerskruis.
 CATHARINA VAN ALEXANDRIË (Katherinen), heilige: 489, 528, 562, 575.
 Catharinaberg > Dzjebel Katherin.
 CATO MINOR, Romeins staatsman: 520.
 Cecilia > Caecilia.
 Celatina > Tarquinius Collatinus.
 Celiomonte/Celomonte > Rome, San Stefano Rotondo.
 CELSUS (Celso), heilige: 554, 562.
 Cempen > Kempten.
 Cesarius > Caesarius.
 CHIUSA DI VERONA/BERNER KLAUSE (Cluesen, ter Clusen), dalengte in Italië: 572, 574.
 CHRISTENEN: 6, 17, 520, 522, 524-529, 531, 545, 556-557.
 CHRISTOFFER, JONKER, Oostfries edelman in Jever: 320, 325-326, 336, 354, 368, 392.
 Christoffer Lange > Lange.
 CHRISTOPHORUS (Christovoors, Cristovoro), heilige: 546, 556.
 Chrumbach > Grumbach
 CHRYSANTHUS (Grisano), heilige: 554.
 CHRYSOGONUS (Cryoegonus), heilige: 527, 547.
 CHUR (Kure), plaats in Zwitserland: 574.
 Cicilien > Sicilië.
 Cicladen > Cycladen.
 Ciperen/Ciperes > Cyprus.
 Ciraco/Ciriaco > Rome, San Ciriaco.
 Cirksena > Enno Cirksena, Edzard Cirksena, Johan Cirksena, Uko Cirksena, Ulrich Cirksena.
 Cladius > Claudius II Gothicus.
 Claer camp/Claerkamp > Klaarkamp.
 Claes > Aelen; Lubbers; Wijers.
 CLAMA, HEMME (Clauwema), eigenerfde te Westerdijken bij Grijpskerk: 457.
 CLAMAHUIS, borg te Westerdijken bij Grijpskerk: 457.
 CLANT, Groninger burgerfamilie: 459, 591.
 – ALLARD/ALLERT: 40, 591.
 – HARMEN: 231, 240, 253-254.
 – HENDRIK: 40.

- JOHAN: 41.
- LUBBERT: 394, 428, 474, 591.
- OTTO: 40-41.
- WIBRAND: 40-41.
- Claracamp > Klaarkamp.
- 'CLAREN, SUNTE', klooster, pleisterplaats in Zwitserland: 573.
- CLAUDIUS I, Romeins keizer: 522, 548.
- CLAUDIUS II GOTHICUS (Cladius), Romeins keizer: 526.
- Claus > Borssele; Hogerbrugge, ter; Kasse; Kater; Knokenhouwer; Lubbers; Schaffer.
- Clawsberch, Sunte > Hochfinstermünz.
- Clauwema > Clama.
- CLAUWEN, JOHAN VAN, Groninger burger: 464.
- Clawdius Tyberius > Tiberius.
- Clawes van Bremen > Bremen.
- Clawes Scaffér > Schaffer.
- CLEMENS I ROMANUS, paus: 551, 560.
- Clemens > Coelestinus I.
- Clement > Rome, San Clemente.
- Cleve/Cleveschen/Clevesschen > Kleef.
- Cleijwech > Groningen, Kleiweg.
- CLINGE, BRUEN (Klinghe), Groninger burger: 36, 41, 43, 63, 73.
- CLOCKGIETER, GERT (Clockgeter), Bourgondisch kanonnier: 76.
- Cloester > Klösterle.
- Cluesen/ter Clusen > Chiusa di Verona.
- Coelen/Coelne > Keulen.
- COENDERS (Coenerdes, Coenrades, Conders, Kenerdes, Koenders, Koenerdes, Konerdes, Konerds, Konerts), Groninger burgerfamilie: 591.
 - BEREND: 130, 178-179, 264, 318, 382, 428.
 - COERT/KOERT/KORT (Evert): 167, 174, 179, 201-202, 204-205, 221, 231, 234, 240, 253-254, 266, 279-280, 423, 428.
 - LULEFF: 142, 298, 320, 328, 362, 385, 423, 428, 460, 481-482, 591, 606.
- Coenert > Koenraad van Reckenberg.
- Coenrades > Coenders.
- Coert Coenerdes/Koenerdes > Coenders.
- COEVORDEN (Coeverde, Coevoerder, Couverden, Coverden, Covorden, Koeverden, Koverde enz.)
 - DROST (zonder naam): 209, 304, 451. Ook > Munster, Rudolf van; Rechteren, Adolf van; Twickel, Frederik van.
 - KASTEEL: 303, 305-306, 453.
 - PLAATS in Drenthe: 32, 48, 235, 306, 308, 359-360, 366, 418, 432-433, 435, 437-438, 452-454, 458, 460, 475-476, 483, 513.
- COEVORDEN, HARMEN VAN, monnik te Groningen: 583.
- COEVORDEN, REINOLT VAN, Stichts kapitein: 305.
- Colen > Keulen.
- Coleseo > Rome, Colosseo.
- Collatinus > Tarquinius Collatinus.

Collemer landt > Kollumerland.
 Collen > Keulen.
 Colmer dijck/landt > Kollumerland.
 Collum/Collumer buren > Kollum.
 Colonesar/Coloneseren/Colonesers > Rome, Colonna.
 COMMODUS (Comodus), Romeins keizer: 524.
 Conders > Coenders.
 Cone die Vos > Vos.
 Conffer, den Roden > Radicófani.
 Conincksteijn > Königstein.
 Consolacionis > Rome, Santa Maria della Consolazione.
 Constancia/Constans/Constant > Konstanz.
 CONSTANTIA, echtgenote van keizer Licinius: 543.
 CONSTANTINOPEL (Constantinobel), hoofdstad van het Byzantijnse Rijk: 528, 530-531.
 CONSTANTINUS I MAGNUS (Constantnus), Romeins keizer: 126, 517, 527-531, 533, 543, 559.
 CONSTANTIUS CHLORUS (Constantinus), Romeins keizer: 528.
 Constat > Cannstatt, Bad.
 Constaj/Consteen > Königstein.
 Constie > Couster.
 Contancia > Constantia.
 Coppen Jarges > Jarges.
 COPPENS, JARICH sr., Groninger burger: 38.
 Coratien > Kroatië.
 CORNERUM, MARE (Corphero), deel van de Adriatische Zee: 582.
 Corphon > Korfoe.
 CORTINGEHUIS, versterkt huis bij Selwerd: 47.
 Cortsene/Cortwijck > Kortgene.
 COSARUS (Cosaro), gezel van Bonifatius, bisschop in Thüringen: 9, 603.
 Cosma > Rome, Santi Cosma e Damiano.
 COSMAS, heilige: 542, 553.
 Cosmatus > Rome, San Cosimato.
 Coteum > Stedum.
 COUSTER, GERBRAND VAN DER (Constie), proost te Mons: 53.
 Couverden > Coevorden.
 Covelens > Koblenz.
 Coverden/Covorden > Coevorden.
 Cranen toren > Groningen, Kranetoren.
 CRATON, legendarische rabbijn: 530.
 Cremer > Kremer.
 Cretacien > Kroatië.
 Crete > Kreta.
 Creticum/Cretum > Kretensische zee.
 Crickborch > Reckenberg.
 Crisogonus > Rome, San Crisogono.
 Cristovoro > Christophorus.

Croace > Kroatië.
 Crysoegonus > Chrysogonus.
 CUSEMER (Kuesmer, Kusemer, Kuzemer), Premonstratenzer klooster in Westerkwartier: 455.
 CYCLADEN (Cycladen), eilandengroep in de Egeïsche Zee: 580-581.
 Cyneko > Syneken.
 CYPRUS (Ciperen, Ciperes), eiland en koninkrijk: 576.

D

Daeckesterwolden > Neerste Wâlden, de.
 Daemaeten > Damiate.
 Daeniel > Daniël.
 DALEN, plaats in Drenthe: 307, 453.
 DALMATIË (Dalmacie, Dalmacien), koninkrijk op de Balkan: 236, 310, 449, 581.
 Dam, ten/den > Appingedam.
 DAMASUS, paus: 561.
 Damaten > Damiate.
 Damiaen > Rome, Santi Cosma e Damiano.
 DAMIANUS (Damiaen), heilige: 553.
 DAMIATE (Daemaeten, Damaten), plaats in Egypte: 17-18.
 Damme > Appingedam.
 DAMSTERDIEP (Dampster deep), kanaal in Groningen: 35, 153, 341.
 Damster wech > Groningen, Damsterweg.
 DANIËL (Daeniel), profeet: 560.
 Dansick > Danzig.
 DANTUMADEEL (Dondange(r)deel, Dondinge(r)deel), grietenij in Friesland: 408.
 DANZIG (Dansick), plaats in Polen: 447.
 DARIA (Dario), heilige: 554.
 DAVID VAN BOURGONDIË (Davit), bisschop van Utrecht: 76-77, 413, 430.
 DECIUS (Desius), Romeins keizer: 526.
 Deeffelschen/Deefholt > Diepholz; Rudolf van Diepholz.
 Deenen > Denen.
 Deenmarcken > Denemarken.
 DELDEN, stad in Overijssel: 359, 418.
 Delffsijel > Delfzijl.
 Delfft > Delft.
 Delffziel/Delffzijel/Delffzyl > Delfzijl.
 DELFSTRAHUIZEN (Delsterhusen), buurschap in Friesland: 435.
 DELFT (Delfft), plaats in Zuid-Holland: 53.
 DELFZIJL, (Delffsijel, Delffziel, Delffzijel, Delffzyl, den Zijl) plaats, blokhuis, zijl: 153-154, 164, 166, 171, 326-328, 337-338, 350, 373, 375, 377, 393, 404; blokhuis: 396.
 DELMENHORST (Dulmenhorst), graafschap in Duitsland: 170.

- Delsterhusen > Delfstrahuizen.
- DENEMARKEN (Deenmarcken, Denemarck, Denemerck, Dennemarken):
- KONING (zonder naam): 26, 482, 513. Ook > Godfried, Hans.
 - KONINKRIJK: 11-14, 426-427.
 - VOLK: 9, 602.
- Dennemarken > Denemarken.
- Dephelt/Depholt > Diepholz; Rudolf van Diepholz
- Derck Heerkns > Heerkens.
- Derck Schaffer > Schaffer.
- Der Eelst > IJlst.
- Desius > Decius.
- DETERN (Deteren, Deterum), plaats in Oost-Friesland: 34, 73, 314.
- Detmersche > Dithmarschen.
- DEVENTER (Devente), plaats in Overijssel: 76-77, 161, 215, 231-232, 234, 240, 266, 271, 303-305, 313, 352, 374, 388, 432, 440, 442, 486, 490, 493, 507, 588, 595, 610; blokhuis: 434.
- Deveren > Diever.
- Dickhusen > Dijkhuizen.
- Diecke, ten > Dijke, ten.
- Dieckhuesen > Dijkhuizen.
- DIEPHOLZ (Deeffelschen, Deeffholt, Dephelt, Depholt), jonkersgeslacht in Oost-Friesland: 350.
- KOENRAAD/KOERT: 73.
 - OTTO: 350.
 - ROELOF: 73.
- Diepholz, Rudolf van > Rudolf van Diepholz.
- DIEVER (Deveren), plaats in Drenthe: 353, 439, 475.
- DILGT, buurschap in het Gorecht: 250.
- DIOCLETIANUS (Dioclecianus), Romeins keizer: 527.
- DIONYSIUS (Dionisius), paus: 555.
- Dirick > Dirk.
- DIRK O.S.B., abt van Staveren: 67.
- Dirk van Ree > Ree.
- Dise/Gise Gosinge > Gosinge.
- DITHMARSCHEN (Detmersche, Ditmerschen, Dutmerschen, Dutmerschen), land in Noord-Friesland: 9, 26, 488, 602.
- Dochkum/Dockmer/Dockum > Dokkum.
- Doctor Harco/Harko > Suderhusius.
- Doele Norder landt > Norderland, 't Olde.
- Doem kercke > Utrecht, Dom.
- Doeringe/Doeringhe > Thüringen.
- DOESBURG (Doesborch, Doesburch), plaats in Gelderland: 239-240, 248.
- Doesum > Doezum.
- Doeiynge horne > Groningen, Donghörn.
- Doeiynge werffstal > Doniawerstal.
- DOEZUM (Doesum), plaats in Langewold: 470.
- Doinga > Donia.

- Doinga horn/Doinge horne > Groningen, Donghörn.
 DOKKUM (Dochkum, Dockmer, Dockum)
 – KLOOSTER, Benedictijner klooster in Friesland: 66; abt: 258.
 – PLAATS in Friesland: 10, 17, 64-66, 127-128, 135-136, 375, 381-382, 384, 387, 392, 398, 400, 402-403, 405, 409, 414-415, 435, 445-448, 451, 455-456, 460-461, 465-466, 468-474, 477, 483-484, 513, 603; blokhuis: 45, 65, 70, 408, 465; Sint Maartenskerk: 10.
 Dokkum, hoofdeling > Altkeke, Feye, Iwe, Jelle, Uffo.
 DOKKUMERDIEP: 408, 435, 469, 471.
 DOLLARD (Dollert, Dullert), zeearm in de Waddenzee: 122, 356.
 Dombroeck > Donkerbroek.
 DOMINICANEN, orde der Predikheren: 559. Ook > Dulmen, Berend van; Fabri, Felix; Groningen, Jacobijnenklooster; Laurentius; Leeuwarden, Dominicanenklooster.
 Domicianus > Domitianus.
 Domine, Quo Vadis? > Rome, Domine, Quo Vadis?
 DOMINICUS, heilige: 549.
 DOMITIANUS (Domicianus), Romeins keizer: 524, 558.
 DOMSELER, EVERT VAN (Donslaer), Gelders rentmeester te Groningen: 456.
 Dondange(r)deel/Dondinge(r)deel > Dantumadeel.
 DONGERADEEL (Dongerdeel, Dongherdeel), grietenij in Friesland: 45, 125, 127, 137, 201, 375, 380, 384, 398, 400, 408, 435, 451-452, 513.
 DONIA (Doinga, Doynga, Doijnge, Doijnghe), hoofdelingengeslacht in Friesland:
 – DOUWE: 206, 473.
 – LOUWE: 130.
 – WORP: 302.
 DONIAWERSTAL (Doeijnge werffstal), grietenij in Friesland: 24.
 DONKERBROEK (Dombroeck), plaats in Stellingwerf: 409.
 Donslaer > Domseler.
 DOORNIK (Doorneville, Dormijlte), bisdom en bisschop in België: 70.
 Dorckewaert/Dorckwart > Dorkwerd.
 DORDRECHT (Dordrich), plaats in Zuid-Holland: 53.
 Doringe/Doringen/Doringhe > Thüringen.
 Dormijlte > Doornik.
 DORKWERD (Dorckewaert, Dorckwert), dorp in Westerkwartier: 274, 331-332, 355, 362; voorwerk van Aduard: 275.
 DORNUM, dorp in Oost-Friesland: 152, 337; borg: 342.
 Dornum > Hicke/Hicko.
 DORTMUND (Dortmunde), plaats in Duitsland: 249.
 Dorijnge > Thüringen.
 DOUWAMA, JANCKO (Douwen), hoofdeling te Oldeboorn in Friesland: 375, 380, 399-400, 402, 407-408, 440-441, 444, 449, 463.
 Douwe Doynga > Donia.
 Douwen > Douwama.

DOUWENS (Douwema, Douwen, Douwma), Fries hoofdelingengeslacht te Akkrum en Irnsum:

– EPPE: 401.

– SICKE: 399-400, 402, 407, 440, 444.

Doyinga/Doijnghe/Doijnghe > Donia.

Doijnga Horn/Doijnghe horne > Groningen, Donghörn.

DOYS, PETER (Doys volck), koopman te Deventer en familie: 507, 588, 610.

DRACHSDORF, VEIT VAN (Vijt van Dracdorpe, Drackborch, Drackdorpe), jonker, Saksisch regent: 216, 235, 248, 252, 256, 263, 277, 288.

Dren Bornen/Dre Burnen > Rome, San Vincenzo ed Anastasio.

Drenckelers/Drencklaers/Drencklers toren > Groningen, Drenckelaarstoren.

DRENTHÉ (Drente, Drenthlandt):

– GRAAFSCHAP/LANDSCHAP: 25, 44, 49, 144-145, 152, 164, 169, 172, 176, 178, 201, 209, 214, 219, 235, 246, 250-251, 259, 304, 306, 308, 318, 339, 234, 352-352, 359-360, 363, 374, 378, 387-388, 402-404, 407, 409, 418-419, 432-433, 435, 438, 440, 443-445, 447, 454, 459, 461, 466-467, 471, 475, 477, 485, 490, 513, 604.

– INWONERS: 32, 44, 72, 353, 395.

Drewert > Wieuwerd.

DRIE KONINGEN, heiligen: 599.

Dryvaldicheyt > Rome, San Pietro in Vaticano.

DUBROVNIK (Ragusa), plaats aan Dalmatische kust: 581.

Duelck > Dulk, Gosen van.

Duenen > Taubenheim.

Duerdes > Alberda.

Duerdes woldt > Duurswold.

Dueringhe/Dueringhen > Thüringen.

Duertswolt > Duurswold.

Duetschen > Duitsland.

Duetsche gebarchte > Alpen.

Duetsche spitael > Rome, Santa Maria dell'Anima.

DUITSE ORDE, geestelijke ridderorde: 298, 310.

DUITSLAND (Duetschen, Dussche, Dutschen, Dutschlant, Dutslant; ook Overlantsche):

– LAND: 310, 449, 494, 520, 527, 494, 597.

– VOLK/TROEPEN: 12, 100, 134, 144, 165, 168, 176, 215, 315, 373, 387-388, 498-499, 513, 515, 561, 579.

DULCK, GOSEN VAN (Duelck), Groninger burger: 81, 83, 87, 110, 125, 591.

Dullert > Dollard.

DULMEN O.P., BEREND VAN (Dulman), prior der Jacobijnen te Groningen: 47.

Dulmenhorst > Delmenhorst.

Dussche > Duitsland.

Dutmer Rengers > Rengers.

Dutmerschen/Dutmerschen > Dithmarschen.

Dutsche gebarchte > Alpen.

Dutschen/Dutsch lant/Dutslant > Duitsland.
 DUURSWOLD (Duerdes woldt, Duertswolt, Duijrswolt, Dijarswolt, Dyordeswold, Dyorswolt, Dyuerdswolt, Dijuerswolt, Dijurdes wolt, Dyurswolt, Dijuurswolt), landstreek in Groningen: 100, 110, 144, 168, 199, 211, 213, 215, 221, 318, 333, 356, 435, 455, 513.
 Duurt Allersma > Allersma.
 Duuvenen > Taubenheim.
 'DUVELS KOLSEN, DES', hunebed bij Gastervoorde in Drenthe: 246.
 Duvenen > Taubenheim.
 Duijrswolt > Duurswold.
 DWINGELOO (Dwingel, Dwingelen), plaats in Drenthe: 353.
 Dijarswolt > Duurswold.
 Dijkhuesen/Dijeckhuesen > Dijkhuizen.
 DIJKE, ABELE TEN (Diecke), Groninger burger: 47.
 DIJKE, ABKE TEN: 605.
 DIJKE, TEN, borg Dijksterhuis te Pieterburen: 142-143.
 DIJKHUIZEN (Dickhusen, Dieckhuesen, Dijeckhuesen, Dijeckhuesen), borg bij Appingedam: 98, 153-154, 165, 199.
 Dijordes wolt/Dyorswolt/Dyuerdswolt/Dijuerswolt > Duurswold.
 DYURDES, REINT (Alberda, Duerdes Dyuerdes), Groninger burger: 423, 491, 585, 606.
 Dijurdes wolt/Dyurswolt/Dijuurswolt > Duurswold.

E

EBBINGE, BARTOLT, Drents aanzienlijke: 44.
 Ebron > Hebron.
 EDAM (Eedam), plaats in Noord-Holland: 410.
 EDE, hoofdeling in Oost-Friesland: 170.
 Edelwoldt > Eelderwoldt, Hendrik.
 EDESSA (Damiate, Edissa, Endioen, Raegesmeder, Ragesmeder), plaats in Syrië: 17, 18, 525.
 Edissa alias Damiate (sic) > Edessa.
 EDZARD I CIRKSENA (Edsert, Edtzaert, Edzaerd, Edzaert, Edzart, Edzert), graaf van Oost-Friesland: 80, 139, 141-142, 152, 155-156, 160, 166, 175-176, 199-200, 218, 231, 276, 282-284, 291-293, 301, 310, 351, 413.
 Eedam > Edam.
 EELDE (Eelden), plaats in Drenthe: 44, 453.
 EELDE O.F.M., HEYNE VAN (Oelden), Groninger Minderbroeder: 87.
 EELDERWOLDE (Elderwolt), buurschap in Drenthe: 259.
 EELDERWOLDT, HENDRIK (Edelwoldt, Elderwolt), priester te Groningen: 294, 297, 386, 431, 482.
 Eelke Heringa > Heringa.
 Eelst, der > IJlst.
 Eemdden > Emden.
 EEMS (Eemse, Emese, Emse), rivier in Duitsland: 25-26, 36, 40-41, 43, 46, 57-58, 80, 90, 97, 99, 123, 124, 142-143, 153-154, 165, 170, 175, 198-199, 204,

- 206-207, 220, 242, 252, 269, 284, 290-292, 307, 313, 315, 319-320, 323, 325-326, 331-332, 335, 340-341, 344, 354, 358-360, 363, 368, 373, 380, 383, 393, 395, 408, 417, 421-422, 424, 444, 456, 467.
- EEMSLAND (Emeslandes), landschap in Oost-Friesland: 38, 40.
- EENRUM (Eenre), plaats in Hunsingo: 44.
- EENUM (Enum), plaats in Fivelingo: 264.
- Eenzedel/Eenzetel > Einsiedeln.
- Eerhart Rewyck > Rewich.
- Eernsum/Eernsumer zijk > Irnsum.
- Eesdinge > Ezinge.
- Eesens/Eesense > Esens.
- Eesma zijk > Ezumazijk.
- EGBERS, JOHAN, Groninger burger: 40.
- Egbert > Groenenborch; Make.
- Egge van Westerwolde > Addinga.
- Eggert Ripperda > Ripperda.
- Egipten > Egypte.
- EGMOND, adellijk geslacht in Holland, hertogen van Gelre. Ook > Adolf van Egmond; Arnold van Egmond; Karel van Egmond.
- FLORIS VAN (Florijs), Habsburgs bevelhebber: 384, 387, 399, 405, 416, 487, 595-596.
 - FREDERIK VAN, (bijgenaamd Schele Ghijse, Gijs): 52, 156-157, 261, 267.
 - HEERLIJKHEID: 52.
- EGYPTE (Egipten): 4, 600.
- EINSIEDELN (Eenzedel, Eenzetel), plaats in Zwitserland: 571, 574.
- Elbarck > Elburg.
- ELBE (Elve), rivier in Duitsland: 8-10, 602-603.
- ELBERTUS VAN REES O.CIST., abt van Aduard: 423.
- ELBURG (Elbarck, Elbrich), plaats in Gelderland: 228, 412.
- Elderwolt > Eelderwolde.
- Elderwolt > Eelderwoldt, Hendrik.
- Elsaten > Elzas.
- ELST, SIJKE IN DER, hoofdeling in Friesland: 130, 206.
- Elt Tammens > Tammens.
- Eltet to Lellens > Lellens.
- Elve > Elbe.
- ELZAS (Elsaten), landgraafschap in Frankrijk: 449.
- Emaus > Emmaus.
- Embden/Embderlandt > Emden.
- Emckhuesen > Enkhuizen.
- EMDEN (Eembden, Embden, Emde, Emeden):
- GRAAF (zonder naam): 79, 85, 254, 298, 310, 331, 333, 368, 369, 378, 383, 397, 413-415, 417, 607. Ook > Edzard; Oost-Friesland, graaf.
 - PLAATS in Oost-Friesland: 25, 40, 57-58, 60, 64, 73, 75, 79-80, 82, 99, 141, 154, 164, 180, 215, 240, 253-254, 276, 288, 337, 344, 354, 356, 367, 379, 396, 414, 451.
- Emden, proost van > Hicke van Dornum.

- EMDERLAND (Embderlandt): 25, 207. Ook > Emden.
 Emels > Imola.
 EMERENTIA/EMERENTIANA (Ementoe), heilige: 548.
 Emese > Eems.
 Emeslandes > Eemsland.
 Emilianus > Aemilianus.
 EMLICHHEIM (Emmelhem), plaats in Duitsland: 306.
 EMMAUS (Emaus), dorp bij Jerusalem: 576.
 Emmelhem > Emlichheim.
 EMMERIK (Emrick), plaats in Duitsland: 380.
 Emse > Eems.
 Enckhuusenn > Enkhuizen.
 Endioen > Edessa.
 Eneas > Aeneas.
 Enema tijl > Enumatil.
 Engeburch > Rome, Borgo Angelico.
 ENGELAND (Engelandt, Engelscken), koning (zonder naam): 343, 425, 427;
 land en volk: 8-10, 602-603. Ook > Britannia
 Engelborch/Engelborrich/Engelburch > Rome, Borgo Angelico.
 Engelscken > Engeland.
 ENKHUIZEN (Emckhuesen, Enckhuusenn), plaats in Noord-Holland: 24,
 410.
 ENNO CIRKSENA, hoofdelling in Oost-Friesland: 79.
 ENTENS, Groninger burgerfamilie en Ommelander hoofdellingengeslacht:
 – EVERT: 236.
 – HILBRAND: 140, 143.
 ENTENSHUIS, huis in Helpman, 264.
 Enum > Eenum.
 ENUMATIL (Enema tijl), buurschap in het Westerkwartier: 220, 347, 455,
 467.
 Eppe Nittersum > Nittersma.
 EPPE, Fries oproermaker te Groningen: 457.
 Eppo Nittersum > Nittersma.
 Erenssum/Erensum > Irnsum.
 ERFURT (Arfferde, Erpherden), stad in Thüringen: 249.
 Erfurt, bisschop > Aderalo; Cosarus.
 ERIK I VAN BRUNSWIJK-CALENBERG, hertog van Brunswijk: 156-157,
 325, 347, 350, 354, 366, 392.
 ERKELENZ (Arkelens), plaats in Duitsland: 226.
 ERKELENZ (Arkelens), HENDRIK VAN: 393-394, 398-400, 407, 493.
 Erpherden > Erfurt.
 Esch > Groningen, Zuideres.
 Esdinge > Ezinge.
 Esemperius > Exemperius.
 ESENS (Eesens, Eesense, Esense, Ezense, Ezenze), plaats in Oost-Friesland:
 152, 154, 308, 393, 484.
 Esens > Balthasar; Her Omke; Sibolt; Ulrich.

Esens > Stegesdorpe.

Esdinge > Ezinge.

Esinger/Esinghe siel/zijl > Ezumazijl.

Esselinge > Esslingen.

ESSEN:

– BUURSCHAP in het Gorecht: 169, 323-324, 326-327, 385, 457, 471; blok-huis: 327.

– KLOOSTER, Cisterciënzer nonnenklooster Maria Campus of Yesse: 234, 250, 361-362, 371, 385, 456, 468.

ESSLINGEN AM NECKAR (Esselinge, Esslinge), plaats in Duitsland: 571, 574.

Eufemiae/Euffemia > Rome, Sant'Eufemia.

EUGENIUS (Ewgenius), paus: 554.

EUPHEMIA, heilige: 558.

EUSEBIUS VAN CAESAREA (Ewsebio), kerkhistoricus: 7.

EUSTACHIUS (Eustacius), heilige: 560.

Euwssum > Ewsum.

Evert > Asschendorp; Hubbeldinge; Jarges; Koninck; Wantscherer; Wijers.

Everts hues te Siddebueren > Heylke Johans.

EWELBEN/EBLINGEN, OTT VON (Otto van Lebbijen, Leblienen), aanvoerder der Saksische troepen: 176.

EVERWIN II (Everwijn), graaf van Bentheim: 200, 218.

EWER/EWERE, IWE TOE, hoofdeling te Zuurdijk in de Marne: 156.

Ewgenius > Eugenius.

Ewsebio > Eusebius.

EWSEMA, FOCKE, eigenerfde te Woltersum: 44.

EWSUM (Euwssum, Ewsma, Ewssum), Ommelander hoofdelingengeslacht: 140, 142, 215.

– APKE/APKO: 140-141, 143, 145, 165.

– EWE: 99.

– ONNO: 88, 90, 142, 145, 350.

– RELOF (Roleff, Roeloff): 135, 140, 143, 165, 202, 240, 243, 326, 350, 352, 431.

– WIGBOLD: 140, 143, 165, 202, 350, 378.

EWSUM, borg te Middelstum: 142, 145, 326.

EXEMPERIUS (Esemperius), heilige: 552.

EYLARDUS, abt van Wittewierum: 66.

Eylcken > Aeylke Johans.

Eylke ter Munte > Houwerda.

Eylke/Eylko Onsta > Onsta.

Eylt Gockinga > Gockinga.

EYSEMA/EYSMA, Fries hoofdelingengeslacht:

– BENNERT (Op de Geest), hoofdeling in Friesland: 86, 107, 110, 121.

– RIXT, weduwe van Bennert Eysma sr.: 86, 121.

EYSEMAHUIS (Benners hues, Bennerdes hues), huis van hoofdelingengeslacht Eysema in Kollumerland: 86, 121.

EYSMA, WIJERT, Groninger burger: 135, 201.

Ezense/Ezenze > Esens.

EZINGE (Eesdinge, Esdinge), plaats in het Westerkwartier: 459; borg: 459; zijk: 45.

EZUMAZIJL (Eesmazijk, Esingerzijk, Esinghezijk), zijk in Friesland: 65, 451.

F

FAAN (Faen, Phaen), dorp in het Westerkwartier: 220, 454.

Fabiaen > Rome, San Sebastiano.

FABIANUS, paus: 544.

FABRI O.P., FELIX (Peter Fabri), Dominicaner monnik, pelgrim naar het Heilige Land: 577.

Faen > Faan.

FARMSUM (Farnesum, Farmssum, Farremsum, Fermesum, Fermssum, Fersum, Fersum):

– PLAATS in Fivelingo: 34, 39, 41-43, 142, 166, 208, 327, 338, 373, 377, 379; borg: 39, 142, 166, 326-327.

– PROOSDIJ: 42, 396. Ook > Ripperda.

Farnsum, pastoor > Syneke.

FARMSUMERZIJLRIJT (Farnsummer zielrijt), afwateringskanaal in Fivelingo: 39.

FEDDEMA, POPKE, hoofdeling in Friesland: 63.

FEERWERD (Ferwerd, Ferwert), plaats in het Westerkwartier: 375-376, 441.

Feerwerdeel > Ferwerderadeel.

FELDKIRCH (Filtkerke, Filtkerken), stad in Oostenrijk: 574.

FELICITAS, heilige: 555.

FELIX VAN NASSAU (Fenicks, Foelix, van Assow), Habsburgs bevelhebber: 399, 405, 416.

Fencknisse > Rome, San Pietro in Carcere.

Fenicks > Felix van Nassau.

FERDINAND I VAN HABSBURG (Fernandt), keizer van het Heilige Roomse Rijk, broer van Karel V: 425, 482, 485, 495.

Fermesum/Fermssum/Fersum > Farnsum.

Fernandt > Ferdinand.

Fernandus van Vernauwe > Mernau.

FERNPAS (Varner, Verner), Alpenpas in Oostenrijk: 571, 574.

FERRETTE/PFIRT (Ferrete, Phire, Phute, Phyre), burggraafschap: 449.

Fersum > Farnsum.

Ferwerd > Feerwerd.

FERWERDERADEEL (Feerwerdeel, Ferwerdeel, Ferwerdel), grietenijk in Friesland: 127-128, 398, 400, 408.

Ferwert > Feerwerd.

FEYE, ridder en hoofdeling te Dokkum: 34, 45, 51.

Filtkerke/Filtkerken > Feldkirch.

Fimelinge/Fimelinghe > Fivelingo.

FIRENZE (Florence, Florens, Florentiner, Forens), plaats in Italië: 516, 572, 575.

- FIRENZUOLA (Florensoel, Florensole), plaats in Italië: 572.
 Fischerie > Rome, Sant'Angelo in Pescheria.
 FISWERD (Wiswert):
 – BUURSCHAP bij Leeuwarden: 399.
 – KLOOSTER, nonnenklooster van de Moderne Devotie bij Leeuwarden: 138.
 FIVELINGO (Fimelinge, Fijlingen, Fijmelga, Sijnelen, Sijnelinghe landt enz.),
 Groninger Ommeland en volk: 19, 25, 32, 34, 41, 60, 66, 98-100, 103, 106,
 110, 124, 140, 142, 168, 198, 455, 490, 513.
 Fivelingo, Hayo van > Hayo.
 Flanders, sunte > Silandro.
 Fleischbanck/Fleyschbanck > Rome, San Vito in Macello.
 Flixbona > Lissabon.
 Florence/Florens > Firenze.
 Florensoel/Florensole > Firenzuola.
 Florentiner > Firenze.
 FLORIANUS, Romeins keizer: 526-527.
 Floris van Egmond > Egmond.
 Flytse > Vils.
 Focae/Focas > Phokas.
 Focke > Ewsum; Schulteda.
 Focke van Pewsum > Manninga.
 Fockebe > Ukena.
 Focker/Fockers > Fuggers.
 Focko Ukena > Ukena.
 Foelix > Felix.
 Folcker/Folker Marissinghe > Maurissinge.
 FOLKERDINGE, ALKE, Groninger burger: 33.
 Folkers, Johan > Volkers.
 Forens > Firenze.
 FOSWERD (Foswart), Benedictijner dubbelklooster in Friesland: 66.
 Fox, Nittert, Fuchs.
 Fraenicker > Franeker.
 FRANCESCA ROMANA (Fransisca), heilige: 552.
 Franci > Franken.
 Francisco > Rome, San Francesco a Ripa.
 FRANCISCUS VAN ASSISI (Francissi, Fransysci), heilige: 559.
 FRANCKE, rechter in Stellingwerf: 409.
 Franckriek/Franckrijck/Francksche > Franken.
 FRANCO, stamvader der Franken: 7.
 Franco > Vroonen.
 Francoesen/Francoezen/Francoisen/Francoiser/Franckrick > Franken.
 FRANEKER (Fraenicker, Franicker, Franiker), plaats in Friesland: 46, 66-67,
 130-131, 133, 146-147, 156-157, 159, 164, 180, 371, 380-381, 387, 405, 445,
 449, 454.
 FRANKRIJK (Franci, Francoesen, Fransoysche, Frantsoijeren, Snede Franken,
 Sueder Franken, Vranckrijck enz.)

- KONING (zonder naam): 11, 92, 225-227, 343, 358, 363, 383, 388, 397, 406, 412, 420, 427, 430, 438-439, 477, 494, 496-497, 516, 527. Ook > Frans I.
- KONINKRIJK/LAND: 22, 226, 357, 359, 365.
- VOLK: 7-9, 12, 227, 602.
- FRANKFURT AM MAIN, stad in Duitsland: 427.
- FRANS I VAN VALOIS, koning van Frankrijk: 496.
- Frans Mennema > Minnema.
- Fransisca > Francesca Romana.
- Fransoysche > Franken.
- FRANSUM (Franssum), plaats in het Westerkwartier: 212, 456.
- Fransysci > Franciscus van Assisi.
- Frantsoijeren > Franken.
- Fratta > Umbèrtide.
- Frederici > Frederiks, Willem.
- FREDERIK III VAN HABSBURG, keizer van het Heilige Roomse Rijk: 79-80, 89-92, 225, 228-229, 425, 495.
- FREDERIK III 'DE WIJZE' VAN SAKSEN, hertog en keurvorst: 497.
- FREDERIK VAN BADEN (Baeden), bisschop van Utrecht: 140-141, 150, 160, 170, 178, 216, 229, 236, 245, 352.
- FREDERIK VAN BLANKENHEIM (Vrederick van Blanckenheem, Blanckenheem, Blanckenhem), bisschop van Utrecht: 37-38, 47-50, 73, 604.
- Frederik > Egmond; Larrelt; Twickel.
- FREDERIKS, LAMBERT/LUBBERT (Frerix), Groninger burger: 254.
- FREDERIKS, WILLEM (Wilhelmus, Wijllem Frederici), persona van Sint Maartenskerk te Groningen: 141, 172, 231, 240, 252, 298, 328-330, 361-361, 385, 394, 397, 420, 423, 428, 460, 493.
- Fredewolt/Fredwoldt/Fredwolt > Vredewold.
- Fredwolt > Johan Vredewold sr.
- Freesen > Friesland.
- FRENSWEGEN (Vrenswegen), plaats in Duitsland en klooster: 487.
- Frerick > Frederik.
- Fresen > Friesland.
- FRIEDEBURG (Vreborch, Vredeborch, Vredenborch, Vreedborch), versterkt kasteel in Oost-Friesland: 85, 320, 325-326, 332, 336, 342, 393, 397, 414, 417.
- FRIEDEBURG (Vreborch), SYRCK/TJERK VAN DE, Oostfriese hoofdeling: 85.
- FRIESLAND (Freesen, Fresen, Friesen, Frieslandt, Vresche, Vreeslant enz., ook: Westerland, Westvreesland enz.): 3-5, 7-12, 15-17, 20-21, 23-24, 26-27, 31, 33-35, 42, 45-46, 51-52, 58-59, 61, 67-70, 83-84, 95-98, 121, 125, 127-130, 132-137, 139-141, 145-147, 156, 159-160, 162, 164, 168, 172-174, 176-179, 180, 181, 187, 190, 204-207, 209, 211-212, 215, 228-230, 237, 239-241, 244, 249, 257, 267, 269, 288-298, 291-292, 295, 298, 301, 310, 313, 315, 317, 326, 328-329, 336, 339-340, 347, 350, 357-359, 366, 369-371, 375, 378, 380-389, 392, 395, 399, 402-405, 407-408, 413, 416, 419, 424, 440-441, 443-444, 449-451, 453-454, 457, 460, 462, 467-468, 474, 479, 489, 583, 599-603, 605-606.

FRIEZEN (Freesen, Fresen, Friesen, Vresche, enz.):
 – BEVOLKING: 5, 7-8, 10-16, 18-23, 36, 44, 46, 53, 60-61, 67-68, 70, 110, 137, 158-159, 180, 198, 206, 242-243, 327, 334, 338, 350, 353, 399-400, 406-408, 431, 438-440, 445, 473, 472, 488, 599-601.
 – KRIJGSMACHT: 98, 129-130, 230, 238, 340, 406-408, 472, 477.
 FRIMERSUM, WILLEM VAN (Frijmmersem), Gelders bevelhebber: 376.
 FRISO, stamvader der Friezen: 8-9, 601-602.
 Frouke Cater > Kater.
 Frijmerssem > Frimersum.
 FUCHS, NITHARD (jonker Nitter, Nittert Fox), bendeleider van de Garde: 129-130, 133-135, 137, 139, 144, 157, 243.
 FUGGERS (Fockers), Augburgse handelsfamilie: 468, 515.
 Fuijst > Vuist.
 Fijlingen / Fijmelga / Fijmelijngen / Fijmeling / Fijmelinghe / Fijmelinghen / Fijwlingen > Fivelingo.
 Fylvranc > Villafranca di Verona.

G

GAASTERLAND (Geesmar landt, Geestmer landt), grietenij in Friesland: 402, 446.
 Gaba > Galba.
 Gabbe Scheltema > Scheltema.
 GABRIËL, aartsengel: 535.
 Gaesera > Gaza.
 Gaewaert > Sauwerd.
 Gaijckinge / Gaijkinghe / Gaijkijnghe > Gaykinga.
 GALBA (Gaba), Romeins keizer: 523.
 'GALBYN', plaats in Italië, vermoedelijk Gubbio: 575.
 GALEMA / GALENS, SICKE, hoofdelling in Friesland: 463.
 GALENUS, CLAUDIUS (Galienus), Romeins arts: 524.
 GALERIUS, Romeins keizer: 527-528.
 Galieno > Gallienus.
 Galienus > Galenus.
 GALLA PATRICIA, Romeins burgeres: 547.
 GALLIENUS (Galieno), Romeins keizer: 526.
 GALLUS, TREBONIANUS, Romeins keizer: 526.
 Galmerwolde > Garmerwolde.
 GARDE, DE, strijdmacht van onder andere jonker Fox: 129, 133, 152, 164.
 Garmanien > Germanië.
 GARMERWOLDE (Galmerwolde, Garmarwoldt, Gelmerwolde, Germerwolde), plaats in Fivelingo: 265, 288, 322, 341, 244, 372, 447.
 Garnaten > Granada.
 Garmet Alma > Alma.
 GARNWERD (Garnwart), plaats in het Westerkwartier: 157, 212.
 Gast > Geest.
 GASTEREN (Gastervoerde), plaats in Drenthe: 246.

- GAYKINGA (Gaijckinge, Gaijkinghe, Gaijkijngje), Ommelander hoofdelingengeslacht: 421.
- ALLERT: 141, 422.
 - FREDERIK: 421-423.
 - FREDERIK, abt van Aduard: 421-423.
 - HENDRIK: 376.
 - JOHAN: 422-423.
- GAYKINGABORG: borg te Wierum: 421.
- GAYKINGADIJK (Gaykingedijk), buurschap bij Dorkwerd: 212, 334, 424.
- Gayus > Caius Caesar.
- GAZA (Gaesera, Ghazara), stad in Palestina: 577-578.
- Gazopolus > Korfoe.
- Gdan'sk > Danzig.
- Geerckes brugge/clooster > Gerkesbrugge, Gerkesklooster.
- Geerlof Kamminghe > Kamminga, Gerlof.
- Geert > Besuden; Lewe; Schere, van der; Wicheringe.
- Geertruid Horenken > Horenken.
- Geerwert Kemminghe > Kamminga.
- Geesmar landt > Gaasterland.
- GEEST, DE (Gast, Westergeest), streek en stins in Friesland: 86.
- GEEST, OP/VAN DER (van Rinsumageest), Fries hoofdelingen geslacht:
- ALIJT: 86.
 - SCHELTE: 211.
 - SYTSE: 86.
 - WORP (Werp): 86, 121.
- Geest, Bennert op de > Eysema.
- Geestlijcken/Geestlyken Maegeden/Mageden > Groningen, Geestelijke Maagden.
- Geestmer landt > Gaasterland.
- Geethoeren > Giethoorn.
- GEISLINGEN AN DER STEIGE (Geylinge), plaats in Duitsland: 571.
- Gelderen > Gelre.
- Gelkijngje strate > Groningen, Gelkingestraat.
- Geller/Gellerlandt/Gellersce/Gellre > Gelre.
- Gelmer Canter/Kanter > Canter.
- Gelmerwolde > Garmerwolde.
- Gelmuden/Gelmuen/Gelmuijen > Genemuiden.
- GELRE (Gelderen, Gelderland, Geller enz.)
- HERTOOG (zonder naam): 26, 136, 211, 224, 226-228, 233-234, 304, 343, 358, 362-365, 368-372, 375, 378-379, 382-384, 386, 388-389, 392-395, 398, 400, 402, 404, 406-413, 415-416, 418-420, 424, 427-429, 436, 437-441, 444-445, 447, 451, 453, 456-457, 459-561, 462, 465-466, 469-470, 473, 475-476, 478, 481-482, 485-487, 489-492, 497, 505, 507-509, 511, 585-586, 588, 592, 594, 596-597, 607-608, 610. Ook > Adolf van Egmond; Arnold van Egmond; Karel van Egmond; Reinoud II.

- HERTOOGDOM: 31, 74, 89, 136-137, 152, 223-224, 226-228, 233-234, 261, 313, 359, 362, 365, 366, 371, 378, 380, 388, 407, 411-413, 416, 418, 420, 432, 442, 449, 453, 456, 469, 471, 476-477, 485, 491, 493, 506, 583, 396.
 - HERTOOGDOM – BESTUUR: 383, 398-399, 403, 428-429, 459, 461, 587.
 - HERTOOGDOM – KRIJGSMACHT: 227, 230, 233, 359, 362-363, 366, 368, 371, 375, 377, 380-385, 398-402, 404-405, 407, 409, 412, 415, 431-432, 434-435, 437-443, 445-448, 451-455, 457-458, 462-463, 465-467, 469-472, 474-475, 477-478, 483, 596.
- Genade > Rome, Santa Maria della Grazia.
- GENEMUIDEN (Gelmuden, Gelmuen, Gelmuyen), plaats in Overijssel: 431-432, 442-443, 475.
- GENT, plaats in Vlaanderen: 175.
- GENUA, plaats in Italië: 17.
- Georden > Georg van Saksen.
- Georg Marx > Marx.
- Georg van Regentbarch > Regentbarch.
- GEORG VAN SAKSEN (Georden, Georgen, Georgienn, Georgius, Iurgien, Joerijn, Joreijen, Jorgen, Jorien, Jorijen, Jurien, Jurijen), hertog van Saksen: 80, 171-173, 175, 178-179, 180, 187, 196, 198-200, 211, 229, 231, 237-238, 241, 267, 289, 291, 298, 310-311, 329-330, 347, 350, 352, 369, 413.
- GEORG VAN THURN (Juriën van Thoer, Thoeren, Toer, Toeren, Toren), vrijheer: 161-163, 171, 240-241, 245.
- Georg Schenck van Toutenburg > Schenck van Tautenburg.
- Georgen/Georgienn > Georg van Saksen.
- GEORGIUS (Joerien, Jorge, Jorien, Jurien), heilige: 527, 548. 551.
- Georgius > Georg van Saksen.
- Geppinge > Göppingen.
- Gerardus Stralen > Stralen.
- Gerbrand van der Couster > Couster.
- GERKESBRUGGE (Gerckens, Gerckes, Gercks, Gerikes, Gerreckes, Gerricks, Gerrikens, Gerricks, Gerrix, Gerx, Ringherkes), buurschap in Friesland: 26, 36, 46, 63, 66, 134, 289, 401, 435, 444, 454-455, 465, 473.
- Gerkesbrugge, pastoor > Almer.
- GERKESKLOOSTER (Gerckens, Gerckes, Gercks, Gerikes, Gerreckes, Gerricks, Gerrikens, Gerricks, Gerrix, Gerx, Ringherkes), Cisterciënzer klooster Jerusalem in Friesland: 63, 151, 201-204, 457-458, 481; abt > Hertetus.
- Gerlof to Heerwey > Heerwey.
- Gerlof/Geerwert Kamminga > Kamminga.
- Germerwolde > Garmerwolde.
- Gerreckes/Gerrikens klooster > Gerkesklooster.
- Gerricks/Gerricks/Gerrix brugge > Gerkesbrugge.
- Gerrix cloester/kloester > Gerkesklooster.
- Gert > Jansen; Kannegeter; Kasse; Kopperslager; Luekens; Petkum, van.
- Gerxbrugge > Gerkesbrugge.
- Gerijt Luekens > Luekens.
- Gest > Rinsumageest.
- Gestichte > Utrecht, sticht; Münster, bisdom/sticht.

- GETA (Severus), Romeins keizer: 528.
 Geten > Gieten.
 Geylinge > Geislingen an der Steige.
 Ghazara > Gaza.
 Ghelder > Gelre.
 GHELTKAMA, MECKE, hoofdeling in Friesland: 110.
 Gherckes/Gherreckes brugge > Gerkesbrugge.
 Gherricks kloester > Gerkesklooster.
 Ghijse/Giese > Gijs.
 GIETEN (Geten), plaats in Drenthe: 246.
 GIETHOORN (Geethoeren), plaats in Overijssel: 25.
 Gippinge > Göppingen.
 GLIMMEN (Glijmmen), plaats in het Gorecht: 81, 213.
 GOCH, plaats in Duitsland: 89, 226.
 GOCKINGA, EYLT (Bockinge), Oldambtster hoofdeling: 34, 39.
 Godeken ten/van den Hoeve/Hove > Hove.
 GÖDENS (Goens), borg in Jeverland: 336.
 GODFRIED (Godffridus), koning van Denemarken: 13-14.
 GODLINZE (Godlinse), plaats in Fivelingo: 264.
 Godschalk Heslinga > Heslinga.
 Godschalk Jonge/Jongema > Jongema.
 Goens > Gödens.
 Goer > Goor.
 Goerecht > Gorecht.
 Goert Ketelar > Ketelaer.
 GOES, plaats in Zeeland: 70.
 GOLTSTEIN, JOHAN (Goltsteen), Gelders bevelhebber: 473, 596.
 GOOR (Goer), plaats in Overijssel: 404, 418.
 GÖPPINGEN (Geppinge, Gippinge), plaats in Duitsland: 571, 574.
 GORDIANUS III, Romeins keizer: 525.
 GORECHT (Goerecht), landstreek in Groningen: 145, 178, 213-214, 235, 395, 433.
 Gosen > Dulck, Grave, Schaffer, Woldringe.
 GOSINGE, DISE/GISE, hoofdeling in Drenthe: 44.
 Gosschalck/Gosschalck > Jongema, Godschalk.
 Gracianus > Gratianus.
 GRANADA (Garnaten), stad en koninkrijk in Spanje: 426.
 GRATIANUS (Gracianus), Romeins keizer: 7.
 GRAVE, GOSEN VAN DEN, Groninger burger: 125.
 'S-GRAVENHAGE (den Hage, Hagen, Haeghe), plaats in Zuid-Holland: 83; grafelijk hof: 69-70.
 Greckschen/Greecken > Griekenland.
 GREETSIEL (Greet, Gret), plaats in Oost-Friesland: 39, 79, 354.
 Greetsiel, hoofdeling > Enne; Ulrich.
 Gregorie/Gregorys > Gregorius I.
 GREGORIUS, heilige: 556.

- GREGORIUS I DE GROTE (Gregorie, Gregorys), paus: 9, 22, 531, 533, 537-539, 541, 545-546, 548-551, 569, 602.
- GREGORIUS VII, paus (abusievelijk vermeld als Gregorius VIII): 542, 547.
Greken/Grekenlant > Griekenland.
- GRELLEN, OTTO, Groninger burger: 167.
Gret > Greetsiel.
- Grete Wijcheringe > Wicheringe.
- GREVINGE, ABELE, Groninger burger: 254.
- GRIEKEN (Greckschen, Greecken, Greken), koning en volk: 4, 517, 600.
- GRIEKENLAND (Greecken, Greken, Grekenlant), land: 526, 531, 576, 580.
Grisano > Chrysanthus.
- GROENE/GRONE TENTE, DE (Groen Tenten, Grone Tente), benden van landlopers en plundersaars: 260, 263, 376.
- GROENENBORCH/GRONENBORCH, EGBERT VAN, rechter in Groningen: 32.
Groeningen > Groningen.
- Groeten Sloeten > Sloten.
- GROEVE, DE (Grone, Gronebeke, Grove), kanaal in Drenthe: 213.
- GROLLERHOLT, rechtsplaats bij Grollo in Drenthe: 209, 458, 461.
Grombach > Chrumbach.
- Grone/Gronebeke > Groeve.
- Groneborch/Gronenborch/Gronenborg > Groningen, Gronenborg.
- Gronenborch, Egbert van > Groenenborch.
- GRONINGEN (Groeningen, Gronigen, Gronigers, Groninge, Gronijgers, Gronijngers etc.): 31-33, 35-38, 42-50, 57-58, 60, 63-64, 66, 72, 76-80, 82-85, 87, 90-91, 95-101, 103-107, 112, 119, 121-122, 124-125, 127-129, 131-133, 135-138, 140-143, 145, 150-154, 156, 158, 160-165, 169, 171-180, 198-202, 204-207, 210-211, 213-215, 217-218, 221-223, 230-231, 233-234, 236-249, 250-255, 257-260, 263-264, 267-272, 274, 276, 278-285, 287-288, 292, 294-303, 305-308, 312-317, 320, 323, 327-333, 335, 338, 340, 343, 346, 351-353, 355-361, 363-371, 377, 379, 383, 385, 388, 391, 393, 395, 398, 400-402, 407-408, 416-417, 419-420, 427, 429, 431-433, 436, 437, 439-441, 443-445, 447-448, 454, 456-461, 464, 467-468, 470-477, 481, 483-485, 487, 491-494, 497, 500, 502-504, 508, 510, 513, 570, 583-585, 591-593, 599, 601, 604-609.
- Aa, waterloop in Groningen: 85.
 - AKERK: 72, 81, 215, 244, 297, 414, 489; geestelijken > Amelens, Jacob; Eelderwoldt, Hendrik.
 - AKERKHOF: 75.
 - AKERSPEL (= 'de halve stad'): 165, 381-382.
 - APOORT: 44, 208, 321, 414, 589.
 - BESTUUR (burgemeesters, raad, raadsheren): 31, 35, 40-41, 61, 83, 88-89, 110, 123, 125, 127, 141, 151, 167, 172, 174, 179, 201-204, 221, 231, 240, 244-246, 249, 253-254, 260, 266, 277, 279-280, 298, 301, 318, 320, 328, 339, 361-362, 383, 385, 394, 397, 403, 406, 420, 423, 428-429, 444, 446, 457, 460, 466, 474, 479, 481-482, 485, 491, 502, 504, 507, 510-511, 583, 587, 590-591, 595, 606-610.
 - Bolwerk > Groningen, stadswal.

- BOTERINGEPOORT: 33, 37, 46-47, 176, 215, 323, 346, 447, 463.
- BOTERINGESTRAAT: 33, 215, 243.
- BOTERINGETOREN: 215.
- BOTERWAAG, Waaggebouw op de Grote Markt: 584, 606.
- Brede Markt > Groningen, Grote Markt.
- BROERSTRAAT: 33.
- BRUGSTRAAT: 461.
- BRUNNE, KAPEL TER: 355, 362.
- Caters cruce > Groningen, Katerskruis.
- CORTINGHUIS: 49.
- DAMSTERWEG: 285, 351.
- DONGHÖRN/DOINGAHORN, buurschap binnen de marke van Groningen: 176, 208; steenoven aan het Reitdiep: 176, 252, 321.
- DRENKELAARSTOREN: 84, 287, 469.
- DWANGBURCHT (borch, slot, veste), Edzards kasteel bij de Oosterpoort: 287, 312, 317, 328, 332, 364, 367, 415.
- EBBINGEPOORT: 32-33, 78, 161, 346.
- FOLKINGESTRAAT: 33.
- GALGENBERG, NIEUWE, galgenberg op de Zuideres: 219.
- GALGENBERG, OUDE, galgenberg bij het Schuitendiep: 153, 165, 379.
- GEESTELIJKE MAAGDENKAMP: 347.
- GEESTELIJKE MAAGDEN/KLOOSTER OLDE CONVENT, Franciscaner tertiariissenklooster: 583-584.
- GELKINGESTRAAT: 286.
- GRONENBORG: 32, 165.
- GROTE/BREDE MARKT: 40, 42, 74-75, 286, 501, 589-590, 606.
- GULDENSTRAAT: 75.
- Heilig Geest Gasthuis > Hoytingehuis.
- HEREPOORT: 38, 77, 84-85, 169, 305, 323, 584, 606.
- HOENBRUG (Hoentijl): 208, 321.
- HOENDIEP (den Hoen): 454.
- HOENWEG BUITEN DE APOORT: 176, 208.
- HOGE BRUG, NOORDER-: 362.
- HOGE BRUG, OOSTER-: 145, 177, 285, 341, 351, 589.
- HOORNE, DE/TEN/TER, plek ten zuidwesten van de stad: 259, 328, 330-331.
- HOORNE, DE/TEN/TER, Franciscaner nonnenklooster Maria ter Horne: 327.
- HOORNSEDIJK (Hernesterdijck): 259.
- Horne, Maria ter > Hoorne.
- HUYNGE'S BROUWHUIS: 160.
- JACOBIIJNENKLOOSTER, Dominicaner klooster: 47, 78, 501-502, 506, 512, 584, 589; prior: 47, 345, 491. Ook > Dulmen, Berend van; Laurentius.
- JACOBIIJNENWEG: 351.
- JARGES TICHELWERK, steenoven bij Donghörn: 160-161, 252.
- KALMERSHUIS, steenhuis in de Boteringestraat: 33.
- KANSELARIJ VAN GRAAF EDZARD in de Dwangburcht: 415.

- KATERSKRUIS (Caters Cruce), plek aan het Boterdiep bij begin Korreweg: 351, 362, 447.
- KEMPKENSBERG: 38.
- KLEIWEG NAAR KATERS KRUIS langs Boterdiep (Bedumerweg): 351, 466.
- KORREWEG: 351.
- KONINGSHUIS, huis op oosthoek Grote Markt-Gelkingestraat: 286.
- KRANETOREN: 85, 463.
- KRIJGSMACHT/TROEPEN: 37, 43, 74, 86, 97, 99, 129, 130, 132, 134-135, 138-139, 144, 150, 155, 166-169, 206, 208-212, 214, 219, 231, 236, 251-252, 265, 275-276, 285, 318-319, 321, 323-324, 338, 344, 346, 348, 351, 354-354, 360, 374-378, 380, 382-384, 394-396, 398, 414-415, 429, 445, 452-455, 465-467, 469, 473, 477.
- LOPENDE DIEP: 38.
- MARTINIKERK (Sunte Meertens / Mertens kercke enz.): 10, 254, 286, 460, 493, 504, 584, 606; geestelijken > Frederiks, Willem; Jarges, Evert; Nulo, Hugo ten; Vredewolt, Johan.
- MARTINIKERKHOF: 75, 81, 87-88.
- MARTINITOREN (Sunte Mertens toerne enz.): 78-79, 86-87.
- Mennersgracht > Groningen, Sledemennersgracht.
- MINDERBROEDERSKERK: 40, 144, 256.
- MINDERBROEDERSKLOOSTER, Franciscaner klooster: 345; gardiaan: 345; minderbroeders: 87, 208. Ook > Eelde, Heyne van; Huesman, Otto; Make, Egbert de; Stuerman, Hendrik.
- MOLENBERG (Molenberg) buiten Ebbingepoort, Boteringepoort resp. aan de zuidzijde: 160-161, 201, 208, 218-219, 239, 323, 346.
- MUNNEKEHOLM: 461.
- NOORDERES: 160, 239.
- OOSTERPOORT: 33, 85, 219, 287, 332, 398, 414, 460.
- POELEPOORT: 144, 259, 285-286, 447.
- POELESTRAAT: 286.
- POLMANSHUIS: 33.
- RAADHUIS (nieuwe zaal): 81, 103, 105, 263, 272, 281, 320, 345-346, 368, 370, 427, 460, 484, 493-494, 501, 505, 507-509, 583, 586, 606.
- RECHTHUIS: 40, 43, 177, 321, 460, 502, 586, 589, 608, 610.
- REITDIEP (Stadsdiep): 160-161.
- SCHONE GEVEL, huis aan de Grote Markt: 40, 160.
- SCHUITENDIEP: 153, 165, 379, 468.
- Segge > Groningen, Zegge.
- SINT ANTONY GASTHUIS: 415.
- Sint Jurgens Gasthuis > Sint Jurgens Gasthuis.
- SINT-MAARTENSKERSPEL (de halve stad): 138, 382.
- SINT-WALBURGKERK: 32, 47, 78, 90, 281, 286, 364, 460, 487, 493, 512.
- SLEDEMENNSGRACHT (Mennersgracht): 414.
- Stadsdiep > Groningen, Reitdiep.
- STADSGRACHT: 85, 468.

- STADSWAL, STADSMUUR, BOLWERK: 31-32, 77-78, 84, 160, 312, 414-415.
 - STEENTILPOORT: 415.
 - STENEN TIL, brug in de Damsterweg: 161, 285, 287.
 - Sunte Mertens kercke > Groningen, Martinikerk.
 - VISMARKT: 33, 75.
 - WOERT, land buiten de gracht tussen Stenen Til en Drenkelaarstoren en bij Oosterpoort: 287, 415.
 - WIJBE'S HOF, boerderij buiten Boteringepoort: 160.
 - WIJNHUIS op de Grote Markt: 461, 589.
 - ZEGGE (Segge), stuk land en waterloop ten zuiden der stad: 454, 459.
 - ZOMERWEGGETJE, lage kade bij de Stenen Til: 287.
 - ZUIDERDIEP: 44.
 - ZUIDERES: 219, 272, 323.
- Groningerland > Ommelanden.
 Groningers/Groninghen > Groningen.
 Groningher landt > Ommelanden.
 Gronnegen/Gronniegers/Gronnigen/Gronnigieren/Gronnigers/Gronnig-
 hen/Gronnighers/Gronnijgen/Gronnijger/Gronnijgers/Gronnijghers/
 Gronnijghen/Gronningen/Gronninghen > Groningen.
 Grooninger lant > Ommelanden.
 Grot/Grote Kort > Maior Inkrut, Nicolaus.
 GROTE PIER, Fries piratenhoofdman: 406-407.
 GROVE, Groninger burgerfamilie.
 - JACOB: 88.
 - JOHAN: 47, 604.

Grove > Groeve, de.
 Grubbenhagen > Brunswijk-Grubenhagen.
 GRUMBACH, HANS VON (Jonker Grombach, Chrumbach), Saksisch offi-
 cier: 248, 256, 277, 311.
 GRUTHUSEN, ARENT VAN, raadsman van hertog Karel van Gelre: 508.
 GRYP, Groninger burgerfamilie:
 - JOHAN: 583, 586, 592, 606, 608.
 - LUBBERT: 583, 606.

GRIJZEMONNIKEN (cloester ter Munten), Cisterciënserklooster bij Ter-
 munten: 279-280.
 Gubbio > Galbyn.
 Guelich/Guelick/Guelijck > Gulik.
 GUGLINGER O.F.M., PAULUS (Paulus), Minderbroeder tolk, pelgrim naar
 het Heilige Land: 577.
 Gulde/Gulden Poerte/Porte > Rome, San Giovanni in Laterano.
 Gulick > Gulik.
 GULIK (Guelich, Gulick enz.)
 - HERTOOG in Duitsland (zonder naam): 230, 418, 499. Ook > Willem VIII.
 - HERTOOGDOM in Duitsland: 226-227, 298, 362, 570.

Gijs, Schele (Schelge Ghyse/Giese) > Frederik van Egmond.

GIJSBRECHT VAN BREDERODE (Hisbert van Breroe, Breroede), elect van Utrecht: 76.

GIJSEN, HARMEN, Groninger burger: 305.

H

HAARLEM (Haerlem, Harlem), plaats in Noord-Holland: 53, 229, 411.

HAARLEM, KLEIN VAN, Stichts bevelhebber: 490.

Habundancius > Abundantius.

Habundans/Habundus > Abundans.

HACHNISSE, legendarische plaats in Friesland: 12.

HACKFORT, BEREND VAN (Hackforst, Hackvorst), Gelders bevelhebber: 596.

HADELN (Haderlerlant, Haelen, Halen), streek in Noord-Duitsland: 25, 488-489.

HADRIANUS (Adrianus), Romeins keizer: 524.

Haeghe, den > 's-Gravenhage.

Haelen > Hadeln.

Haeren > Haren.

Haerlem > Haarlem.

Hage/Hagen > 'sGravenhage.

HAGUENAU (Hangouwe), plaats in de Bovenrijnse laagvlakte: 573.

HALBERSTADT, HANSKEN VAN (Halverstat), bendeleider van ontslagen landsknechten in de Ommelanden: 513.

Halen > Hadeln.

HALFAMBT (Halff ampt), deel van Hunsingo: 44, 99-100, 156, 290.

Halverstat > Halberstadt.

Ham, Asege in den > Aylkema.

HAM, DEN, borg Duirsum bij Loppersum: 142-143, 213, 303.

HAM, DEN, buurschap in het Westerkwartier: 212.

HAM, BYWE IN DEN, Ommelander hoofdelingvrouw: 303.

HAM, WILLEM OP DEN, priester: 276.

HAMBURG (Hamborch, Hamborrich), stad in Duitsland: 46, 75, 446, 468, 470, 482, 513.

Hangenden water > Acquapendente.

Hangouwe > Haguenu.

HANS, koning van Denemarken: 26.

Hans Schenk > Schenk.

Hansken van Halverstat > Halberstadt.

HANSOUWE, TER (Hansowe, Terhansow, tRansouwe), Groninger burgerfamilie:

– HARMEN: 41.

– JOHAN: 41.

– OTTO: 41, 81, 124, 591.

HANZESTEDEN, DUITSE (Hensesteden, Oostersche steden): 468-469.

Harco, doctor > Suderhusius.

HARDE, HET/DE, streek in Noord-Drenthe: 403.

- HARDERWIJK (Harderwyck), plaats in Gelderland: 228, 411-412, 596.
 Hardingen landt > Harlingerland.
 Hardmare > Haudmare.
- HAREN (Haeren), plaats in het Gorecht: 74, 79, 169, 178, 209, 213, 235-236, 250, 293, 309, 361, 395, 469, 471.
- HARINXMA (Harnxma, Herisma, Hernexma), BOCKE, Friese hoofdeling: 130, 147, 206.
- HARKEMA, HERE/HERO, Friese hoofdeling: 176-177.
- Harko, doctor > Suderhusius.
 Harlem > Haarlem.
- HARLINGEN (Harlijnge, Harlijngen, Harlinge, Harlinghe, Harlinghen, Herlinghe), plaats in Friesland: 66, 132, 133, 293, 371, 380-381, 384, 387, 400, 402, 405, 445, 448-449, 454, 470.
- HARLINGERLAND (Hardingen landt, Herlingerlandt, Her Omken landt, Her Omkens lant), streek in Oost-Friesland: 9, 25, 73, 320, 325-326, 336, 354, 393, 484, 602.
- Harmen > Campen; Coevorden; Gijsen; Hansouwe; Helt; Jarges; Knoppert; Kock; Krabbe; Lewe; Smit; Snelle.
- HARNASMAKER, LUDEKE, Groninger burger: 40.
 Harnxma > Harinxma.
- HARTBERT VAN BERUM (Hertbertus), bisschop van Utrecht: 32.
- HASKERCONVENT (Hasscher convent), Augustijner klooster in Friesland: 66.
- HASKERLAND (Haskerwalt), grietenij in Friesland: 24.
 Haskerwalt > Haskerland.
 Hasscher convent > Haskerconvent.
- HASSELT (Hasselde), plaats in Overijssel: 91, 431-432, 434, 440, 442-443, 453, 465, 594, 596.
 Hasselt, blokhuis > Korfhuizen.
- HATTEM (Hattum), plaats in Gelderland: 240-241, 245, 248-249, 252, 261-262, 266-268, 271, 277, 279-280, 412, 486, 597.
- HAUDMARE (Hardmare), grietenij in Friesland: 24.
- HAULE (Hauwle), plaats in Friesland: 82, 409.
- HAVELTE (Havelde), plaats in Drenthe: 439.
 Haye > Addinga; Ripperda; Wibbema.
 Hayo Ripperda > Ripperda.
- HAYO VAN FIVELINGO, kruisvaarder: 19.
- HEBRON (Ebron), plaats in Palestina: 577.
- HECTOR, Trojaanse held: 4, 7.
- HEECKEREN (Hekerch, Hekers, Hekerschen):
 – ADELSGESLACHT in Gelre: 32, 40.
 – PARTIJ in Gelre en Groningen (Groninger partijgenoten van de Friese Schieringers): 31, 40.
- HEEMSTED (Hemstede), JAN VAN, edelman in Noord-Holland: 52-53.
- HEEMSTRA (Heemster), ABBE, Friese hoofdeling: 45.

HEEMSTRA (Hemster), hoofddelingenslacht te Loppersum op Duirsum in den Ham: 350.

– ABBE: 303.

– GASPAR/SAPPER: 303.

– MENCKE: 303, 350, 378.

Heer straete > Groningen, Herestraat.

Heer poerte > Groningen, Herepoort.

Heeralma > Alma.

HEERKENS (Heerkns), DERCK, Groninger burger: 570.

HEERWEY, GERLOF TO, hoofddeling in Friesland: 176.

Heijne Voel/Vole > Vole.

Heilige Land > Palestina.

HEILIGE ROOMSE RIJK (ook keizer en roomskoning zonder naam): 20-24, 26, 49, 89-90, 124, 126, 128-129, 146-147, 149, 161-162, 175, 180-181, 187, 217, 232, 236-238, 241-242, 246, 249, 253, 256, 259, 261-262, 266-273, 278, 280, 282-283, 288, 291, 294-295, 298-299, 302, 310-313, 316-317, 322, 324, 327-329, 332-333, 345, 357, 359, 369, 385, 393, 412-413, 424-427, 430, 441, 444, 449-450, 469, 479-480, 485, 495, 497, 604. Ook > Ferdinand I; Frederik III; Hendrik III; Karel IV; Karel V; Maximiliaan I; Otto I; Wenceslaus; Willem II.

Heilige Vader > Rome, Paus.

HEILIGERLEE (Hilliger leen), Premonstratenzer nonnenklooster in het Oldambt: 308.

Hein/Heine > Eelde; Roelofs; Vole.

HEITERWANG (Aterwange), plaats in Oostenrijk: 571.

Hekerch/Hekers/Hekerschen > Heeckeren.

HELENA (Helenae), heilige keizerin: 527, 530-531, 544, 559, 569.

Helenen Caepelle > Rome, Santa Croce in Gerusalemme.

HELIOGABALUS (Anthonius Marcus), Romeins keizer: 525.

HELLE, DE (Aduarder tichelwerk), steenbakkerij in Drenthe: 467.

Hellen Wesel > Weesen.

Helpem/Helpen > Helpman.

Helperick Rotheide > Rotheide.

HELPMAN (Helpem, Helpen, Helpmen), plaats in het Gorecht: 169, 209, 214, 234, 264, 272, 324, 361, 584, 606; huis: 178. Ook > Entenshuis; Lubbertshuis; Sint Jurgensgasthuis.

HELT, HARMEN, Groninger burger: 256.

Helyus > Pertinax.

Hemel Ledder > Rome, Santa Maria Scala Coeli.

HEMELUM (Hijmelen):

– KLOOSTER, Benedictijner klooster in Friesland: 446.

– PLAATS in Friesland: 45.

Hemke Jarla/Jarlema > Jarla.

HEMKENS, MENNE/MENNO, eigenerfde in Noordhorn, Saksisch grietman van Langewold: 373-374.

Hemstede > Heemstede.

Hemster > Heemstra.

- HENDIRK III, keizer van het Heilige Roomse Rijk: 49-50, 299, 604.
- HENDRIK DE OUDERE, hertog van Brunswijk-Wolffenbüttel: 170, 314-315, 325, 335-336, 340-341, 347.
- HENDRIK DE JONGERE, hertog van Brunswijk-Wolffenbüttel: 347, 350, 354, 359.
- HENDRIK GRAAF VAN SLENITZ (Slenes/Slenijs), Saksisch bestuurder: 291, 293.
- HENDRIK GRAAF VAN STOLBERG-WERNIGERODE (Stalsborch), Saksisch stadhouder in Friesland: 287-289, 291.
- Hendrik > Baroldes; Bruggen, ter; Beyer; Erkelenz; Gaykinga; Kater; Kistemaker; Langenborrich; Lewerden; Schultink; Stoter; Stuurman; Terijnckvelt.
- HENDRIK VAN LUIK, kruisvaarder: 18.
- Hendrik van Merano > Hendrik van Oostenrijk.
- HENDRIK VAN OOSTENRIJK, hertog van Merano: 23.
- HENDRIK VAN SAKSEN, hertog van Saksen: 156-157, 159, 171-172, 180, 187, 229, 231, 237-238, 241.
- HENDRIK VAN SELWERD, jonker: 47-48.
- HENDRIK VAN ZWARTZENBORCH, bisschop van Münster: 122.
- HENEGOUWEN (Henegouwe, Hennegouwe, Hennegouwen), graafschap in België: 51, 53, 59, 430, 449, 495.
- Hensesteden > Hanzesteden.
- Heralma > Alma.
- HERATEMA (Batema), hoofdelingengeslacht te Eenrum:
 - BEWE: 44.
 - MENOLT: 44.
 - ONDOLF: 44.
 - POPKE: 44.
- HERBALDUS, landgraaf van Thüringen: 23.
- Here > Harkema; Hottinga.
- HERINGA, EELKE, Friese hoofdeling: 63.
- Herisma > Harinxma.
- Herjuwsma > Her Ywesma
- Herlinger landt > Harlingerland.
- Herlinghe > Harlingen.
- HERMAN, landgraaf van Hessen: 90, 225.
- Hernester dijck > Groningen, Hoornsedijk.
- Hernexma > Harinxma.
- HERODES ANTIPAS (Heroedes), vorst in Palestina: 391, 557.
- HEROMA, BENEDICTUS (Heroms), priester te Franeker: 131.
- HERO OMKE/OMKEN, hoofdeling van Esens in Harlingerland: 152, 170, 285, 308, 342, 368, 392-393, 484.
- Her Omken landt/Her Omkens lant > Harlingerland.
- Her poerte > Groningen, Herepoort.
- Hertbertus > Hartbert.
- HERTETUS, abt van Gerkesklooster: 66.
- HESLINGA (Hesselinga), GODSCHALK, Friese adellijke: 51, 53.
- Hessel Martena > Martena.

Hesselinga > Heslinga.

HESEN:

– LANDGRAAF (zonder naam): 200. Ook > Herman.

– LANDGRAAFSCHAP in Duitsland: 9, 90, 602.

HETTENS/HETTINGA, DOEKE, Friese hoofdeling: 131.

HEUKELUM (Hoekelum, Huekelum), plaats in Zuid-Holland: 411.

HEVESKES (Hevensche, Hevesche, Hewensche), dorp in Fivelingo: 41, 208, 338.

HICKE/HICKO, MEESTER (Hiske, Histen), Oostfries rechtsgeleerde en hoofdeling te Dornum: 40, 253, 276-277, 288, 290, 298, 312, 319-320, 328, 330, 337, 342.

HIDDINGE, Drents aanzienlijk geslacht.

– HARMEN: 44.

– PIPE: 44.

HIËRONYMUS (Jeronimus, Jheronimus), heilige: 531, 556, 563.

Hilbrand > Brandes; Entens.

HILDESHEIM (Hillessem, Hillesum), bisschop: 319.

Hillbrant > Entens.

HILLEBRANDES (ook > Brandes), Groninger burgerfamilie:

– JACOB: 248, 361.

– JOHAN: 444-447.

Hillessem/Hillesum > Hildesheim.

Hilliege Landt > Palestina.

Hilliege Riecks > Heilige Roomse Rijk.

Hillige Lande/Hilligelant > Palestina.

'HILLIGEN BLOEDE, TEN', bedevaartsplaats in Duitsland: 573.

Hilligen Geest > Rome, Ospedale Santo Spirito in Sassia.

Hilliger leen > Heiligerlee.

Hilbrand/Hillebrand Roltman > Roltman.

HINDELOOPEN (Hindeloep, Hindeloepen, Hindloepen, Hindlopen, Hindlopen), plaats in Friesland: 43, 46, 66, 402, 406-407, 605.

HINTE, plaats in Oost-Friesland: 354.

HIPPOLYTUS (Ipolitus, Ypolitus), heilige: 543, 558.

Hisbert > Gijsbrecht van Brederode.

Hiske > Abdena.

Hispanien > Spanje.

Histen > Abdena.

Histriam > Istrië.

Hobbe Smijt > Smijt.

HOCHFINSTERMÜNZ (Sunte Nicolaus, Sunte Clawsbarch), plaats in Oostenrijk: 571, 574.

HOEDMAKER, JOHAN (Hodemaker), Groninger burger: 235.

Hoeffstede > Berend II.

Hoeger Seyn/Seyne > Siena.

Hoeger kercken > Hoogkerk.

Hoeger bruggen > Groningen, Hogebrug (Ooster).

Hoekelum > Heukelum.

- HOENDRICKS, HARMEN (Hoenderken, Honrickes), Groninger burger: 460.
- Hoentil/Hoen tijl > Groningen, Hoenbrug.
- Hoeweg > Groningen, Hoeweg.
- Hoeren > Groningen, de Hoorne.
- Hoeren > Hoorn.
- Hoernken/Hoernkens > Horenken.
- Hoeve, Johan van den > Hove.
- Hofstede > Berend II.
- Hoge Bourgonnien > Bourgondië.
- Hoge Bunde/Bunne > Bunde.
- Hoge kercke > Hoogkerk.
- HOGELAND, streek in Noord-Groningen: 220.
- Hogebunde/Hogenbunde > Bunde.
- Hoger kercken > Hoogkerk.
- Hoger Seyn/Seynen > Siena.
- HOGERBRUGGE, CLAUS TER (Hogerbruggen), benedeider van 'de Groene Tente': 260.
- Hoger bruggen > Groningen, Hogebrug (Ooster).
- Hoger kercken > Hoogkerk.
- Hoge Seyne > Siena.
- HOHNECK (Honicke), berg in de Vogezen: 577.
- Hoitinga > Hottinga.
- HOLDINGA (Holdinghe), Fries hoofdelingengeslacht:
- BOTTEN: 132.
 - WYTKE (Witcke, Wijteke, Wijtke Holdinghe), echtgenote van Botten Holdinga, moeder van Godschalk Jongema: 132.
- HOLLAND (Hollandt, Hollant):
- GRAAF (zonder naam): 24. Ook > Albrecht van Beieren; Jan van Beieren; Willem II; Willem IV; Willem VI.
 - GRAAFSCHAP: 4, 8, 31, 33-37, 43, 46, 51, 59, 68-70, 83, 98, 133, 136-137, 141, 154, 380, 384, 387, 406, 410, 412, 416, 426, 434, 443, 447, 449, 463-464, 476, 480.
 - GRAAFSCHAP - BEVOLKING: 338, 572.
 - GRAAFSCHAP - KRIJGSMACHT: 34-35, 46, 74, 98, 134, 454, 468-469, 477, 572, 605.
- HOLOFERNES (Holofernus, Olofernus), heidens bevelhebber tegen Israël: 390-391.
- HOLSTEIN (Holsten), hertog (zonder naam): 26, 482-483, 489, 513; hertogdom in Duitsland: 446, 489.
- HOLTE, PETER TEN, Groninger burger: 236.
- HOLWERD (Holwert), plaats in Friesland: 10, 603.
- Hommersche > Humsterland.
- HONGARIJE (Hungariën, Hungerschen, Ungaren enz.):
- KONING (zonder naam): 426-427.
 - KONINKRIJK: 236, 238, 310, 425, 449-450.
 - LAND/VOLK: 7, 498, 524, 577.

- Honicke > Hohneck.
 Honrickes > Hoendricks.
 HONORIUS I, paus: 543, 545.
 HONORIUS II, paus: 556.
 Honsingen > Hunsingo.
 Hooch Bourgognien > Bourgondië.
 Hooge brugge > Groningen, Hogebrug, Ooster-
 HOOGKERK (Hoge kercke, Hooge kercke, Hoeger kercken, Hoger kercken), plaats in het Westerkwartier: 168, 219-220, 251, 259, 265, 288, 297, 303, 318, 340.
 Hoogkerk, pastoor > Albert.
 HOOIHUIS, HET (Hoyhues), boerderij ter hoogte van Dorkwerd: 275.
 HOORN (Hoeren, Horen), plaats in Noord-Holland: 24, 410.
 Hoorn, Ten > Groningen, de Hoorne.
 HOPPER, TIDEMAN, Friese hoofdeling: 51, 53.
 HOREB (Oreb), bergtop van de Sinäi: 578.
 Horen > Groningen, de Hoorne.
 Horen > Hoorn.
 HORENKEN (Hoernken, Hoernkens, Horencken, Horenkens, Hornken, Hornkens), Groninger burgerfamilie: 591.
 – GEERTRUID: 461, 485.
 – JOHAN sr.: 88, 429.
 – JOHAN jr.: 429, 591.
 – LUDEKEN/LUEDEN: 141, 174, 202, 204, 254, 266, 279-280, 382, 428-429, 461, 592.
 – ROELOF: 72.
 HORNERGA (Hormergae, Hornergast), zandrug tussen Noordhorn en Zuidhorn: 454.
 Hornken/Hornkens > Horenken.
 HOTTINGA (Hoitinga, Hottinghe, Hotttijnge, Hotttijnge), Fries adelsgeslacht.
 – HERE: 51, 53, 131, 133, 136, 147.
 – JARICH: 131, 147.
 HOUWERDA, hoofdelingengeslacht te Termunten.
 – EYLKE (ter Munte): 74.
 – MENNO: 34, 39.
 Houwerdaborg > Termunten, borg.
 HOUWERZIJL (Hower zijl), keersluis aan het Reitdiep: 65, 214.
 HOVE, TEN (Van den Hoeve, Van den Hove), Groninger familie.
 – GODEKEN: 38.
 – JOHAN: 38, 40, 48.
 Hower zijl > Houwerzijl.
 HOYA, JOHAN VON DER, (Hoiij), graaf in Duitsland: 73, 346, 359.
 Hoyhues > Hooihuis.
 Hoytinga > Hottinga.
 HOYTINGEHUIS (Hoijtingehues, Hoijtingehues), steenhuis bij Hoogkerk, voorwerk van het Heilig Geest Gasthuis te Groningen: 248, 252, 254, 286.

HUBBELDINGE (Hubbeldinck), Groninger geslacht: 44.
 HUBBELDINGE, EVERT (Hubbeldinck), Groninger burger: 44, 591.
 Hubert Canceler > Rossum, Hubert van.
 Huekelum > Heukelum.
 Huenen > Hunnen.
 HUESMAN O.F.M., OTTO, Groninger Minderbroeder: 87.
 Hughe Kalmers hues > Groningen, Kalmershuis.
 Hughe/Hugo Kalmers > Kalmers.
 HUGINGE (Hughen, Hugginghe, Huynghe), Groninger burgerfamilie: 591.
 – ALEID: 248, 252.
 – JOHAN: 72.
 – LAMBERT: 489, 570.
 – REINOLT: 40, 41, 43, 72.
 – ROELOF: 221, 394, 428-429, 481, 570, 591.
 Hugo > Leisnig, van; Nulo, ten; Peyse, van.
 HUMSTERLAND (Hommersche, Humerse, Hummerke, Hummersce, Hummersche etc.), deel van het Westerkwartier: 25, 60, 66, 84, 98, 103-104, 106, 110, 138, 156-157, 168, 251, 288, 315, 337, 373, 376, 381, 399-400, 417, 422, 429, 455, 466, 490, 513.
 Hungariën/Hungerschen > Hongarije.
 HUNNEN (Huenen), ruitervolk uit Oost-Azië: 526.
 Hunsinge/Hunsinghe/Hunsijnghe/Hunsijnghe > Hunsingo.
 HUNSINGE, riviertje bij Hoogkerk: 339.
 HUNSINGO (Honssingen, Hunsinge, Hunsinghe, Hunssinge, Hunsijnghe, Hunsijnghe), Groninger Ommeland: 25, 32-33, 60, 66, 98-100, 103, 109-110, 124, 140, 144, 168, 198, 290, 455, 490, 513.
 Huynghe > Hugginghe.
 HYACINTHUS (Jacinto), heilige: 554.
 Hyllige Cruce > Rome, Santa Croce in Gerusalemme.
 Hijmelen > Hemelum.

I

Iacopijner wech > Groningen, Jacobijnerweg.
 Iacopinen/Iacoppinen > Groningen, Jacobijnenklooster.
 Iarges > Jarges.
 Ide > Yde.
 IDEMA KINDEREN, hoofdelingengeslacht in Friesland: 110.
 IDZARD, TER (Ijdzeerth), plaats in Stellingwerf: 59.
 Ieveren > Jever.
 IGNATIUS VAN ANTIOCHIË (Ingnaesius), heilige: 551.
 Iherusalem > Jerusalem.
 Ile Heralma > Alma.
 IMOLA (Emels), plaats in Italië: 575.
 IMST (Is), plaats in Duitsland: 571.
 INDIË (Indien), land en volk: 579, 599-601.
 Indola > Rome, San Vitale.

Indyanessche haven > Tûr'et.
 Ingnaesius > Ignatius.
 Innocencius /Innocensius > Innocentius III, VIII.
 INNOCENTIUS II, paus: 546.
 INNOCENTIUS III (Innocencius, Innocensius, Innocio), paus: 15, 556.
 INNOCENTIUS VIII, paus: 274, 561.
 Insel > Rome, San Bartolomeo all'Isola.
 Interminis > Rome, In Thermis Diocletiani.
 Iohanna > Johanna.
 Ipolitum /Ipolitus > Hippolytus.
 IRNSUM (Eernsum, Erenssum, Erensum), plaats in Friesland: 138, 401-402;
 zjfl: 138.
 Isaeck > Izaäk.
 Iselen > IJssel.
 Iselsteijn > IJselstein.
 Iserhel > Israël.
 ISOLA DELLA SCALA (Alschaelen, Yserschale), plaats in Italië: 572, 574.
 ISRAËL (Iserhel, Israhel), volk in het Oude Testament: 4, 389-390, 579, 600.
 Vergelijk > Joden.
 ISTRĪĒ (Histriam), schiereiland Istra in Kroatië: 582.
 ITALIË (Italien, Italyaensche, Walsch lant, Walslande), land en volk: 7, 310,
 517, 572, 600.
 ITTERSUM, JOHAN VAN (IJttersum), Gronings bevelhebber: 138.
 Iurgien > Georg van Saksen.
 IWE (Juen), zoon van Feye, hoofdeling van Dokkum: 45.
 Iwe toe Ewer /Ewere > Ewer.
 IZAÄK (Isaeck), aartsvader: 560.

J

Jacinto > Hyacinthus.
 JACOB, BROEDER, molenaar van klooster Aduard: 423.
 Jacob, sunte > Jacobus de Meerdere.
 Jacob > Amelens; Bylken; Hillebrandes; Lubbers; Smyt.
 JACOBUS DE MEERDERE (sunte Jacop de Grote), apostel en heilige: 540,
 547, 554.
 JACOBUS DE MINDERE (Jacop), apostel en heilige: 554.
 Jacoepinen /Jacopinen > Groningen, Jacobijnenklooster.
 Jacop > Jacobus de Meerdere; Jacobus de Mindere.
 Jacopinen /Jacoppinen /Jacoppijnen /Jacopijnen > Groningen, Jacobijnenklooster.
 Jacopijnen > Leeuwarden, Dominicanenklooster.
 JADEBUSEN (Yae), zee-inham in Oost-Friesland: 79.
 JAEMERS BARCH, SUNTE (Spegelbarch), plaats in Zwitserland: 574.
 JAFFA (Japha, Joppe), plaats in Palestina: 576.
 JAKOB, aartsvader: 560.

JAN VAN BEIEREN (Johan Beijeren), graaf van Holland: 5, 36, 57, 66, 391, 601.

Jan > Heemstede; Rauwerda.

Jancke / Jancko Unema > Unema.

Jancko Douwama > Douwama.

JANSEN, GERT, Groninger burger: 127.

Japha > Jaffa.

JARGES / JARICHS (Iarges, Jarghes), Groninger burgerfamilie: 40, 591.

– ALBERT: 167.

– COPPEN: 40-45, 591.

– EVERT (doctor), pastoor van de Sint Maartenskerk te Groningen: 423, 493, 504.

– EYSE: 439.

– HARMEN: 167.

– JOHAN (meester): 504-505, 508, 586-587, 608-609.

– REINIER: 160.

– RENEKE, dochter van Jarich Coppens en echtgenote van Folker Mauris-
sing: 38

– TESE: 591.

Jarges tichelwerk > Groningen, Jarges tichelwerk.

Jarich > Borch, ter; Coppens; Hottinga.

JARLA / JARLEMA, hoofddelingengeslacht in Friesland: 125.

– AEMKE / HEMKE: 137, 399.

– AUKE: 440.

JASPER, raadsheer van de bisschop van Münster: 123.

Jasper van Marwijk > Marwijk.

Jehan Latranen > Rome, San Giovanni in Laterano.

Jehesu Cristi > Jesus Christus.

Jehsus > Jesus Christus.

JELLE (Yhelle, Ijhellen), zoon van Feye hoofdelling van Dokkum: 40.

JEMGUM (Jemmige, Jemmingen, Yemmingen), plaats in Oost-Friesland:
314, 331.

Jemme Her Ywesma > Ywesma.

Jemmige / Jemmingen > Jemgum.

JERICHO, plaats in Palestina: 389.

Jeronimo / Jeronimus > Hieronymus.

JERUSALEM (Jerusaelem, Jherusalem), plaats in Palestina: 17, 517, 521-524,
530, 534, 539, 557, 562-563, 575-577, 582, 583.

JERUSALEM (Jerusaelem, Jherusalem), kruisvaarderskoninkrijk in Palestina:
449.

Jerusalem > Gerkesklooster.

JESUS CHRISTUS (Jehesu Cristi, Jehsus, Jhesus, Naezarenus): 3, 13, 23, 519,
521-523, 525, 528-530, 532-536, 538, 542, 544, 546, 549-550, 552-554, 557,
560, 562, 599, 602.

JEVER (Ieveren, Jeveren, Jeweren), heerlijkheid in Oost-Friesland: 170, 320,
325-326, 336, 354, 368, 392.

Jeverland > Jever.

- Jheronimus > Hieronymus.
 Jherusalem > Jerusalem.
 Jhesus > Jesus Christus.
 Joachim van Juda > Jojakim.
 Joannes Morenius > Moere.
 JODEN (Jodessche, Jodeschen, Joeden, Juden, Judiorum, Jueden), volk van Israël in het Nieuwe Testament en de Oudheid: 357, 391, 506, 523-524, 530-531, 544. Vergelijk > Israël.
 Joerien > Georgius.
 Joerijn > Georg van Saksen.
 Joetsche lant > Palestina.
 Jogema > Jongema.
 Johaens de Insule > Rome, San Giovanni Isola Tiberina.
 JOHAN CIRKSENA, jonker van Oost-Friesland: 596.
 JOHAN XIV (Juncker Johan), graaf van Oldenburg en Delmenhorst: 170, 315, 354, 368, 392, 414.
 JOHAN GRAAF VAN SOLMS, pelgrim naar het Heilige Land: 575, 577.
 JOHAN O.S.B., abt te Rottum: 140.
 JOHAN, commandeur van het Johannieter nonnenklooster Oosterwierum bij Heveskes: 140.
 Johan Beijeren > Jan van Beieren.
 Johan > Alma; Alp; Arkel; Atendoer; Beckum; Blauw; Bramsche; Bruggen; Clauwen; Egbers; Goltstein; Grove; Gryp; Hansouwe; Hillebrandes; Hoedmaker; Horenken; Hove; Hoya; Ittersum; Lemego; Lochum; Lunsche; Mepsche; Micheels; Ovink; Potter; Rengers; Schaffer; Schatter; Selbach; Stans; Swamaker; Tedema; Ufkens; Vredewolt; Volkers; Winschote; Wysum.
 Johan ende Pawls > Rome, San Giovanni e Paolo.
 Johan Latraen/Latranen > Rome, San Giovanni in Laterano.
 JOHANNA VAN ARAGÓN EN CASTILIË (Iohanna), bijgenaamd 'de Waanzinnige', koningin van Spanje: 425-426.
 JOHANNES, apostel en evangelist: 524, 534-535, 550.
 JOHANNES I, paus: 545.
 JOHANNES CHRYSOSTOMUS (Crisostimus), heilige: 540.
 JOHANNES DE DOPER (Joannes Baptista), Joods profet: 542, 544, 555.
 Johannes Latraen > Rome, San Giovanni in Laterano.
 JOHANNESKAMP, SINT, klooster bij Vollenhove: 409.
 JOHANNIETERS (Sunte Johannes heeren), geestelijke ridderorde: 464.
 Johans, Aeylke > Aeylke Johans.
 Johans, Heylke > Heylke Johans.
 Johans Latran > Rome, San Giovanni in Laterano.
 JOIGNY, graafschap in Bourgondië: 70.
 JOJAKIM (Joachim), koning van Juda: 517.
 Jonga/Jonge > Jongema.
 Jonga Asinga > Asinga.
 JONGEMA (Jogema, Jonga, Jonge), hoofdellingengeslacht te Bolsward:
 – GODSCHALK: 129, 131-132, 133-134, 136, 147.
 – JUW: 129, 132, 134.

- KEMPE: 477-478.
- RENICK/RIENK: 477-478.
- Jongemastate > Rauwerd.
- Jonker Christoffer land > Jever.
- Jonker Fox > Fuchs.
- Jonker Vyt > Drachsdorf.
- Joppe > Jaffa.
- Joppensteyn > Rappoltstein.
- JORDAAN (Jordane), rivier in Palestina: 577.
- Joreijen > Georg van Saksen.
- Jorge, sunte > Georgius.
- Jorgen/Jorien > Georg van Saksen.
- Jorien > Georgius.
- Jorijen > Georg van Saksen.
- JOSUA (Josue), leider van de Israëlieten: 389-390.
- JOUWSMA, JUW (Jowsma), hoofdeling in Friesland: 441, 444, 449.
- Jubiter > Jupiter.
- JUDA, koninkrijk in Palestina: 517.
- JUDAS, apostel, verrader van Jesus: 538.
- Juden > Joden.
- Judenplats > Rome, Piazza Giudea.
- Judiorum > Joden.
- JUDITH (Judit), heldin van Israël in het Oude Testament: 390-391.
- Jueden > Joden.
- Juen > Iwe.
- Juliaen > Rome, San Giuliano.
- Julio/Julium/Julius > Julius Caesar.
- JULIUS I paus: 546.
- JULIUS II, paus: 296.
- JULIUS CAESAR (Julius), Romeins veldheer en dictator: 517, 520-521.
- Juncker Johan > Johan XIV.
- JUPITER (Jubiter), hoofdgod der Romeinen: 525.
- Jurien > Georgius.
- Jurien van Towtenborch > Schenck van Tautenburg.
- Jurien > Georg van Saksen.
- Jurien, sint > Rome, San Giorgio in Velabro.
- Jurijen > Georg van Saksen.
- Jurjen Kogelar/Kogeler/Koghelar > Kobler.
- Jurjen van Regentbarch > Regentbarch.
- JUSTINA, heilige: 552.
- Juw Bottinge > Botnia.
- Juw Jouwsma/Jowsma > Jouwsma.
- Juw/Juwe Jonge/Jongema > Jongema.

K

- KABELJAUWEN (Cabbelaus, Kabelaus), partij in Holland: 34, 36.
 Kaerel > Karel Martel; Karel van Egmond.
 Kaerl > Karel van Egmond.
 KALMERS (Calmers, Kemes), Groninger burgerfamilie:
 – ALBERT: 40.
 – ALEKE: 33.
 – BARTOLT: 40.
 – HUGHE: 33.
 KAMMINGA (Camminga, Kamminghe, Kemminghe), GERLOF/GEER-
 WERT/GERART, hoofdelling in Friesland: 34, 51, 53.
 Kamminghe > Kamminga.
 Kamminghe buer > Camminghaburen.
 Kampe Roeper > Roper.
 KAMPEN (Campen), plaats in Overijssel: 42, 77, 91, 161, 215, 231, 240, 266,
 271-272, 304-305, 419, 429-432, 434, 439-440, 442, 594-595; Koepoort: 594.
 Kampen > Campen
 KANNEGETER, GEERT/GERT (Kannegieter), Groninger burger: 492.
 KANNEGETER, SIMON (Kannegieter), Groninger burger: 248, 254, 256.
 KANO DE CISTA (Koeno de Cista), plaats aan de Dalmatische kust: 581.
 Kanter/Kanther > Canter.
 KAREL I DE GROTE (Carel, Carolus Magnus, Karolus Magnus), koning-
 keizer: 3, 11-15, 20-21, 24, 58, 96, 110, 126, 136, 242-243, 450, 599.
 KAREL IV VAN LUXEMBURG/BOHEMEN, keizer van het Heilige
 Roomse Rijk: 126.
 KAREL V (Karolo), keizer van het Heilige Roomse Rijk, aartshertog van
 Habsburg, hertog van Bourgondië: 387, 397, 399, 424-426, 430, 449, 495, 514.
 KAREL MARTEL (Kaerel), Frankisch hofmeier: 11, 12, 20.
 KAREL DE STOUTE (Karell, Karol), hertog van Bourgondië etc.: 67, 70, 76,
 83-84, 89-90, 92, 223-225, 228, 233, 425, 430.
 KAREL VAN EGMOND (Kaerel, Kaerl), hertog van Gelre: 211, 223-225,
 227-228, 357, 362, 397, 419, 431, 456, 593.
 Karel Wysch > Karlowitz.
 Karell > Karel de Stoute.
 KARINTIË (Carinten), hertogdom in Oostenrijk: 449.
 KARLOWITZ, GEORG VON (Karel Wysch), overste hoofdman der Saksen:
 378.
 Karmole > Krain.
 Karol > Karel de Stoute.
 Karolo > Karel V.
 Karolus Magnus > Karel de Grote.
 Kasper van Bulack > Bülach.
 Kasper van Sielen > Siculi.
 KASSE, Groninger burgerfamilie:
 – CLAUS: 356.
 – GERT: 356.

- ROELOF: 356.
- Kastijlien/Kastijlijen > Castilië.
- KATER (Cater, Kather), Groninger burgerfamilie en Ommelander adellijk geslacht: 591:
 - CLAUS: 422.
 - FROUKE: 422.
 - HENDRIK: 125, 591.
 - LUERT: 135.
 - SWEDER/SWEER: 125, 127, 591.
- Katerinen graff, sunte > Katharinaklooster.
- Katers cruce/kruse > Groningen, Katers kruis.
- KATHARINAKLOOSTER, SINT- (Katherynen closter): klooster aan de voet van de Sinai: 575-579, 582.
- Kather > Kater.
- Katherinen > Catharina van Alexandrië.
- Katherinen > Rome, Santa Catarina delle Cavallerotte.
- KEDINGELAND (Kedinghe landt), streek in Duitsland op zuidoever van de Elbe: 9, 602.
- Kemes > Kalmers.
- Kemminghe > Kamminga.
- Kempe, doctor, meester > Martena, Kempe.
- Kempe > Jongema; Roper.
- Kempkens barrich > Groningen, Kempkensberg.
- KEMPTEN (Cempen, Kempen, Kemptmen), plaats in Duitsland: 268-269, 272, 571, 574.
- Kena/Kene > Broke, thom.
- Kenerdes > Coenders.
- Keno ten Broeke > Broke, thom.
- Kensma > Broke, thom.
- KETELAER/KETELAR, GOERT, raadsheer van de bisschop van Münster: 123.
- KEULEN (Coelen, Coelne, Colen, Collen, Koelen, Koels, Kollen):
 - AARTSBISDOM in Duitsland: 298.
 - AARTSBISSCHOP (zonder naam): 418, 499-500. Ook > Philippus van Daun-Oberstein.
 - STAD in Duitsland: 14, 17, 89, 91, 129, 211, 217, 249, 300, 302, 311, 426-427, 441, 500, 520, 524, 570-571, 573, 580
- Keyserin > Rome, Santa Maria in Domnica.
- KISTEMAKER, HENDRIK, Groninger burger: 592.
- KLAARKAMP (Claer camp, Claerkamp, Clara camp):
 - BUURSCHAP in Friesland: 454-455, 457, 462, 465-466.
 - KLOOSTER, Cisterciënzer klooster in Friesland: 66, 301, 453; abt (zonder naam): 258. Ook > Berend.
- KLEEF (Cleve, Cleveschen, Clevesschen, Kleve):
 - HERTOOG (zonder naam): 89, 224, 226, 230, 418.
 - HERTOOGDOM in Duitsland: 70, 227, 230, 234, 313, 380, 418, 422, 570.
- Klein van Haarlem > Haarlem, Klein van.
- Kleve > Kleef.

- Klijnge/Klinghe > Clinge.
 KLÖSTERLE (Ten Cloester), plaats in Oostenrijk: 574.
 KNIPHAUSEN (ten Knipens, Knijpens), borg in Jeverland: 336.
 KNOCKENHOUWER, CLAUS, Groninger burger: 591.
 KNOPPERT, dr. HARMEN (Koppert), Gelders afgevaardigde: 493, 508.
 KNIJPE, DE (Ter Knijpen), buurschap in Drenthe: 199, 308.
 KNIJPENS, ROELOF TEN, hoofdelling op Kniphausen: 336.
 KOBLENZ (Covelens, Koevelens, Kovelens), plaats in Duitsland: 298, 310, 571, 573.
 KOBLER/KOBELER, GEORG (Juryen Kogelar, Kogeler, Koghelar), overste hoofdman der Saksen: 135, 152.
 KOCK, HARMEN, Groninger burger: 318, 414, 503, 505-506, 586, 588-589, 591, 609-610.
 Koelen/Koels > Keulen.
 Koenders/Koenerdes > Coenders.
 Koeninck > Koninck.
 Koeno de Cista > Kano de Cista.
 KOENRAAD, landgraaf van Meissen: 8, 23.
 KOENRAAD (Coenert) VAN RECKENBERG (Ridberch), bisschop van Münster: 122.
 Koepoerte > Kampen, Koepoort.
 Koevelens > Koblenz.
 Koeverden/Koevoerde > Coevorden.
 Kogelar/Kogeler/Koghelar, Jurjen > Kobler.
 KOLDENBURG, UDO VAN DER (Koldenborch), drost te Groningen namens graaf Edzard van Oost-Friesland: 301-302.
 KOLHAM, dorp in Groningen: 144, 213.
 Kollen > Keulen.
 KOLLUM (Collum, Collumer burenen, Kollum), dorp in Friesland: 106-107, 121, 204, 374-375, 381, 387, 400, 403, 408, 435, 455, 466, 469, 471-473.
 Kollum, pastoor > Ulfert.
 Kollumerdijk > Kollumerland.
 KOLLUMERLAND (Collemer landt, Kolmerlant enz., Oostbroeksterland), grietenij in Friesland: 24, 82, 86, 106-106, 111, 121, 124, 177, 375, 380-381, 384, 398, 403-404, 408, 435, 445, 469, 472, 513; Kollumerdijk: 472.
 KOLSEN, TER (Kolse, Kolsse), plek bij Hindeloopen: 46, 98, 605.
 Konerdes/Konerds/Konerts > Coenders.
 KÖNIGSTEIN (Conincksteijn, Constaij, Consteen, Koningsteijn, Konijncksteijn, Konijnsteijn, Konijngsteijn) EBERTHART, graaf in Duitsland: 322-324, 327-333, 369.
 KONINCK (Koeninck), Groninger burgerfamilie.
 – ALBERT: 376.
 – CLAWS: 142.
 – EGBERT: 254.
 – LUBBERT: 248.
 Koningshuis > Koningspoort.
 KONINGSPOORT (Koningshuis), versterkt huis bij Hoogkerk: 339.

Koningsteijn > Königstein.
 Konst Slotemaker > Slotemaker.
 KONSTANZ (Constancia, Constans, Constant, Constantia), plaats in Duitsland: 294, 299, 528.
 KOPPERSLAGER, GERT, Groninger burger: 256.
 Koppert > Knoppert.
 KORENPOORTE, LUBBERT, Groninger burger: 481.
 KORFHUIZEN, Gelders blokhuis bij Hasselt: 442.
 KORFOE (Corphon, Gazopolus), eiland en haven in Griekenland: 576, 581.
 Kort Konerdes > Coenders.
 KORTGENE (Cortsene), plaats in Zeeland: 53.
 KORTGENE, HEER VAN (Cortwijck), Habsburgs bevelhebber: 399.
 Kortinges/Kortinghe hues > Groningen, Cortinghuis.
 Kovelens > Koblenz.
 Koverde/Koverden > Coevorden.
 KOWSEN, WILLEM VAN, domproost van Utrecht: 53.
 KRABBE, HARMEN, Drentse aanzienlijke: 47.
 KRAIN (Karmole), hertogdom in Oostenrijk: 449.
 KREMER, KARSTKEN (Cremer), bestuurder gilden te Groningen: 460.
 Kremer, Johan > Lochum.
 KRETA (Candia, Crete), eiland in Griekenland: 580.
 Kretacien > Kroatië.
 KRETENSISCHE ZEE (meer Cretum, meer Creticum), oostelijke Middellandse Zee: 580.
 KROATIË (Coratien, Cretacien, Croace, Kretacien), koninkrijk op de Balkan: 236, 310, 449.
 KROPSWOLDE (Kroepswolde, Kropeswolde, Kroppes wolde, Wolde), dorp in het Gorecht: 144, 199, 211, 213, 344.
 Kuesmer clooster > Cusemer.
 KUINDERZIJL (Kuner zijel, Kunerziel), plaats in Overijssel: 25.
 KUINRE (Kuner, Kunere), plaats in Overijssel: 59-60, 405, 409-410, 451.
 Kuner zijel > Kuinderzijl.
 Kuner/Kunere > Kuinre.
 Kunerziel > Kuinderzijl.
 Kure > Chur.
 Kurren wech > Groningen, Korreweg.
 Kusemer clooster > Cusemer.
 Kuzemer > Cusemer.

L

LABBECK (Lobick), plaats in Duitsland: 226.
 LAGE (Laege), plaats in Duitsland: 465.
 LAGEMEEDEN (Meden), dorp in het Westerkwartier: 220, 456.
 Lake > Leek.
 Lambert Frericx > Frederiks.
 Lamparden > Lombardije.

- Lanckwoldt > Langewold.
- LANDAU (Lantdouwe), plaats in Duitsland: 573.
- LANDECK (Lantegge), plaats in Oostenrijk: 571.
- Landgraaf van Lentenborrich > Leuchtenberg.
- LANGE, CHRISTOPH (Christoffer), hoofdman van ontslagen landsknechten: 513.
- LANGEN, ROELOF VAN, Bourgondisch bevelhebber: 76.
- LANGENBORRICH, HENDRIK/HINDRIK, Groninger gijzelaar: 135.
- Langen toern > Lange toren.
- LANGERICK, DE (Langerijck), plaats in Oost-Friesland: 397.
- LANGE SLOOT, DE (Langen sloet), vaart tussen Groningen en Hoogkerk: 339.
- 'LANGEN TOERN', DE, vermoedelijk pleisterplaats in Italië: 573.
- LANGeweER, boerderij bij Aduard: 334.
- LANGEWOLD (Lanckwoldt, Langewoldt, Langewoltmer, Langhe-wolt, Langwolt, Lanwoltmer), land van het Westerkwartier: 25, 60, 66, 84, 99-100, 103-104, 106, 110, 124, 137-138, 156-158, 168, 198, 219, 251, 288, 315, 326, 337, 373-374, 376, 381, 387, 399-400, 409, 417, 422, 429, 454-455, 466, 470-471, 490, 513.
- Lantdouwe > Landau.
- Lantegge > Landeck.
- LARRELT (Barelde, Larelde), dorp in Oost-Friesland: 253, 354; pastoor: 253.
- LARRELT, FREDERIK, hoofdeling: 74.
- Lasems > Lazineus, Johannes.
- Latranen > Rome, San Giovanni in Laterano.
- LAUENBURG (Louwenborch), hertog van Saksen Lauenburg : 153-154, 325.
- LAURENTIUS (Lawrencius, Lauwrentz, Lowrens), heilige: 535-536, 543, 555, 558.
- LAURENTIUS O.P., prior Jacobijnenklooster te Groningen: 492.
- LAUWERS (Lauwersce, Lauwersch, Lauwersche, Lauwerse, Lauwerssche, Lawersce, Lawersche), grensrivier tussen Groningen en Friesland en Lauwerszee: 10, 34, 52, 60-61, 63, 90, 96-97, 99, 124, 151, 175, 198, 204, 206-207, 242, 269, 291-292, 315, 320, 331-332, 363, 393, 408, 421-422, 424, 444, 456, 467, 484, 603.
- Lawrencius/Lauwrentz > Laurentius.
- Lawrencys/Lawrens in Palisparna/Palisperna > Rome, San Lorenzo in Panisperna.
- Lawrens buten Rome > Rome, San Lorenzo fuori le Mura.
- Lawrens castel > Lorenzo Nuovo.
- Lawrens in Damasco > Rome, San Lorenzo in Damaso.
- Lawrens in Lucina > Rome, San Lorenzo in Lucina.
- Lawrens > Rome, San Lorenzo fuori le Mura.
- Lawrens, Sunte > Lermoos.
- LAZINUS, JOHANNES (Lasems), domproost en kanunnik in Hongarije, pelgrim naar het Heilige Land: 577.
- Lebbeijen > Leipzig.

- Lebbijen/Leblienen, Otto van > Eweleben.
 LEBHEM (Leblem), plaats in de Sinaiwoestijn: 577.
 LEEGKERK (Leger kercken), plaats in het Westerkwartier: 168, 220, 318.
 LEEK (de Lake, Leke), buurschap in het Westerkwartier: 209, 467.
 LEENS, dorp in de Marne: 220.
 LEER (Leere, Leyre, Yler), dorp in Oost-Friesland: 50, 72-73.
 LEERDAM, plaats in Zuid-Holland: 411.
 Leere > Leer.
 LEERORT (den Oert, Oordt, Oort), plaats in Oost-Friesland: 314, 320, 332, 341, 354.
 LEEUWARDEN (Leeuwaerder, Leeuwerden, Leewarden, Leewerden, Leuwerden, Lewarden, Lewerden), plaats in Friesland: 24, 34-35, 66, 127-128, 133-134, 137-138, 144, 146, 151, 159, 164, 190, 201, 301-303, 313, 327, 329-330, 333, 338, 351, 371, 375, 380-381, 384, 387, 398-399, 401, 405, 416, 435, 449, 452, 454, 463, 478, 480, 485, 595-596; Brolbrug: 401; Burgemeester > Sakelens; Dominicanenklooster: 301; Minderbroedersklooster: 301-302; Onze Lieve Vrouwekerk: 300, 311.
 LEEUWARDERADEEL (Lewerdeel, Lewerder deel), grietenij in Friesland: 127-128, 137.
 Leeuwen huijs/volk > Lewe.
 Leeuwerden/Leewarden/Leewerden > Leeuwarden.
 Leger kercken > Leegkerk.
 LEIDEN (Leijden, Leijen, Leijtsche), plaats in Holland: 52-53, 476.
 LEIPZIG, (Lebbeijen, Lebbijen, Leblienen, Lijbbes), plaats in Duitsland: 172.
 Leisnack/Leisning > Leisnig.
 LEISNIG (Leisnack, Leisning, Lijsnack, Lijsnich, Lijssinck, Lijssnack), Saksische adellijke familie:
 – ALEXANDER: 176.
 – HUGO, burggraaf, heer van Penig, Saksisch stadhouder in Friesland: 168, 170, 173, 176, 211.
 Leke > Leek.
 LELLENS, buurschap in Fivelingo: 135.
 LELLENS, ELTET TO, Ommelander hoofdelling: 135.
 LEMEGO, JOHAN VAN, Groninger burger en kroniekschrijver: 31.
 LEMMER, DE (Lemer, Lemere, Lemmere), plaats in Friesland: 130, 402, 446, 448, 451-452, 463, 467; blokhuis: 448.
 LENNEP, VAN (Lemp, Lenp), Gelders ritmeester: 366, 420.
 Lentenborrich > Leuchtenberg.
 LEO III, paus: 13, 15.
 LEO X, paus: 569.
 LEOPOLD VAN MORAVIË (Ludolf hertog van Oostenrijk): 23.
 LERMOOS (Sunte Lawrens), plaats in Oostenrijk: 571.
 LETTELBERT (Letterburen), plaats in het Westerkwartier: 220.
 LEUCHTENBERG, LANDGRAAF VAN (Lentenborrich), edelman uit de Oberpfalz, raadsman van Albrecht van Beieren: 52.
 LEUTINGEWOLDE (Lotijnckwolt), plaats in Drenthe: 220.
 LEUVEN (Loeven, Loven), plaats in België en universiteit: 296-297, 299.

- Leuwerden/Lewarden > Leeuwarden.
 LEWE (Leeuwen), adelsfamilie in de Ommelanden en stad Groningen: 322, 461.
 – EVERT: 461.
 – GEERT: 157.
 – HARM/HARMEN: 157-158, 231, 240, 254, 265.
 Lewerdeel > Leeuwarderadeel.
 Lewerden > Leeuwarden.
 LEWERDEN, HENDRIK VAN, Groninger burger: 586, 592, 608.
 Lewerder deel > Leeuwarderadeel.
 Leijden/Leijen > Leiden.
 Leyre > Leer.
 Liburge > Limburg.
 LIDLUM (Lijdlum), Premonstratenzer klooster in Friesland: 371.
 LIEDEKERKE (Lyrkercke), heerlijkheid bij Brussel: 52.
 LIMBURG (Liburge, Lymborge), hertogdom in België: 449.
 LINGEN, graafschap in Duitsland: 25.
 LIPPE, graaf en graafschap in Duitsland: 312, 356.
 LISSABON (Flixbona), plaats in Portugal: 15-16.
 LIUDGER O.S.B. (Ludgerus), bisschop van Münster: 10.
 LO, ARNOLD VOM (Arent van Beloc), keizerlijk ambassadeur naar Oost-Friesland: 79.
 Lobick > Labbeck.
 LOCHUM, JOHAN VAN (Kremer), Groninger burger: 592.
 LODEWIJK VAN SENSHEIM (Sensen), Landcommandeur der Duitse Orde: 310.
 Lodewijk ter Bruggen > Bruggen.
 Loeckwart > Loquard.
 Loeven > Leuven.
 LOMBARDIJE (Lamparden, Lombardijen, Lomberdie, Lumberdien), streek in Italië: 495, 516, 520, 571.
 LONGINUS (Longini), Romeins officier: 540.
 LOPPERSUM (Lopperssum), plaats in Fivelingo: 40, 140-141, 143, 172, 303, 385, 414-415, 485.
 Loppersum, proost > Ulfert.
 LOQUARD (Loeckwart), plaats in Oost-Friesland: 75.
 LOQUARD (Loeckwart), BRONGER TO, hoofdeling in Oost-Friesland: 75.
 Lorenzo Nuovo, San > San Lorenzo Nuovo.
 LOTHARINGEN (Lotringe, Lotrijnge, Lottrijnge, Lottringe, Lottringhe): hertog in Frankrijk (zonder naam): 224, 226, 425; hertogdom: 67, 92, 225, 449.
 Lotringe/Lotrijnge/Lottrijnge/Lottringe/Lottringhe/Lottringen > Lotharingen.
 Lotijnckwolt > Leutingewolde.
 Louwenborch > Lauenburg.
 Loven > Leuven.
 Lowrens > Laurentius.

- LUBBERS (Lubberts), CLAES/CLAUS/CLAWS, Groninger burger: 492-493, 586, 608.
- LUBBERS (Lubberts), GEERT, Groninger burger: 493.
- LUBBERS (Lubberts), JACOB, Groninger burger: 264.
- LUBBERTSHUIS, huis te Helpman: 264.
- Lubbert > Clant; Frederiks; Korenpoorte.
- LÜBECK (Lubeck, Luebeck), plaats in Duitsland: 46, 468, 482, 513.
- LUCAS, heilige: 536, 540, 542, 552, 555, 559.
- LUCAS, GROTE, Saksische landsknecht: 260-261.
- LUCIA, heilige: 527.
- LUCILLA, heilige: 552.
- LUCILLUS, heilige: 558.
- LUCINA, heilige: 545-546, 555.
- Lucinus > Lucius I.
- Lucio/Lucius > Lucius Verus.
- LUCIUS I (Lucinus), paus: 547.
- LUCIUS VERUS (Lucio, Lucius), Romeins keizer: 524.
- LUCRETIA (Lucrecia), Romeins burgeres: 519.
- Ludeke Harnasmaker > Harnasmaker.
- Ludeken/Lueden Horenken/Horenkens > Horenken.
- Ludgerus > Liudger.
- Ludgerus/Ludierum/Ludierus > Widukind.
- LUDINGAKERKE (Lunekercke, Mijdlum), klooster van de Windesheimer Congregatie in Friesland: 66, 135, 371.
- Ludolf hertog van Oostenrijk > Leopold.
- Ludolf Meyma > Meyma.
- Luebeck > Lübeck.
- Lueck/Luedick/Lueeck > Luik.
- Lueken/Luken van den/der Veene/Vene > Veene, Lucas.
- LUEKENS, GERT/GERIJT, Groninger burger: 513.
- Luersma > Luursma.
- Lues > Neuss.
- LUIK (Lueck, Luedick, Lueeck, Lutge):
- BISDOM in België: 18, 53.
 - BISSCHOP (zonder naam): 70, 83.
 - PLAATS in België: 53, 83.
- Luleff > Coenders; Meyma; Sickinge; Tacke.
- Lumberdien > Lombardije.
- LUNE/LUNEN, TER (Lunenborch), sterkte bij Dokkum: 34, 46.
- LÜNEBURG (Lunenborch):
- HERTOG (zonder naam): 325, 339, 419.
 - PLAATS in Duitsland: 482.
- Lunekercke > Ludingakerke.
- Lunen > Lune.
- Lunenborch > Lüneburg; Lune.
- LUNSCHE, JOHAN, Drentse aanzienlijke: 44.
- Luter > Luther.

Lutge > Luik.
 LUTHER O.E.S.A., dr. MARTINUS (Luter), hervormer: 497-498.
 LUTJEGAST (Lutkegast), plaats in het Westerkwartier: 104, 455.
 Lutssenborch > Luxemburg.
 LÜTTIGAU, SEIFFERT VON (Sijwert), Saksisch regent in Friesland: 240.
 LUURSMA (Luersma, Lyersma), Ommelander hoofdelingengeslacht:
 – REMMERT/REMP: 375.
 – TETH: 375.
 LUWENS, TJALLING (Tsalinck, Tzalinck), hoofdeling in Friesland: 201.
 LUXEMBURG (Lutssenborch), hertogdom in België: 449.
 Lijbbes > Leipzig.
 Lijdlum > Lidlum.
 Lyersma, Teth > Luursma.
 Lymborge > Limburg.
 Lijrkercke > Liedekerke.
 Lijsnack/Lijsnich/Lijssinck/Lijssnack > Leisnig.

M

Mabe, Egbert de > Make.
 MACEDONIË (Macedonien, Marcedonien), land op de Balkan: 526.
 Mackum > Makkinga.
 Mackume zijl > Makkum.
 MACRINUS (Marinus), Romeins keizer: 525.
 Maelea/Maeleam > Malea.
 MAELER, BARTOLT DE, Groninger burger: 592.
 MAEOTIS-MEER (Meotidas, Palus), Zee van Azov: 7.
 Maerhusen > Meerhusen.
 Maers > Mars.
 Maerwijck > Marwijk.
 Maet > Mate, Bernardus ter.
 Maethera > Matarīya.
 Magere Heyne > Roelofs van Barneveld.
 MAGNUS, legendarische held der Friezen, heilige: 15.
 MAINZ (Mens, Mense):
 – AARSTBISDOM in Duitsland: 10, 575, 577, 602.
 – AARTSBISSCHOP (zonder naam): 499.
 – STAD in Duitsland: 520, 571, 574.
 MAIOR INKRUT, NICOLAUS (Nicolaws de Grot Kort), Duits ridder, pelgrim naar het Heilige Land: 575, 577.
 MAKE O.F.M., EGBERT DE (Mabe), Groninger Minderbroeder: 87.
 Makeluka > Mamelukken
 MAKKABEEËN, Joodse helden: 95.
 MAKKINGA (Mackum), plaats in Stellingwerf: 477.
 MAKKUM, plaats en zijl in Friesland: 462.
 MALEA (Maelea, Maleam), kaap aan de Peloponnesos: 580-581.

- MALLES VENOSTA/MALS (Soven Kercken, Soeven Kercken), plaats in Italië: 571, 577.
- MAMAEA, JULIA (Mamea), moeder van keizer Alexander Severus: 525.
- MAMELUKKEN (Makeluka, Mamuluken), Egyptische stam: 579.
- MAMMO, MEESTER, Franeker burger: 67.
- Mamuluken > Mamelukken.
- MANICILIANUS (Maucilianus), heilige: 560.
- MANNINGA, FOCKE, Oostfriese hoofdeling: 354.
- Marcedonien > Macedonië.
- Marcelino/Marcellin > Rome, Santi Pietro e Marcellino.
- MARCELLUS (Martellus), heilige: 547.
- Marcelo > Rome, San Marcello.
- Marcelyn > Rome, Santi Pietro e Marcellino.
- Market > Groningen, Grote Markt.
- MARCUS AURELIUS (Marcus Anthonius), Romeins keizer: 524-525.
- MARCUS CURTIUS (Curcius), Romeins burger: 519.
- MARGARETHA VAN HABSBURG/OOSTENRIJK, landvoogdes der Nederlanden: 425.
- MARIA (Marie), moeder van Jesus: 13, 534-536, 542, 544, 547-548, 552-553, 555, 558-560, 562, 602.
- MARIA (Mary), zuster van Martha en Lazarus, volgeling van Jesus: 553.
- MARIA MAGDALENA, volgeling van Jesus: 534.
- Maria Minarva > Rome, Santa Maria sopra Minerva.
- Maria Monteceli > Rome, Santa Maria in Monticelli.
- MARIA VAN BOURGONDIË (Marie), bijgenaamd 'de Rijke', dochter van Karel de Stoute: 92, 224-225, 229, 425, 495.
- Marie > Maria, moeder van Jesus.
- Marie Maior > Rome, Santa Maria Maggiore.
- Marie Rotonda > Rome, Santa Maria Rotonda.
- Marie toe/to den Sneec > Rome, Santa Maria Maggiore.
- MARIËNGAARDE (Mariengaerde, Mariengarde, Marijengaerde, Marijengarde):
- BUURSCHAP in Friesland: 445, 452, 455.
 - KLOOSTER, Premonstratenzer klooster in Friesland: 66, 381, 452-453, 460, 465.
- Marien Magdalenen > Rome, San Giovanni in Laterano.
- MARINO, SAN (Meryn), vrije republiek binnen Italië: 575.
- Marinus > Macrinus.
- Marissinge, Folker > Maurissinge.
- MARNE, DE (Marnesters, Marrensters), ambacht in Hunsingo en bevolking: 98, 110, 144, 156-157, 168, 214, 220, 290, 301, 455, 466, 490, 513.
- MARS (Maers), Romeinse god: 518, 560.
- Marsbach > Mosbach.
- Martellus > Marcellus.
- Marten > Martinus van Tours.
- MARTENA (Merten, Mertens), Fries hoofdelingengeslacht:
- HESSEL: 131, 147.

- KEMPE, Meester, Habsburgs onderhandelaar: 482.
 MARTHA, zuster van Maria en Lazarus, volgeling van Jesus: 553.
 Martinel > Rome, San Martinello.
 MARTINIANUS, heilige: 554.
 Martins > Rome, San Pietro in Vaticano, kapel St. Martinus.
 MARTINUS, VAN TOURS (Marten, Merten), heilige: 217.
 MARUM, dorp in het Westerkwartier: 374, 466-467, 474, 477.
 MARWIJK/MERWIJCK, JASPER VAN (Maerwijck), Gelders stadhouder te Groningen: 461, 466, 475, 487, 491-492, 494, 506, 584-585, 587, 592, 609.
 MARWIJK, O.Cist., ZWEDER VAN, monnik in Aduard: 422.
 Marx > Rome, San Marco.
 MARX, GEORG (Jurys Max), Duits ridder, pelgrim naar het Heilige Land: 575, 577.
 Mary > Maria, zuster van Martha.
 MATARIYA, EL (Maethera, Mathera), plaats in Egypte: 579.
 MATE, BERNARDUS TER (Maet), schulte te Diever: 475.
 Matheo > Mattheus.
 Mathera > Mataríya.
 Mathias > Matthias.
 MATTHEUS (Matheo), apostel en evangelist: 542, 547.
 MATTHIAS (Mathias), apostel en heilige: 542.
 Maucilianus > Manicilianus.
 MAULBRONN (Molbron, Mulbron), klooster in Duitsland: 571, 574.
 MAURETANIË (Morenlant), Romeinse provincie in Noord-Afrika: 526.
 MAURISSINGE, FOLKER (Marissinge), Groninger burger: 38.
 MAURITIUS, heilige (abusievelijk: Quirinus): 16, 527.
 Max > Marx, Georg.
 Maxcencium > Maximinus Daia.
 MAXENTIUS (Maxcencium), Romeins keizer: 528.
 MAXIMIANUS, Romeins keizer: 527.
 Maximianus, sint > Maximius.
 MAXIMILIAAN I VAN HABSBURG (Maximianus), Rooms koning: 80, 82, 92, 136, 200, 211, 222-223, 225-231, 234, 236, 240-241, 268, 273, 298, 300, 302, 310, 413, 425-426.
 MAXIMINUS DAIA (Maxcencius), Romeins keizer: 528.
 MAXIMINUS THRAX (Maximus), Romeins keizer: 525.
 MAXIMIUS/MAXIMUS (Maximianus), heilige: 547.
 Maximus > Maximinus Thrax.
 Maximus van Roppensteyn > Rappoltstein.
 MECHELEN, plaats in België: 449.
 Mecke Gheltkama > Gheltkama.
 MECKEMA (Meckama), PIJBE, Friese hoofdeling: 107, 110, 121.
 MEDEMBLIK (Memelick), plaats in Noord-Holland: 24, 229, 410.
 Meden > Lagemeeden, Uithuizermeeden.
 Medon > Methoni.
 Meeden > Uithuizermeeden.
 MEEDHUIZEN (Meethuusen, Merhusen), plaats in Fivelingo: 338.

- MEERHUSEN (Maerhusen):
- KLOOSTER in Oost-Friesland: 337.
 - PLAATS en blokhuis in Oost-Friesland: 336.
- Meernauwe > Mernau.
- Meerten > Groningen, Martinikerk.
- Meethuusen > Meedhuizen.
- MEISSEN (Miessen, Mijetsen, Mijsen, Mijssen):
- MARKGRAAFSCHAP in Duitsland: 23, 146-147, 181, 187, 196, 201, 207, 229, 237, 310, 352.
 - STAD in Duitsland: 164, 172-174.
- Memelick > Medemblik.
- MEMMINGEN (Memminghe, Memmynge), plaats in Duitsland: 571, 574.
- Menaldus > Onsta.
- Menco/Mencke/Meijnke Heemstra in den Ham > Heemstra.
- Mennema, Frans > Minnema.
- Menners graft > Groningen, Sledemennersgracht.
- Menno > Hemkens; Houwerda.
- Menolt Batema > Heratema.
- Mens/Mense > Mainz.
- Meotidas > Maeotis-meer.
- MEPPEL (Moppel), plaats in Drenthe: 304, 306, 353, 485, 594.
- MEPPEN, plaats in Duitsland: 319, 328, 330.
- MEPPEN, WILLEM VAN, kapitein van graaf Edzard van Oost-Friesland: 166.
- MEPSCHE, DE, Groninger burgerfamilie:
- EVERT: 466, 491, 510, 512.
 - JOHAN: 167.
 - ROELOF priester te Bedum: 423.
 - ROELOF te Groningen: 444-446.
- MERANO/MERAN (Meraen, Meyraen), plaats in Italië: 572, 574.
- Merendaele/Merendale > Mirandola.
- Merhusen > Meedhuizen.
- MERNAU, FERDINAND VAN (Warnant van Meernauwe, Fernandus van Vernauwe), Duits bannerheer, pelgrim naar het Heilige Land: 575, 577.
- Merten > Groningen, Martinikerk.
- Merten > Martinus van Tours.
- Merten/Mertens > Martena.
- Mertens Barch op den Dyck > Sunte Mertens Barch.
- Meryn > Marino, San.
- MESOPOTAMIË (Mesopitanen), kernland van Irak: 526.
- METHONI (Medon, Modon), Venetiaanse havenstad op de Peloponnesos: 576, 581.
- METSETER, bewoners van Meden (= Lagemeeden) in het Westerkwartier: 220.
- MEURS (Moers, Moerse), CHRISTOFFEL, graaf, Gelders krijgsoverste en stadhouder te Sneek: 434, 437-438, 440, 444, 462, 464, 478-479.
- Meurs/Meurse > Mörs.

- Meydlant / Meylaen / Meylaenen / Meylanen / Meylant > Milaan.
 MEYMA, LUDOLF (Meijen), Ommelander hoofdeling: 44.
 Meijnke Heemstra > Heemstra.
 Meyraen > Merano.
 MICHAËL (Mychael), aartsengel: 535.
 Michaël / Michiel van Pomeran > Pommeren.
 Micheel, sunt > San Michele all'Adige.
 MICHEELS, JOHAN, Groninger burger: 254.
 Michieels > Michaël.
 MIDDAG / MIDDAGSTERLAND (Middaech, Middager lande, Mijdach enz.), deel van het Westerkwartier: 25, 100, 138, 156, 168, 288, 315, 337, 373, 429, 455, 466, 490.
 MIDDELBURG (Middelborrich), plaats in Zeeland: 53.
 Middellaeren > Midlaren.
 MIDDELSTUM (Mijddelstum), plaats in Hunsingo: 88, 350, 432.
 Middelstum > Ewsum, geslacht; Ewsum, borg.
 MIDLAREN (Middellaeren), plaats in Drenthe: 363.
 Mijdlum, klooster > Ludingakerke.
 MIDWOLDA (Midwolde), dorp in het Oldambt: 41, 356.
 MIDWOLDE (Mijdwolde), dorp in het Westerkwartier: 209-210, 323, 354, 374, 376, 467.
 Miessen > Meissen.
 MILAAN (Meydlant enz., Mijlanen), hertogdom in Italië: 495; plaats in Italië: 430, 526-527, 573.
 MILOS (Nyoe, Nyum), eiland bij Kreta: 580.
 MINDERBROEDERS, orde der Franciscanen: 557, 563. Ook > Eelde, Heyne van; Groningen Minderbroedersklooster; Guglinger, Paulus; Huesman, Otto; Leeuwarden observanten; Make, Egbert de; Stuerman, Hendrik; Thomas.
 MINNEMA, FRANS (Mennema), hoofdeling in Friesland: 205.
 Minrebroederen > Groningen, Minderbroeders.
 MIRÁNDOLA (Merendaele), plaats in Italië: 572, 574.
 MISACH (Mysack), een der drie jongelingen in de vuuroven (Daniël 3): 553.
 MOCKEMA (Muckema), Fries hoofdelingengeslacht:
 – GARBET: 176, 301-302, 375.
 – SIJAART / TJAARD: 176, 301, 375.
 Modon > Methoni.
 MOERE, JOHAN VAN DEN (Joannes Morenius), priester, copiïst van de kroniek: 610 n. 7.
 MOERMERLAND, deel van Oost-Friesland: 25.
 Moers / Moerse > Meurs.
 Moezel > Mosel.
 Molbron > Maulbronn.
 MOLKWERUM (Voelck weer), plaats in Friesland: 43.
 Moncke zijl > Munnekezijl.
 Moncke dieck / dijck > Munnekedijk.
 Monckedam > Monnikendam.
 MONICA, heilige: 555.

- Monicken hollum > Groningen, Munnekeholm.
 Monke baijen > Munnekebaayum.
 Monkebuer > Munnekeburen.
 Monnickdickesters > Munnekedijk.
 MONNICKENDAM (Monckedam), plaats in Noord-Holland: 410.
 MONS (Bergen, Breng), plaats in België: 53.
 Montarosa / Monterosam > Monterosi.
 Montefflascoen > Montefiascone.
 Monteffleer > Montefiore Conca.
 MONTEFIASCONE (Monteeflascoen), plaats in Italië: 573, 575.
 MONTEFIORE CONCA (Monteefleer), plaats in Italië: 575.
 MONTEROSI (Montarosa, Monterosam), plaats in Italië: 573.
 MONTFOORT, plaats in provincie Utrecht: 490.
 Montorio > Rome, San Pietro in Montorio.
 Moppel > Meppel.
 Morenlant > Mauretanië.
 Morenius > Moere.
 MÖRS (Meurs, Meurse), graafschap en plaats in Duitsland: 267, 418.
 MOSBACH, SIGMUND VAN (Marsbach), Duits ridder, pelgrim naar het Heilige Land: 577.
 MOSEL (Moezel), rivier in Duitsland: 571.
 MOZES (Moyses, Moysi), leider der Israëlieten: 389, 534, 553, 563, 579, 600.
 Muckema > Mockema.
 MUDE, DE/TER (Muda, Muede, Mueden), versterkt huis bij Winneweer in Fivelingo: 35, 154, 235.
 Mulbron > Maulbronn.
 Mulen, toe den > Rome, San Giovanni Isola Tiberina.
 MULERT, ARENT, burger van Hasselt: 91.
 MUNNEKEBAAYUM (Monke baijen), Premonstratenzer nonnenklooster in Friesland: 400.
 MUNNEKEBUREN (Monkebuer), plaats in Stellingwerf: 59.
 MUNNEKEDIJK (Moncke dieck, Moncke dijk), buurschap bij Aduard: 98, 157; weg bij Aduard: 98.
 MUNNEKEZIJL (Moncke zijl), plaats in Friesland: 484.
 MUNSTER, ROELOF VAN, drost te Coevorden: 235, 303-306, 308, 313.
 MÜNSTER (Munstergen):
 – BISDOM/STICHT (gestichte) in Duitsland: 10, 25, 122-123, 211, 255, 354, 359, 397, 489-490, 513.
 – BISSCHOP (zonder naam): 42, 83, 170, 255, 307, 319, 356, 397-398, 490, 500. Ook > Hendrik van Zwartzenborch; Koenraad van Reckenberg; Liudger.
 – STAD in Duitsland: 14, 255, 307-308, 432, 441, 500.
 Munte / Munten, ter > Termunten. Ook > Grijzemonniken; Houwerda.
 Munter siel > Termunten.
 MÜNZENBERG (Mynsenborch), plaats in Duitsland: 575, 577.
 Mychael > Michaël.
 Mijdach / Mijdaech / Mijddaech > Middag.
 Mijddel Vreslandt > Friesland.

Middelseum > Middelstum.
 Mijdlum > Midlum.
 Mijdwolde > Midwolde.
 Mijetsen > Meissen.
 Mijlanen > Milaan.
 Mijrebroeders > Groningen, Minderbroeders.
 Mijror broeder straete > Groningen, Broerstraat.
 MYNSCHEUE (Mynschene), gebied in de Sinaiwoestijn: 578.
 Mynsenborch > Münzenberg.
 Mysack > Misach.
 Mijsen / Mijssen > Meissen.

N

Naevarne > Navarra.
 Naezarenus > Jesus Christus.
 NAMEN, graafschap in België: 227, 449.
 NANCY (Nansij), plaats in Frankrijk: 67, 92, 225, 425, 430.
 NAPELS (Neapels), koninkrijk en stad in Italië: 426, 515.
 Naseret > Nassereit.
 NASSAU, VAN (Assouw, Assow, Nassow), Duits gravengeslacht: 233, 399.
 Ook > Felix van Nassau.
 NASSEREITH (Naseret, Nazeret), plaats in Oostenrijk: 571, 574.
 Nassow > Nassau.
 NAVARRA (Naevarne), koninkrijk in Zuidwest-Frankrijk en Noord-Spanje: 449.
 Navicola > Rome, Santa Maria della Navicella.
 NAZARIUS (Nesario), heilige: 554.
 Nazeret > Nassereit.
 Neapels > Napels.
 NEDERLAND, de Lage Landen: 223, 274.
 NEDERLANDERS, soldaten uit de Lage Landen: 375, 387.
 Nederwolt > Neerwold.
 NEERSTE WÄLDEN, DE (Daeckesterwolden), grietenij in Friesland: 24.
 NEERWOLD (Nederwolt), gebied vlak ten zuidwesten van Groningen: 260, 263.
 NEMESIUS (Nemeseus), heilige: 552.
 NERO (Neroe, Neroens, Neronis), Romeins keizer: 522, 554, 556.
 NERVA (Nervo), Romeins keizer: 524.
 NES (Nesse), klooster van de Duitse Orde in Friesland: 66.
 Nesario > Nazarius.
 Nesse > Nes.
 NESSELWANG (Nestelbanck), plaats in Duitsland: 571.
 NEUENHAUS (Nijenhues, Nijenhuijs), plaats in Duitsland: 487.
 NEUSS (Lues, Nues), plaats in Duitsland: 67, 90-91, 225, 298, 330, 425, 570.
 Nicolaus > Nikolaas van Myra.
 Nicolaus / Nicolaus in Carsere Juliano > Rome, San Nicola in Carcere.

- Nicolaws > Nikolaas van Myra.
 Nicolaws de Grot Kort > Maior Inkrut.
 Nie Holepat > Nijeholtpade.
 Nie lant > Nieuwland.
 NIEBERT (Nijebuerder karspel), dorp in het Westerkwartier: 409.
 NIEKERK (Nije kercke), dorp in het Westerkwartier: 220, 454.
 Nier bruggen > Nieuwebrug.
 Nietrine > Nijetrijne.
 NIEUWEBRUG (Nier bruggen), plaats in Overijssel: 239.
 NIEUWLAND, HET (Nie lant, Nije lant), polder bij het Reitdiep: 214, 318, 334.
 NIKOLAAS I, paus: 545.
 NIKOLAAS VAN MYRA (Nicolaus, Nicolaws), heilige: 541, 547.
 Nilus > Nijl.
 Nithart/Nitter/Nittert Fox > Fuchs.
 NITTERSMA/NITTERSUM, EPPE/EPPO, Ommelander hoofdeling: 35, 99.
 Noerder zee > Noordzee.
 Noerderlande > Norderland.
 NOERMAN, PETER, Kamper burger: 42.
 Noertbroke > Noordbroek.
 Noertlaren > Noordlaren.
 NOORDBROEK (Noertbroke), dorp in het Oldambt: 308.
 NOORDDIJK (Nordyke, Nordijck), dorp bij Groningen: 252, 351.
 NOORDDIJK, ULGER VAN, Groninger burger: 125.
 Noordijk, pastoor > Vrije, Roelof.
 NOORDENVELD (Noorden velde), streek in Noord-Drenthe: 353.
 NOORDHORN (Noorthoornum, Noorthorum, Northorrum, Northorum), dorp in het Westerkwartier: 45, 104, 135, 372-373, 456-457, 467-469.
 NOORDLAREN (Noertlaren, Noortlaren, Nortlaren), dorp in het Gorecht: 250, 360-361, 363, 402, 443, 454.
 NOORDZEE (Noerder zee): 8.
 NOORMANNEN (Noortschen heren, Normanni), piraten uit Denemarken: 7, 602.
 Noorthoornum/Noorthorum > Noordhorn.
 Noertlaren > Noordlaren.
 Noortschen heren > Noormannen.
 NOORWEGEN (Norweghen), koninkrijk: 426-427.
 Norch > Norg.
 NORDEN, plaats in Oost-Friesland: 14, 81.
 NORDERLAND, 'T OLDE (Doele Norder landt, Noerderlande), streek in Oost-Friesland: 25, 79.
 NORDHORN (Northoeren, Northoren), plaats in Duitsland: 487.
 Nordijck, Ulcher van > Noordijk.
 Nordyke > Noordijk.
 NORG (Norch), plaats in Drenthe: 82.
 Normanni > Noormannen.
 Nordijck > Noordijk.

Northoeren/Northoren > Nordhorn.
 Northorrum/Northorum > Noordhorn.
 Nortlaren > Noordlaren.
 Norweghen > Noorwegen.
 Nues > Neuss.
 NUIS (de Nues), dorp in het Westerkwartier: 466.
 NULO, dr. HUGO TEN (Uul, Vul), vicarius van de Sint Maartenskerk te Groningen: 386, 487.
 NUMA POMPILIUS (Pampilius), koning van Rome: 518.
 NUMERIANUS (Numeriaenus), Romeins keizer: 527.
 Nijebuender karspel > Niebert.
 NIJEGEEST (Nijegast, Wye gast), plaats in Friesland: 121.
 NIJEHOLTPADE (Nie Holepat), plaats in Stellingwerf: 59.
 NIJEHOLTWOLDE, plaats in Stellingwerf: 59.
 Nije kercke/Nijekercke > Niekerk.
 NIJEKLOOSTER (Nijenklooster), Cisterciënzer nonnenklooster in Friesland: 405.
 NIJELAMER (Nijlamer), plaats in Stellingwerf: 59.
 Nije lant > Nieuwland.
 Nijenhues/Nijenhuijs > Neuenhaus.
 NIJENKLOOSTER, Premonstratenzer klooster in Fivelingo: 153, 326, 377.
 NIJENKLOOSTER, ALLERT TEN, Groninger burger: 236.
 Nijkerkerck > Nijkerk.
 NIJETRIJNE (Nie trine, Nijtrine), plaats in Stellingwerf: 59.
 NIJKERK (Nijkerkerck), plaats in Gelderland: 411.
 NIJL (dat water Nilus, Nylus), rivier in Egypte: 17, 19, 579.
 NIJMEGEN (Nijmwegen), plaats in Gelderland: 89, 228, 233.
 NYMPHA, heilige: 560.
 Nyoe/Nyum > Milos.

O

OBERLEIDINGERLAND (Oeverleijngerland), deel van Oost-Friesland: 25.
 OBERWESEL (Wesel), plaats in Duitsland: 571, 573.
 Obbegae/Obga > Ubbega.
 OBSERVANTEN, deel van de orde der Minderbroeders of Franciscanen: 87, 521, 559. Ook > Rome, Santa Maria in Ara Coeli.
 Ocko ten Broeke > Broke, thom.
 OCTAVIANUS AUGUSTUS (Ooctavianus), Romeins keizer: 126, 521, 552, 558-559.
 ODEN/OEDEN, plaats in Italië: 575.
 ODILE, SAINTE (sunte Odilienbarch), bedevaartsplaats in de Elzas: 573.
 Odulphus, klooster Sint > Stavoren.
 Oech > Oog.
 Oeden > Oden.
 Oelden > Eelde, Heyne van.
 Oemken > Hero Omke.

Oert, Den > Leerort.
 Oestbrockerster/Oestbroeckster landt > Kollumerland.
 Oestenrieck/Oestenrijck/Oestentrick > Oostenrijk.
 Oester poerte > Groningen, Oosterpoort.
 Oester moer > Oostermoer.
 Oester > Oostergo.
 Oester broecke > Oosterbroek.
 Oestere poerten > Groningen, Oosterpoort.
 Oestergoe/Oestergo > Oostergo.
 Oesterlandt > Ommelanden.
 Oesterlingen > Oost-Friesland.
 Oestersche heren > Oosterse heren.
 Oesterwant > Willem VI.
 Oesterwerum > Oosterwierum.
 Oesterwolde > Oosterwolde.
 Oester zeemer landt/Oesterzeijngerlandt > Oosterzee.
 Oestfrieslandt > Oost-Friesland.
 Oestum > Oostum.
 Oestvreslandt/Oestvreslandt/Oestvresslandt/Oestvrieslandt > Oost-Friesland.
 Oestwolt/Oestwoltmer > Oostwold.
 Oeterdum > Oterdum.
 Oetmersum > Ootmarsum.
 Oevereemse > Oost-Friesland.
 Oeverlands/Oeverlantsche > Duitsland, volk/troepen.
 Oeverleijnger landt > Oberleidingerland.
 Oey > Oye.
 OFFA (Alagaert), Angelsaksisch koning: 10.
 OGEN, DE, de Friese Waddeneilanden: 258.
 Oiestvrieslandt > Oost-Friesland.
 OLDAMBT (Olde Ampt, Oldt Ampt), streek in Oost-Groningen: 25, 74, 84, 86, 110, 122, 124, 142-143, 162-163, 213, 215, 292, 306, 311, 314, 316, 318, 320, 328, 331, 333, 344-345, 350, 356, 429, 436, 454-455, 466, 490, 494, 513.
 OLDEBERKOOOP (Buercoop, Buerkoop), plaats in Stellingwerf: 467, 477.
 OLDEBOORN (Borne, Olde born, Oldenboren, Oldenborne), plaats in Friesland en stins: 375, 380, 402.
 Oldebort > Tolbert.
 Olde Convent > Groningen, Geestelijke Maagden.
 OLDEHOLTPADE (Olde Holepat), plaats in Stellingwerf: 59.
 OLDEHOLTWOLDE (Olde Holtwolt), plaats in Stellingwerf: 59.
 OLDEHOVE, plaats in het Westerkwartier: 459.
 OLDEKLOOSTER, Cisterciënzer klooster Bloemkamp in Friesland: 66, 400.
 OLDELAMER, plaats in Stellingwerf: 59.
 Olden cloester/clooster/kloester > Oldenklooster.
 Olden ampte > Oldambt.
 Oldenborch > Oldenburg.
 Oldenboren/Oldenborne > Oldeboorn.

OLDENBURG (Oldenborch):

- GRAAF (zonder naam): 325-326. Ook > Johan XIV.
- GRAAFSCHAP in Duitsland: 315, 354.
- STAD in Duitsland: 85, 325-326.

OLDENKLOOSTER (Olden cloester), Benedictijner klooster Feldwerd in Fivelingo: 153, 377.

OLDENZAAL (Oldenseel, Oldensel, Oldenzeel, Oudenzeel), plaats in Overijssel: 304, 359, 418, 465, 595.

OLDERSUM (Aldersum), borg bij Ten Post: 35.

OLDERSUM (Olderssum), plaats in Oost-Friesland: 354; borg: 153.

OLDETRIJNE, plaats in Stellingwerf: 59.

Oldt ampt > Oldambt.

OLIMPHUS (Olympus), heilige: 552.

OLIVIER VAN PADERBORN (Alcmar), kruistochtprediker in de Ommelanden: 16.

Olms > Ulm.

Olofernus > Holofernes.

Oltwolde > Oudwoude.

Olyborne, O.L. Vrouw ten > Rome, Santa Maria in Trastevere.

Olympus > Olimpus.

Omeke Snelgers > Snelgersma.

Omlanden/Omme lande > Ommelanden.

OMMELANDEN VAN GRONINGEN (Omlanden, Omme lande, Ommelandessche, Ommlanden), land: 33-34, 36-37, 41, 43-45, 50, 61-63, 66, 77, 80, 84-85, 90-91, 97, 100, 103, 124, 128, 130, 132-133, 135, 137-141, 145, 150-151, 155, 157, 161-165, 168, 172, 175, 178, 198-199, 202-204, 206-207, 217-218, 220, 224, 253, 257-258, 265, 268-270, 279, 281-283, 287-288, 290-292, 295, 311-312, 315-316, 320, 325, 328-329, 331-332, 339, 350, 375, 377-378, 382, 385, 393-396, 403, 420, 427, 429, 436-437, 444, 453-458, 461, 466-468, 482, 487, 494, 497, 511.

OMMELANDEN VAN GRONINGEN/GRONINGERLAND/OOSTERLAUWERS FRIESLAND (Groningerland, Groningherland, Groninger landt, Lande, Mijddel Vreslandt, Oesterlandt, Vreeslant, Vreslant, Vreesscher Umme landen): 19-20, 25, 31, 39, 95-96, 110-112, 122, 134, 145, 175, 202, 206-207, 213-214, 219, 221, 229, 237, 239, 241-242, 244-245, 247-248, 250, 253, 255, 258-260, 265, 269, 278, 281, 287, 294, 298-299, 303, 310, 346, 358-359, 363-364, 372, 374-375, 380, 388, 393, 396, 408, 413, 417, 424, 437-438, 431-432, 435, 441, 457, 459, 462-463, 490, 511, 513, 599, 609.

OMMEN (Ummen), plaats in Overijssel: 239, 308, 431.

Ommlanden > Ommelanden.

ONDERDENDAM, buurschap in Hunsingo: 205.

Ondolf Batema > Heratema.

Onna > Onnen.

Onne > Ewsum; Onsta.

ONNEN (Onna), plaats in het Gorecht: 213, 361.

ONSTA (Onste, Onstemans, Onsten), Ommelander hoofdelingengeslacht te Sauwerd: 20.

- ABEKE: 34, 37.
- ABEL/ABELE: 34, 37, 455.
- AYLCKE/EYLKE/EYLKO: 34, 37, 47, 143, 157, 165, 215, 219, 605.
- BAUWE: 37.
- EDSEKE: 37.
- EVERDE: 37.
- FOLCMER: 34, 37.
- JOHAN: 34, 37.
- MENALDUS: 20.
- MENOLT: 34, 37.
- ONNO: 34, 37.
- ONSTABORG, borg te Sauwerd: 37, 143, 327.
- ONSTAMANNEN (Onstemans), partij: 34, 37-38, 41, 99.
- Onze Lieve Vrouwe Kerk > Aken.
- ONZE LIEVE VROUWENLAAN, weg bij Kolham: 144.
- OOG, HET (Oech), eiland bij de monding van het Reitdiep: 159, 455.
- Oord/Oordt/Oort, Den > Leerort.
- Oostbroeksterland > Kollumerland.
- OOSTENRIJK (Oestenrieck, Oostenrijck, Oestentrick, Oestenrieck, Oostentrijck), aartshertogdom: 23, 79, 227, 229, 236, 268, 310, 383, 397, 399, 406, 413, 424-427, 449, 495-496.
- OOSTERAMBT, ambacht in Hunsingo: 99-100, 110.
- OOSTERBROEK (Oester broecke), plaats in het Oldambt en hoofdeling Gockinga: 34, 39.
- OOSTERGO (Oester, Oestergoe), deel van Friesland: 24, 26, 51, 53-60, 63-69, 96, 99, 124, 131, 134, 136, 138, 146, 156, 158, 269, 295.
- OOSTERMOER (Oester moer), veenstreek in Oost-Drenthe: 246, 306.
- OOSTERSE HEREN (Oestersche), de vorsten van Brunswijk, Oldenburg e.a.: 417, 468.
- Oosterse steden (Oestersche) > Bremen, Hamburg, Lübeck.
- Oostervant > Willem VI.
- OOSTERWIERUM (Oesterwerum), buurschap bij Heveskes: 208.
- Oosterwierum, Johannierter nonnencommanderij bij Heveskes; abt > Johan.
- OOSTERWOLDE (Oesterwolde), plaats in Stellingwerf: 177, 409, 477.
- OOSTERWIJTWERD (Wietwert, Wijtwart, Wijtwert), borg in Fivelingo: 98, 154-155.
- OOSTERZEE (Oester zeemer landt, Oesterzeijngerlandt), plaats in Friesland: 59-60, 435.
- OOST-FRIESLAND (Oestfrieslant, Oestvreeslant, Oestvreslant, Oestvreeslant, Oiestvrieslant, Oevereemsche, Vrieslant enz.):
- GRAAF (zonder naam): 87, 140-141, 143-145, 150-158, 163-164, 167-168, 171, 174-175, 202, 204, 206-207, 209-211, 213-217, 219, 234-235, 237, 240, 243, 252-253, 276, 278-280, 283, 285, 287, 289-291, 294, 296-300, 305-308, 313, 316, 318-319, 322, 325, 328-329, 331, 333, 340, 343, 345-347, 352, 354, 357-361, 366-367, 369, 371, 373, 377-380, 382, 384-386, 388, 392, 394, 396, 398, 405, 417, 484-485, 585, 596. Ook > Edzard; Theda; Ulrich. Ook > Emden, graaf.

- GRAAFSCHAP in Duitsland: 14, 21, 26, 41, 55-56, 73-74, 79, 81, 83, 85, 96-97, 99, 133, 136, 153, 164, 170, 202, 210, 213, 254-255, 311, 327, 392, 397, 405.
- GRAAFSCHAP – BESTUUR: 288, 290, 311.
- GRAAFSCHAP – KRIJGSMACHT: 143, 157, 169, 213, 215, 285, 315, 333, 345, 366.
- OOSTUM (Oestum), dorp in het Westerkwartier: 157, 212.
- OOSTWOLD (Oestwolt, Oestwolt, Oostwoltmer), plaats in het Westerkwartier: 210, 220, 361.
- OOTMARSUM (Oetmersum, Ootmerssum), plaats in Overijssel: 359, 433-434.
- OPENDE (Upende), dorp in het Westerkwartier: 374, 470-471.
- Ophusen > Uphusen.
- Oplenge > Uplengen.
- OPPENHEIM (Oppenem, Oppenheim), plaats in Duitsland: 571, 574-575.
- OPSTERLAND (Upsterlandt), grietenij in Friesland: 106, 111, 121, 124, 380, 387, 418, 435, 445, 466-468.
- Oreb > Horeb.
- OSNABRÜCK (Osenbrugge):
 - BISDOM in Duitsland: 356.
 - BISSCHOP (zonder naam): 122.
- OSTIGLIA (Ostyen), plaats in Italië: 571-572.
- OTERDUM (Oeterdum, Oterdam, Otterdum), dorp in Fivelingo: 41, 74, 80, 97-98, 122, 124, 142, 151-154, 164-165, 208, 338; blokhuis: 171, 244, 326; zijl: 41.
- OTHO (Otto), Romeins keizer: 523.
- Otterdum > Oterdum.
- OTTO I DE GROTE, keizer van het Heilige Roomse Rijk: 126.
- OTTO, hertog van Zwaben: 23.
- Otto > Otho.
- Otto > Eweleben; Grellen; Hansouwe; Huisman; Papenborg; Papes.
- Oudenzeel > Oldenzaal.
- OUDWOUDE (Oltwolde), plaats in Friesland: 107.
- Ouwe Algersma > Algersma.
- Overeems > Oost-Friesland.
- Overlands > Duitsland, volk/troepen.
- Overleijngerland > Oberleidingerland.
- OVERSTICHT VAN UTRECHT (Overijssellenghe): 359, 595.
- OVINK, JOHAN, kapitein der Stichtse troepen in Drenthe: 303.
- OXWERDERZIJL (Sloterzijl), keersluis bij Noordhorn: 65, 135, 454.
- OYE/OYEN, WILLEM VAN (Oij, Oeij), maarschalk van hertog Karel van Gelre: 362, 382, 385, 394, 419.

P

- Paderborn, Olivier van > Olivier.
- PADDEPOEL, gebied ten noorden van Groningen: 209, 347, 351.

- Palensteijn > Rijnplats.
 PALESTINA (Beloofde Land, Heilige Land, Hilliege Land, Joetsche lant): 4, 17, 389, 523, 575-577, 582.
 Palus Meotidas > Maeotis-meer.
 Pampilius > Numa Pompilius.
 Pancraccio > Rome, San Pancrazio.
 PANCRATIUS, heilige bisschop: 563.
 PANCRATIUS, heilige martelaar: 563.
 PAPENBORG, OTTO TER, kapitein, dienaar van graaf Edzard: 215.
 PAPES, OTTO, drost van graaf Edzard: 285.
 PARADIJS, HET AARDS, legendarische luthof in het Oosten: 578-579.
 Parens > Porecè.
 PASCHALIS I (Pascael, Pascalus, Pascatius), paus: 547, 553, 555-556, 569.
 PATERSWOLDE (Potterwolde, Potterwoltmer, Potterswoldes), plaats in Drenthe: 44, 222.
 PATERSWOLDESEDIJK: 44, 222.
 PAULINUS VAN NOLA (Pawlinus), heilige: 547.
 PAULUS (Pauwel, Pauwels, Pawels, Pawls), apostel en heilige: 498, 522, 529, 532, 534, 539-541, 544, 549-550, 556, 562.
 PAULUS I, paus: 555.
 PAULUS II, paus: 554.
 Paulus > Guglinger.
 Paus > Rome, paus.
 Pausin > Rome, pausin.
 Pauwel/Pauwels > Paulus, apostel.
 PAVIA (Pavie), plaats in Italië: 496, 516.
 Pawe > Po.
 Pawels > Paulus, apostel.
 Pawli > Rome, San Giovanni e Paolo.
 Pawlinus > Paulinus.
 Pawls buiten Rome > Rome, San Paolo fuori le Mura.
 Pawls > Paulus, apostel.
 Peer > Grote Pier.
 PEIZE (Peise, Peijse), plaats in Drenthe: 44.
 PEKEL A (Pekele), riviertje in Oldambt: 122.
 PEKELBORG (Pekelborch, Pekelborrich), versterking bij de Pekel A: 122, 142-143.
 Pekele > Pekel A.
 PELAGIUS II (Pelaius), paus: 543, 545, 558, 569.
 Pennijnck, heer toe > Leisnig, Hugo van.
 Penninghen > Pingjum.
 PEPERGA (Pepergae), plaats in Stellingwerf: 59.
 PERAUDI, RAYMUNDUS, pauselijk aflatcommissaris: 274.
 Persen > Perzen.
 PERTINAX, PUBLIUS HELVIUS (Helyus), Romeins keizer: 525.
 PERUGIA (Prusen), plaats in Italië: 575.
 PERZEN (Persen), volk en land in Azië: 525.

- Peter > Doys; Holte; Noerman; Reyners; Sickinge; Slampamper; Ulger.
 Peter Advincula > Rome, San Pietro in Vincoli.
 Peter in Montorno > Rome, San Pietro in Montorio.
 Peter Marter > Petrus van Verona.
 Peter van Meylant > Petrus van Milaan.
 Peternelle > Petronilla.
 Peternelle > Rome, San Pietro in Vaticano.
 Peters munster, sunte > Rome, San Pietro in Vaticano.
 Peter Vinckel > Rome, San Pietro in Vincoli.
 PETKUM, plaats in Oost-Friesland: 354.
 PETKUM, GERT VAN, Oostfrieze hoofdeling: 308, 337.
 PETRONILLA AURELIA (Peternelle), heilige: 540.
 PETRUS, apostel en heilige: 391, 522, 529, 532, 534-541, 544-546, 550, 553-554, 556-558, 562-564.
 PETRUS VAN MILAAN (Peter van Meylant), heilige: 564.
 PETRUS VAN VERONA O.P. (Peter Marter), heilige: 564.
 PEWSUM, plaats in Oost-Friesland: 354.
 Pewsum, Focke van > Manninga.
 PEYSE, HUGO VAN (doctor Huge), Gelders kanselier in Friesland: 440.
 Peijse > Peize.
 Pfirt > Ferrette.
 PFLUG, SIGMUND (Seyger/Sieger Ploech), Saksisch kanselier: 201, 240.
 Phaen > Faan.
 PHILIPPUS (Philips, Phylips), apostel en heilige: 554.
 Philippus > Philippus van Daun-Oberstein
 PHILIPPUS ARABS (Phylips, Phylippus), Romeins keizer: 525-526.
 PHILIPPUS VAN DAUN-OBERSSTEIN (Philippus), aartsbisschop van Keulen: 298, 310.
 PHILIPS DE GOEDE (Philippus), hertog van Bourgondië: 36, 67, 70, 76-77, 83, 413.
 PHILIPS DE SCHONE (Philippus), hertog van Bourgondië, koning van Castilië: 136, 174, 176, 178-179, 211, 218, 221-225, 227-231, 238, 240, 243-245, 247, 425-426.
 PHILIPS VAN BOURGONDIEË, bisschop van Utrecht: 430.
 Philips van Wassenbergh > Wassenbergh.
 Philipus > Bicken, Philippus van.
 Phillipps > Philips.
 PHILYPPUS, legendarische zoon van de Romeinse keizer Philippus Arabs: 525.
 Phire > Ferrette.
 Philips > Philips.
 PHOKAS (Focae, Focas), Byzantijs keizer: 529, 555.
 Phute > Ferrette.
 Phylippus > Philippus Arabs.
 Phylips > Philippus, apostel; Philips.
 Phylips > Philippus Arabs.
 Phyre > Ferrette.

- PIANORO (Planiers), plaats in Italië: 572.
 PICARDIË (Pickardijen, Pijkardijen), landstreek in Noord-Frankrijk: 426, 430, 495.
 Pier, Grote > Grote Pier.
 PILATUS, PONTIUS (Pijlatum), Romeins landvoogd in Judaea: 357, 506, 522, 534-535.
 PINGJUM (Penninghen), plaats in Friesland: 132.
 Pipe > Bauwema; Hiddinge; Meckema.
 PIPPIJN III DE KORTE (Pippinck, Pippinges), koning der Franken: 11.
 PISA, plaats in Italië: 17.
 Planiers > Pianoro.
 PLATVOETES HUES, boerderij aan het Reitdiep: 209.
 Plotomeus > Ptolemaios.
 PO (Pawe), rivier in Italië: 572, 574.
 Poelmans hues > Groningen, Polmans huis.
 Poel poerte/Poelpoorte > Groningen, Poelpoort.
 Poelstrate > Groningen, Poestraat.
 Poerte Flaminiae > Rome, Porta Flaminia.
 Poertegallen > Portugal.
 POLEN (Pollander landt), land en volk: 7.
 POLMAN, Drentse adellijke familie: 33.
 POMMEREN, MICHEL VAN (Pomeren), hoofdman, kapitein van hertog Karel van Gelre: 343, 437-438, 475.
 Poncius > Pontius.
 Pontenciana > Rome, Santa Pudenziana.
 PONTIUS (Poncius), legendarische vriend van keizer Philippus Arabs: 525.
 Pontius Pilatus > Pilatus.
 Popke > Feddema, Heratema, Trijnze.
 Popolo > Rome, Santa Maria del Popolo.
 POPPO VAN WIRDUM (Poptatus), Fries kruisvaarder: 16.
 Poppo Snelgers > Snelgersma.
 Poptatus > Poppo van Wirdum.
 Populo/Populo in Urbe > Rome, Santa Maria del Popolo.
 PORDENONE (Portenow), plaats in Italië en heerlijkheid: 449.
 POREË (Parens), stad in Kroatië: 576, 582.
 Portam Latimam > Rome, San Giovanni ante Portam Latinam.
 Portenow > Pordenone.
 PORTUGAL (Poertegallen, Portugael), land, volk en koning: 16, 425-427.
 POST, TEN (Poste), plaats in Fvelingo: 35, 143, 154, 167, 254, 373; borg: 142.
 Potenciaen/Potenciana > Rome, Santa Pudenziana.
 POTTER, JOHAN, Groninger burger: 110.
 POTTERS HOGELAND, plek bij Hoogkerk: 339.
 POTTERS KEMENADE, huis, waarschijnlijk Elmersma, bij Hoogkerk: 251.
 Potterswoldes/Potter woltmer > Paterswolde.
 Prancacio > Rome, San Pancrazio.
 Praxcedem/Praxedis > Rome, Santa Prassede.

PRAXEDES (Braxcedem, Braxedis), heilige: 557.
 PRIAMUS, koning van Troje: 7-8.
 PRIMUS, heilige: 547.
 Priskus Tarquinius > Tarquinius Priscus.
 PROBUS, Romeins keizer: 526.
 PROCESSUS, heilige: 554.
 Prons > Prutz.
 Prosinto > Protus.
 PROTUS (Prosinto, Proteo), heilige: 554.
 PRUISEN (Prueslandt, Pruessen, Prusen), land en volk: 16, 229, 498.
 Prusen > Perugia; Pruisen.
 PRUTZ (Prons), plaats in Oostenrijk: 571.
 PTOLEMAEUS, CLAUDIUS (Plotomeus), astronoom te Alexandrië: 524.
 PUNT, DE (Punte, Punten), plaats in het Gorecht: 213-214, 217-218, 231, 363, 371; Saksisch blokhuis Weerdenbras: 217, 234, 236, 246, 251, 259, 264, 272, 285, 287-288, 316-317, 319, 324, 326, 341, 344, 346, 363, 366, 371-372, 374, 382-384, 395.
 Pijkardijen > Picardië.
 Pijlatum > Pilatus.
 Pijpe > Bauwema; Meckema.

Q

Quiraco/Quirico > Rome, San Ciriaco.
 Quírico d'Orcia, San > San Quírico d'Orcia.
 QUIRINUS (Quirynd), legendarische zoon van keizer Philippus Arabs: 526.
 QUIRINUS, heilige: 546, 550.
 Quirynd > Quirinus, Mauritius.
 Quo Vaedis > Rome, Domine Quo Vadis?

R

RADBOUD (Rabboldt, Rabboldus, Raboldus), koning der Friezen: 11-13.
 RADICOFANI (den Roden/Roeden Conffer/Koffer), plaats in Italië: 572, 575.
 Raeden > Roden.
 Raegesmeder > Edessa.
 Raematia/Raematin > Ramathym.
 Raeswert > Rasquert.
 Raevesteijn > Ravenstein.
 Ragesmeder > Edessa.
 Ragusa > Dubrovnik.
 RAMA/RAMLEH, plaats in Palestina: 576.
 RAMATHYM (Raematia, Raematin), plaats op het Sinaïschiereiland: 578.
 RAPPOLTSTEIN (Joppensteyn, Roppensteyn), MAXIMIN VAN (Maximus, Smasmus), Elzassisch bannerheer en pelgrim naar het Heilige Land: 575, 577.
 RASIUS, heilige: 560.

- RASQUERT (Raeswert), buurschap bij Baflo: 240, 303.
 RAUWERD/RAUWERDERHEM (Rauwerde), grietenij in Friesland: 24.
 RAUWERDA, JAN (Rouwerda), hoofdeling in Friesland: 440.
 RAVENSTEIN (Raevesteijn), plaats in Noord-Brabant: 70.
 Ravenstein, heer van > Adolf van Cleve.
 Raymundus > Peraudi.
 Rea > Rhea Silvia.
 RECHTEREN, havezate in Overijssel: 489.
 RECHTEREN, ADOLF VAN (Aloff), Overijssels edele, drost van Drenthe: 305-306.
 Rechthues > Groningen, Rechthuis.
 RECKENBERG (Crickborch, Ridberch), graafschap binnen het bisdom Osnabrück: 307.
 Reckenberg, Koenraad van > Koenraad van Reckenberg.
 Redmer heer Alma/Redmer Veralma > Alma.
 Ree op der Eemse > Rhede.
 REE, DIRK VAN, raadsheer van graaf Edzard: 288, 290.
 REGENTBARCH, GEORG VAN (Jurjen), bevelhebber in leger Nithard Fuchs: 135.
 Reguleeren > Utrecht, Reguliere kanunniken.
 REIDE (Reijde):
 – KLOOSTER, Dominicaner nonnenklooster in het Oldambt: 41, 326.
 – PLAATS in het Oldambt: 142.
 REIDERLAND (Reijderlandt), land in Oost-Groningen en Duitsland: 25, 41, 170, 213, 215, 314, 331, 344, 354.
 REIDERZIJL (Reijder siel), sluis in Oost-Groningen: 41.
 Reinier Jarges > Jarges.
 Reinolt > Coevorden; Huginge.
 REINOUD II DE ZWARTE (Reijnolt), hertog van Gelre: 31.
 Reint > Alberda; Dyurdes.
 REITDIEP (Reijdeep, Reijdiep), rivier in Hunsingo: 157-158, 160-161, 209, 238, 275, 341, 377, 468, 490.
 REITDIEPDIJK (Reijdiijk, Reytdyck), dijk langs Reitdiep: 220, 252-254, 275.
 Relof van Ewsum > Ewsum.
 REMAGEN (Rymaegen, Rymagen), plaats in Duitsland: 571, 573.
 REMBARTUS, bisschop van Bremen: 14.
 Remele > Rímini.
 Rempt Lyersma > Luursma.
 REMUS, stichter van Rome: 518, 540.
 Reneke > Jarges/Jarichs.
 Renen > Rhenen.
 RENGERS, Groninger burgerfamilie en hoofdelingengeslacht in Ten Post:
 – DUTMER JOHANSZOOM: 40.
 – DUTMER jr.: 91, 140-142, 165, 210, 215.
 – JOHAN: 40, 89.
 – JOHAN jr.: 91, 124, 140, 142-143.
 – JOHAN (Rengers van den Poste): 240, 378.

- MELCHIOR: 219.
- RENGERS SCHAFFER, JOHAN, Groninger burger: 87, 125, 591.
- Renick/Rienk Jongema > Jongema.
- RENSEMA/RENSMA, AUT (Ant), hoofdeling in Friesland: 107, 122.
- Rensma gast > Rinsumageest.
- REWICH, ERHARD (Eerhart Rewyck), Utrechts graveur, pelgrim naar het Heilige Land: 577.
- Reijde > Reide.
- Reijdiep/Reijdiep > Reitdiep.
- Reijderlandt/Reijder siel > Reiderland.
- Reijdijck > Reitdiep.
- REYNERS, PETER, Hollands officier: 35.
- Reynolt die Vos > Vos.
- Reijnolt Hughen/Huighen > Huginge.
- Reytdyck > Reitdiep.
- RHEA SILVIA (Rea), prinses te Alba Longa bij het latere Rome: 518.
- RHEDE (Ree op der Eemse), plaats in Duitsland: 354.
- RHEINFELDEN (Rynffelt), plaats in Duitsland: 573.
- RHENEN (Renen), plaats in provincie Utrecht: 240, 594.
- RHODOS (Rodys, Rodyssche, Roedys), eiland in Griekenland: 464, 576.
- Richthues/Richthuijs > Groningen, Rechthuis.
- Ridberch, Coenert > Koenraad van Reckenberg.
- RIED (Rylen), plaats in Oostenrijk: 571.
- Rien > Rijn.
- Rienlanderen > Rijnland.
- RIGA (Rijge), plaats in Letland: 447.
- RIMINI (Remele), plaats in Italië: 575.
- Ringherkes brugghen > Gerkesbrugge.
- RINSUMAGEEST (Rensma Gast, Gest), plaats en stins in Friesland: 121.
- Rinsumageest, Worp van > Geest.
- RIPPERDA (Rijpperda), Ommelander adelsgeslacht: 39.
- BOLO: 396.
- EGGERIC/EGGERT: 140, 143, 165-166.
- HAYE/HAYO sr.: 42.
- HAYE/HAYO jr.: 140, 143, 165.
- UNICO: 34, 39, 42, 89-91, 124.
- ROCHE, LA (Rotsum), graafschap in het hertogdom Luxemburg: 70.
- Roddelars > Rüdeseim.
- RODE POORT, DE (Roede poerte), poort of huis te Kolham: 144.
- RODE ZEE (Roede Meer, Roede Meer): 389, 578-579, 600.
- RODE WYBE, onderbevelhebber van Focko Ukena: 98.
- Roden Conffer, den > Radicófani.
- RODEN (Raeden, Roeden), plaats in Drenthe: 44, 145, 210, 219, 326, 347, 467, 483, 513; huis Mensinge: 352.
- Roder scole > Rodeschool.
- RODERWOLDE (Roderwolt), dorp in Drenthe: 222.

- RODESCHOOL, voorwerk en school Schola Rubea van Aduard onder Middelstum: 210.
- Rodolff > Ewsum, Relof van.
- Rodys/Rodyssche > Rhodos.
- Roede Conffer, den > Radicófani.
- Roede poerte > Rode Poort.
- Roede Meer > Rode Zee.
- Roeden > Roden.
- Roeden Koffer, den > Radicófani.
- Roedys > Rhodos.
- Roelder karspel > Rolde.
- Roeleff > Roelof.
- Roelof > Bruggen; Ewsum; Horenken; Huginge; Kasse; Langen; Munster; Sissinge; Ummen; Vriese; Vrije; Water.
- ROELOF, kastelein van de Utrechtse bisschop te Coevorden: 32.
- ROELOF, commandeur Johannierter nonnenklooster Warffum: 141.
- ROELOF, JONGE, Groninger stadstdiender: 473.
- ROELOFS VAN BARNEVELD, JAN (Mager Hein, Heyne), Stichts krijgsman en schulte te Meppel: 594.
- Roelof ten Knijpens > Knijpens, Folef.
- Roelof van Diepholz > Rudolf van Diepholz
- Roelof van Ewsma > Ewsum, Relof van.
- Roem/Roeme/Roemen/Roemmen > Rome.
- Roemeineren/Roemeyners/Roemeren > Romeinen.
- Roemschen Riecke > Heilige Roomse Rijk.
- Roemscher > Rome.
- Roemulus > Romulus.
- Roeper, Kampe/Kempe > Roper.
- ROERMOND (Romonde, Romunde), plaats in Limburg: 89, 226, 228, 233.
- ROLDE (Roelder karspel), dorp in Drenthe: 199, 201, 353, 360, 363, 403-404, 433, 439, 461, 483.
- Roleff/Roloff > Roelof.
- ROLTEMAN/ROLTMAN, HILBRAND/HILLEBRAND, Groninger burger: 502, 510-511, 584, 606.
- ROME (Roem, Roeme, Roemen, Roemmen, Rom, Roman, Roomen enz.), plaats in Italië: 4, 7, 9, 13, 15-16, 21-22, 242, 274, 296-297, 299, 368, 386, 424, 494, 497-498, 514-516, 517-520, 527, 529-531, 532-570, 572, 575, 582-583, 600, 602, 604.
- ARCO DI COSTANTINO (Archa Triumphael): 552-553.
 - BASILICA DI COSTANTINO (Tempel der Ewicheijt, Templum Eternitatis): 552.
 - BORG ANGELICO (Engelborch enz.), de Engelenburcht: 25, 515, 559, 562.
 - CAMPIDOGLIO (Caepi-, Capitolio), de Capitolijnse heuvel met stadhuis: 518, 535, 553-554.
 - CAMPO DEI FIORI (Campfflore, Campoffloer): 560-561.
 - CAMPO MARZIO: 560.

- CAMPO SANTO TEUTONICO (Capelle des godsackers), kerk: 563.
- CATACOMBE DI SAN CALISTO (Calixtus kerckhoff): 545, 552.
- COLONNA (Colonesar, Coloneseren, Colonesers), adelsfamilie en partij: 514-516.
- COLOSSEO (Coleseo, Coloseo, Spegelburch): 552.
- DOMINE, QUO VADIS?, kerk: 550.
- IN THERMIS DIOCLETIANI (pallaes Interminis): 557.
- Libera nos a poenis inferni > Rome, Santa Maria del Inferno.
- ORSINI (Ursyner), adelsfamilie en partij: 514-516.
- OSPEDALE SANTO SPIRITO IN SASSIA (Toe den hilligen Geest): 562.
- PAUS (Hilliege vader, paeus), in het algemeen of zonder eigenaam: 16, 274, 297, 299, 386, 497, 514-516, 529-532, 536-537, 540, 542, 544-546, 549, 553, 557, 559, 562-563, 569.
- PAUSIN, Johanna of Jutte, legendarische pausin: 552.
- PIAZZA GIUDEA (Judenplats), verdwenen plein en hoofdingang van het voormalige ghetto: 560.
- PONTE SANT' ANGELO (Engelborch, Engelburch): 561, 562.
- PORTA FLAMINIA: 555, 572.
- SAN BARTOLOMEO ALL' ISOLA (Bartolomeus op der Insel), kerk: 547.
- SAN BIAGIO DELL' ANELLO alias DE OLIVA/DEL CROCIFISSO (Blasii toe den ringe), kerk: 561.
- SAN BIAGIO DELLA PAGNOTTA (Blasio dela Panneta), kerk: 561.
- SAN CELSO E GIULIANO (Celso), kerk: 561.
- SAN CIRIACO (Ciraco, Quirico, Tutias), alias `SANTA MARIA IN VIA LATA, kerk: 557, 566.
- SAN CLEMENTE (Clement), kerk: 551-552, 565.
- SAN COSIMATO (Cosmatus), kerk: 563.
- SAN CRISOGONO, kerk: 547, 566.
- SAN FRANCESCO A RIPA (Francisco), Franciscaner kerk en klooster: 564.
- SAN GIACOMO A SCOSSACAVALLI alias DE PORTICU (Jacop), kerk: 562.
- SAN GIACOMO DEGLI SPAGNUOLI (Jacop), kerk: 561.
- SAN GIORGIO IN VELABRO (Jurien), kerk: 548, 565.
- SAN GIOVANNI ANTE PORTAM LATINAM, kerk: 550, 566.
- SAN GIOVANNI E PAOLO, kerk: 551, 565.
- SAN GIOVANNI IN LATERANO, hoofdkerk met kapel Sancta Sanctorum, Maria Magdalena-altaar, Gulden Poort: 530, 556, 565-567, 569.
- SAN GIOVANNI ISOLA TIBERINA alias OSPEDALE SAN GIOVANNI CALIBITA (Johannes de Insule), met kapel SANTA MARIA IN CAPO ALLE MOLE (Toe den mulen), kerk: 547.
- SAN GIULIANO (Juliaen), kerk: 557.
- SAN GREGORIO MAGNO IN CLIVO SCAURI, kerk: 551.
- SAN LORENZO FUORI LE MURA (Laurentius en Steffen, S. Lawrens voer der poerte, buten Rome), hoofdkerk: 543, 565-566, 569.
- SAN LORENZO IN CARCERE alias IN FONTANA/FONTE, kerk: 558.
- SAN LORENZO IN DAMASO (Lawrens in Damasco), kerk: 561, 566.
- SAN LORENZO IN LUCINA, kerk: 555, 565.

- SAN LORENZO IN PANISPERNA (Lawrens in Palisparna), kerk: 558, 565.
- SAN MARCELLINO alias SANTI PIETRO E MARCELLINO, kerk: 551, 566.
- SAN MARCELLO (Marcelo), kerk: 555.
- SAN MARCO (Marx), kerk: 554, 565.
- SAN MARTINELLO alias SAN MARTINO DE PANARELLA (Martinel), kerk: 560.
- SAN MARTINO AI MONTI (Martin in monte), kerk: 557.
- SAN MATEO, kerk: 556.
- SAN NICOLA IN CARCERE (Nicolaus kercke, In carsere Juliano), kerk: 547, 566.
- SAN PANCRAZIO (Prancacio), kerk: 563, 567.
- SAN PAOLO FUORI LE MURA (Sunte Pawls kercken buten der Stat), hoofdkerk: 540-541, 566, 568-569.
- SAN PIETRO IN CARCERE alias CARCER MAMERTINUS (Peters Fencknisse), kerk: 554.
- SAN PIETRO IN MONTORIO (Montorno) en heuvel, kerk: 541, 563.
- SAN PIETRO IN VATICANO (Peters Munster), hoofdkerk met kapel St. Petrus, Gulden Poort, kapel St. Andreas, Drievuldigheidsaltaar, kapel Sta. Petronilla, kapel St. Martinus, Zielenaltaar: 15, 515, 530, 537-540, 545, 548, 565-569.
- SAN PIETRO IN VINCOLI (Peter ad vincula), kerk: 558, 565, 567.
- San Prancacio > Rome, San Pancrazio.
- SAN SABA, kerk: 549.
- San Salvatore > Rome, Santa Balbina.
- SAN SALVATORE DE/IN LAURO (Salvatoer to den golt), kerk: 560.
- SAN SEBASTIANO (S. Sebastiaen ende Fabiaen), hoofdkerk: 544-545, 550.
- SAN SILVESTRO IN CAPITTE, kerk: 555, 566.
- SAN SISTO (Sixto), kerk: 550, 565.
- SAN STEFANO ROTONDO alias SAN STEFANO IN CELIOMONTE (Seffen, Steffen rotonda in Celomonte), kerk: 551, 566, 569.
- SANTA BALBINA alias SAN SALVATORE, kerk: 550, 565.
- SANTA BARBARA, kerk: 561.
- SANTA BIBIANA (Bibiano), kerk: 556.
- SANTA CATARINA DELLE CAVALLEROTTE (Katherinen), kerk: 562.
- SANTA CECILIA, kerk: 547, 565.
- SANTA CROCE IN GERUSALEMME en kapel Jerusalem (Helenen), hoofdkerk: 543, 566-568.
- SANT'ADRIANO, kerk: 553.
- SANT'AGOSTINO, kerk: 555.
- Santa Indola > Rome, San Vitale.
- SANT'ALESSIO (Alexcii, Alexio), kerk: 549.
- SANTA MARIA DEL INFERNO alias LIBERA NOS A POENIS INFERNI (Verloeste ons van der hellen pyn), kerk: 553.
- SANTA MARIA DELLA CONSOLAZIONE (De Consolacionis), kerk: 553.

- SANTA MARIA DELLA GRAZIA alias DELLA CANNAPARA (Toe genade), kerk: 553.
- SANTA MARIA DELLA NAVICELLA (Toe den schip, Navicola), kerk: 551, 565.
- SANTA MARIA DELL' ANIMA alias DEUTSCHES SPITAL (De Anima), kerk: 561.
- SANTA MARIA DELLA PACE (De pace, De pace in Urbe), kerk: 561, 567.
- SANTA MARIA DEL POPOLO (De Populo, De Populo in Urbe), kerk: 555-556, 567.
- SANTA MARIA DE/IN PORTICU, kerk: 547.
- SANTA MARIA IN ARA COELI, Franciscaner kerk en klooster: 520, 558.
- SANTA MARIA IN COSMEDIN alias SCHOLA GRAECA (Schola Greca), kerk met 'La bocca della Verità': 548.
- SANTA MARIA IN DOMNICA (der Keyserin), kerk: 551.
- SANTA MARIA IN MONTICELLI (Monteceli), kerk: 560.
- SANTA MARIA IN TRASPONTINA (Trampontina), kerk: 562.
- SANTA MARIA IN TRASTEVERE alias FONS OLEI (Maria Transtiberim, O.L.Vrouw ten Olyborne), kerk: 546, 565, 568.
- SANTA MARIA IN VIA LATA alias SAN CIRIACO (Quiraco), kerk: 554.
- SANTA MARIA LA NUNZIATELLA (Toe der botscaff), kerk: 540.
- SANTA MARIA MADDALENA, kerk: 560.
- SANTA MARIA MAGGIORE (Marie toe/to den snee), Maria Mayoer), hoofdkerk: 536, 542, 556-557, 565-569.
- SANTA MARIA NUOVA alias SANTA FRANCESCA ROMANA, kerk: 552.
- SANTA MARIA ROTONDA alias SANTA MARIA DEI MARTIRI, het antieke Pantheon, kerk: 537, 560, 567.
- SANTA MARIA SCALA COELI (Scala Dei, To der hemel ledder), kerk: 549.
- SANTA MARIA SOPRA MINERVA (Minarva), kerk: 559.
- SANT'ANASTASIA, kerk: 548, 565, 567, 569.
- SANT'ANDREA DE HISPANIS alias DE UNDA of DELLA VALLE (Andrea), kerk: 560.
- SANT'ANGELO IN PESCHERIA (Angeloe in der fischerie), kerk: 559.
- SANT'ANTONIO, kerk: 520.
- SANT'APOLLINARE, kerk: 555, 566.
- SANTA PRASSEDE (Praxcedis, Braxcedis), kerk: 557, 566.
- SANTA PRISCA, kerk: 549, 566.
- SANTA PUDENZIANA (Pontenciana, Potenciaen), kerk: 557-558, 565.
- SANTA SABINA (Sabinen), kerk: 548, 565.
- SANTA SUSANNA, kerk: 557, 565.
- SANT'EUFEMIA, kerk: 558.
- SANT'EUSEBIO, kerk: 556, 566.
- SANT'EUSTACHIO (Austacio), kerk: 560.
- SANTI COSMA E DAMIANO, kerk: 553, 565.
- SANTI DODICI APOSTOLI (Toe den hilligen XI (lees: XII) apostelen), kerk: 554, 565-566, 568.

- SANTI PIETRO E MARCELLINO (Marcelino, Marcellin ende Peter, Marcelyn), kerk: 565.
- SANTI QUATTRO CORONATI (Toe den veer gekroenenden), kerk: 551, 566.
- SAN TRIFONE (Triphoe, Trivoenen), kerk: 555, 565.
- SAN VINCENZIO ED ANASTASIO alias TRE FONTANE (Anastasio, Den dre burnen), kerk: 541, 549-550.
- SAN VITALE (Santa Indola, Vitael), kerk: 558, 565.
- SAN VITO IN MACELLO (Fleischbanck, Vyts), kerk: 557.
- SENAAT/SENATOREN, in het antieke Rome en later: 518, 559.
- SETTE COLLI (Sebenberch), de Zeven Heuvelen: 518.
- TEMPIO DI VESTA, tempel van Vesta: 518
- VATICANO, de Vaticaanse heuvel (ook > Rome, San Pietro in Vaticano): 537.
- ROMEINEN, bewoners van Rome: 7, 8, 15-16, 21, 519-521, 533, 536-537, 541-542, 548, 553, 559
- ROMEINSE RIJK, het oude Rome en zijn Rijk: 95, 126, 368, 520-527, 583.
- Romelus > Romulus.
- Romer/Romeren > Romeinen.
- Romeschen > Heilige Roomse Rijk.
- Romolus > Romulus.
- Romonde > Roermond.
- ROMULUS (Roemulus, Romelus, Romolus), stichter van Rome: 518, 540.
- Romunde > Roermond.
- RONCIGLIONE (Ronelioel, Roneliol, Ronselioen), plaats in Italië: 572-573, 575.
- Roode meer > Rode Zee.
- Roomen > Rome.
- Roomskoning > Heilige Roomse Rijk.
- ROPER, KAMPE/KEMPE (Roeper, Roper), burger in Friesland: 300, 303.
- Roppensteyn > Rappolstein.
- ROSENDAEL (Rosendall), kasteel bij Arnhem: 233.
- ROSETTE/RASID (Rosset, Rossettum), plaats in Egypte: 579-580.
- ROSSUM, HUBERT VAN (Hubert Canceleer), Gelders kanselier in het Noorden: 478-480.
- ROSTOCK (Rustech), plaats in Duitsland: 513.
- ROTHEIDE/ROTHIDE/ROTIDE, HELPERICK, Groninger burger: 40.
- Rotsum > Roche, La.
- ROTTUM, Benedictijner klooster in Hunsingo: 417; abt > Johan.
- ROUVEEN (Ruwe feen), plaats in Overijssel: 431.
- Rouwerda, Jan > Rauwerda.
- ROVERETO (Rovereyt), plaats in Italië: 572.
- RÜDESHEIM (Roddelars), plaats in Duitsland: 571.
- RUDOLF VAN DIEPHOLZ (Roleff), bisschop van Utrecht: 75.
- RUIGEWAARD (Rugewaert, Rugenwaert, Ruigewaert, Waert), polder bij de monding van het Reitdiep: 135, 159, 374, 441, 455-456, 483.
- RUINEN (Runen, Ruijnen), dorp in Drenthe: 303, 353.

Ruselingera lant > Rüstingen.
 Rustech > Rostock.
 RÜSTRINGEN/RÜSTRINGERLAND (Ruselingeralant, Rustringe, Rustijnck, Rustijnger landt), deel van Oost-Friesland: 25, 70, 73, 99.
 Rutger van Bickberge > Bickberge.
 Ruwe feen > Rouveen.
 Ruijnen > Ruinen.
 Rijck unde Rijckensteijn > Rijkensteijn.
 Rijge > Riga.
 Rijk van Rijkensteijn > Rijkensteijn.
 Rijk, het Heilige > Heilige Roomse Rijk.
 RIJKENSTEIJN, TURCK RIJCK VAN, hofmeester van bisschop van Utrecht: 150.
 RIJN (Rien), rivier: 380, 524, 571, 574-575.
 RIJNLAND (Rienlanderen), deel van Duitsland: 9, 499, 602.
 RIJNPALTS (Palensteijn, Palsgraven):
 – PALTSGRAAF (zonder naam): 200, 236, 499, 595.
 – PALTSGRAAFSCHAP in Duitsland: 51, 79, 310.
 RIJPELBUSCH/RIJPELBORGH, drost van graaf Edzard op de Friedeburg: 325.
 RIJPESHOLT, plaats in Duitsland: 85.
 Rijpperda > Ripperda.
 Rylen > Ried.
 Rymaegen/Rymagen > Remagen.
 Rynffelt > Rheinfelden.
 RYSUM, UDO VAN, Oostfrieze hoofdeling: 210, 214.

S

SABINA, legendarische heilige: 548, 554.
 Sabinen > Rome, Santa Sabina.
 Sacharias > Zacharias.
 Saewart/Saewert > Sauwerd.
 SAGELTERLAND (Segeklar lant), deel van Oost-Friesland: 25.
 SAKELENS, WYBE, burgemeester van Leeuwarden: 401.
 SAKSEN (Saschen, Saslandt, Sassen, Sassige, Zassen enz.):
 – HERTOOG (zonder naam): 128, 136, 138-141, 144-145, 150-151, 160-162, 164, 168, 170-174, 179, 200, 203, 205-206, 211, 216-218, 222-223, 228, 230, 232, 234, 238-240, 243-245, 247-249, 252-253, 256-257, 259, 266-268, 270-271, 276, 278, 280, 282, 287-288, 290-292, 294-296, 298-300, 302, 307, 311, 313, 316-322, 324, 327-330, 332-334, 337-340, 342, 344-348, 352, 354, 356, 359, 361, 363, 366, 369-373, 375, 378-380, 383, 385, 387-388, 391-393, 395, 412-414, 440. Ook > Albrecht; Frederik III de Wijze; Georg; Hendrik.
 – HERTOOGDOM: 9, 133, 271, 292, 310, 252, 498, 602.
 – HERTOOGDOM – BESTUUR: 140-141, 200-204, 207, 218, 240, 242, 246, 254, 256, 258, 260, 266, 271-272, 276-278, 287, 289-290, 298, 300, 302, 313, 329, 332, 362, 385, 485, 487.

- HERTOOGDOM – KRIJGSMACHT: 138, 144, 159, 176, 178-179, 206, 208-210, 212, 214, 234-236, 239, 265, 285-287, 301, 314-315, 321, 323-328, 334-336, 338-340, 342, 344-347, 349, 351-352, 354, 356, 358-361, 363, 366-369, 372-374, 377, 379-381, 383, 386-387, 392-393, 395-396, 414.
- SALINS (Salinis), plaats in Frankrijk: 449.
- SALLAND (Sallant), deel van Overijssel: 138, 374.
- SALOMO/SALOMON (Salmonis), koning van Israël: 125, 539.
- SALSBERCH (doctor), Gelders raadsman of ambtenaar: 447.
- Salvatoer to den Golt > Rome, San Salvatore de/in Lauro.
- Salvator, Sunte > Rome, Santa Balbina, San Giovanni in Laterano.
- SAMARIA, plaats in Palestina: 390.
- SAN CASCIANO (Sinckaesein, Sinkasein), plaats in Italië: 572.
- Sancten > Xanten.
- Sander Zaelmaker > Zadelmaker.
- SAN GIOVANNI IN PERSICETO (Sunte Johaens/Johannes Castel), plaats in Italië: 572, 574.
- SAN LORENZO NUOVO (Lawrens Castel), plaats in Italië: 573.
- SAN MICHELE ALL'ADIGE (Sunt Micheel, Mycheel), plaats in Italië: 572.
- SAN QUIRICO D'ORCIA (Sunte Clercks, Clerx), plaats in Italië: 572, 575.
- Santa Santorum > Rome, San Giovanni in Laterano, kapel Sancta Sanctorum.
- SAPIENTZA (Sapiencia), eilandje in Griekenland: 581.
- SAPPEMA, BENNER/BENNERT, hoofdeling in Friesland: 110.
- SAPPENS, TIEMEN/TIMEN, kerkvoogd in de Akerk te Groningen: 489.
- Sapper Heemstra in den Ham > Heemstra, Gaspar.
- ŠAPUR/SHAPUR I (Sophor), koning van de Sassaniden in Perzië: 526.
- SARACENEN (Sarasenen enz., Zarrazenen), Islamieten: 15-19, 579-580.
- Saracto > Soratte.
- Sarasenen/Sarazenen/Sarracenen/Sarrazeenen/Sarrazenen > Saracenen.
- Sarvius Tulyus > Servius Tullius.
- Saschen/Saslandt > Saksen.
- Saspet Swyade > Sinade.
- Sasschen/Sassegen/Sasseger/Sassen > Saksen.
- Sassen > Saxo.
- SASSERUS O.CIST., abt van Aduard: 66.
- Sasseschen/Sassich/Sassigen/Sassijgen > Saksen.
- SAUWERD (Gaewaert, Sauwert, Saewart, Sawert), plaats in Hunsingo: 34, 37, 219, 275, 314, 327.
- Sauwerd > Onstaborg.
- Saxen/Saxenn > Saksen.
- SAXO (Saxso), legendarische stamvader der Saksen: 8-9, 601-602.
- Saxsen > Saksen.
- Saxso > Saxo.
- SCAERDE, WILLEM, Groninger burger: 570.
- Scaffen > Schaffer.
- Scala Celi/Dei > Rome, Santa Maria Scala Coeli.
- Scalsborch > Hendrik graaf van Stolberg-Wernigerode.
- Scarmer > Scharmer.

- Scarnhusen > Scharnehuizen.
- SCARPERIA (Scarperien, Scharperien), plaats in Italië: 572.
- Scelge ham/Scellgehamsters > Schilligeham.
- Scerpenzel > Scherpenzeel.
- SCHAFFER (Scaffer), Groninger burgerfamilie: 591.
- CLAES/CLAUS: 420, 428-429, 460, 491-492, 591.
 - DERCK: 110, 125, 213, 591.
 - GOSEN: 167.
 - JOHAN: 141, 172, 174, 179, 265, 273, 591.
- Schala Dei > Rome, Santa Maria Scala Coeli.
- Schambarch > Schauenburg.
- SCHARMER (Scarmer):
- KLOOSTER, Kruisherenklooster in Fivelingo: 314.
 - PLAATS in Fivelingo: 344-345, 452.
- SCHARNEHUIZEN (Scarnhusen), plaats in Friesland: 472.
- Scharperien > Scarperia.
- SCHATTER, JOHAN, Groninger burger: 142, 491-492.
- SCHAUENBURG/SCHAUMBURG (Schambarch, Schauwenborch, Schawenberch, Scouwenborch), Duits adelsgeslacht: 356.
- HENDRIK: 312, 356, 577.
 - WILBOLD, Saksische aanvoerder: 136-141, 146.
- Schedelandt > Stedingerland.
- Schele/Schelge Giese > Gijs.
- Schelgeham/Schelge Ham > Schilligeham.
- Schelte op der Geest > Geest.
- SCHELTEMA, Fries hoofdelingengeslacht:
- GABBE: 473.
 - SYBET/SYP: 125, 137.
- SCHENCK VAN TAUTENBURG, GEORG (Jurjen van Toutenborch), Habsburgs stadhouder in Friesland: 463, 467, 478, 481-482, 595-596.
- Schenckel > Schinckel.
- SCHENK HANS, Saksische beul: 302.
- SCHERE, GERT VAN DER (Scheere), Groninger burger: 508.
- SCHERENSLIPER, Groninger ambachtsman: 88.
- SCHERPENZEEL (Scerpenzel), plaats in Stellingwerf: 59.
- SCHIERINGERS (Schieringe, Schiringhe, Schijringhe), partij in Friesland: 42, 45-46, 64, 127, 130, 133-134, 136.
- SCHILDWOLDE (Schijldwolde), plaats in Fivelingo: 209, 415.
- SCHILLIGEHAM/SCHILLINGEHAM (Scelge Ham, Scellgehamsters, Schelgehamsters), plaats in Hunsingo: 168, 376-377.
- Schillinge > Terschelling.
- SCHINCKEL, TONNIS (Tomas Schenckel, Scynckel), Groninger burger: 586, 608.
- Schip, toe den > Rome, Santa Maria della Navicella.
- SCHIPBORG (Borck, Borcker brugge), plaats in Drenthe: 209, 246, 263, 344.
- Schiringhe > Schieringers.

- Schoenen Gevel > Groningen, Schone gevel.
 Schoenloe > Schoonloo.
 Schola Greca > Rome, Santa Maria in Cosmedin.
 Scholaster > Vyrssen.
 SCHOLBALG (Schulbalch), kreek in de Waddenzee: 451.
 SCHOONLOO (Schoenloe, Scoenloe), plaats in Drenthe: 483.
 SCHOTERLAND (Scoterlandt), grietenij in Friesland: 25, 434-435, 466.
 SCHUITEMAKER, BARTOLT, ambachtsgildelid te Groningen: 254, 592.
 SCHUITEMAKER, BERENT, ambachtsgildelid te Groningen: 592.
 SCHUITEMAKER, JOEST, ambachtsgildelid te Groningen: 592.
 Schulbalch > Scholbalg.
 SCHULTE, CLAWES, Groninger burger: 87.
 SCHULTEDA, FOCKE, Ommelander hoofdelling: 44.
 SCHULTINK, HENDRIK (Scultinck), Groninger burger: 511, 587, 609.
 Schuten deep > Groningen, Schuitendiep.
 SCHÜTTORF (Scuttorp), plaats in Duitsland: 322, 359.
 SCHWYZ (Swijts), plaats in Zwitserland: 225.
 Schijldwolde > Schildwolde.
 Schijringhe > Schieringers.
 Scoenloe > Schoonloo.
 Scolaster, den > Vyrssen.
 SCOMAKER, ADAM, Groninger burger: 248, 256.
 Scoterlandt/Scoterlant > Schoterland.
 Scouwenborch > Schauenburg.
 Scultinck > Schultink.
 Scutendeepe > Groningen, Schuitendiep.
 Scuttorp > Schüttoorf.
 Scynckel > Schinkel.
 SEBASTIANUS, heilige: 527, 540, 544-546.
 Sebastiaen > Rome, San Sebastiano.
 Sebenberch > Rome, Sette Colli.
 Seelandt > Zeeland.
 Seffen Rotonda > Rome, San Stefano Rotondo.
 Seffen > Stephanus; Rome, San Stefano Rotondo.
 Segemondt > Sigismund.
 Segerlar landt > Sagerterland.
 SEKEMA KRET, plek bij het Reitdiep: 159.
 Sekenhues > Sint Jurgens Gasthuis.
 SELBACH, JOHAN, Gelders ritmeester: 447.
 Selen alter > Rome, San Pietro in Vaticano.
 Selvester > Silvester.
 SELWERD (Selwart, Selwert, Zelwart):
 – BUURSCHAP in Gorecht, 47, 160-161, 164, 250, 259, 286-288, 341, 346-348, 350, 354, 366, 447, – GERECHT: 38, 48-49, 84, 179, 435, 589.
 – KLOOSTER, Benedictijner dubbelklooster: 239, 320, 331, 340, 351, 372, 457, 468; abt (zonder naam): 141.
 SENECA, Romeins wijsgeer: 522.

- Seners > Siena.
 Sensen/Sensheim, Lodewijk van > Lodewijk van Sensheim.
 SEPTIMIUS SEVERUS (Severus), Romeins keizer: 528.
 Serckgast > Tjerkgaast.
 SERVIUS TULLIUS (Sarvius Tulyus), koning van Rome: 518.
 SEVERA, legendarische echtgenote van keizer Philippus Arabs: 526.
 Severus > Septimius Severus.
 Severus > Geta.
 SEVERUS, FLAVIUS VALERIUS, Romeins keizer: 525.
 Sewe Batema > Heratema.
 Seyger Ploech > Pflug.
 Seyne, de Hoge > Siena.
 SIARDA/SJAARDA, hoofdelingengeslacht in Friesland:
 – DOUWE: 147.
 – SICKE: 46.
 Sibilla > Sibylla.
 SIBOLT VAN ESENS/STEGESDORPE (Sijpt, Zijbe), Oostfriese hoofdeling:
 25, 60-61, 63, 66, 73, 79-82, 85, 99.
 SIBYLLA (Sibilla, Sybilla), waarzegster in Rome: 521, 558.
 SICAMBRI, het oude Frankenvolk en stad: 7.
 SICILIË (Cicilien), eiland en koninkrijk: 426, 449.
 Sicke > Benninge; Bolte; Douwens; Galema; Siarda.
 SICKINGE (Sickyngge), Groninger burgerfamilie: 591.
 – JOHAN: 589.
 – LUDOLF/LULEFF sr.: 33, 74.
 – PETER: 179, 201-202, 204, 231, 240, 254, 266, 277, 298, 320-321, 328, 361-362, 394, 482, 503-506, 508, 570, 586, 588-591, 609-610.
 SICULI, CASPAR DE (Van Sielen), pelgrim naar het Heilige Land: 577.
 SIDDEBUREN (Siddebueren, Sideburen, Sijdeburen), plaats in Fivelingo:
 154, 221, 435; borg: 154.
 SIDRACH (Sydrack), een der drie jongelingen in de vuuroven (Daniël 3):
 553.
 SIEGERSWOUDE (Sijgers wolt), plaats in Friesland: 467.
 Sielen, van > Siculi.
 SIENA (Hoge Seyne, Hoeger Seyne, Seners), plaats in Italië: 519, 572.
 Sienecken > Syneken.
 Siger Ploech > Pflug.
 SIGISMUND VAN LUXEMBURG EN BOHEMEN (Segemondt), keizer van het Heilige Roomse Rijk: 425.
 SILANDRO/SCHLANDERS (Sunte Vlanders, Sunte Flanders), plaats in Italië: 571, 573.
 SILBORG (Sijelborrich, Sylborg), kasteel in Oost-Friesland: 40.
 SILVESTER I (Selvester, Sylvester), paus: 517, 527, 529-531, 532-533, 538, 545, 553, 555, 568-569.
 SIMEON (Symeon), vrome grijsaard te Jerusalem: 562.
 Simon > Kannegeter; Zeller.
 Simphoriosus > Symphoriosus.

- SINADE (Swijade), SASPET, hoofdelling te Leeuwarden: 45.
 SINAÏ (Synay), berg en schiereiland in Egypte: 575, 577-578, 582.
 Sincaesein/Sinkasein > San Casciano.
 SISSINGE, ROELOF (Sissyngje), Groninger burger: 414, 503, 505-506, 586, 588-589, 591, 609-610.
 SINT JURGENS GASTHUIS (Sekenhues), leprozenhospitaal te Helpman: 264.
 Sixto > Rome, San Sisto.
 SIXTUS IV, paus: 553, 556-557, 561-563, 567.
 SLAMPAMPER, PETER, een der landlopers van de Groene Tente: 260.
 SLENES, JONKER, bevelhebber troepen in Gelre en Utrecht: 152.
 Slenijs > Hendrik graaf van Slenitz.
 SLINGERBORG (Slingerborrich), bergvrede in Oversticht: 48.
 SLOCHTEREN (Sloechteren), dorp in Duurswold: 41-42, 143, 213, 215, 288, 318, 344-345, 356, 372, 415, 490; borg: 154.
 SLOCHTERVEEN, veengebied in Duurswold: 452, 490.
 Sloeten/Sloeter meer > Sloten.
 SLOTEMAKER, KONST, Groninger burger: 592.
 SLOTEN (Groeten Sloeten, Sloeten), plaats in Friesland: 46, 57, 129-131, 133, 137, 147, 371, 380, 383, 445-446, 448, 452, 462, 474, 476, 478, 480, 605.
 SLOTERMEER (Sloeter meer), meer in Friesland: 129.
 Sloterzijl > Oxwerderzijl.
 Smalenee > Smalle Ee.
 Sloeten/Sloeter meer > Sloten.
 SMALLE EE (Smalenee), Benedictijner nonnenklooster in Friesland: 371.
 SMALLINGERLAND (Smalingerlant, Smalijngerlant), grietenij in Friesland: 24, 106, 111, 121, 124, 380, 387, 435, 445, 462, 466.
 SMIT, HARMEN/HERMAN, Habsburgs agent: 458.
 SMIJT, HOBBE (Hobe), Groninger burger: 248, 266.
 SMYT, JACOB, Groninger burger: 511, 583, 590, 592, 606.
 SMIJT, WIGBOLT, Groninger burger: 256, 277.
 Snede Francken > Franken.
 SNEEK (Sneke), plaats in Friesland: 42-43, 66, 128-131, 133, 136, 138, 146-147, 149, 159, 206, 371, 380, 383, 400, 402, 405-407, 431, 434, 436, 437, 440, 448-449, 451-452.
 SNELGERSMA (Snelgers), Ommelander adelsgeslacht.
 – OMEKE: 34, 39.
 – POPPO: 34, 39.
 SNELGERSMA (Snelgers), borgen te Appingedam: 39.
 SNELLE, HARMEN, Groninger burger: 256.
 Soeven wolden > Zevenwouden.
 Soeven kercken > Malles Venosta.
 SOLWERD (Solwart), dorp in Fivelingo: 166-167.
 Somer wechken > Groningen, Zomerweggetje.
 SONNEGA (Tomegae), plaats in Friesland: 59.
 Sonnenbarch > Zonneberg.
 Sonsheim, Lodewijk van > Lodewijk van Sonsheim.

- Sophor > Šapur I
 SORATTE, MONTE (Saracto), heuvel bij Rome: 529.
 Soven kercken > Malles Venosta.
 Soven wolden > Zevenwouden.
 Soven Slapers > Zeven Slapers.
 SPAARNDAM (Sparendam), plaats in Noord-Holland: 411.
 Spaengen/Spaengnien/Spaenien/Spaiengien > Spanje.
 SPANGA (Spange), plaats in Friesland: 59.
 SPANJE (Hispanien, Spaengen, Spangnen, Spanien, Spaniers, Spaniolen, Spanyers enz):
 – KONING (zonder naam): 229, 406.
 – KONINKRIJK: 397, 399, 413, 424-427, 449-450, 495, 497, 527.
 – VOLK: 430, 496, 514-515, 561.
 Sparendam > Spaarndam.
 SPEGELBARCH (Sunte Jaemersbarch), plaats in Zwitserland: 574.
 Spegelburch > Rome, Colosseo.
 SPEYER (Spyer, Spyr, Sphyr), plaats in Duitsland: 571, 574.
 SPIJK (Spijck), plaats in Fivelingo en sluis: 41.
 Spyer, Spyr > Speyer.
 Srasborch > Straatsburg.
 STADE (Staden, Staeden), plaats in Duitsland: 9, 446, 602.
 Staelborch > Hendrik graaf van Stolberg-Wernigerode.
 Staesborch > Strasbourg.
 Staeveren > Stavoren.
 Staevesschen > Zwaben.
 Stalsborch > Hendrik graaf van Stolberg-Wernigerode.
 STANS, JOHAN, Groninger burger: 592.
 STAPELMOOR (Stapelmoer), plaats in Oost-Friesland: 314.
 STAPHORST, plaats in Overijssel: 431.
 STAVOREN (Staeveren):
 – KLOOSTER, Benedictijner klooster Sint Odulphus: 52; abt > Dirk.
 – PLAATS in Friesland: 24, 26, 33, 38, 40, 43, 46, 52-53, 57, 66, 137, 380, 402, 444-445, 448, 451.
 STEDINGERLAND (Schedelandt), deel van Oost-Friesland: 25
 STEDUM (Coteum, Steum), plaats in Fivelingo: 35, 44.
 Steenen tijl > Groningen, Stenen til.
 Steens > Stiens.
 Steenwieck > Steenwijk.
 STEENWIECK, ARENT VAN, Drents aanzienlijk persoon: 44.
 STEENWIJK (Steenwieck, Stenwick), plaats in Overijssel: 25, 82, 313, 432-434, 438-440, 443, 474-475, 478-479, 483, 485, 488-489; Heiligen Geest Gasthuis: 476, 489; O.L.Vrouwewerk: 476.
 STEENWIJK, O.Cist., HENDRIK VAN, monnik, biermeester in Aduard: 423.
 Steffan/Steffen > Rome, San Lorenzo fuori le Mura.
 Steffen paws/prester > Stephanus.
 Steffen in Celimonte/Celimonto/Celomonte > Rome, San Stefano Rotondo.

- STEGESDORPE, plaats in Oost-Friesland en hoofdelingengeslacht (ook > Esens): 80.
- STELLINGWERF (Stellinck Vresen, Stellinge Vresen, Stellingewarff, Stellingewerff, Stellingwarreff), grietenij bij Friesland: 25, 60, 82, 177, 353, 380, 409, 434-435, 466-467, 477, 479.
- Stenen tijl > Groningen, Stenen til.
- Stenwick > Steenwijk.
- STEPHANUS (Seffen, Steffen), eerste martelaar: 543, 553, 556.
- STEPHANUS I, paus: 544-545.
- STEPHANUS III (abusievelijk Stephanus II), paus: 555.
- Steum > Stedum.
- Stichse/Stichssen/Stichtscen/Stichtschen > Utrecht.
- Sticht > Münster; Utrecht.
- Stichtes lueden > Utrecht.
- STICKHAUSEN (Stickhusen, Stijckhusen), plaats in Oost-Friesland: 314, 354, 366, 368; borg: 320, 332, 340, 342, 393, 396-397, 414, 417.
- STIENS (Steens), plaats in Friesland: 445.
- STIERMARKEN (Styer), hertogdom in Oostenrijk: 449.
- STOTER, HENDRIK (Stoeter), Groninger burger: 89, 124.
- STRAATSBURG (Srasborch, Staesborch, Straesborch, Strassborch, Strassburch), plaats in Frankrijk: 238, 520, 573.
- Straelen > Stralen.
- Straesborch > Straatsburg.
- STRALEN, plaats in Duitsland: 226.
- STRALEN, GERARDUS, copïist (1470) van Landrecht 1448: 121.
- STRALSUND (Besunde), plaats in Duitsland: 513.
- Strasborch/Strassburch > Straatsburg.
- STRENGE, Gelders zeerover: 451.
- STROBAL/STROBALL, HANS, Saksische landsknecht: 260-261.
- STUUR GRONINGEN (Stuer Groningen, Stuergrovinck, Stuijr Groeningen, Weert Groningen), Saksisch blokhuis bij Aduarderzijl: 199, 202, 288, 326, 361, 376.
- STUERMAN O.F.M., HENDRIK: Groninger Minderbroeder: 87.
- Stuijr Groeningen > Stuur Groningen.
- Stijchts/Stijchtsce > Utrecht.
- Stijckhusen > Stickhausen.
- Styer > Stiermarken.
- SUDERHUSIUS, HARCO/HARKO, raadsheer van graaf Edzard: 297-298, 312, 320, 328.
- Suedtlaeren > Zuidlaren.
- Suedwolde > Zuidwolde.
- Suerhusen > Surhuizum.
- Suidtlaeren/Suitlaren/Suijtlaren > Zuidlaren.
- Sunte Anthonys dall > Anthonys dall.
- Sunte Claws barch > Hochfinstermünz.
- Sunte Claren > Claren.
- Sunte Clercks/Clerx > San Quírico d'Orcia.

Sunte Flanders > Silandro.
 Sunte Jaemers barch > Spegelbarch.
 Sunte Johaens/Johannes castel > San Giovanni in Persiceto.
 Sunte Katerinen graff > Katharinaklooster op de Sinai.
 Sunte Katherinen barch > Sinai.
 Sunte Katherynen closter > Katharinaklooster op de Sinai.
 Sunte Lawrens > Lermoos.
 Sunte Lawrens castel > San Lorenzo Nuovo.
 'SUNTE MERTENS BARCH OP DEN DYCK', plaats in Italië: 572.
 Sunte/Sunt Mycheel > San Michele.
 Sunte Nicolaus/Nicolaws barch/berch > Hochfinstermünz.
 Sunte Odilien/Odilienbarch > Odile, Sainte.
 Sunt Micheel > San Michele all' Adige.
 SUPERANTIUS (Superancius), heilige: 547.
 Surck > Zürich.
 SURHUIZUM (Suerhusen), plaats in Friesland: 471, 477.
 SUSANNA (Susannaë), heilige: 557.
 Sute Claws poerte > Venetië.
 Suters > Sutri.
 Sutlaren > Zuidlaren.
 Sutphen > Zutphen.
 SUTRI (Suters), plaats in Italië: 573.
 Suuden velde > Zuidenveld.
 Suutlaren > Zuidlaren.
 Suijdtwolde/Suijdwolde > Zuidwolde.
 Suijtbroeck > Zuidbroek.
 Suijthorum > Zuidhorn.
 SWAMAKER, JOHAN, Groninger burger: 592.
 Swarte water > Zwarte Water.
 Swarte/Swarten hoep/hoop > Zwarte Hoop.
 Swarte sluijs > Zwartsluis.
 Swartsenborch, Hendrik van > Hendrik van Schwarzenburg.
 Swaven > Zwaben.
 Sweden > Zweden.
 Sweder Francken > Franken.
 Sweer Kater/Kather > Kater.
 Swette > Zwette.
 Swijade, Saspet > Sinade.
 Swits/Switssen/Switsserlant/Switssers > Zwitserland.
 Swits > Schwyz.
 Swolle/Swolschen/Swolsschen > Zwolle.
 Sijart Muckema > Meckema.
 Sybet Scheltema > Scheltema.
 Sybilla > Sibylla.
 Sybrand Ulffers > Ulffers.
 Sijdeburen > Siddeburen.
 Sydrack > Sidrach.

Sye Bouwema > Bauwema.
 Sijelborrich > Silborg.
 Sijgers wolt > Siegerswoude.
 Syke in der/die Elst > Elst.
 Sylborg > Silborg.
 Sylvester > Silvester.
 Symeon > Simeon.
 SYMPHORIANUS, heilige: 552.
 SYMPHORIOSUS (Simphoriosus), legendarische heilige: 559.
 Synay > Sinai.
 SYNEKE (Cyneko, Sienecken), pastoor te Farmsum: 41.
 Sijnelen/Sijnelinghe landt > Fivelingo.
 Syp Scheltema > Scheltema.
 Sijpt > Sibolt van Esens.
 Syrck van Vreborch > Friedeburg.
 Syse Berneers > Berneers.
 Sytse van der Geest > Geest.
 Sijwert > Lüttigau.
 Sywert Wiarda > Wiarda.

T

Tabor > Thabor.
 TACITUS, Romeins keizer: 526.
 TACKE, LULOF (Luleff), kapitein van Graaf Edzard: 338.
 TACOZIJL (Taeckezijl, Taekesijl, Takezijl), plaats in Friesland: 130, 133, 137, 402.
 TAMMENS, ELT, Groninger burger: 221, 256.
 TAMMINGA, ABEKO/AEPCKE (Tamminge, Tammijnge), Ommelander hoofdeling: 157.
 TAMMINGABORG, borg te Hornhuizen: 157, 301.
 TARQUINIUS COLLATINUS (Celatina), Romeins burger: 519.
 TARQUINIUS PRISCUS (Priskus Tarquinius), koning van Rome: 518.
 TARQUINIUS SUPERBUS (Tarquinius de Hoveerdige), koning van Rome: 518-519.
 TARQUINIUS SUPERBUS, SEXTUS koningszoon te Rome: 519.
 Tarquinius de Hoveerdige > Tarquinius Superbus.
 TAUBENHEIM (Duvnen, Duuvenen), CHRISTOF VAN, Saksisch edelman: 240, 248, 288, 385.
 TECKLENBURG (Tekenenborch), graafschap in Duitsland: 307.
 TEDEMA, JOHAN sr. (Thedema), Groninger burger: 83, 125, 422.
 Tekenenborch > Tecklenburg.
 Tempel der Ewicheyt/Templum Eternitatis > Rome, Basilica di Costantino.
 Ten Boer > Boer, ten.
 Tengnagel > Tynagels
 Ten Post > Post, ten.
 Teopista > Theopista.

- Teopistus > Theopistus.
 Ter Apel > Apel, ter.
 Ter Borch > Borch, ter.
 Ter Idzard > Idzard, ter.
 Ter Mude > Mude, ter.
 TERBI (Terby), plaats in Italië: 575.
 Terhansow > Hansouwe, ter.
 TERMENO/TRAMIN (Termyn), plaats in Italië: 572, 574.
 Terminis, In > Rome, In Thermis Diocletiani.
 TERMUNTEN (ter Munte), plaats in het Oldambt: 34, 39, 44, 74; borg: 39, 74; zijk: 41.
 Termunten (cloester ter Munten) > Grijzemonniken.
 Termyn > Termeno.
 TERPETE, plaats in Italië: 575.
 TERSCHELLING (Schillinge), Waddeneiland: 59.
 TERIJNCKVELT, HENDRIK, Groninger burger: 277.
 Tese Jarges > Jarges.
 Tesinge > Thesinge.
 Tessel > Texel.
 Tesijnghe > Thesinge.
 Teth Luersma/Lyersma > Luursma.
 TEXEL (Tessel), Waddeneiland: 463.
 THABOR (Tabor), Windesheimer klooster in Friesland: 405.
 THEDA (Tede), gravin van Oost-Friesland: 85.
 Thedema > Tedema.
 THEODORUS (Theodoren), heilige: 532, 548.
 THEODOSIUS, heilige: 556.
 THEOPISTA (Teopista), heilige: 560.
 THEOPISTUS (Teopistus), heilige: 560.
 THESINGE (Tesinge, Tesijnghe), Benedictijner nonnenklooster Germania in Groningen: 144; abt: 140.
 Thoer/Thoeren > Georg van Thurn.
 THOMAS, apostel en heilige: 601.
 THOMAS O.F.M. (Tomas), Minderbroeder, tolk, pelgrim naar het Heilige Land: 577.
 THOMAS BECKETT (Tomas), aartsbisschop van Canterbury, heilige: 542.
 THRACIË (Transiam), deel van Griekenland: 580.
 THÜRINGEN (Doeringe, Doeringhe, Doringe, Doringhe, Doringhe, Dueringhe, Dueringhen), landgraafschap in Duitsland: 8-9, 146-147, 181, 187, 196, 201, 207, 229, 237, 241, 310, 352, 602.
 TIBER (Tyber), rivier in Italië: 518, 536-537, 546-547.
 TIBERIUS (Tyberius), Romeins keizer: 521-522.
 TIBURTIUS (Tybursius), heilige: 547.
 Tideman Hopper > Hopper.
 Tiemen Sappens > Sappens; Utrecht, van.
 TIROL (Tijrol), deel van Oostenrijk: 449.
 TITUS (Tytus), Romeins keizer: 523-524, 549.

- Tjaard Burmania > Burmania.
 Tjaard Walta > Walta.
 Tjalling Luwens > Luwens.
 TJAMSWEER (Tijamsweer), dorp in Fivelingo: 153, 155, 279.
 TJERKGAAST (Serckgast, Tsjirck gast), plaats in Friesland: 129, 446.
 Tjerk van de Vreborch > Friedeburg.
 Tjerk Walta > Walta.
 Toe Genade > Rome, Santa Maria della Grazia.
 Toer/Toeren > Georg van Thurn.
 TOLBERT (Oldebort), dorp in het Westerkwartier: 467.
 Tomas > Thomas Becket; Thomas O.F.M.
 Tomas Schinckel > Schinckel, Tonnis.
 Tomegae > Sonnega.
 Toren > Georg van Thurn.
 Toutenborch > Schenck van Tautenburg.
 TRAJANUS (Traianus), Romeins keizer: 524.
 Trampontina > Rome, Santa Maria in Traspontina.
 Transiam > Thracië.
 Transilianus > Transsilvanië.
 tRansouwe > Hansouwe, ter.
 TRANSSILVANIË/SIEBENBÜRGEN (Transilianus), deel van Roemenië: 577.
 Transteberim/Transtiberim/Transtyberim/Trantyberym/Trans Tybrim > Rome, Santa Maria in Trastevere.
 Trebonianus Gallus > Gallus.
 Treer > Trier.
 Treme > Triemen.
 TRENTE (Trent), plaats in Italië: 572, 574.
 TRIBUNUS (Trybunus), heilige: 552.
 TRIER (Treer, Tryer):
 – AARTSBISSCHOP (zonder naam): 499.
 – PLAATS in Duitsland: 89, 520.
 TRIEMEN (Treme), stins in Friesland: 110.
 Triphoe/Trivoenen > Rome, San Trifone.
 TROJE (Troeijaenen, Troeijaener, Troeijaensken, Troeijen, Troia, Trojanen, Troija, Troyen), plaats in Turkije: 4, 7-8, 95, 517, 600.
 TRUCHSESS VON WALDBURG, WILHELM (Willem van Trux), Saksisch regent in het Hof van Friesland: 201.
 Trybunus > Tribunus.
 Tryer > Trier.
 TRIJNZE, POPKE, hoofdeling in Friesland: 63.
 TRIJPMAKER, WIGBOLT, Groninger burger: 464.
 Tsalinck > Luwens.
 Tsjirck gast > Tjerkgaast.
 Tueckwart > Tuikwerd.
 TUIKWERD (Tueckwart), buurschap in Fivelingo: 166.
 TULLUS HOSTILIUS (Tulyus), koning van Rome: 518.
 TÛRET (Indyanessche haven), plaats in Egypte: 579.

Turck > Turkije.
 Turck Rijk van Rijkensteijn > Rijkensteijn.
 TURKIJE (de Turck, Turkyen), land: 464, 577; sultan: 274, 464; volk: 403, 408, 576.
 Tutias > Rome, San Ciriaco.
 Tuutricht > Utrecht.
 Twellich > Uitwellingerga.
 TWENTE (Twenschen, Twenthe), streek in Overijssel: 312, 359, 363, 374, 404, 418-418, 433, 465.
 TWICKEL, FREDERIK VAN, Stichtse veldoverste en drost te Coevorden: 435, 452.
 Tjamsweer > Tjamsweer.
 Tijart Muckema > Meckema.
 Tijrol > Tirol.
 Tyber > Tiber.
 Tyberius > Tiberius.
 Tybursius > Tiburtius.
 TYERSSMA, WIERT, aanvoerder Ommelander soldaten: 376.
 TYNAGELS, Saksisch bevelhebber: 380.
 Tytus/Tytum > Titus.
 Tzalinck > Luwens.
 Tzirckzee > Zierikzee.

U

UBBEGA (Obbegae, Obgae, Upgae), ambacht in Hunsingo: 290, 466.
 Uckens > Ukena.
 Ude/Udo van der Koldenborch > Koldenburg.
 Uecken > Ukena.
 UELSEN (Ulsen), plaats in Duitsland: 434.
 UFFO, hoofdelling te Dokkum: 70.
 UFKENS, JOHAN, Groninger burger: 328.
 UITHUIZEN (Uuthusen), plaats in Hunsingo: 155.
 UITHUIZERMEEDEN (Meden), plaats in Hunsingo: 155.
 UITLAND, HET (Uutlant), kwelder in de monding van het Reitdiep: 469, 471, 475, 484.
 UITWELLINGERGA (Twellich), plaats in Friesland: 405.
 Uken > Uko Cirksena.
 UKENA (Uckens, Uecken, Ukens), hoofdellingengeslacht in Oost-Friesland: 73, 98-99.
 – BAUWE: 98-99.
 – FOCKEBE: 72.
 – FOCKEBE/FOCKO: 25, 50, 72-74, 95, 97-98, 124.
 – ULSKE: 98-99.
 UKO CIRKSENA (Uken), jonker, broer van graaf Edzard I: 207, 280, 282-283.

- ULFERT (Ulfart, Ulffer, Ulfert), proost te Loppersum, pastoor te Westeremden, later te Kollum: 140-141, 172-174, 200, 204-205, 385, 428, 485.
- ULFFERS/ULFFERDES, SYBRAND, Groninger burger: 82, 86, 135.
- Ulfert > Ulfert.
- ULGER, Groninger burgerfamilie: 591.
- PETER: 428, 444-446.
- Ulger van Nordijck > Noorddijk.
- ULM AN DER DONAU (Olms), plaats in Duitsland: 571, 574, 577, 579.
- ULRICH CIRKSENA (Ulrick), graaf van Oost-Friesland: 25, 79-82, 254.
- ULRICH VAN ESENS (Ulrick, Ulrijck), Oostfriesse hoofddeling: 152-154, 253, 285, 312, 484.
- Ulsen > Uelsen.
- UMBERTIDE/FRATTA (Alffract), plaats in Italië: 575.
- Ummelanden > Ommelanden.
- Ummen > Ommen.
- UMMEN, ROELOF VAN, Groninger burger: 72.
- Uncke/Uneke Ripperda > Ripperda, Unico.
- UNEMA, JANCKO (Jancke, Janeke, Janneke), hoofddeling in Friesland: 125, 399, 407-408, 440-441, 444, 449, 463, 483.
- Ungaren/Ungarijen/Ungeren/Ungerlant/Ungerschen > Hongarije.
- Unico Ripperda > Ripperda.
- Upende > Opende.
- Uppgae > Ubbega.
- UPHUSEN (Ophusen), plaats in Oost-Friesland: 354, 397.
- UPLNGEN (Oplenge, Uplenge), streek in Oost-Friesland en borg: 340, 342, 368-369, 393.
- Upsterlant/Upsterlandt > Opsterland.
- URBANUS I (Urbaen), paus: 545, 547.
- URIAS, veldheer van konig David: 224-225, 255.
- Ursyner/Ursyners > Rome, Orsini.
- Uterschs/Uttert > Utrecht.
- UTINGERADEEL (Borndeel), grietenij in Friesland: 24.
- UTRECHT (Uterschs, Uttert, Utrich, Utricht, Uutricht enz.):
- BISDOM: 4, 8, 25, 37-38, 47-48, 50, 73, 75-76, 217, 222, 232, 238-242, 244, 247, 281, 296, 332.
 - BISSCHOP (zonder naam): 25, 48, 91, 141, 145, 151-152, 161, 163, 171, 176, 178, 209, 213, 217-218, 222-223, 225, 228, 230-232, 234-236, 238-241, 244-249, 251, 257, 259, 261-262, 266-271, 273-274, 278, 280-281, 296, 299, 303-305, 308, 332, 352, 359, 385-386, 413, 429, 434, 465, 489, 500, 594-596. Ook > David van Bourgondië; Frederik van Baden; Frederik van Blankenheim; Hartbertus van Berum; Philips van Bourgondië; Rudolf van Diepholz.
 - STAD: 10-11, 14, 33, 38, 49-50, 77, 167, 240, 380, 407, 411, 413, 418, 441, 490, 500, 577, 593, 595, 604.
 - STAD – DOM/SINT MAARTENSKERK: 49-50, 53, 150, 240, 269, 271, 299, 604.
 - STAD – REGULIERE KANUNNIKEN (Reguleeren): 49, 604.

- STICHT (gestichte), gewest, incl. Overijssel en Drenthe: 25, 31, 37, 47-48, 50, 152, 216-217, 219, 223, 225, 228, 230, 234, 236-237, 242-243, 245, 247-248, 257, 259, 267-269, 271-272, 277, 279, 282, 296, 299, 303-304, 306, 313, 332, 352, 380, 383, 385, 388, 418-420, 439-431, 465, 489-490, 583, 594-595, 606, 603-606.
- STICHT – KRIJGSMACHT: 359, 432, 434, 437, 439-440, 442, 445, 465.
- UTRECHT, TIEMEN VAN, Groninger burger: 592.
- Utrich/Utricht > Utrecht.
- Uul > Nulo, Hugo ten.
- Uuthusen > Uithuizen.
- Uutlant > Uitland.
- Uutricht > Utrecht.

V

- VAIHINGEN (Vaynge, Vaynghe), plaats in Duitsland: 571, 574.
- Valckenborch > Valkenburg.
- VALERIANUS, heilige: 547.
- VALERIANUS, Romeins keizer: 526.
- VALKENBURG (Valckenborch), plaats in Zuid-Holland: 467.
- Varner > Fernpas.
- Vaticano/Vaticanoe > Rome, Vaticano.
- Vaynge/Vaynghe > Vaihingen.
- VEENE, LUCAS VAN DEN (Lueken, Luken), Kamper burger: 91.
- VEENHUIZEN (Veenhusen), voorwerk(?) in Drenthe: 82.
- Veer > Veere.
- Veer Gekroenenden/Gekronden > Rome, Santi Quattro Coronati.
- VEERE (Veer), plaats in Zeeland: 52, 233.
- Veit van Drachsdorf > Drachsdorf.
- VELSCH, PETER (Welch), Elzassisch ridder, pelgrim naar het Heilige Land: 577.
- VELUWE (Velue), deel van Gelderland: 228, 230, 412, 432, 490, 596.
- VEENE, LUDOLF VAN DEN, Domdeken van Utrecht: 150.
- VENETIË (Venedien, Venedisaners, Veneedijens, Venicianer, Venidiaensche, Venidien, Venydien, Venijdija, Vnidige), plaats in Italië, staat en bewoners: 17, 125, 516, 575-577, 579-580, 582.
- VENLO (Venloe), plaats in Limburg: 89, 418.
- Venydien > Venetië.
- Veralma > Alma.
- VERHILDERSUM (Verhillersma hues), borg in Leens: 157.
- Verloeste ons vander hellen pyn > Rome, Santa Maria del Inferno.
- Vernaue > Mernau.
- Verner > Fernpas.
- VERONA (Veronae, Walsche Beerna, Walsche Beerne, Walsche Berna), plaats in Italië: 572, 575.
- VERONICA, heilige en de miraculeuze zweetdoek (de Veronica): 522, 534.

- VESPASIANUS (Vespaniaen, Vespanianus, Vespanius, Vespianus), Romeins keizer: 523, 549.
- VESTA (Vesto), Romeinse godin: 518.
- VETKOPERS (Vetcoepers, Vetkoeper, Vetkoeperen, Vetkoepers), partij in Friesland: 34, 43, 45, 64, 134, 137, 399.
- Victor Vrese /Vriese > Vrese.
- VILLAFRANCA DI VERONA (Fylvranc), plaats in Italië: 572.
- VILS (Flytse), plaats in Oostenrijk: 571.
- VILVOORDE (Vylffert), plaats in België: 463.
- VINCENTIUS (Vincenssyus, Vincentz), heilige: 535, 544, 556.
- VIRGILIUS, legendarische tovenaer te Rome: 548, 552.
- Vischmarct /Vischmarket > Groningen, Vismarkt.
- Vischvleet /Vischvlet > Visvliet.
- Vismarcket > Groningen, Vismarkt.
- VISVLIET (Vischvleet, Vischvlet, Visschvleet, Vyschvleet), dorp in het Westerkwartier: 159, 374, 454-458, 473-474.
- Vitael > Rome, San Vitale.
- VITELLIUS (Vitelles, Vytellus), Romeins keizer: 523.
- VITERBO (Viterbi, Viterbien, Viterby, Vyterbien), plaats in Italië: 573, 575.
- VLAANDEREN (Vlaenderen, Vlanderen), graafschap in België: 83, 175-176, 178, 426, 430, 449.
- Vlanders, sunte > Sunte Vlanders.
- Vlanders, sunte > Silandro.
- VLIE, zeearm tussen Waddenzee en Noordzee: 463.
- VLIEGENDE GEEST, DE, veldslang, kanon van de Groningers: 335.
- Vnidige > Venetië.
- Voelck weer > Molkwerum.
- Voel, Heijne > Vole.
- Voerschoten > Voorschoten.
- VOGELENZANG (Vogelsanck), stuk land bij Vinkhuizen tegen het Reitdiep aan: 286.
- VOLE, HEYNE (Voel), Groninger burger: 235, 303, 305.
- Volkerdinghe straete > Groningen, Folkingerstraat.
- VOLKERS, JOHAN (Folkers), Groninger burger: 591.
- VOLLENHOVE (Vollenhoe, Vullenhoe, Vullenhoeff, Vullenhoeve), plaats in Overijssel: 25, 38, 146, 178-179, 305, 313, 409, 434, 443.
- VOLUSIANUS (Voluciano), Romeins keizer: 526.
- VOORSCHOTEN (Voerschoten), plaats in Zuid-Holland: 467.
- VOS VAN STEENWIJK, DIE (Steenwieck), Drents aanzienlijk geslacht.
- KOENRAAD (Cone): 44.
 - REYNOLT: 44.
- Vrancrijk /Vrancrick /Vrancrike /Vrankrike > Franken.
- Vreborch /Vredeborch /Vredenborch > Friedeburg.
- Vreborch, Syrck van de > Friedeburg.
- Vrederick van Blancken heem > Frederik van Blankenheim.
- VREDEWOLD (Fredewolt, Fredwoldt, Vredewoldt, Vredewolt, Vredtwolt, Vredwoldt, Vredwolt), deel van het Westerkwartier: 25, 33, 60, 66, 84, 98,

- 104, 106, 110, 124, 137-138, 156-157, 168, 209, 219, 251, 288, 315, 318, 337, 354, 361, 373-374, 387, 399-400, 403, 409, 422, 429, 435, 445, 455, 466-467, 470-471, 477, 490, 513.
- VREDEWOLT, JOHAN sr. (Vredwolt), pastoor van de Sint Maartenskerk te Groningen: 254.
- VREDEWOLT, JOHAN jr., pastoor te Bedum: 255, 258-259, 261, 276.
- Vreedborch > Friedeburg.
- Vrees > Vries.
- Vreesch/Vreesche/Vreescke/Vreesen/Vreeslandt/Vreeslant > Friesland, Friezen.
- Vreeslant > Friesland; Ommelanden van Groningen.
- Vreessche > Friesland.
- Vrenswegen > Frenswegen.
- Vresche > Friesland
- VRESE, ALBERT, Groninger goudsmid: 570.
- VRESE, ROELOF, Oostfries edelman: 354.
- VRESE, VICTOR (Vriese), bevelhebber van troepen van Nithard Fuchs, raadsheer van graaf Edzard: 144, 298, 354.
- VRESE, WILCKE (Vriese), kapitein in dienst van graaf Edzard: 337.
- Vresen/Vreslant/Vressche/Vresschen/Vresscher/Vresslanden > Friesland, Friezen
- VRIES (Vrees), plaats in Drenthe: 44.
- VRIESE, ROELOF abt van Aduard: 74.
- VRIESE, JOHAN, Groninger burger: 88.
- Vriese, Victor > Vrese.
- Vriese, Wilcke > Vrese.
- Vriesen/Vrieslandt/Vrieslant > Friesland, Friezen.
- VRIJE, ROELOF, pastoor te Noorddijk: 252.
- VROONEN (Franco), plaats in Noord-Holland: 12.
- VROUWENKLOOSTER, Cisterciënzer nonnenklooster Galilea in Friesland en buurschap bij Burum: 159, 457.
- VUIST, JOHAN (Fuijst), kapitein der Oostfriesse bezetting op de Friedeburg: 325.
- Vul, Hugo de > Nulo.
- Vullenhoe/Vullenhoeff/Vullenhoeve > Vollenhove.
- Vylffert > Vilvoorde.
- VYRSSEN, JOHANNES (den Scolaster), raadsman van hertog Karel van Gelder: 508.
- Vyschvleet > Visvliet.
- Vijt van Drackborch/Drackdorp > Drachsdorf.
- Vijt, sunte > Vitus.
- Vytellus > Vitellius.
- Vyterbien > Viterbo.
- Vyts, sunte > Rome, San Vito in Macello.

W

- WAALS/WALEN (Walschen, Welschen), algemene naam voor Romaanse volkeren, speciaal Italië: 515, 517.
- WAAXENS (Wachnisse), plaats in Friesland: 12.
- WABBO JUWONIS, burgemeester van Workum: 67.
Wachnisse > Waaxens.
- WACHTENDONK (Wachtendunck), plaats in Duitsland: 226-227.
- WÂDI EL 'ARÎSH (Waldraet), waterloop in de Sinai: 577.
Waert > Ruigenwaart.
- WAGENBORGEN (Wagenbarge), plaats in het Oldambt: 155.
Walburge > Groningen, Sint Walburgskerk.
Waldraet > Wâdi el 'Arîsh.
Walichs huis > Washuis.
- WALLENSTADT (Walstat), plaats in Zwitserland: 574.
Walsch/Walschen > Waals.
Walsch lant > Italië.
Walsche Beerna/Beerne/Berne > Verona.
Walschen gebarchte > Apennijnen.
Walslande > Italië.
Walstat > Wallenstadt.
- WALTA, Fries hoofdelingengeslacht:
– TJAARD: 51, 53.
– TJERK: 51, 134.
- WANGERLAND (Wynngeland), gebied aan de Duitse Waddenkust: 25.
- WANTSCHERER, EVERT, Groninger burger: 592.
- WAPSE, plaats in Drenthe: 354.
- WARDENRODE (Wardenroe), kanselier van Karel V: 450.
- WARFFUM (Warphum), Johannierter nonnenklooster: 338, 417; commandeur > Roelof.
- WARFFUMERZIJL (Warphummerziel, Warphummerzijel, Warphummerzijl, Warpummer ziel), keersluis bij Warffum: 156-157.
Warnant van Meernauwe > Mernau.
Warphum > Warffum.
Warphummer/Warpummer ziel/zijel/zijl > Warffumerzijl.
- WASHUIS (Walichs huis, Wasch huijs), boerderij aan het Aduarderdiep: 334.
- WASINGEHUIS (Wasinge huijs, Wasijnge hues), boerderij aan het Reitdiep: 239, 447.
Wasijnge hues > Wasingehuis.
- WASSENAAR-DUIVENVOORDE, JOHAN II VAN (Wassenaer, Wasse-neer, Wassener), Habsburgs bevelhebber in Friesland: 399, 462, 467-468, 479-480.
- WASSENBERGH, PHILIPS VAN (Wassenborch), burggraaf van Leiden: 53.
Wasseneer/Wassener > Wassenaar.
Water, den Hangenden > Acquapendente.
Wasijnge hues > Wasingehuis.

- WATER, ROELOF TEN, Groninger burger: 448, 466, 487, 591.
 WATERLAND, streek in Noord-Holland: 310.
 WATUM (Wathum), verdwenen buurschap in Fivelingo: 142.
 WEENER (Wener), plaats in Eemsland: 314, 331.
 Weerdenbras/Weerdenbrass > Punt, de.
 Weert Groningen > Stuur Groningen.
 WEESEN (Hellen Wesel), plaats in Zwitserland: 574.
 Weeser/Weesere > Weser.
 WEIWERD (Weijwaert, Weijwert), dorp in Fivelingo: 41, 208, 338.
 Welch, Peter > Velsch.
 Welschen > Waals.
 WELSER (Wessel), Augsburgs handelarengeslacht: 515.
 Wencelaus > Wenceslaus.
 WENCESLAUS (Wenstaef), stadhouder van Holland: 53.
 WENCESLAUS (Wencelaus, Wenzelaus), keizer van het Heilige Roomse Rijk: 23, 126.
 WENDISCHE STEDEN (Wendschen, Wensche), Hanzesteden in Noord-oost-Duitsland: 482, 489, 513.
 Wener > Weener.
 Wensche/Wenschen > Wendische steden.
 Wenstaef > Wenceslaus.
 Wenzelaus > Wenceslaus.
 WERHARD (Werhardus), hertog van Beieren: 23.
 Werp van Rinsumageest > Geest.
 Werum > Wierum.
 Wesel > Oberwesel.
 WESER (Weeser, Wesera, Wesere, Wezere), rivier in Duitsland: 9, 11, 25, 61, 64, 489, 602.
 Wessel > Welser.
 WESTERAMBT, onderdeel van Fivelingo: 100.
 WESTERBROEK (Broke), plaats in het Gorecht: 144.
 WESTERDIJKSHORN, dorp in het Fivelingo: 135.
 WESTERDIJKEN, buurschap onder Grijpskerk in het Westerkwartier: 454, 456-457.
 WESTEREMDEN (Wester Emeden), plaats in Fivelingo: 35, 99, 172, 215.
 Westergeest > Geest.
 WESTERGEEST (Westergast), plaats in Friesland: 107, 121.
 WESTERGO (Westergoe), deel van Friesland: 24, 26, 51, 53-55, 57-59, 61, 63-69, 96, 99, 124, 131-132, 133-134, 136-137, 146-147, 149, 156, 158, 295, 435.
 Westerland/Westerlauwers Friesland > Friesland.
 Westerlinghen > Westfalen.
 Westersen (Westersschen), verzamelnaam voor Habsburgse troepen uit Friesland > Bourgondië (hertogdom – krijgsmacht).
 WESTERWOLDE, deel van Groningen en volk: 25, 82, 95, 122-123, 437, 452, 490.
 Westerwolde, Egge, Haye/Hayo van > Addinga.

- WESTFALEN (Westerlinghen, Westfeelinghen, Westphaelen, Westvaelen, Westvalen), deel van Duitsland: 9, 25, 80, 307, 570, 602.
- WESTFRIESLAND/WESTFRIEZEN, deel van Noord-Holland: 24, 410.
Westfriesland > Friesland.
- Westphaelen/Westvaelen/Westvalen > Westfalen.
- Westvreesen/Westvreeslandt/Westvresce/Westvresen/Westvreslandt > Friesland, Friezen
- WETSINGERZIJLRIJT, waterloop in Hunsingo: 37.
Weijmolde > Wijmoet.
- Weijwaert/Weijwert > Weiwerd.
- Wezere > Weser.
- WIARDA, SYWERT, Friese hoofdeling: 51, 53.
- WIBBEMA, HAYE, hoofdeling te Westeremden: 34-35.
- WICHER ENENSZOON (Wichter Enes), Groninger burger: 32.
- WICHERINGE (Wijcheringe), Groninger burgerfamilie:
– GEERT: 422.
– GRETE: 422.
– WILLEM: 72.
- Wickel > Wijckel.
- Wichter Enes > Wicher Enenszoon.
- WIDUKIND (Ludgerus, Ludierus, Wideken, Wiedecken, Wijdeken), hertog der Saksen: 10, 12, 14, 603.
- Wiert Tyerssma > Tyerssma.
- WIERUM (Werum), dorp in Hunsingo: 212.
Wietwert > Oosterwijtwerd.
- WIEUWERD (Drewert), plaats in Friesland: 452.
Wigbold > Ewsum; Smijt; Trijpmaker.
- WIGBOLDUS, ALBART, Groninger burger: 37, 40.
- Wilbolt/Wilbort/Wilboert > Willibrord.
- Wilbort van Schaumburg > Schauenburg.
- Wilbrordi/Wilbrordum > Willibrord.
- WILCKEN, adelsgeslacht in Friesland: 13.
- WILDE AKKER, DE, slagveld in Oost-Friesland: 73.
Wilhaldus > Willehad.
- Wilhelmus van Holland > Willem van Holland.
- Wilke Vriese > Vrese.
- WILLEHAD O.S.B. (Wilhaldus), bisschop van Bremen: 10.
- WILLEM II, graaf van Holland, Rooms koning: 5, 20, 23, 601.
- WILLEM IV, graaf van Holland en Zeeland en Henegouwen: 33.
- WILLEM VI VAN OOSTERVANT (Oesterwant), graaf van Holland: 51, 53, 391.
- WILLEM VIII (Willem IV), hertog van Gulik, graaf van Berg: 298, 310.
- WILLEM VAN ROGGENDORP (Willhem), graaf, Habsburgs Stadhouder in Friesland: 416.
- Willem > Canter; Frederiks; Ham; Frimersum; Kowsen; Meppen; Oyen; Scaerde; Wicheringe.
- Willem van Trux > Truchsess von Waldburg.

- Willhem van Roggendorp > Willem van Roggendorp.
 WILLIBRORD, O.S.B. (Wilbolt, Wilboert, Wilbord, Wijlbolt, Wilbrordus),
 heilige: 9-11, 13, 602-603.
 WILP (Wijlp), plaats in Gelderland: 412.
 WILSUM (Wylsum), plaats in Overijssel: 594-595.
 WILTENBORG/BLOEMENDAL, legendarische burcht van Radboud: 11.
 Wiltfelt > Broke, Witselt thom.
 WINDE (Wijnde), plaats in Drente: 44.
 WINDISCHE MARK (Wijndesmarck), streek in Slovenië: 449.
 Winschoete > Winschoten.
 WINSCHOTE, JOHAN (Winscotes), gezant van hertog Karel van Gelre:
 588, 610.
 WINSCHOTEN (Winschoete, Wijnschoete, Wijnscode, Wijnsboten), dorp
 in het Oldambt: 142-143, 308.
 Winscotes > Winschote.
 WINSUM (Wijnssum, Wijnsom), plaats in Hunsingo: 152-154, 156-158,
 168, 198, 207, 288, 290-291, 313, 327, 338, 351, 376, 381, 429.
 WINSUMERZIJL (Winsummer ziel), keersluis aan het Reitdiep: 158.
 Winteren landt > Wijmderland.
 WIRDUM (Wijrdum), plaats in Favelingo: 377.
 Wirdum > Poppo.
 WISSEMBOURG (Wyssenborch), plaats in de Elzas: 573.
 Wiswert > Fiswerd.
 Witcke Holdinghe > Holdinga.
 WITMARSUM (Wtmarsum), plaats in Friesland: 132.
 Witmonde/Witmunde > Wittmund.
 Witselt ten Broeke > Broke, Witselt thom.
 WITTEWIERUM (Witte werum, Wijttewerum):
 – KLOOSTER, Premonstratenzer klooster in Groningen: 66, 143, 373, 437;
 abt > Eylardus.
 – PLAATS in Favelingo: 213, 314, 344.
 WITTMUND (Witmonde, Witmunde, Wijtmonde), plaats in Oost-Fries-
 land: 152, 170, 326.
 WOERDEN (Woorden), plaats in Utrecht, destijds in Zuid-Holland: 141,
 229, 490.
 Woert > Groningen, Woert.
 Wolberch/Wolbergen/Wolberghe/Wolborch/Wolborges/Wolburgen/
 Wolburghe > Groningen, Sint Walburgskerk.
 WOLD, gebied ten zuiden van Groningen: 341.
 WOLDDIJK (Woldijck), dijk in Hunsingo en Favelingo: 143, 351.
 WOLDE, gebied in Duurswold: 177.
 Wolde > Kropswolde.
 Wolden > Zevenwouden.
 Wolderchum/Wolderckum > Workum.
 WOLDERINGE, GOSEN, aanzienlijk man te Peize: 44.
 Woldesende > Woudsend.
 WOLDGRAFT (Woltgraff), kanaal bij Leegkerk: 248.

- Woldijck > Wolddijk.
 Woldsende > Woudsend.
 WOLTER, O.Cist., abt van Aduard: 140.
 WOLTER VAN REES, O.Cist., monnik te Aduard: 260.
 WOLTERSUM (Wolterssum), plaats in Fivelingo: 44, 344.
 Woltgraff > Woldgraaf.
 Woltman > Zevenwouden.
 WOLVEGA (Wulmegae), plaats in Stellingwerf: 59.
 Woorden > Woerden.
 WORKUM (Wolderchum, Wolderckum, Worckum), plaats in Friesland: 66-67, 147, 190, 380-381, 402, 446, 462; blokhuis: 462.
 WORMS, plaats in Duitsland: 300, 571, 574.
 Worp van Rinsumageest > Geest.
 Worp Doijnga > Donia.
 Worp van der Geest > Geest.
 Worselen > Borssele.
 Worstfrieslant > Wursten.
 WOUSEND (Woldesende, Woldsende):
 – KLOOSTER, Karmelieter klooster in Friesland: 462.
 – PLAATS in Friesland: 129-130, 133, 462.
 Wtmarsum > Witmarsum.
 Wulmegae > Wolvega.
 WURSTEN (Worstfrieslant), kuststreek tussen Weser en Elbe: 489.
 Wybe > Bolsward; Sakelens.
 Wybe, Rode > Rode Wybe.
 Wybes hof > Groningen, Wybe's hof.
 Wijcheringe > Wicheringe.
 Wijck > Wijk bij Duurstede.
 WIJCKEL (Wickel), plaats in Friesland: 446.
 Wijdeken > Widukind.
 Wye gast > Nijegeest.
 Wijenschoete > Winschoten.
 WIJERS, Groninger burgerfamilie:
 – CLAES: 33.
 – EVERT: 33.
 Wijert Eysma > Eysma.
 Wye gast > Nijegeest.
 WIJK BIJ DUURSTEDE (Wijck), plaats in Utrecht: 239-240, 595.
 Wijnbolt > Willibrord.
 Wijllem Frederici > Frederiks.
 Wijlp > Wilp.
 Wylsum > Wilsum.
 WYMBRITSERADEEL (Wijmbritse), grietenij in Friesland: 24.
 WYMDERLAND (Winterenlandt, Wijmderler landt), een der Friese Zeelanden, in Oost-Friesland: 25.
 WIJMOET (Weijmolde), legendarische dochter van Friso: 9, 602.
 WIJMOLDELAND, landstreek in Oost-Friesland: 9, 602.

Wijnde > Winde.
 Wijndesmarck > Windische Mark.
 Wynhues > Groningen, Wijnhuis op de Grote Markt.
 Wyningeland > Wangerland.
 WYNOLT, Gelders rechtsgeleerde: 402.
 Wijnscode/Winscoten > Winschoten.
 Wijnssum/Wijnsum > Winsum.
 Wijnijngelandt > Wangerland.
 Wijrdum > Wirdum.
 Wijsch, Karel > Karlowitz.
 Wyssenborch > Wissembourg.
 WYSUM, JOHAN VAN, Groninger burger: 592.
 Wijteke/Wijtke > Holdinga.
 Wijtmonde > Wittmund.
 Wjttewerum > Wittewierum.
 Wjrtwart/Wjrtwert > Oosterwjrtwerd.
 WIJTWERD, Johannier klooster bij Usquert: 417.
 Wjrtwerd, Huis te > Oosterwjrtwerd.

X

XANTEN (Sancten), plaats in Duitsland: 234.

Y

Yae > Jadebusen.
 YDE (Ide), plaats in Drenthe: 213.
 IJdzerth > Idzard, ter.
 Yemmingen > Jemgum.
 Yhelle/Ijhellen > Jelle.
 Yler > Leer.
 IJLST (der Eelst), plaats in Friesland: 405.
 YMELE (IJmelen), zoon van hoofdeling te Emden: 40.
 Ypolitus > Hippolytus.
 IJsele > IJssel.
 IJselensteijn > IJsselstein.
 Yerschale > Isola della Scala.
 IJSSEL (IJsele), rivier in Gelderland en Overijssel: 76-77, 179, 231, 239-240, 259, 271, 352, 429, 490, 594-596.
 IJSSELSTEIN (Iselsteijn, IJselensteijn), plaats in Utrecht: 261, 490, 596.
 Ijttersum, Johan van > Ittersum.
 YWESMA, JEMME HER, Friese hoofdeling: 176, 301-302, 375, 398.
 YWESMAHUIS, borg in Ferwerderadeel: 398

Z

Zaera > Zadar.

ZACHARIAS (Sacharias), Joods priester: 542.

ZADAR (Zaera, Zara), stad in Kroatië: 581.

ZADELMAKER, SANDER (Zaelmaker), Groninger burger: 328.

Zara > Zadar.

Zarrazenen > Saracenen.

Zassen > Saksen.

ZEELAND (Seelant, Zeelanders, Zeelandt, Zeelant, Zelanders, Zelant), graafschap: 8, 31, 36, 51, 59, 69, 136, 426, 449, 468-469.

ZEELANDEN, DE ZEVEN FRIESE, traditioneel woongebied der Friezen: 3-5, 7, 9, 24-25, 599-601.

Zeelanders / Zeelandt / Zeelant / Zelanders / Zelant > Zeeland.

ZELLER, SIMON, Luthers Duits ridder bij de Sacco di Roma: 516.

Zelwarder / Zelwart > Selwerd.

ZENOPHILUS, legendarische Joodse rabbijn: 530.

ZEVEN SLAPERS (Soven slapers), legendarische heiligen: 545.

ZEVENWouden (Soeven Wolden, Soven Wolden, Wolden, Woltman), deel van Friesland: 59, 95, 99, 129, 137, 156, 158, 313, 366, 380, 384, 400, 434, 437, 466, 479, 489.

Zeijger Ploech > Pflug.

ZIERIKZEE (Tzirckzee), plaats in Zeeland: 53.

ZONNEBERG / ZONNENBERG, plek bij Genemuiden: 442.

Zueder zee > Zuiderzee.

Zuedersche heren > 'Zuidersen'.

Zuethorum > Zuidhorn.

Zuetlaren > Zuidlaren.

ZUIDBROEK (Suijdtbroeck, Zuutbroke), dorp in het Oldambt: 308, 436.

ZUIDENVELD (Suuden velde), dingspel in Drenthe: 307.

ZUIDERZEE (Zuederzee): 64.

ZUIDHORN (Suethorn, Suijdtorn, Zuethorum, Zuithoren, Zuijthorum), plaats in het Westerkwartier: 104, 135, 372, 422, 424, 429, 456-458, 467.

ZUIDLAREN (Suedtlaeren, Suidtlaren, Zuetlaren, Zuutlaren, Zuijtlaren enz.), plaats in Drenthe: 152, 199, 209, 213, 250-251, 360-361, 363, 402, 443, 454, 469.

ZUIDWENDING (Zuut wenden), dijk bij Hoogkerk: 220.

ZUIDWENDING (Zuijtwenden), dijk ten noorden van Groningen: 447.

ZUIDWOLDE (Suedwolde, Suijdtwolde, Zuijtwolde), dorp in Hunsingo: 323, 326-327.

Zuithoren > Zuidhorn.

ZÜRICH (Surck), plaats in Zwitserland: 573.

ZUTPHEN (Sutphen, Zuutphen), plaats in Gelderland: 135, 228, 233, 362, 394, 420, 449.

Zuutbroke > Zuidbroek.

Zuutlaren > Zuidlaren.

Zuutphen > Zutphen.

- Zuut wenden > Zuidwending.
 Zuijthorum > Zuidhorn.
 Zuijtlaren > Zuidlaren.
 Zuijtwenden > Zuidwending.
 Zuijtwolde > Zuidwolde.
 ZWABEN (Stae vesschen, Swaven, Zwaeven, Zwaven, Zwavenlant), deel van Duitsland: 8, 449, 499, 528, 571, 573-574, 602.
 ZWARTE BOEREN/HOOP, bijnaam voor de boerenlegers in Zuid-Duitsland: 498-499.
 ZWARTE GRETE, kanon van de Groningers: 133.
 ZWARTE HOOP (Swarten hoep), Saksische soldatenbende in Friesland en Oost-Friesland: 359-361, 363, 366, 374-375, 378, 381-384, 386-388, 392.
 Zwarte hoop > Zwarte boeren.
 ZWARTE WATER (Swarte water), riviermonding in Overijssel: 429, 442-443.
 ZWARTE WATER (Swarten water), Benedictijner nonnenklooster in Overijssel: 431.
 ZWARTE WOOD (Swarte Walter), berggebied in Duitsland: 498.
 ZWARTSENBORG, LEENDERT VAN (Zwartssenborch, Zwartzenborch), Gelders bevelhebber en rentmeester: 384, 393-395, 398-399.
 ZWARTSLUIS (Swarte sluijs), plaats in Overijssel: 431.
 Zwartssenborch/Zwartzenborch > Zwartsenburg.
 Zwartzenborch, Hendrik van > Hendrik van Zwartzenborch
 Zwaven/Zwavenlant > Zwaben.
 Zwech > Kollumerland.
 ZWEDEN (Zwedenrijck), koninkrijk: 426-427.
 ZWETTE, DE (Swette), water in Friesland: 26.
 ZWITSERLAND (Swits, Switssen, Zwitsen, Zwijtseren, Zwytzers, Zwijtzers), land en volk: 92, 225, 425, 499, 528, 573.
 ZWOLLE (Swolle, Zwol, enz.), plaats in Overijssel: 77, 88, 161, 176, 215, 231, 241, 266-267, 271, 280, 304-306, 308, 352, 374, 419, 429-431, 433-434, 440-443, 447, 459, 467, 477, 486, 513, 594; krijgsmacht: 432, 465, 486, 489.
 Zijbe > Sibolt van Esens.

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

- Alma, R.H., 'Het Groninger patriciaat circa 1500; een verkenning' (Scriptie Middeleeuwse Geschiedenis RUG, Groningen 1989).
- Alma, R.H., 'Alberda/Fraylema/Aulsema' *De Nederlandse Leeuw* 122 (2005) k. 81-118.
- Alma, R.H., 'Adel in het Westerkwartier in de late Middeleeuwen' *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 12 (2005) 35-74.
- Aurelius Augustinus, *De consensu evangelistarum libri quattuor*, F. Wehrich ed. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 43 (Wenen 1904).
- Aurelius, Cornelius, *Die cronnycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt (...)* (Leiden: Jan Seversz. 1517); aangeduid als "Divisiechroniek".
- Aykema, Tjalling, 'Cronyxke van de Ommelanden'. M. Brouërius van Nidek ed. *Analecta mediæ ævi; ofte oude en nooit voorheen gedrukte Nederlandsche geschiedenisboeken* I (Amsterdam en Middelburg 1725) 477-490.
- Bakker, F.J., *Bedelorden en Begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Assen/Maastricht 1988).
- Baks, P., 'De dwangburch van graaf Edzard I van Oostfriesland in Groningen, 1506-1514' (Scriptie Middeleeuwse Geschiedenis RUG, Groningen 1988).
- Baks, P., A.P. van Nienes, A. van Dalfsen en M. Gravendeel, *Inventaris van stukken betreffende het bestuur van de Saksische hertogen over Friesland (1488) 1498 – 1515 (1520) en hun bemoeienis met Groningen* (Leeuwarden 1998).
- P. Baks, 'Albrecht der Beherzte als erblicher Gubernator und Potestats Frieslands; Beweggründe und Verlauf seines friesischen "Abenteuers" in: A. Thieme ed., *Herzog Albrecht der Beherzte (1443-1500); Ein sächsischer Fürst im Reich und in Europa* (Keulen/Weimar/Wenen 2002) 103-141.
- Beninga, Eggerik, *Cronica der Fresen*. L. Hahn ed. 2 dln. (Aurich 1961-1964).
- Benninge, Sicke, 'Chronickel der Vriescher Landen en der stad Groningen'. M. Brouërius van Nidek ed. *Analecta mediæ ævi; ofte oude en nooit voorheen gedrukte Nederlandsche geschiedenisboeken* I (Amsterdam en Middelburg 1725) 1-432.
- Benninge, Sicke, *De kroniek van Sicke Benninge. 1e en 2e deel (kroniek van Van Lemego)*. J.A. Feith en P.J. Blok ed. Werken Historisch Genootschap Nieuwe Serie 48 (Utrecht 1887).
- Bernhard von Breydenbach, *Bevaerden tot dat Heilighe grafft* (Mainz 1488).
- Berns, J.L., *Verslag aangaande een onderzoek naar archiefstukken, belangrijke voor de geschiedenis van Friesland, uit het tijdperk der Saksische hertogen* ('s-Gravenhage 1891).

- Bibliotheca Eerdiana, sive catalogus librorum, qui studiis inservierunt viri clarissimi Jani Rudolphi van Eerde [...] quorum auctio fiet Groningae in aedibus vulgo dictis Concerthuis* (Groningen 1836).
- Bibliotheca Wolthersiana, sive insignis et nitidissima suppellectilis literaria, libros, in plurimo doctrinarum et artum genere praestantiores, codices manuscriptos [...] quam sibi comparavit vir nobilissimus Harmannus Wolthers* (Groningen 1789).
- Blok, P.J., *Verlag aangaande een onderzoek in Duitschland naar archivalia belangrijc voor de geschiedenis van Nederland 1886-1887* ('s-Gravenhage 1888).
- Bos, P.G., *Het Groningsche guld- en stapelrecht tot de Reductie in 1594* (Groningen 1904).
- Briefwechsel Karls des Kühnen (1433-1477); Inventar.* W. Paravicini ed. 2 dln. (Frankfurt am Main 1995).
- Broek, J.F.J. van den, *Groningen een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007).
- Brood, P. *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999).
- Brouërius van Nidek, M. ed. *Analecta medii aevi; ofte oude en nooit voorheen gedrukte Nederlandsche geschiedenisboeken I* (Amsterdam en Middelburg 1725).
- Brugmans, H. *Catalogus codicum manu scriptorum Universitatis Groninganae bibliothecae* (Groningen 1889).
- Brugmans, H. *Catalogus der handschriften van het genootschap 'Pro excolendo iure patrio' te Groningen* (Groningen 1897).
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* 4 dln. (Franeker 1995-2000).
- Buma, W.J., W. Ebel en M. Trachter-Schubert, ed. *Westerlauwers Recht* (Göttingen 1977).
- Carasso-Kok, M. *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen; heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* ('s-Gravenhage 1981).
- Catalog der Bibliothek der Gesellschaft für bildende kunst und vaterländische Alterthümer in Emden* (Emden 1877).
- Catalogus Bibliothecae Thottianae*, dl. VII (Kopenhagen 1795).
- Claveboeck van Johan Tiassens.* L.H. Bruins ed. (z.pl. z.j. [Leens 1986]).
- Cleveringa, R.P., *Gemeene landswarf en Hoofdmannenkamer te Groningen tot 1601* (Groningen, Den Haag en Batavia 1934).
- Cleveringa, R.P., 'Iets over de oude rechterlijke organisatie in het Westerkwartier' *Groningsche Volksalmanak* (1938) 40-77.
- Cleveringa, R.P., *Overrechters in Stad en Lande* (Groningen en Batavia 1941).
- Codex Aysma; die altfriesischen Texte.* W.J. Buma, P. Gerbenzon en M. Tragter-Schubert ed. (Assen 1993).
- Codex documentorum sacratissimarum indulgentiarum Neerlandicarum... (1300-1600).* P. Fredericq ed. ('s-Gravenhage 1922).
- Cronica van der hilliger Stat Coellen* (Keulen, Johannes Koelhoff, 1499).
- Cronica von allen Kaysern und Königen* (Augsburg 1474). C. Hegel ed. Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, VIII (Leipzig 1870) en IX (Leipzig 1871).
- Cronijcke van Hollant, Zeelandt ende Vrieslandt ... met die Cronijcke vanden Bisschoppen van Utrecht ... totten jare vijftihienhondert ende xliii* (Antwerpen 1548).

- Davies, H.W., *Bernhard von Breydenbach and his journey to the Holy Land 1483-4; a bibliography* (Londen 1911).
- Dijkstra, C.E., 'De ondergang van het kasteel Selwerd' *Groningse Volksalmanak* (1972-1973) 24-30.
- "Divisiechroniek", zie: Aurelius.
- Duivendak, M.G.J. e.a., ed., *Geschiedenis van Groningen I; Prehistorie – Middeleeuwen* (Zwolle 2008).
- Dotd van Flensburg, J.J. ed., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht I* (Utrecht 1838).
- Dumbar, G., *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita* 3 dln. (Deventer 1719-1722). *Eerste en tweede Hunsinger codex*. J. Hoekstra ed. ('s-Gravenhage 1950).
- Emmius, Ubbo, 'Catalogus Hovetmannorum' in: idem, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina, deque urbe Groninga in eodem agro, et de iure utriusque syntagma. Cum serie magistratuum praecipuorum* (4e druk; Groningen 1646) 313-328.
- Emmius, Ubbo, 'Fasti Consulares' in: idem, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina, deque urbe Groninga in eodem agro, et de iure utriusque syntagma. Cum serie magistratuum praecipuorum* (4e druk; Groningen 1646) 263-312.
- Emmius, Ubbo, *Friesische Geschichte*. Vertaling van *Rerum Frisicarum Historia distincta in decades sex*. E. von Reeken 6 dln. (Frankfurt am Main 1980-1982).
- Emmius, Ubbo, *Rerum Frisicarum Historia. Decas tertia* (Leiden 1599).
- Emmius, Ubbo, *Rerum Frisicarum Historia, distincta in decades sex* (Leiden 1616).
- Ennen, L., *Geschichte der Stadt Köln* 5 dln. (Keulen en Neuss 1863-1880).
- Everts, U.A. Verslag omtrent drie handschriften, aangekocht uit de boekenverzameling van wijlen den hoogleraar Van Eerde en thans bij het Fries Genootschap berustende' *De Vrije Fries* 2 (1842) 349-412.
- Feith, H.O., 'Dagboek of aantekeningen van Dr. Georgius Westendorp, 1566-1578' *De Vrije Fries* NS I (1856) 41-73.
- Feith, J.A. en P.J. Blok, ed. *De kroniek van Sicke Benninge* zie: Benninge, *Kroniek. Fivelgoer Recht*. W.J. Buma en W. Ebel ed. *Altfriesische Rechtsquellen* 4 en 5 (Göttingen 1972).
- Fockema Andreae, S.J. *Handschriftenverzameling van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Rapport 1965* (Leeuwarden 1967).
- Formsmas, W.J. e.a. ed., *Historie van Groningen Stad en Land* (Groningen 1976). *Friesische Rechtsquellen*. K. von Richthofen ed. (Berlijn 1840; herdruk Aalen 1960).
- Fruin, R., *Overzicht der staatsgeschiedenis van het landschap Westervolde tot op zijne vereeniging met de XVII Nederlanden* (Leiden 1886).
- Geldner, F. *Die deutschen Inkunabeldrucker. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten* 2 dln. (Stuttgart 1068-1970).
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke* 10 dln. (Leipzig 1925-2000).
- Giffen, A.E. van, *De hunebedden in Nederland* 2 dln. met atlas (Utrecht 1925-1927).
- Gildrechtboek van de stad Groningen 1434-1710*. W.G. Doornbos en D.F. Kuiken ed. Groninger bronnen en toegangen 13 (Groningen 1996).
- Gottschalk, M.K.E., *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* 3 dln. (Assen 1971-1977).
- Gratama, M.O. en J.A. Feith, *Geschiedkundige aantekeningen bij een uitvoerig programma van den optocht, voorstellende den intocht van "Grave Edzard I den Grote, tho*

- Oost-Freeslant*”, in *Mei 1506 binnen Groningen, te houden door de leden van het Groninger studentencorps “Vindicat atque Polit”* (Groningen 1879) 69-107.
- Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*. F. van Mieris ed. 4 dln. (Leiden 1753-1759).
- Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*. G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed. 5 dln. (Leeuwarden 1768-1793).
- Hägermann, D., *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland; ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert* (Keulen en Wenen 1977).
- Haitsma Mulier, E.O.G en Van der Lem, G.A.C., *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den Haag 1990).
- Halbertsma, H., ‘Groningen: Midwolde’ *Berichten van de Rijksdienst voor het Bodemkundig Onderzoek te Amersfoort* 2 (1951) nr. 3, 5-7.
- Halbertsma, H., ‘Sporen van verdronken dorpen en verlaten Cisterciënser kloosters; Dollardgebieden (Groningen)’ *Berichten van de Rijksdienst voor het Bodemkundig Onderzoek te Amersfoort* 3 (1952) nr. 3, 18-20.
- Hattum, Burchard Joan van, *Geschiedenissen der stad Zwolle behelsende een verhaal van haar eerste beginselen* 4 dln. (Zwolle 1767-1775; herdruk Zwolle 1975).
- Heuterus, P., *Opera historica opmnia, Burgundica, Austriaca, Belgica* (Leuven 1643).
- Heuterus, P., *Rerum Belgicarum libri quindecim, quibus describantur pace belloque gesta a principibus austriacis in Belgico* (Antwerpen 1598).
- Hoek, K. van der, T. Sterk, E. van der Vlist, ed. *Inventaris van de handschriften van de Koninklijke Bibliotheek. Deel 2 Kastnummers 71-73* (Den Haag 1993).
- Hombergh, F.A.H. van den, ‘Een verdienstelijk Groninger: Sicke Benninge’ *Groningen toen* (1982) 57-79.
- Horst, D.J.H. ter, *Catalogus van de handschriften der Koninklijke Nederlandsche Academie van Wetenschappen, inbruikleen in de Koninklijke Bibliotheek* (’s-Gravenhage 1938).
- Hortensius Montfortius, Lambertus, *Secessionum civilium Ultraiectinarum et bellorum ab anno xxxiiii super MCCCCC usque ad translationem Episcopatus ad Burgundos libri septem* (Bazel z.j. [1546]).
- Hülsen, Chr. *Le chiese di Roma nel medio evo. Cataloghi ed appunti* (Florence 1927).
- Hunsingoer Recht*. W.J. Buma en W. Ebel ed. *Altfriesischen Rechtsquellen* 4 (Göttingen 1969).
- Idsinga, S.H. van, *Het staats-recht der Vereenigde Nederlanden vertoond volgens de geschiedenissen der stad Groningen onder de bisschop van Utrecht en volgende princen* 2 dln. (Leeuwarden 1758-1765).
- Isenburg, W.K. zu, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten I* (Berlijn 1936).
- Jancko Douwama, ‘Boeck der partijen’ in: *Jancko Douwama’s Geschriften*. Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde ed. (Leeuwarden 1849) 1-438.
- Janse, A., *Grenzen aan de macht; de Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* diss. R.U. Leiden (s.l. 1993).
- Janse, A., ‘De waarheid van een falsum; op zoek naar de politieke context van het Karelsprivilege’ *De Vrije Fries* 71 (1991) 7-28.

- Jarichs, Sybe, 'Korte chronyc uyt veele chronijcken te samen met groote neer-
sticheyt ende arbeydt gebracht (...) ende wat daar omlandes geschiet
is.' M. Brouërius van Nidek ed. *Analecta medii aevi; ofte oude en nooit voor-
heen gedrukte Nederlandsche geschiedenisboeken* I (Amsterdam en Middelburg
1725) 433-470.
- Jaspers, G. *De zestiende eeuw in de stadsbibliotheek Haarlem* (Amsterdam/Haarlem
1997).
- Johan van Breda, *Kronijk van Johan van Breda*. Vereeniging ter beoefening van
Overijssels Regt en Geschiedenis, Kamper kronijken II (Deventer
1864).
- Johan Lemego, zie: Johannes de Lemmege, 'Chronicon'; Benninge, Sicke, *Kro-
niek*.
- Johannes Cochlaeus, *Brevis Germanie descriptio (1512) mit der Deutschlandkarte des Er-
hard Eitzlaub von 1501*. K. Langosch ed. (Darmstadt 1960).
- Johannes de Lemmege, 'Chronicon Groningantum' in: *Veteris aevi analecta seu ve-
tera aliquot monumenta, quae hactenus nondum visa*. A. Matthaeus ed. 10 dln.
(Leiden 1698-1710) I, 102-129.
- Johannes van Lochem, *De Kroniek van Johannes van Lochem, prior te Albergen, 1520-
1525*. J.B. Schildkamp, e.a. ed. (Albergen en Enschede 1995).
- Kalma, J.J., *Grote Pier van Kimsverd* (Leeuwarden 1970).
- Kalveen, C.A. van, *Het bestuur van bisschop en staten in het Nedersticht, Oversticht en Dren-
the, 1483-1520*. Bijdragen Instituut Middeleeuwse Geschiedenis der
Rijksuniversiteit Utrecht 36 (z.pl., z.j. [Utrecht 1974]).
- Kalveen, C.A. van, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Gildenbewegingen te
Utrecht, mei-augustus 1525' *Jaarboek Oud-Utrecht* (1979) 54-86.
- Kempius, Cornelius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim
praeclare gestis* (Keulen 1588).
- Kilianus Dufflaeus, Cornelius, *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive ...* (Antwerpen,
1599; herdruk 's-Gravenhage 1972).
- Knuttel, W.P.C. *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bi-
bliotheek* 9 dln. ('s-Gravenhage 1889-1920).
- 'Kroniek van het klooster Aduard'. H. Brugmans, ed. in: *Bijdragen en Mededeel-
ingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 23 (1902) 35-100.
- 'Kroniekje van Groningen, uit de 16de eeuw' W. Zuidema ed. *Bijdragen en
Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*
12 (1889) 93-181.
- Lambooy, Th.P.A., *Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden* Frisia Catholica 12 (Leeuwar-
den 1948).
- Lamschus, Ch., *Emden unter den Herrschaft der Cirksena: Studien zur Herrschaftsstruktur
der ostfriesischen Residenzstadt 1470-1527* (Hildesheim 1984).
- Langen, G.J. de, 'Over altaren en grafkelders; archeologie op de noordelijke
zandgronden der Republiek' *Groniek* 17 nr. 79 (1982) 47-53.
- Lehe, E. von, en W. Haarnagel, *Geschichte des Landes Wursten* (Bremerhaven
1973).
- Lettres du roy Louis XII ... depuis 1504 jusques et compris 1514*. J. Godefroy ed. 4 dln.
(Brussel 1712).

- Levison, W., 'Konstantinische Schenkung und Silvester-legende' in: F. Ehrle ed. *Miscellanea F. Ehrle; scritti di storia e paleografia* II (Rome 1924) 158-247. *Lütetsburger Chronik; Geschichte eines friesischen Häuptlingsgeschlechtes*. U. von Alvensleben ed. (z.pl. 1955).
- Matthaeus, A., ed. *Veteris aevi analecta seu vetera aliquot monumenta, quae hactenus nondum visa*. 10 dln. (Leiden 1698-1710).
- Mensema, A.J., *Kasteel Rechteren* (Zwolle 1991).
- Meijering, H.D. 'De Zeven Zeelanden – Het traktaat en de traditie' in: H.D. Meijering, H.T.J. Miedema en Y. Poortinga, red. *Studia Frisca in memoriam prof. dr. K. Fokkema 1898-1965 scripta* (Groningen 1969) 100-111. *Middelnederlandsch Handwoordenboek*. J. Verdam ed. (‘s-Gravenhage 1932; herdruk 1994).
- Middelnederlandsch Woordenboek*. E. Verwijs en J. Verdam ed. 11 dln. (‘s-Gravenhage 1885-1952).
- Miedema, N.R., *Die "Mirabilia Romae"; Untersuchungen zu ihrer Überlieferung mit Edition der deutschen und niederländischen Texte*. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 108 (Tübingen 1996).
- Miedema, N.R., *Die römischen Kirchen im Spätmittelalter nach den 'Indulgentiarum urbis Romae'*. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts 97 (Tübingen 2001).
- Miedema, N.R., *Rompilgerführer in Spätmittelalter und Früher Neuzeit: Die "Indulgentiarum ecclesiarum urbis Romae" (deutsch/niederländisch). Edition und Kommentar* (Tübingen 2003).
- Mirabilia Romae*. R. Ehwald ed. Gesellschaft der Bibliophilen 561 (Berlijn 1904).
- Monumenta Groningana veteris aevi inedita of Verzameling van onuitgegevene oude charters en stukken*. R.K. Driessen ed. 4 st. (Groningen [1822-1830]).
- Moolenbroek, J. van en J.A. Mol, red., *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum 2010).
- Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden; competentie – territoire – archieven* (Assen 1972).
- Nieuwe Groninger Encyclopedie*. P. Brood, A.H. Huusen jr. en J. van der Kooi ed. 3 dln. (Groningen 1999).
- Niesert, J., *Beiträge zu einem Münsterischen Urkundenbuch aus väterländischen Archiven gesammelt* (Münster 1823).
- Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd* IV (Arnhem 1847).
- Nijhoff, W. en Kronenberg, M.E. *Nederlandsche bibliographie van 1500-1540* 4 dln. (‘s-Gravenhage 1923-1966).
- Nip, R.I.A., 'De giftbrief van 1040' in: J.W. Boersma, J.F.J. van den Broek en G.J.D. Offerman ed., *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 67-96.
- 'Olde Freesche Cronike' in: *Oude Friesche kronijken*. E. Epkema en J.W. Crane ed. Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde (Leeuwarden 1853) 191-279.
- Oorkonden aangaande de betrekkingen der Geldersche vorsten tot Frankrijk*. A. Hulshof ed. Werken Gelre 9 (Arnhem 1912).

- Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*. P.J. Blok ed. 2 dln. (Groningen 1896-1899).
- Ostfriesisches Urkundenbuch*. E. Friedländer ed. 2 dln. (Emden 1878-1881; herdruk Wiesbaden 1968-1978); *Ostfriesisches Urkundenbuch III Ergänzende Regesten und Urkunden zu Band I und II*. G. Möhlmann ed. (Aurich 1975).
- Oude Friesche kronijken*. E. Epkema ed. Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde (Leeuwarden 1853).
- Pax Groningana; 204 oorkonden út it Grinzer gemeente-archyf oer de forholding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu*. M. Oosterhout, P. Gerbenzon en B. Sjölin ed. (Groningen 1975).
- Peter Füssli, *Peter Füsslis Jerusalemfahrt 1523 und Brief über den Fall von Rhodos 1522*. L.M. Uffer ed. (Zürich 1981).
- Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vrieslant*. H.W.C.A. Visser en H. Amersfoort ed. (herdruk; Leeuwarden 1973).
- Post, R.R., *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht 1933). *Proeliarius of Strijdboek*. J.G. Ottema ed. (Leeuwarden 1855).
- Regesten van het archief van de bisschoppen van Utrecht 722-1528. S. Muller Fzn. ed. 4 dln. (Utrecht 1917-1922).
- Reimers, H. *Die Quellen der Rerum Frisicarum Historia des Ubbo Emmius* (Leipzig 1907).
- Reimers, H., 'Die Lateinische Vorlage der "Gesta Frisiorum"' *De Vrije Fries* 35 (1939) 114-142.
- Rekeningen der stad Groningen uit de 16de eeuw*. P.J. Blok ed. ('s-Gravenhage 1896).
- Richthofen, K. von, *Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte II* (Berlijn 1882).
- Rinzema, A.J., 'Een burger vertelt. De kroniek van Johan Lemego' (Scriptie Middeleeuwse Geschiedenis RUG, Groningen 1987).
- Rinzema, A.J., 'Een burger vertelt. De kroniek van Johan van Lemego' in: B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans ed. *Genoechlike ende lustige historien; laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987) 61-78.
- Rinzema, A.J. 'De stadhouder en de houding van de stad; Jasper van Merwijck als Gelders stadhouder in Groningen (1522-1530)' in: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik ed., *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Aangeboden aan dr. F.J. Bakker ter gelegenheid van zijn afscheid als docent in de Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Assen 1998) 87-106.
- Schmidt, H. *Die deutschen Städtechroniken als Spiegel des bürgerlichen Selbstverständnisses im Spätmittelalter* (Göttingen 1958).
- Schonhovijs Batavus, Antonius, 'De origine et sedibus Francorum' in: *Veteris aevi analecta seu vetera aliquot monumenta, quae hactenus nondum visa*. A. Matthaeus ed. 10 dln. (Leiden 1698-1710) I, 57-72.
- Schut, E. *Inventaris van het archief van de familie Van Emsum 1350-1646* (Groningen 1993).
- Schwabe, L., 'Herzog Georg, ewiger Gubernator von Friesland' *Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde* 12 (1891) 1-26.

- Simonides, D., *Die Hunsinger Kuren vom Jahre 1252 und das Ommelander Landrecht vom Jahre 1448* (Assen 1938).
- Slichtenhorst, Arend van, *XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen etc.: getrocken meere deels uyt de Latynse werken van (...)* (Arnhem 1654; herdruk Arnhem 1967).
- Stadboek van Groningen*. A. Telting ed. ('s-Gravenhage 1886).
- Stadboek van Groningen van het jaar 1425*. Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio ed. (Groningen 1828).
- Stoob, H., *Die Hanse* (Graz, Wenen en Keulen 1995).
- Struick, J.E.A.L., *Gelre en Habsburg (1492-1528)*. Werken Gelre 30 (Arnhem 1960).
- Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (2e druk; Utrecht/Antwerpen 1984).
- Tilmans, C.P.H.M., *Aurelius en de Divisiekronek van 1517; historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. (Hilversum/Dordrecht 1988).
- Valentino Adrian, J. *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae academicae Gissensis* (Frankfurt am Main 1840).
- Verdam, *Middelnederlandsch Handswoordenboek; Supplement*. J.J. van der Voort van der Kleij ed. (Leiden 1983).
- Verwijs, E. en G. Colmjon, *Systematische catalogus der provinciale Bibliotheek van Friesland* 5 dln. (Leeuwarden 1871-1881).
- Verloren, J.Ph. de Monté, *De Rechterlijke Organisatie van Humsterland en die van de Marne in de middeleeuwen* (Utrecht 1948).
- Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ed. 28 (1905).
- Vier Friese kronieken*. J. Hoekstra ed. ('s-Gravenhage 1948).
- Vries, O., *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986).
- Warfsconstitutien en oordeelen tot en met het jaar 1601. H.O. Feith ed. (Groningen 1863).
- Welck, H. von, *Georg der Bärtige, Herzog von Sachsen, sein Leben und Wirken; ein Beitrag zur Deutschen Reformationsgeschichte* (Brunswijk 1900).
- Werken van den Ommelander edelman Johan Rengers van ten Post*. H.O. Feith ed. 3 dln. (Groningen 1852-1853).
- Wierda, L., *De Sarijs-handschriften; studie naar een groep laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselsteden (voorheen toegeschreven aan de Agnietenberg bij Zwolle)* (Zwolle 1995).
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*. M. de Vries, L.A. te Winkel e.a. ed. 29 dln. ('s-Gravenhage 1882-1998).
- Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vierde boek der Kronijken van Friesland, bevattende de geschiedenis van de vijftiende eeuw*. Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde ed. (Leeuwarden 1850).
- Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten van de stad Groningen: 1535-1542*. R.H. Alma en W. G. Doornbos ed. Groninger bronnen en toegangen 4 (Groningen 1994).
- Zwolsche kroniek van 1520-1526*. J.W. Mulder ed. (Zwolle 1898).

De kroniek van Sicke Benninga is een regionale kroniek over de geschiedenis van Friesland en Groningen. Deze bestaat uit drie delen: De herkomst van het Friese volk vanaf de Trojanen, inclusief een bespreking van de Friese vrijheid; een ingelaste kroniek van de Groninger Johan van Lemego over de jaren 1110-1478, en als omvangrijkste deel een kroniek over de periode van ca. 1491-1530, bijgehouden aan de hand van actualiteit en geschreven op basis van schriftelijke bronnen, herinnering en mondelinge getuigenissen. Dit laatste deel behandelt de periode waarin de stad Groningen eerst haar macht over de Ommelanden vestigde en waarin deze machtige 'stadsstaat' ruim een generatie later successievelijk de Saksische, Gelderse en Bourgondisch-Habsburgse machthebbers accepteerde. De teksteditie wordt voorafgegaan door drie inleidingen over het leven en werk van Sicke Benninge, over de bronnen van de kroniek van Sicke Benninge en tot slot over de handschriften, oude edities en de nieuwe kroniekttekst.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-888-0

9 789088 908880 >